

MAGYARORSZÁG ÉS KELETEURÓPA

A MAGYARSÁG KAPCSOLATAI
A SZOMSZÉDNÉPEKKEL

ANGYAL ENDRE
BALÁZS JÁNOS
BÖDEY JÓZSEF
CSAPLÁROS ISTVÁN
CSUKA ZOLTÁN
ERŐS JÁNOS
FOGARASI BÉLA
GÁLDI LÁSZLÓ

HADROVICS LÁSZLÓ
HORVÁTH ENDRE
ILLÉS BÉLA
JÁNOSSY DÉNES
KOMLÓS ALADÁR
KOVÁCS ENDRE
MAKKAI LÁSZLÓ
PAVEL ÁGOSTON
SOMOGYI JÓZSEF

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTETTE

GÁ L I S T V Á N

OFFICINA BUDAPEST, 1947

Felelős kiadó: Gál István
Officina nyomda Budapest, (Felelős vezető: Román Imre)

TARTALOM

KELETEURÓPA ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNETÍRÁS	
Írta: Balázs János	7
MAGYAROK ÉS OROSZOK	
Írta: Erős János	31
Fogarasi Béla	45
Komlós Aladár	47
Illés Béla	58
MAGYAROK ÉS LENGYELEK	
Írta: Csapláros István.....	61
MAGYAROK ÉS CSEHEK	
Írta: Angyal Endre.....	84
MAGYAROK ÉS SZLOVÁKOK	
Írta: Kovács Endre	104
MAGYAROK ÉS OSZTRÁKOK	
Írta: Jánossy Dénes.....	121
MAGYAROK ÉS DÉLSZLÁVOK: MAGYAROK ÉS SZERBEK	
Írta: Csuka Zoltán.....	133
MAGYAROK ÉS HORVÁTOK	
Írta: Hadrovics László.....	143
MAGYAROK ÉS SZLOVÉNEK	
Írta: Pável Ágoston.....	156
MAGYAROK ÉS ALBÁNOK	
Írta: Gáldi László	169
MAGYAROK ÉS GÖRÖGÖK	
Írta: Horváth Endre	177
MAGYAROK ÉS ROMÁNOK	
Írta: Makkai László	193
MAGYAROK ÉS BULGÁROK	
Írta: Bödey József	215
MAGYAROK ÉS TÖRÖKÖK	
Írta: hollóst Somogyi József	241
BIBLIOGRÁFIA	267

KELETEURÓPA ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNETÍRÁS

1. Nemzeti jellemképek

AZ egyes nemzetek jelleméről írt művek, a „nemzetcharakterológiák“ száma légió. A nemzetcharakterológiákat a romantika, az európai nacionalizmusok és a sovinizmus érlelték naggyá. A bevett nagy európai irodalmak mindegyike bővelkedik az ilyen alkotásokban. Ahány mű, annyiféle módszer, ahány szerző, annyiféle szándék és eredmény. A nemzeti jellemképek első csírái a különféle „őstörténeti“ művekben lelhetők fel, éltető napjuk a nemzeti önérzet, az illúzionizmus. A görög irodalomban már Homeros és Herodotos kísérleteznek a görög nemzeti jellem valamiféle megrajzolásával. Kiindulópontjuk a görög-barbár ellentét, általában a görögség európai, ázsiai és afrikai gyarmatosításának élményei, az idegen és honi világ egybevetésekor észlelt különbségek. A hellén-barbár ellentét, később pedig a görögségen belül a két ellentétes pólus: Athén és Spárta politikai és lelki szembenállása táplálta a görög nemzeti jellemképek íróinak lendületét. A rómaiak átvették a barbár-görög ellentét irodalmi kliséit s azt megtoldották a görög-római ellentétek rajzával. Horatius ragyogó világosságba helyezi a görög elméleti s a római gyakorlati, földhözragadt szellem közti különbséget. Vergilius az Aeneisben a római hivatástudatot, az uralomratermettséget formulázza meg, Livius pedig megszerkeszti a római őstörténetet, úgyhogy a hatalmas Róma minden polgára dagadó honfiúi kebelével olvashatta.

Messzire vezetne, ha a középkorból kibontakozó spanyol, francia, angol, olasz nemzeti jellem megrajzolására vállalkoznánk. Cervantes főhősében minden spanyol egy kicsit magára ismer. A francia szellem világosságáról, humanitás-eszményéről, vagy a francia gloire-ról, a francia racionalizmusról és szellemességről, udvariasságról, hiúságról, a „franciaság“ ismert s általánosan elismert elemeiről századok óta franciák és idegenek rengeteget írtak már. (A lögjobb magyar szintézis Eckhardt Sándor műve: A francia szellem, Bp. 1938.) Idézetgyűjtemények, irodalmi szemelvények, francia írók, művészek vallomásai saját

népükről és szellemükről, történelmi, lélektani, filozófiai elemzéseik kimerítő bőségben tartják a tükröt az elmélyedő vagy kíváncsi francia elé, hogy benne magát megnézhesse, hiúságának megfelelően gyönyörköd-jék magában vagy kritikai hajlamának engedvet, arca — hibái láttán — fintorra torzuljon. Ismerünk művet, mely a francia tájak és épületek rajzaival kísérelte bemutatni, mi a francia szellem.

Az angolok, tudomásunk szerint, alig maradnak el e téren a franciák mögött. A történefműi esszé nagy mesteröinek, a tapasztalati megkmeftésnek hazájában bőségesen találunk irodalmi, történelmi, szociológiai elemzéseket a sokrétű s mégis markáns angol szellemről. (Egyik legújabb kísérlet 1938-ból: *The English Genius*, London.)

A német jellemeit filozófusai és írói egyként bonckés alá vették. Felesleges, hogy összegezzük e különféle jellemképek „eredményeit

E munka legfeljebb azért lenne tanulságos, hogy csokorba kös-sük a könnyen összeszedhető élelmondásokat, vagy hogy etlemezzük e jellemzések módlszeréit, ami — a mi szempontunkból — sokkal fontosabb lenne. Magyar részről elsőnek Hankiss János vállalkozott eféle feladatra. (*Nemzetikép és irodalomkutatás*, Minerva, 1932, 148 skk.)

2. Párhuzamos jellemképek

Minden nemzeti jellemkép valójában összehasonlítás útján keletkezett — ahogy említettük az imént. Példa rá a görög vagy római jellemkép, minden európai nemzet önismeretének ősképei. Egy nép vagy nemzet magára eszmél, felismeri elkülönülésének tényeit és okait, különválnak szomszédaitól, környezetétől. Ez az ocsúdás a nemzeti öntudat kezdete.

A párhuzamos jellemképek legtöbbször két szomszédos, rendszerint ellenséges vagy versengő nép jellemének összevetései. Görögök-barbárok, görögök-rómaiak, keresztények-pogányok (középkor: keresztesháborúk), az újkorban: franciák-németek s eizzel elérkeztünk a párhuzamos jellemképek legtermékenyebb, szinte végtelenül burjánzó területére. Gondoljunk Eduárd Wechsler irodalomtörténeti tények alapján megszerkesztett, híres *Esprit und Geistjére* (Lipcse, 1927), vagy Thomas Mann *Betrachtungen dines Unpolitischen* (Berlin, 1918) c. művére, melyekben a francia-német szellem és népj ellem különbözőségének számtalan ismervét lelheti fel az érdeklődő olvasó.

A spanyol Madariaga három nemzet jellemének egybevetésére vállalkozott (*Anglais, Frangais, Espagnols*, 2. kiadás, Paris, 1930). Az író

aki emellett tudós és diplomata is, közvetlen közlelől, személyes élményei és utazásai alapján valóban hivatott e három nemzet jellemének összehasonlítására. Más kérdés, hogy erősen leegyszerűsített s szinte geometriai szabályossággal kezelt és bonyolított alaptételeit (az angol a cselekvés, a francia az értelem, a spanyol a szenvedély népe), valóban el lehet-e fogadnunk végleges és teljes megállapításokként

A magyar irodalomban is találkoznak csoportos és párhuzamos jellemképekkel. Cs\ Szabó László Latina-Európájában a latin népek legjellemzőbb közös jellemvonásait igyekszik megörökíteni, Márai az Egy polgár vallomásaiban a nyugati polgári világ egyénien látott és megélt mínéműségét tárja, élénk. Prohászka Lajos Vándor és bujdosója (Minerva, 1932—33) a rövidre szabott antik és nyugalteurópai népjellemrajzok után hosszasan időzik a német jellem ismertetésénél; itt keresipróbáiija azt a főszólámot, melyhez komponálja azután a magyar jeleget, mint amannak felelő, vele felelő vagy neki ellentmondó ellenszólámot. Szerinte a görög a kifejező, a római a szervező, a spanyol Don Quixote, a francia a stilizátor, az angol a telepes, az olasz a humanista, utánuk a német a vándor s mellettié a magyar a bujdosó.

Prohászka művét sok dicséret, még több támadás érte. A magunk részéről a legnagyobbfoká Mlzásnak tartjuk, hogy egy-egy nép jellemzését egyetlen fogalomba zsúfolja valaki s hogy e fogalimat egyetlen területről, a szellemi elit, a vezetőréteg vagy uralkodó társadalmi osztály leglényegesebbnek hitt megnyilvánulásából vonja el. A szellem-történeti módszer, melynek Prohászka műve egyik legérdekesebb terméke), nem vert tudomást az egyes népek társadalmi, gazdasági viszonyainak, osztálytagozódásának, termelési tényezőinek rendkívül fontos körülményeiről. Másfelől jogos kifogás volt az is, amit Szekfű és Babits hozott fel Prohászka műve ellem: a szerző egy üdegen néphez mért bennünket s ezzel si%osan vétett a magyar szellem, a magyar irodalom önelvűsége ellen. „A rendszertelenség jobb, mint az idegen mintára formált rendszer“ írta Babits (Mi a Magyar, Bp. 1939. 44. 1.) „A magyar tény elveszti alakját s föliismerhetetlenné váÜk, ha oly eszmevázba erőlteted, melyen a made in Germany bélyege olvasható. Szekfű Gyula méltán nélkülözöte Prohászka könyvében a magyar irodalom öneívűségét. Itt azonban nom pusztán az irodalom s egy tudományos mű önelvűségéről vara szó. Maga a magyar szellem önelvűsége vetődik föl! Ezt csak önmagából lehet megérteni. S csak önmaga mértékével szabad mérni“.

3. A dunai népek jellemképe

„Csak önmaga mértékével szabad mérni“ jelentette ki Babits határozottan a nép jellemének megrajzolásáról. Csak Prohászka könyve készítette ennek leszögezésére? Aligha. Annak, arm e kijelentés s az egész vállalkozás (a Mi a Magyar kötet szerkesztésére gondolunk) mögött állt, mélyenfekvő okai voltak. „Valami normafélének szántuk ezt a könyvet, hogy öntudatossá tegye az emberekben magyarságukat és megóvja őket a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedés-től“ írta Szekfü a szerkesztő előszavában (7. tap). Akik látó szemmel figyeltek, tudták, miről¹ volt szó akkoriban: a magyarság önvédelmi szellemi harcáról a német disszimiláció és imperializmus ellen. Ehhez kellett az öneívü szemlélet, a nemzeti egyéniség, a másoktól különbözős kiemelése. Hogy e vállalkozás mennyibein sikerült, helyes módszerekeni alapult-e, más kérdés. Legsúlyosabb kifogásunk ellene is az khet, hogy a társadalmi tagolódás, a szociológiai gondolkodásmód irániti érzék a kötet szerzőiből szinte teljesen hiányzott.

Pedig erre, más okokból¹ is igen nagy szükségük lehetett volna. A nyugati népek sokszázados, nagy és ismert irodalmuk, történelmük s egész műveltségük révén határozott nemzeti egyéniségekké váltak a világ közvéleménye előtt, Angolok, spanyolok, franciák, olaszok és németek, mondhatnók, elgy kialakult és differenciáit világot képviseltek, a nagy nemzeti államok és kultúrák tömbjét. Sokszázadjos, a maga folyamatosságában a többiek, a kívülállók által is végigélt irodalmuk, művészetük révén — a nemzetközi közvélemény szemében — lassan fejlődtek olyanná, amilyenek s — amilyenek tartjuk őket.

E meglehetősen lezárt tömbbe — mint Pijohászka kísérlete is mutatja, mely nálunk első volt a maga nemében — egyesek hilte szerint kívülállónak csak úgy lehetett bejutni, ha a próbálkozó a maga népének arcukatát valamelyik gránitba vésett s már jólismert arcélhez hasonlítgatta. rrtintha számolt volna a régi didaktikai elvvel: az ismerttől haladj az ismeretlen felé. Így tettek hajdan a rómaiak, kik görög mintákon eszméltek önmagukra, így a franciák is, kik mindmáig latin őseik szellemiségéhez mérik mivoltukat.

Ámde éppen a római szellem példája mutatja, hogy egy bizonyos idő múltán, amikorra a történelmi, társadalmi, irodalmi fejlődés már eléggé kiformálta a római egyéniséget, amikorra már elegendő törté-

nelmi tapasztalat, irodalmi múlt, nyelvi fejlődés és nemzeti öntudat alakult ki római földön is, a romai önismeret függetlenítette magát az örökös szomszédba nézéstől. Felnőtt lett, a maga lábán járt, a maga hangján beszélt, s akinek jó füle van, tisztán hallhatja azt a görögtől annyira különböző hangot, ami felcsendül pl. Catullus verseiben, Salustiusnál, Senecánál vagy éppen Tacitusnál.

Érett-e a magyar szellem, a magyar öntudat annyira, hogy a maga hangján szóljon a világhoz, idegen primhegedűk parancsoló szólamai nélkül? Fejlett-e annyira a magyar műveltség, van-e akkora egyéni múltja, élnek-e oly erős hagyományai, hogy saját fejlődésének tényeke támaszkodva népünk önmaga, kísérők, idegen szószólók nélkül is bemutatkozhassek az európai, vagy ha úgy tetszik a világ-közvélemény előtt?

Abból, ami eddig elérte azt a fokot, ami népünk műveltségének e szerepléséhez megkívántatik, arra következtethetünk, hogy talán nincs már messze az az idő, amikor az európai közvélemény lassanként meg fog majd barátkozni a mi szereplésünk lehetőségével is.

S csak a miénkkel? Egyáltalában: ki van soron a bemutatkozásban? Tolsztoj Háború és Békéjének éppen az a mélyebb értelme, hogy jelképezi azt a kort, melyben az orosz nép s általa Keleteurópa fel-emelte arcát Nyugat felé. E történelmi színrelépés a napóleoni háborúk egyik legjelentősebb következménye. A múlt század végén, polgári fejlődésük betetőzéseképen s irodalmi teljesítményeik értékével a skan* dináv népek vívták ki maguknak a belépőjegyet Nyugateurópa népeinek zártkörű hangversenyébe.

Ezekután ki most a soronkövetkező? Hisszük, hogy a dumai népek: magyarok, csehek, szlovákok, románok, délszlávok és mások. Miért most és miért csak most?

Az a túlon túl ismert, annyiszor hangoztatott s oly keserűen) megbűnhődött történelmi tény rá a felelet, hogy egy a sorsuk, a múltjuk s ha a jelenük nem is, de talán a jövőjük is. Származásuk különböző, fejlődésük is más és más ütemű, tájékozódásuk is eltérő. Ki török, ki osztrák vagy német elnyomatás alatt élt századokig, volt, ki mindenik alatt. Közös céljaikért ritkán harcoltak egymás mellett, annál többet egymás ellen, vagy együtt — idegen zsoldban. Eddig még sohasem történt meg, hogy valamennyien felismerték volna közös érdekeiket s ezek ellenségét egyformán külső hatalmakban, valódi elnyomóikban látták volna, sokkal szívesebben szegődtek azok csatlósává,

csakhogypillanatnyi előnyhöz jussanak szerencsétlen szomszédijaik rovasára. A közelmúlt példái annyira elevenek, hogy nem is idézzük őket.,

Ilyen előzmények után mik a feltételei és lehetőségei annak, hogy e régi, egysorsú, rokon szomszédok egyszerre lépjenek elő a mutatkozsanak be s egyikük se taszítottassék ki már az előszobából? A következő fejezetekben e kísérlet akadályairól és helyes módszeréről lesz szó.

4. Imperialista szemlélet

A dunai népek önismeretének útját — sok más tényező mellett — egy sajátos imperialista látásmód is gátolta és nehezítette. Ha a helyes utat s a feléje vezető helyes módszert akarjuk meghatározni, egyszersmindenkorra le kell számolnunk e betegesen egyoldalú és veszedelmes szemlélettel.

E szemlélet táplálója végső fokon a német hódításvágy volt, ennek legvilágosabb kifejezése pedig a hírhedt kukúrlejtő-elmélet. Minden eszme nyugatról áramlott volna a dunai tájra a németek „kultúrunicája“ nyomán. Az ott lakó népek a saját erejükből sohasem tudtak volna felemelkedni a nyugateurópai műveltség szintjére. Az uralkodók behívta telepések rakták le a keleteurópai városi élet alapjait, ők alkották a polgárságot, mely Keleteturópában sehohsem a törzslakosságból fejlődött ki. A zárt német tömb közvetlen közelében élő népek érezték legerősebben e kultúrhatás előnyeit, a melsszebbfekvők e „jótékony befolyás“ alól a távolsággal egyenes arányban mentesültek s ezért műveltségük ennek megfelelően lépcsőzetesen alacsonyabb.

£ szemlélet régi. Franz Perthaler, a bécsi kancellária tisztviselője a majnai Frankfurtban a nemzetgyűlés előtt 1849-ben mondott beszédeben egyebek között ilyesfélét állított: „Tudhatják, vagy ha nem tudnak, megtanulhatják, hogy a dunai népek közt a német kultúra feltartóztathatatlanul halad előre; hogy e kis népeiket német élet, német nyelv és német művelődés övezi körül, hogy a német kultúra kovásza teljesen megerjesztette őket; hogy azokban az országokban, ahol e népek többé vagy kevésbbé sűrű rétegekben élnek, mindenütt ott állnak a német nép előőrsei, így Magyarország bányavárosaiban, a Szepességben, az erdélyi szász földön, a Bánátban, minden magyar és horvát városban, sőt még Ausztria (érti rajta a Monarchiát. Szerző) határain túl is, egészen Moldváig és a Havasalföldiig, az ősi német folyó, a Duna mentében.“ (Idézve: Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa, 5. évf. 1941. 80 skk.)

Ugyanez a fölényérzet van meg még határozottabban a Drang nach Osten igazi éveiben, a közelmúltban közzétett német művekben is. A Deutschiand und Südostem»pa című kiadvány, mely 1942-ben a gráci Délkeleti Német Intézet kiadásában jelent meg, közel húsz tanulmányt tartalmaz, melyek legnagyobbbrészel nem más, mint a dunai tájra gyakorolt német hatások rövid, propagandaizű összefoglalása. Germán törzsek a délkeleten —, a német nép egésze és a délkelet a török hódoltságtól a világháborúig —, a német jog érvényesülése a délkeleti „térsgben“ —, a német „népcsoportok“ Délkeifteunópában, a németek szerepe Délkeleteurópa műveltségének felépítésében és természetesen: „Nagynémetország“ gazdasági kapcsolatai Déikeleteurópával —, hogy csak a kiötlőbb tanulmánycímekeket idézzük. Aki csak e kiadványt olvassa a dunai népekről, bizvást hiheti, hogy a Duna völgyében csak német hatások érvényesültek, azonkívl semmi más, a dunai népek nemzeti kultúrája, isáját erőfeszítései pedig elhanyagolható tényezők a sokkal lényegesebb német hatások mellett.

Messzire vezetne, ha feltárnók a lipcsei Délkeleteurópai, a boroszlói Keleteurópai-Intézet, a stuttgarti Külföldi Németek Intézetének és folyóiratainak tevékenységét, vagy éppenséggel a németek délkeleteurópai búvárkodásának egészét. De azéot bizonyára nem lesz érdektelen, ha röviden felvázoljuk a német imperialista szemlélet legfőbb mozzanatait. Szociológiai tekintetben a dunai táj, általában Keleteurópa városiasodásának és iparosodásának problémáit kell megemlítenünk. A hivatalos német álláspont szerint a dunavidéki agrár-országokban a városiasodást egyedül a német telepések képviselték; az az újabbkori városbatömörülés, melyet a Dunatáj iparosodása idézett elő, nem tetszett a németeknek. E. Dittrich, a volt lipcsei Délkeleteurópai Intézet igazgatója, a lipcsei egyetem közgazdász tanára 1942-ben ezt a hivatalos német felfogást fejezte ki, amikor ezt írta: „Az iparosodás folyamánaként bekövetkezett városiasodás Délkeleteurópában a társadalmi és politikai veszélyeket igen nagyfokúakká tette; ezek: a tömeggé verődés és a hagyományos rend felbomlása, a család meglazulása annak tagadásáig, minden vérszerinti, természeti kötöttségnek kiagyalt rendszerekkel való helyettesítése, osztályharcok és ezzel az állam létkérdésének felvetődése. Mindezek, ahogy általában szívesen felteszik, egyenesen az iparosodás és városiasodás következményei és mégis, ha jobban megvizsgáljuk, végzetes kihatásaiban csupán a liberális, azaz: a tervszerűtlen, vadon burjánzó, nem irányított és vezetett városiasodás következményei.“ (Leipziger Vierteljahrschrift 6. évf. 1942, 281 skk.)

Miért féltették a németek e területet a „család meglazulásától“? A felelet egyszerű: A gyarmatnak szánt 9 akként is kezelt agrárországok iparát nem engedték kifejlődni s az agrárországokat — akár erőnek erejével is — vissza akarták kényszeríteni a „hagyomány megőrzésének“ jelszavával kendőzői't primitív életformába, melyből iparosodás nélkül sohasem nyílt volna út a haladás számára. Dieterich ebből nem is csinált titkot. „A tervszerű és irányított némeit-délkeleturópai együttműködés révén — írja tovább — távol lehet tartani a fejlődést a túlgyors iramtól.“ Hogy e jótékony mérséklés mit jelentett volna a gyakorlatban, azíránit épeszű embernek nem lehet kétsége.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy e német imperialista szemlélet mellett a Habsburg-monarchia örökségeként egy külön osztrák imperialista látásmód is fel-felbukkant, amire efiég jó példa Bleyer ú. a. „Bécsikapu-elmélete“. Bleyer szerjint: „Kevés nagyváros van a világon és a történelem folyamán is kevés volt, mely kultúraközvetítő szerep tekintetében Bécsset felülmúlta volna. Innsbrucktól Brassóig, Prágától Temesvárig, Zágrábtól Lembergig minden város egy-egy kis Bécs vak s külső megjelenésükben, életmódjukban, berendezkedésükben hasonlíthatatlanul közelebb álltak egymáshoz, mint pl. az északii és déli, keleti és nyugati német városok... E bécsi kultúra terjesztője természetesen a németiség volt. Ez a műveltség fdölelte az egész nyugati kultúrát, mert a francia, olasz, angol, spanyol befolyás szintén majdnem kizárólag Bécsen keresztül hatok el a monarchia különböző népeihez s mindig német vagy pontosabban osztrák veretben.“ (Idézi Eckhardt Sándor, Minerva, 1931, 94—95. o.) E szélsőségesen egyoldalú és hamis szemponttal ellentétben Eckhardt helyesen utalt arra, hogy pl.: „a magyar és magyarországi szlováknyelvű protestáns irodalom irányítását nem Bécsnek, hanem Heidelberg, Basel, Prága és más városok szellemi életének köszönheti. Ugyanerre az eredményre jutott a kutatás a svájci iskolákat látogató magyar kálvinisták irodalmi műveinek vizsgálatában. A középkortól és a renaissance korától ismeretes a francia, lengyel és olasz egyetemek: Paris, Bologna, Pádua, Krakkó erős közvetlen hatása.“ (I. m. 100. 1.)

A közelmúlt eseményei megmutattak, mire vezet a hatalmi önímádat a politika területén,. A fegyverek a fegyvert ragadók ellen fordultak s azok valóban fegyver által vesztek el. Az imperializmus tanai-val felvértezett tudomány ellen is meg kell vívni a harcot. E szemléletnek végleg el kell tűnnie a tudományos búvárkodásból. Négyszázéves idegen dinasztia gyarmati és jeilemrontó politikája, százötvenéves

törökuralom, a legújabb időkben a német imperializmus nyomasztó és vazallus-nevelő rendszere egyként nehezítették és göröngyössé tették a dunai népek eszmélésének szabad útját. A jó cselédek alkalmazkodtak uraikhoz, a lázongók búsongtak és küzködtek, az ügyes megalkuvók a fő-imperialisták mellett felcsaptak kis-imperialistáknak s mint holdak keringtek a Nap körül, melytől halvány fényüket kapták. A Duna mentén Potsdam éppoly veszélyes sugalló lett, mint volt a bécsi Burg: példájával mindenik sokszorosára növelte s betegesen nagyzólvá fejlesztette a kis népek uralomvágyát. A dunai népek majd mindegyike súlyosan vétkes ebben az esztelen hatalmi tébolyban, mely még tudományukba is beférkőzött. Üsd fel bármelyik művüket, melyet egymás-közi dolgaikról írtak. Hod a mű, mely mögött nincs hátsó szándék, a legtöbbször uralmi mellékgondolat? Mindegyiküket csak az érdekelte, hogy az ő irodalmából, nyelvéből, szokásaiból, intézményeiből mi hatott a másikra. Akárcsak mestereiket, a németeket. Német hatások a magyar, cseh stb. történelemben, irodalomban, nyelvben, államszervezetben, városi életben s a dunai népek minden lehetséges ténykedésében. Mínd'en fontos, ami német hatásra vall, sőt csakis ez a fontos s mert csak ez a lényeges, ezeresztendei 'kutatás után sem fog így kiderülni, hogy milyenek az illető, német hatás alá került¹ nép arculatának egyéb vonásai, amelyekben netán különbözött a némettől. Az imperialisták ez nem érdekli. Mi az, ami német, tehát idegen a magyarban, csehben, románban, szerbben? Vagy mi az, ami szláv a magyarban, románban, magyar a szerbben, szlovákban, románban és így tovább a hatásvadászat ősi receptje szerint. Szóval: mi az, ami más egy népben, mint ön-maga, eredeti, népi, nemzeti jellege. De hogy mi a magyar a magyarban, szláv a szlávban, román a románban, mely képessé tette őket az annyiszor s oly szívesen fölhánytorgatott idegen hatások magához hasonítására s ílymódon egyénisége színezésére, gazdagítására, azt sohasem vizsgálták s a problémát így lehetőleg nem vetették fel.

5. Összehasonlító szemlélet

Az összehasonlító tanulmányok az imperialista hatásvadászatnál sokkal hübb, igazibb eszközei lehetnek a dunai népek önismerettének. Kiindulópontjuk nem merev uralmi önhietség, hanem az őszinte törekvés egymás megismerésére, mindenekelőtt a közös vonások kiemelése.

A magyar szellem legjobbjaiban régtől fogva élt ez a látásmód. Említsük-e Bartók Béla korszakalkotó művét? (Népzene és a szomszédnépek zenéje.) Bartók módszerét érdemes közelebbről szemügyre

vennünk. A magyar zene sajátos jegyeit vizsgálva, népzeneinket egy nagyobb földrajzi egységbe, a Dunatájba állította. Azt nyomozta, hogy egyes szomszédaink! milyen zenei anyagunk közös, mik a magyar, másfelől a szlovák, rutén, román, szerb, horvát népzene rokoovonásai. Nem azt kutatta tehát, hogy zenénk melyik szomszédunkra és mennyiben hatott, hanem a kölcsönhatások, egymásrahatások, uokonvonások érdekelték, tekintet nélkül¹ arra, mi voltunk-e az átadók, vagy nem. Némelykor úgy tapasztalta, hogy egy-egy zenei motívumot mi adltnik át valamelyik szomszédunknak, más esetben viszont tárgyilagosan megállapította, hogy szomszédaink juttattak hozzánk bizonyos dallamokat. Aki az igazságot kutatja, annak a szempontjából csak ez az elfogulatlanság lehet a mértékadó.

Bartók művének bevezetőjében rendkívül fontos az a megállapítás, hogy az összehasonlító népzenei kutatásoknak a kölcsönös hatások felderítése a feladata. E felfogásának megfelelően tehát nemcsak a magyar népzene és annak hatását vizsgálja, hanem minden egyes esetben a kölcsönhatásba került szomszéd¹ nép zenéjének leglényegesebb vonásait is kiew.ell Fejezetcímei ennek megfelelően: A német és magyar népdal; a szlovák és magyar népdal; a rutén és magyar népdal s azután, mielőtt a román és magyar népdalok kölcsönhatásait vizsgálná, előzetesen külön foglalkozik a román népdallal s csak azután a kettő szövevényes kapcsolataival, végül a szerb és horvát népzene és a magyar népzene című fejezetben déli szomszédainkajl fennálló zenei kapcsolataink kétoldali megvilágításával zárja le kutatásait.

Nagyon tanulságos ezekután dlovasnunk befejező sorait. Ezekben megemlíti azt a huszonöt-harminc évvel ezelőtt általános hiedelmet, hogy eredeti magyar népzene nincs is, amit annak tartanak, szlovák és román kölcsönzés. 30 évi s valóban legtárgyilagosabb kutatás után Bartóknak sikerült megcáfolnia ezt a tévhitet. „De — mondja Bartók nagyon jellemzően — kutatásom eredményeit még akkor is közzétettem volna, ha nem lettek volna ránknézve kedvezőek“. Ez a tárgyilagosság az, ami nélkül tudományos összehasonlító munkát elképzelni nem lehet.

A Dunatájra korlátozott irodalomtörténeti kutatásokra is találunk példákat. Elöljáróban le kéli szögeznünk, hogy az összehasonlító tanulmányok sorsa igen nagy mértékben függött a közszellemtől. Oly időkben, amikor a nacionalista és imperialista áramlatok az elkülönülés gondolatának kedveztek, vagy amikor háborúk dúltak Európában, ax egyes népek ösztönszerűleg csak sajátmaguk vonásaira voltak kíváncsiak s legfeljebb még — az adott helyzetnek megfelelően — a katonai

és politikai szövetkezéseket alkotó népekénél azokra a közös kulturális, jellembeli és egyéb vonásokra, melyek e szövetkezéseket a maguk eszközeivel indokolni és támogatni látszottak. A közelmúltból az efféle lokonítások, összehasonlítások számtalan példáját idézhetnők: a különféle „egymásrautaltságok“, „sorsközösségek“, s egyéb „koncepciók“ garmadája ötlük elénk. Ezek addig élték a maguk kérész-életét, míg fennállott az a politikai vagy katonai szövetkezés, melynek „ancillájá“tkérrt világra jöttek.

Ezzel szemben már az első világháború után is meg lehetett figyelni, mint kapott az európai tudományosság az alkalmon, hogy a háború okozta elkülönülés és kényszerű elszigeteltség után az európai szellem egészét vizsgálja. Ekkor születtek a különféle Páneurópa tervek, az egyes föderációs-kísérletek, melyek szülőanyja részben a háború után fellépett európai összetartozás érzése volt. Ez a hangulat kedvezett az összehasonlító tanulmányok művelésének. Helyesen látta tehát Zolnai Béla, hogy az első világháború után az európai irodalomtörténet, főként pedig az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások gyors újjászületése bizonyos fokig kísérőjelensége volt a háborús évek alatt egymástól eltávolodott nemzetek új összetalálkozásának. Zolnai közvetlen szintézisek megalkotásában látja a soronkövetkező feadatot: „Egy-egy század vagy korszak, a renaissance, a fölvilágosodás, a naturalizmus európai áttekintése, egy-egy nagyobb szellemi mozgalom hullámverései Európában: ezek azok a közvetlen szintézisek, melyek elérésére minden nemzet irodalomtörténeteszei közreműködhetnek ... Ilyen módon az összehasonlító irodalomtörténet bizonyos fokig maga is szellemi mozgalom lesz. Közös törekvés, amely egységes célok felé terelt a szétválasztott emberiség tudományos munkásait...” (Minerva, II. kötet, 1923, 70 skk.) Ezek mellett az általánosan érvényes eszményi lehetőségek mellett a dumai népek irodalmának bűvárait főként Zolnai következő megállapításai érdekelhetik: „Az összehasonlító kutatást a belső fejlődés és az idegen áramlatok egymásrahatása is érdekli. Ezen az alapon rá kell jönnünk, hogy bizonyos irodalmak belső fejlődése csaknem összeesik az általános európai szellemi élet haladásával, míg más irodalmak: lassabban követik a vezető országok menetét“.

Azokat az egészein általános tanulságokat, melyek a dunai népek irodalmának ilyesféle összevetése révén levonhatók, K. Dietrich 1911-ben már nagyjában össze is foglalta (Die osteuropáischeln Literaturen in ihren Hauptströmungen verglichenid dargestellt, Tübinga, 1911.) A szerzót

munkájának megírására bizantinoólgus múltja jogosította fel. Ismerjük egyéb munkáit, melyekből kiderül, hogy a bizánci kultúrának elég alapos ismerője, Bizánc hatását, az orthodoxia befolyását a Balkán, általában Keleteurópa népeire első forrásból ismeri. Művének éppen ezért azok a fejezetei elfogadhatók, melyekben a bizánci befolyás alá került orthodox Keleteurópáról szól. Amikor azonban a magyar, cseh, lengyel, horvát, román irodalmat tárgyalja s vonja bele összehasonlításaiba, már ingatag talajon áll, mivel e nyelveket egyáltalában nem ismeri s az idézett műveket csupán német fordításban olvasta. Nem kerülne nagy fáradságunkba, hogy összegyűjtsük nyilvánvaló tévedéseit, amik mind e másodkézből vett s így is igen futólagos ismeret folyományai.

Dieterich felsorolja azokat a fejlődésbeli hiányokat, melyek Európa keletét a Nyugattal szemben jellemzik s amik emlegetése már közhely-, számba megy: a polgárság hiánya, a renaissance s egyéb nyugateurópai szellemi áramlatok csekély keleti hatása; hogy Keleten nem alakult ki lovagrend, nem volt a nyugatihoz hasonló nőtisztelet, udvari élet, egyszerűval hiányoztak azok a szellemi és társadalmi adottságok, melyek szerves irodalmi élet kialakulásának kedveztek volna. Másfelől rámutat arra, hogy a tanult rétegek gyér volta lehetővé tette a népköltészet szabadabb s háborítatlan tenyésztését stb. Nem feladaitunk, hogy felsoroljuk Dieterich sebtében följegyzett megállapításait a keleteurópai népek népköltészetének és irodalmának közös elemeiként elkönyvelt vonásairól. Szerzőnk a kívülálló könnyedségével cédulázta egymás mellé a rokonnak vélt irodalmi jelenségeket.

Az összehasonlító középeurópai irodalomtörténet lehetőségét és szükségességét nálunk Eckhardt Sándor hangsúlyozta először 1931-ben, a Budapesten tartott első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson. „Van európai irodalom a dunai országokban is — szögezte le Eckhardt — mégpedig oly értelemben, annint a francia filológusok használják e szót napjainkban. Sőt vannak bizonyos irodalmi jelenségek is, melyek ha nem választják is külön e nemzeteket Európa többi népeitől, mégis némileg egymás mellé állíffják őket. És miért ne vallanók be nyíltan* hogy bár a vagy tucatnyi dunai népfajt nyelvi, faji, ethnikai és történeti különbségek választják el egymástól, mégis az együttélés számos párhuzamos irodalmi jelenséget fejlesztett ki közöttük.“ (Minerva, XI. 1931, 89—105.)

Eckhardt e párhuzamosság meglétét egyetlen jól megválasztott példával, a romantika középeurópai szerepével érzékeltette. Középeurópa irodalmi eseményei közül szerinte különösen olyan tények jel-

lemzik a romantika irányát, mint pl. a naiv eposz erőszakolt keresése, a kereszténység felvétele előtti pogány mythológia megalkotása, lelkesedés a népköltészetért.

A harmincas évek elején, egy időne tárgyilagosabb szemlélet honosodott meg a békeszerződések következtében ellenséges táborokra osztott dunavölgyi népek között s többször napirendre került az összehasonlító dunavölgyi irodalomtörténeti tanulmányok problémája. Németh László a Tanúban külön rovatot szentelt a középeurópai kérdéseknek. Az ő sugalmazására alapított Válaszban tovább folyt e gondolatok fejtegetése. Az Apolló a legnemesebb humanista eszmék jegyében hívta sorompóba a dunavölgyi kérdésekkel foglalkozó írókat és tudósokat. Más folyóiratok, melielyek bizonyos szociológiai és politikai irányvonalat köveitek, mint a Századunk, a Szocializmus, Szép Szó, Korunk szintén sokat tettek a középeurópai irodalmak problémáinak megvitatása és a haladó szellemű irodalmi irányzatok bátor felkarolása révén. Nagy baj volt azonban, hogy e nagy érdeklődés ellenére is elmaradt az összehasonlító kutatások módszereinek megvitatása, a felmerülő alapkérdések tisztázásai. Akadt ugyan módszertani kérdésekre vonatkozó problémafőivefés is, mint Baróti Dezsőé. (A középeurópai irodalomtörténet problémája. Magyarásgtudomány, I. évf. 1935, 35—42.) Ő viszont túlságosan is kételkedő magatartást tanúsított s merev tagadásával eleve elzárkózott a módszer kérdéseinek megvitatása elől, Szerinte: „A középeurópai irodalmak egységes, összefüggő folyamatként valló tárgyalása problematikusnak látszik, mert egy ilyen irodalmiság feltételei, középeurópai írók és olvasók a múltban és a mábani is hiányoznak. Ha mégis keressük, nem teszünk mást, mint a történeti szempontot mellőzve, mai vágyainkat vetítjük vissza olyan időkre, amikor ez a vágy senkit sem gyötört. A középeurópai irodalom kialakulása a jövő eredménye lehet: a gondolatot zászlajukra tűző írók, tudósok eredményeképp. Természetesen megírhatja vállald a középeurópai irodalmak „összehasonlított irodalomtörténetét“ — mint Dieterich — keresheti azokat a rokonvonásokat, medyek az itt élő népek irodalmában analógnak látszanak, de az előbb elmondottak alapján kétségesnek tartjuk, hogy mindez tudományos rendszerezésű irodalomtörténet alapjául szolgálhatna.“ (I. m. 38. 1.)

Mások nem voltak ennyire szkeptikusak. Gáldi László Eminescu és Közép-Európa című tanulmányában igyekezett bemutatni, hogy a dunai népek sokfelé ágazó irodalmi tájékozódása ellenére is lehetséges beszélni középeurópai összehasonlító irodalomtörténetről. (Apolló, IV. kötet,

1936, 134. slck.) Gáldi a múlt század ötvenes éveinek román intellektualizmusát hozza fel példának, mely öntudatlan, zilált volt, vezető egyéniség nélküli s határozott irány híján. Oly nagy egyéniség, mint Eminescu, kellett ahhoz, hogy a sokféle európai hatás sodrában életműve példájával megteremtse a román nép földrajzi és ethnikai helyzetének megfelelő kulturális szintézist 9 alapot adjon olyan középeurópai irodalmi fejlődésére, mely már párhuzamba hozható a szomszédnépek irodalmi fejlődésével.

Azt hisszük, azoknak van igazuk, akik mint Gáldi is, az összehasonlítást lehetségesnek rántják olyan irodalmak között is, m'nt a középeurópai népekéi, melyek fejlődése hézagos, nem mindig szerves, szerteágazó hatások ötvöződéséből s úgy keletkezett, hogy az egyes dunai népek egymásközt nem tartották s ma sem tartják számon e fejlődés egyes mozzanatait. Gáldi László „A Dunatáj irodalmi fejlődése“ címen hét fejezetben foglalja össze Keletközépeurópa irodalmi életének legjellegzetesebb vonásait. (Megjelent a Radisics Elemér szerkesztette „A Dunatáj“ c. kötetben. Bp. 1946.) Ez a mű a legelső kísérlet oly szerző részéről, ki e területen belül él s a tárgyalt anyagot nem fordítások alapján, hanem kiterjedt nyelvismerete révén, évtizedes kutatásaiból ismeri és olyan szakszerűséggel, mely Dieterichnél annyira hiányolható.

Bármiként is álljon az összehasonlító irodalomtörténet ügye, a magunk részéről, a dunai népek önismeretének szempontjából az általa nyújtható eredményeket nem tartjuk kielégítőeknek. Már Zolnai Béla leszögezte, hogy „... az összehasonlító kutatás ösztönszerűleg is a másodrendű irodalmi munkák, a kisebb jelenségek figyelembevételére vezetett... A nemzetközi áramlatok folytonossága gyakran a kisebb írókon nyugszik vagy pláne csak a közönség, a fordítások tájékozódásaiban nyilvánul.“ (I. m. 79. 1.) Másfelől: az egyező vagy hasonló vonások, a közös irodalmi hatások kiemelése jól szolgálhatja azokat az irodalmi, politikai vagy társadalmi mozgalmakat, melyek a dunai népek közös sorsát és érdekeit, oly hön óhajtott megbékélését, barátkozását igyekeznek munkálná, de ez a módszer az egyes népek sajátos arculatának, kultúrájának bemutatására — egyedül — már korántsem alkalmas. Ehhez kevés az egyező vagy rokontények kiemelése. Két vagy több nép megismeréséhez nem elegendő, ha tudjuk, miben hasonlítanak egymáshoz. Azt is kell tudnunk, miben különböznek. S ami a legfontosabb mozzanat: ahhoz, hogy kikeressük jellemük, egyéniségük, egész kultúrájuk rokonvonásait, először meg kell ismernünk életük minden megnyilvánulását, múltjuk és jelenük egészét. A dtinai népek önismeretének

és egymásközi ismerkedésének útján tehát módszertanilag az a helyes eljárás, ha az összehasonlítás előtt Legfontosabb feladatként) a teljes tájékozódást végezzük el, hiszen összehasonlítani kellő kiválasztás után — csak ismert tényeket lehet. Az irodalomtörténetben pl. azokkal a jelenségekkel is foglalkoznunk kell, melyek az összehasonlítás szempontjából ugyan nem, vagy alig jöhetnek számításba, de az egyes dunai népek sajátos arculatának megrajzolásához elengedhetetlenül szükségesek s az illető nép kultúrájának egy-egy lényeges jegyét teszik.

6. Szintetikus szemlélet

A dunai népek önismeretének útját szeretnők egyengetni s módszerbeli vizsgálódásunk eddigi során úgy találtuk, hogy az imperialista szemlélet e célok elérésében nemcsak hogy nem támogat bennünket, hanem egyenesen akadály. A főként közös vonásokat kiemelő összehasonlító tanulmányok pedig elsősorban az egyezések, rokon jelenségek tudatosítására szolgálhatnak.

E két szemlélet kátyújában nem szabad megrekednünk. Ahhoz, hogy kitűzött célunkat elérhessük, sokkal átfogóbb szemléletre van szükségünk. Ilyen szemlélet megalkotására, úgy hisszük, kedvező idők járnak. Kérdés, a dunai népek külön-külön eljutottak-e már önismertük oly fokára, hogy határozott egyéniségekként vehessenek részt e kisélemben? Történelmi, társadalmi fejlődésük, műveltségük révén elértek-e a fejlettség oly fokára, mely e bemutatkozáshoz megkívánatik? Meg lehet-e ismernünk e népek mivoltának jellemző tényeit? És milyen legyen az a módszer, mely alkalmas e tények egybefoglalására? Azt hisszük, hogy ehhez szintetikus szemléletre, va/lamiféle enciklopédikus módszerre van szükségünk.

A dunai táj egészét felölelő szintézisekben eddig sem volt hiány.

Elsőként említhetők azok, akik a Dunatájat földrajzi adottsága alapján tették meg szintézisük alapjává. Ezek között különválaszthatók az egyes angol, francia és német kutatók szempontjai. A francia A. Himly már 1876-ban három övezetre osztotta Európát: Nyugat-, Kelet- s a kettő közé ékelődött Középeurópára (Europe Centrale), mely szerinte az Alpesektől a Baltikumig nyúló terület. Puévité-Ortonnál az angol használatban elterjedt Keletközépeurópa alnevezést találjuk. (East Central Europe.) Partsch német geográfus 1903-ban megjelent művében „Zentraleuropa“ az a terület, mely magában foglalja SL Belgiumtól és Hollandiától Bulgáriáig és Montenegróig nyúló földrajzi zónát. Naumannak az első világháború alatt született rosszemlékű

koncepciója „Mitteleuropa“ néven vált ismeretessé, G. Wirsing a két háború között¹ 1931-ben közbülső Európának (Zwischen-Europa) nevezi azt a terülefeet, mely a német Középeurópától keletre a kis agrárnépek hazája. Ezt a sokszor használt elnevezést eredetileg Albert Pencknél találjuk, de Wirsing révén lett hírhedtté: az ő tervei szerint az itteni folyókat hajózható csatornákkal lehetne összekötni, másfelől pedig e „kí9 agrárnépek“ vámszövetségbe tömörülhetnének s az iparos német Középeurópa piacain adhatnák el terményeiket.

A német imperializmus e „szintézisei“ után üdítő jelenség elolvasnunk Victor Bauer Zentraleuropáját, a cseh és osztrák demokrácia tisztult szellemiét sugárzó művét, mely 1936-ban Brünnben jelent meg. Bauer rendkívül sokoldalú szellem. Középeurópa sajátos elhatároló jegeit a legkülönbélebb tudományágak segítségével igyekszik megállapítani. Szempontjainak sokféleségéből emeljük ki növényföldrajzi érveit: Bauer a középeurópai növényvilág zárit egységét — alighanem elsőként! — szintén belevonja e terület közös eleméit alkotó tényezők közé.

Azok közül, akik Középeurópa faji adottságai alapján próbáltak összefoglaló képet adni e területről, egyesek hajlandók úgy tekinteni e tájat, mint a „szláv világ“ hazáját. A romantika korától megteremtődött szláv öntudat (Schlözer, Dobrovsky s mások nyomán) hajlandó e táj minden lényeges történéseben a szlávtság hatását látni, niem számolva azzal, hogy 'az északi, nyugati és déli szlávok tömbje között két nem-szláv nép is él: a magyar és a román. Mások emiatt ép a faji sokrétúséget tartják e terület jellemző sajátságának s Középeurópáról szólva egyetlen „hatalmas Macedóniáról“ beszélnek, mint például a francia Lbérítier. Mondanunk sem kell, hogy faji alapon sem lehet szintézist írni a Dunatájáról (ahogyan egyetlen területről sem lehet!).

Igen jelentős szempont azoké, akik a dunai tájat sajátos, a nyugatitól erősen elütő társadalmi fejlődése révén tartják összefüggő s külön európai övezetnek és ezen az alapon törekszenek szintézis alkotására. Ezek közül elég a külföldiek közül a lengyel Tymieniecki s a francia Seignobos nevét említenünk s mellettük oly magyar kutatókét, mint Váczy Péter. Tymieniecki a keleteurópai fejlődés sajátos régiességét emelte ki, a hűbériség, a feudalizmus továbbélését, a jobbágysáji parasztság elmaradottságát stb. Seignobos, ki az első európai összehasonlító történet szerzője (1938), szintén a nyugati és keleteurópai társadalmi fejlődés sajátos eltolódásaira hívta fel a figyelmünket. Váczy Péter a magyar királyság első korszakát vizsgálva kiemelte annak a ténynek fontosságát, hogy Keleteurópában az új társadalmi intézmények

mellett sokáig tovább éltek a régiek is (pogányság, ősi patriarchális társadalmi formák) s ezzel hozzájárultak a keleteurópai társadalom sajátos fejlődéséhez, a nyugatitól történt elkülönüléséhez.

Még tovább folytathatnók azoknak a szempontoknak felismerését, melyeknek alapján gondolni lehetne a Dunatáj egységes tudományos tárgyalására. Ezekről is kiderülne azonban, hogy csak negatívumokat mutatják a követendő utat. Mint láttuk, a földrajzi összefogás nem kielégítő, alapnak semmitmondó. A faji tagozódás eleve elképzelhetetlen tárgyalási és kiindulási alapnak. A keleteurópai társadalom fejlődésének a nyugatitól különböző volta szintén nem elég, mert csak annyit sejtet velünk, hogy a dunai táj más társadalmi képlet, mint a nyugat-európai. Vallási téren a dunai népek szintén nem hozhatók közös nevezőre: a római kereszténység és a bizánci orthodoxia befolyása itt egyformán kimutatható s ha földrajzilag el is különíthető az a terület, melyben a kereszténység e két formája hatását kifejtette, pontos határvonalat húzunk még sem lehet közük.

Nem marad tehát más megoldás, mint hogy a dumai népek történelmének, fejlődésének, műveltségének egészét kutassuk s elhamarkodott általánosítások és rossz alapokra fektetett összefoglalások helyett — a legszélesebb szintetikus szemlélet alapján — felvessük egy régóta esedékes Encyclopaedia Danubiana tervét, mely a dunai népek kollektív bemutatkozására a fentebb kifejtett tanulságok leszűrése alapján egyedül lenne alkalmas.

És hogy tagolódna ez a munka? Alapja, kiindulópontja csakis egy széleskörű és tárgyilagos szociológiai helyzetkép lehetne a dunai népek társadalmi viszonyairól, társadalmi osztályainak kialakulásáról, azok fejlődéséről, történelmi szerepükről. Fel kellene dolgozni külön-külön mindenik dunai nép valamennyi társadalmi osztályának történetét, megírni termelési viszonyaik fejlődését, feltárni a legősibb termelési formán kezdve a keleteurópai feudalizmus, kapitalizmus történetét, a szocializmus eszméinek eddig megtett útját Keleteurópában. Magyar részről az ilyenféle kutatásoknak elég nagy múltjuk s igen biztató eredményei vannak. Elég Szabó Ervin úttörő munkásságára utalnunk s a legújabb irodalomból egy hatalmas magyar társadalomtörténeti szintézis alapjaként tekinthető oly művekre gondolunk, mint Molnár Erik kitűnő munkái a magyar társadalom kialakulásának legrégebb, honfoglalás előtti és kilencedik-tizenharmadik századbéli viszonyairól. A cseh társadalomtörténeti kutatások — amennyiben meg tudjuk ítélni — a legteljesebb mértékben megfelelnek azoknak a kívánalmaknak, melyek egy ilyen

társadalomtörténeti és szociológiai szintézishez a cseh tudományosság részéről szükségesek lennének. Tudomásunk szerint a román szociológiai kútatások, főként azonban a Gusti professzor nevével szorosan összeforrott szociográfiai előmunkálatok szintén elégségesek az Encyclopaedia Danubiana szociológiai alapvetésének sikeres elkezdéséhez. Tervszerű együttműködéssel a délszláv szociológia eredményeit is hasznosítani lehetne és kellene e teljes' szociológiai szintézis céljaira.

Magyar részről a társadalmi fejlődés modern korszakának egyik fejezetét, a nacionalizmus keletközépeurópai jeleltlkezéséfc vizsgálva 1942-ben Gogolak Lajos vetett fel olyan szempontokat, melyek Európa keleti felének több lényeges és párhuzamosan fellépő társadalmi jelenségére vonatkoznak (Ország Útja, VI. évf.). Megállapításai nemcsak azokra a közös jelenségekre utalnak, amilyenek: a magyar, cseh, lengyel, román, délszláv lársadalmi osztályok szerepe és viselkedése a nacionalizmus eszméinek fellépése idején, hanem ezen belül kellően külön tudja választani az egyes népek sajátos árnyalatokat alkotó belső problematikáját is. E tanulmányban már feldereng annak tudata, hogy az egyes népek ideológiáinak megértése csakis a társadalmi tények, osztályok és termelési viszonyok alapos ismerete után s azzal összhangban lehetséges. Meggyőződésünk, hogy a dunai népek önismerete felé vezető „Encyclopaedia Danubiana“ vezető helyén és központjában a szociológiai tanulmányoknak kell állniuk s ezeket művelni csakis a szintetikus szerkesztés legteljesebb alkalmazásával lehet.

Jól tudjuk, hogy e hatalmas munkára is csak most kerülhet sor. Magyarországon az elmúlt ellenforradalmi rendszerben a szociológia csak bujkáló tudomány lehetett. A hatalmon lévők a magyar társadalmi viszonyok kutatóit kíméletlenül üldözték; a hivatalosan támogatott szociológia viszont, melynek öt egyetemünkön mindössze csak egy tan széke volt, alig tett mást, mint — félreérhette és vigasztalan homályba burkolta a német szociológia egy-két irányának tanait. E>e hogyan is lehetett volna komoly társadalomtudományt várni az ellenforradalom éveinek hivatalos tudományától? Emlékezzünk csak vissza a falukutjátók pereire s a munkáspártok szellemi gárdájának sorsára. A kimúlt rendszer rossz lelkiismeretével eleve vádnak érezte a szociológia puszta meglétét, mert tudta, hogy a legtárgyilagosabb helyzetkép is a legsúlyosabb vádirat a korhadit magyar feudalizmus ellen. A feudatiizmus magyarországi bukása után csak most érkezett el az idő, hogy a szociológia a porondra lépjen s necsak az eddig ismert magyar társadalom, hanem a Dunatáj, sőt egész Keletcurópa társadalmának bűvár-

latát is megkezdje s ezzel megadja a nélkülözne; étlen és legszükségesebb alapot az itt élő népek kölcsönös megismerkedéséhez.

Ezen a téren még nagyobb előítéletekkel kell megbirkózni, mint a belső szociológiai kutatások terén. Ha igaz, hogy társadalmi kérdések tárgyalása tabu volt az úri Magyarországon, méginkább áll; hogy az volt szomszédaink bármiféle tárgyilagos szemléletére törekvés is. Annak a munkának tehát, mely a dunai népek társadalmi tagolódásának, osztályviszonyainak közös felítárására vállalkozik, le kell számolnia a régi Őllág előítéleteivel is.

A dunai népek (társadalmi helyzetképe és történelmi rajza után, — araikor már tisztán áll előttünk, hogyan jött létre történelmi sorrendben a magyar, cseh, stb. nemesség, polgárság, parasztság, munkásság, soron következhet/ a dunai népek történelmének, kuMrájának alapos ismertetése.

Hogy e téren a szintézis milyen új lehetőségeket kínál, mennyire íá tud szabadulni az imperialista szemlélet/ vagy a tisztán összehasonlító szemlélet hínárjából, arra jó példát nyujhatnak azok a munkálatok, melyek a keleteurópai nyelvi tények kutatása terén legújabban megindultak. A nyelvi tények új szintézise módot ad arra, hogy akár az egyediből (jelen esetiben az. egyeis dunatáji nyelvekből) haladjunk bizonyos magasabbrendűen összefüggő nyelvi rokonvonások felé, akár pedig fordítva: az egyező elemek felkutatása után a nyelvi egyediségeket tevő sajátosságok felé. A szintézis mindegyik esetben azzal a lehetőséggel kecsegtet bennünkei, hogy a dunatáji nyelveket, a magyart, a románt, a cseh, szlovák, szerb és horvát nyelvvel együtt miint, jól elkülönülő, határozott nyelvi egyediségeikéi könyvelhetjük el. Gáldi László „A Dunatáj nyelvi alkata“ c. tanulmányában a szintézis eddig ismeretlen és nem is sejtett lehetőségeit tárja fel. (Megjelenc a fentidézett „A Dunatáj“ című kötetben.) Munkájának bevezető soraiban kifejti, mi volít az oka annak, hogy eddig nem kerülhetett sor ilyen magasabb szempontú összefoglalásokra. A nyelvészetben sokáig uralkodó atomisztikus nyelv szemlélet, ahogy Gáldi találóan megállapítja, kimerült az önmagukban érdekes részletek kutatásában s nem lévén érzéke és szempontjai a nagy összefüggések meglátásához, a dunai táj nyelvi állapotáról „szinte nem is tudott többet megállapítani, mint azt, hogy egy jelentős északi (cseh, szlovák, lengyel, kisorosz, orosz) és dél'i (szlovén, horvát, szerb, bolgár) szláv tömb közé német előörsökkel tarkított nem-szláv elemek hatoltak be, mégpedig egyrészt a magyar nyelvterület, másrészt a románoké, amely a neolatin nyelvek egy-

ségesnek mondható déli és nyugati övezetétől éppen úgy elszakadt s elszigetelődött: mint a magyar nyelv a finnugor nyelvek nagy közöségétől.“ Csupán a nyelvészet legújabb fejlődésében polgárjogot nyert alkati szemlélet ad módot arra, hogy necsak eredetbeli rokonsági viszonyban, hanem kulturális rokonságban lévő nyelveket is belevonjunk egy magasabb szempontú szintézisbe. „A strukturális nyelvszemlélet. . . struktúra-keresése, valamint az a törekvése, hogy a részjelenségeket mindig valamely egészből vezesse le, megmenti a hagyományos történelmi szemlélet merev skémáitól: immár nemcsak közös eredetük révén összetartozó nyelvekről tudja összehasonlító nyelvészeti módszerekkel megállapítani a genetikusan rokonságot, hanem szívesen foglalkozik a genetikusan össze nem tartozó nyelvek közt fennálló kulturális rokonságnak fogalmával is. Éppen ezért elsősorban a strukturális nyelvszemlélet átfogó probléma látása hivatott arra, hogy Keletközépeurópa nyelvi tagozódásának atomisztikus adottságain túlmenően, a részjelenségek nagy tarkaságában is felfedezze azokat a közös vonásokat, amelyek — nyelvi síkon — a közös keletközépeurópai szellem vetületének tekinthetők.“

E nagyjelentőségű programot Gáldi kellő tartalommal tudja kitölteni. Amit a szláv nyelvészetben uralkodó s legújabban Isacenkónál található legújabb irányzat nyomán (konzonáritiikus és vokalikusan nyelv-típusok megkülönböztetése, a jésítés és hangsúly problematikája stb-) továbbfejleszt és kiegészít a két nem szláv nyelv: a magyar és a román közbeiktatásával, az megítélésünk szerint alapvető jelentőségű és kellő távlatokat nyit meg a dunatáji nyelvi szintézis számára. Hogy a magánhangzókban gazdagabb, tehát vokalikusan típusú nyelvek (szerbhorvát-szlovén) és a mássalhangzókban gazdagabb, tehát konzonzantikus típusú megtestesítő nyelvek (orosz, lengyel, bolgár) földrajzi helyzetüknek s ezzel összefüggően szorosabb kulturális összetartozásuknak megfelelően helyezkednek el, hogy e két ellentétes pólus között a magyar, szlovák és cseh határozott középpontot foglal el, olyan felfedezések, amik egymagukban is elégségesek lennének a strukturális nyelvszemlélet jogosultságának és szükségességének igazolására. Gáldi azonban még egész sereg olyan problémakört jelöl meg, melyek a keleteurópai nyelvi szintézis közeli lehetőségét ígérnek. Ilyenek: a szókincs elemzése a dunai népek nyelvében, a jövevényszavak, tükörszavak s a különböző keletközépeurópai nyelvújítások problematikája.

Hogy e problémák szintetikus tárgyalása mennyire hozzájárulhat egyfelől a dunai népek nyelvének strukturális megértéséhez, a köztük

kétségkívüli kimutatható kulturális rokonság tényeinek felderítéséhez, másfelől azonban az egyes nyelvek szellemiének, eredetiségének, egyediségének az eddigénél sokkal alaposabb felderítéséhez is, arra nézve csak egyetlen példát hozunk fel: a jövevényszavaknak az eredeti szókinccsel összefüggő problémáját.

Gáldi helyesen jegyzi meg, hogy „a jövevényszavak egyes rétegeinek elterjedésén tudjuk legjobban lemérni mindama kultúrkörök tényleges hatékonyságát, amelyek e táj szellemi életének kialakításához hozzájárultak.“ Tehát minden kultúrkör hatását Vizsgálandónak tartja, a centripetális, kívülről az egyes dunai népekhez érkezett nyelvi hatások mellett (amelyek három fő irányból jöttek: keletről, mint a finn-ugor és török elemek) a centrifugálisakat is, vagyis az egyes dunai népek nyelvének kisugárzását a többiekére. Ilyen, minden lehetséges és tényleges hatással számoló nyelvi kutatás már megadja a lehetőséget, hogy összefoglaló számvetést készítsünk az egyes nyelvek szókinccsének eredeti és kölcsönzött elemeiről. Sajnos, a rendszeres jövevényszó kutatás még nem áll minden dunatáji népnél e szintézishez szükséges szinten. Magyar, román és lengyel viszonylatban kielégítő a helyzet-

Ha ezek a kutatások elérik a megfelelő fokot, közös áttekintést lehet nyújtunk arról, hogy mi az eredeti magyar (tehát ősi finn-ugor) elem a magyarban, szláv a csehben, szlovákban, szerbben, horvátban, latin a románban s mi az, ami erre az ősi és eredeti rétegre a századok folyamán ráakódott s végül, ami a szintézisbe foglalt nyelvi egyediségek lényegét teszi: milyen az egyes dunai népek nyelvének eredeti alkata és az az asszimilációs ereje, mely sajátos nyelvi: hangtani és egyéb eszközeivel e nyelvi egyediségeket létrehozta és az idegen elemek beolvasztását lehetővé tette.

„A magyar nyelv népszámlálási állapota — írja Zolnai Béla (Mi a magyar, 217 skk.) — ugyanazt a képeit tükrözi, mint amit- a népi struktúra elemzéséből nyerünk: minden népcsoport, amely a magyarsággal érintkezett és amely fölszivódott a magyarságba, nyomot hagyott szavaival a magyar szókinccsben. A honfoglalás utáni századokban... a magyar nyelv... széttárja kapuit, fonetizmusát idegenszerű hangzatokkal, új szótagkombinációkkal gazdagítja, mindenfajta jövevényt — szlávot, németet, latint, még egy-egy franciát és olaszt is — befogad és magyarrá nemesít... A szláv szavak beözönlése arra vall, hogy a magyar artikuláció semmi nehézséget nem érzetít az új hangkombinációkkal szemben, illetőleg, hogy könnyen át tudta alakítani ezeket a baráti néprétegből jött fonémákat az ugor-török szókinccs analógiájára. A la-

tinul szólás pedig második anyanyelve, első kultúrnyelve lett a magyar elitnek. A újkor elején az ugor-magyar nyelv török, szláv és latin elemekkel megerősödve, készen áll arra, hogy a szóbeliség állapotából irodalmi nyelvvé emelkedjék.“

Mi a magyar nyelv eredeti és kölcsönzött elemeinek százalékszerű aránya? Tolnai Vilmos 1924-ben közzétett statisztikája szerint (Magyar Nyelv, 1924. évf.) ezer mai magyar tőszó közül, kikerekítve: magyar 550, szláv: 100, getrmán: 95, török: 90, latin: 80, ismeretlen eredetű: 85, tehát 55% eredeti, 45% jövevény.

A szótárban alakilag egyszer előfordul* anyagot tekintve, minden ezer szó közül: magyar: 650, szláv: 100, török: 85, germán: 75, latm-román: 65, egyéb: 25, tehát 65% magyar, 35% jövevény.

A rendelkezésünkre álló legújabb statisztika Bárczá Géza Magyar Szófejtő Szótárának (1941) anyaga alapján készült. (Vermes Stefánia: A magyar szókészlet etimológiai statisztikája, Nyelvtudományi Közlemények, 1943). E szerint az alapul vett 4880 szó közül az eredeti állományhoz 2259 szó tartozik (46-3%), török-szláv-német-latjn-görög és egyéb 35.6%, bizonytalan és ismeretlen 18.1%.

A múlt század írott magyar nyelvében állandóan 100.000 szó közül eredetére nézve: magyair: 88, szláv: 3, latin: 3, germán: 2, török: 1, egyéb: 3; tehát 88% eredeti, 12% jövevény.

Feltűnő tehát, hogy a használatban az eredeti magyar szavak milyen abszolút fölényben vannak az idegen elemekkel szemben.

Hasonló a helyzet a román szókincs elemeinek százalékszerű aránya terén is. D. Macrea szerint (Circulatia cuventilor in limbá Romána, 1942.) egy 1931-ben megjelent román szótár 43.269 címszavából 20.58% az ősi lafc'tn elem, 26.69% a francia, 10.45% az ószláv és egyházi szláv, 3.14% a magyar elem, stb. Ha viszont a forgalomban lévő román szavakat vizsgáljuk, pl. Eminescu összes költői műveiben 3607 szó közül, mely a költő egész szókincse, 48.68% az ősi üatin szó, Verlaine műveinek szókincse 3800 szó, amikből az ősi latin szavak százalékszerű aránya: 49%. Eminescu művei 33,846 szóból állanak, ezekből 83% az ősi¹ latin elem, Verlaine művei 25,456 szóból, ezeknek szintén 83%-a az ősi latin elem. E tények mellé összehasonlításként idekiváncozik az a fentebb ismertetett/ tény, hogy 100.000 írott magyar szó közül 88% az eredeti finnugor.

Ha a cseh, szlovák, szerb, horvát nyelvekről hasonló adataink lesznek s ha a dunai népek nyelvi állapotáról közös szempontú, de külön-külön megírt összefoglalások — az Encyclopaedia Danubiana

fontos kötetei! — állnak majd rendelkezésünkre, melyek az eredeti nyelvi réteg mellett feltüntetik valamennyi nyelvi hatás lefolyását és eredményét, másfelől azonban kimerítő alaposággal ismertetik az egyes nyelvek önálló létének, egyediségének minden tényezőjét is, akkor már el is végeztük az Encyclopaedia Danubianához szükséges nyelvészeti előmunkálatokat.

Szándékosan időztünk ilyen soká enciklopédia-tervünk nyelvi részletkérdéseinél, mert az eddigi kutatások alapján nyelvi téren látjuk leginkább megalapozhatónak e nagy vállalkozást. A nyelvészeti bűvárkodások nagyszerű lehetőségei arra figyelmeztetnek bennünket, hogy megfelelően nagyvonalú és minden tényezővel számoló szempontok szerint kell megírunk a dunai népek kultúrájának, történelmi és erkölcsi létének egyéb problémáit tárgyaló köteteinket is. Kiindulópontul az egyes dunai népek társadalmi adottságainak figyelembevételét ajánljuk, az irodalmi és társadalmi tények egymásbakapcsolásának olyanféle módszerét, amire legjobb példa az első ilyenmű magyar kísérlet: Szerb Antal magyar irodalomtörténete. A dunai táj irodalmát, sőt egész művelődését ugyanúgy, mint a nyelvét is, a legkülönbélebb irányokból jövő hatások színezték. E művelődés: az egyes dunatáji nemzeti kultúrák kialakulásának megírása enciklopédikus módszerrel úgy képzelhető el, ha e sokféle hatást: Bizánc, Róma, Paris, Bécs, Varsó, Kiev kisugárzását külön-külön kimutatjuk az egyes dunai népekre s azok különféle társadalmi rétegeire. Ezenfelül azonban számbavesszük egymásközött létrejött kapcsolatainkat, másfelől! pedig nyomunkövetjük azokat a társadalmi, történelmi, nemzeti adottságokat, melyek e sokrétű hatások sajátos nemzeti kultúrává tömörítését, az idegen hatások asszimilálását és új szintézisbe hozását lehetővé tették.

Ilyetn munka után születnének meg a közös szempontú, de egyelőre külön-külön megírt magyar, cseh, szlovák, román, szerb, horvát irodalomtörténet, történőt, néprajz, zenetörténet stb. kötetek, melyek az egyes dunatáji népek kultúrájának teljes egészét tervszerűen bemutatnák. Ezeket a köteteket, az Encyclopaedia Danubiana köteteit a lehetőség szerint az érdekelt országok tudósai írhatnák meg, közösen letárgyalt, a fentiekhez hasonló szellemben fogant módszerrel, úgy, hogy mindenegyes kötet szerzője a Dunatáj arra legalkalmasabb szakembere lehetne. Ha erre egyelőre nem kerülhetne a sor s csak belföldi tudósgárdára számíthatnánk, hitünk szerint a magyar tudomány egymagában is hozzáláthatna e munkához, még akkor is, ha egy-két tervezett kötetnek egyelőre nem akadna gazdája.

A feladat óriási, egy nemzedék munkáját venné igénybe. De ha jól elvégezzük, olyan tükröt tarthatnánk egymás s a világ elé is, melyből arculatunk minden eddigi kontár képnél igazabban felragyogna. Néhány kislány határozott arcú bontakoznék ki Európa keletének homályos háttéréből s a bemutatkozók egyszerre ismerhetnének való énjükre s találhatnák meg az eddiginél szilárdabb helyüket szomszédaik társaságában.

Balázs János

MAGYAROK ÉS OROSZOK

I.

A demokratikus szellemben megújult magyar történetírásnak egyik legfontosabb feladata az lesz, hogy helyesbítse azt a hamis képet, amelyet a régi uralkodóosztályokat kiszolgáló történetírók alakítottak ki a magyar múltról. A legnagyobb mulasztások éppen Magyarországnak szomszédaihoz, a szláv világhoz való kapcsolatait illetően terhelik a hivatalos történetírókat és az ő nyomdokaikon haladó publicistákat. A magyar közvéleménybe a két világháború közötti időben ezer és ezer kiadványon keresztül igyekeztek beoltani azt a felfogást, hogy Magyarország számára a szomszédos szláv népek és azok leghatalmasabbika, az orosz nép, csak ellenség lehet és hogy ezért a magyar külpolitika feladata az, hogy a nyugati népeknél, elsősorban a németeknél keresen védelmet.

A kiegyezés korszakának németbarát publicistái és történészei a „pánszláv veszedelem“ rémét idézték fel újra, meg újra; a cárizmus bukása után viszont a „bolsevista veszély“-t állították elének. A magyar uralkodóosztályok elsősorban a habsburgi osztrák és később a hitleri német birodalomban találhattak támaszt a számukra veszélyes demokratikus áramlatokkal szemben. Így érthető, hogy a magyar múlt minden olyan eseményét, amely azt bizonyítja, hogy a magyarság a szláv-sággal barátságban is élhet, sőt a német veszély ellen a szláv-sággal és a többi keleteurópai népekkel keli összefognia, elhallgatták előlünk, így a magyar közvélemény a magyar múltról hamis képet kapott ezekben a sorsdöntő évtizedekben.

Hóman Bálint volt az, aki a legtöbb eszközzel terjesztette azt a felfogást, hogy „a magyar történelem tanulságai szerint a magyarságot mindig keletről fenyegeti a legnagyobb veszedelem“ és ez ellen a folyton visszatérő keleti veszedelem ellen a magyarságnak nyugati szomszédainál kell védelmet keresnie. Nála már valóságos monomániává válik ez a történet szemlélet.

Hóman hol bajor-lombard-magyar, hol német-római-birodalmi-magyar érdekközösséget emleget és azt állítja, hogy „az érdekközösség

kölcsönös felismerésén alapuló állandó jellegű külpolitikai kapcsolatot“, domináló „nyugati orientációt“ láthatunk a magyar külpolitikában az első árpád-házi királyok óta, A keleti orientáció Hóman szerint irreális, legfeljebb epizódyszerűen bukkan fel a magyar történelem folyamán, viszont a német (s néha még az olasz) orientáció a hagyományos és reális magyar külpolitika. Csak természetes, hogy egy ilyen szemlélet mellett azok az igen fontos kapcsolatok, amelyek az Árpád-ház uralkodóit, a vegyesházi királyokat, az erdélyi fejedelmeket és a magyar szabadságküzdelmek vezéreit egy évezreden át a keleti hatalmakhoz, így az orosz világhoz is fűzték, teljesen elsikkadtak.

A demokratikus Magyarország történetírásai és publicistái, köztük elsősorban Révai József, Juhász Nagy Sándor és Fogarasi Béla igen meggyőzően, ismételtelen rámutatták arra, hogy a magyar nép függetlenségi és szabadságtörekvéseinek sikere attól függ, hogy a magyar nép a némettség és a vele szövetségben álló magyar uralkodóosztályok eiben talál-e keleti szomszédai körében reális támaszt. Juhász Nagy Sándor az októberi forradalomról szóló könyvében kifejti, hogy a német-Habsburg-uralom négyszáz éve alatt a magyar nép igazi érdekeit képviselő „kuruc irányzat“ két irányban keresett támaszokat a némettség elleni küzdelemben. A függetlenségi politika képviselői nyugati és keleti szövetségeseket kerestek. Míg a nyugati szövetségnek Franciaország lett a tengelye, addig a keleti szövetségeseket a Magyarországgal szomszédos és a németséggel szembenálló népek: sorában keresték. E két szövetségi rendszer azonban nem állt ellentétben egymással, sőt a magyar függetlenségi mozgalmak legmetszelátóbb vezérei, egy II. Rákóczi Ferenc, egy Kossuth Lajos és egy Károlyi Mihály egységes szövetségi rendszerbe igyekeztek kovácsolni a némettség keleti és nyugati riválisait. Nem áll meg tehát az az unostalan hangoztatott történeti frázis, hogy a magyarság sorsközösségben áll a németséggel és, hogy az a körülmény, hogy Magyarország a nyugati kultúra tagjává vált, szükségkép azt jelenti, hogy Magyarországnak minden keleteurópai népnek ellenségévé kell válnia.

Igen kevesen voltak a magyar történészek között, akik ezzel a hamis hivatalos felfogással szemben hangoztatták azt, hogy Magyarország küzdelmeiben igen gyakran sorsközösségbe kapcsolódott össze a környező népekkel, így az orosz néppel is.

A magyarság már a honfoglalást megelőző időbeni érintkezésbe került az orosz nép legrégebb politikai szervezetével, a Kievi Nagyfejedelemséggel. Ez a kapcsolat hol békés, hol kevésbé békés volt és úgy látszik, kimerült abban, hogy a magyarok kereskedelmi kapcsolatba igyekeztek kerülni a kievekkel, valamint kísérletet tettek arra is, hogy az egyes déloroszországi szláv törzseket adófizetőkként nydrjúk meg. A kietvi oroszok a magyarság számára éppoly kevésbé jelentettek komoly veszélyt, mint a magyarok az oroszok részére. Mindkét népnek közös ellenségei voltak a steppék keletről nyugat felé törő vad harcosai, a besenyők és a kunok. A magyarok a besenyő nyomás elől nyugat felé húzódva kísérletet tettek ugyan Kieiv megsarcolására, de aztán békésen tovább vonultak, megállapodva abban Kieiv uraival, hogy Galicián át zavartalanul Pannóniába vonulnak.

A magyarok és kievek kapcsolatai a honfoglalás előtti időben még felderítésre várnak. Kétségtelenül sok közös kulturális vonás fog e kutatások során felszínre kerülni. Ferdinandy Mihály néhány találó, de csak skiccszerűen odavetett mondatával mutat rá arra a kétségtelen analógiára, amelyet az ősmagyarok és az ősoroszok kulturális helyzete felmutat. Világosabban látszik a kulturális, politikai és társadalmi helyzet hasonlósága a honfoglalás után. A magyarok és az oroszok a 10. és a 11. században ugyanazon sorsdöntő probléma előtt álltak, hogy hogyan kapcsolódjanak be a nyugati kultúrkörbe, milyen társadalmi, politikai és vallási reformokat hajtsanak végre ahhoz, hogy elkerüljék a hunok, besenyők és kazárok sorsát, a megsemmisülést, A két nép uralkodói ugyanabban az időbein vették fel a keresztségét és hajtották végre azokat a forradalmi jellegű társadalmi és kulturális reformokat, amelyek segítségével a két nép Európa tagjává vált. Wladimir kievi nagyfejedelem éppúgy, mint kortársa, István király, hajtotta végre a nagy átalakulást és mindkettő európai keresztény dinasztiába házasodott be.

Az a tény, hogy Keleteurópában Wladimir fejedelem és István király idejében két szilárdabb államalakulat jött létre, messzemenően befolyásolta ennek a tájéknak egész politikai sorsán A Duna völgyében s a délorosz síkságokon két erőközpont létesült, amelyek megakadályozták azt, hogy a két univerzalitásra törő császári hatalom, úgymint a németrómai császárság, valamint a bizánci császárság hatalmát erre a területre kiterjessze. Érthető, hogy a két új államalakulat uralkodói gyakran felismerték azt az érdekközösséget, amely őket egybefűzi.

„A kievi állam szempontjából Magyarország függetlensége kívánatos volt“, mert egyrészt gátat vetett a németek terjeszkedésének Dél-kelet-Európa felé, másrészt egy erős állam fennállása egyensúlyozta Kievet legfőbb ellenségének, Bizáncnak hatalmát — írja Fogarasi Béla.

Nem áll fenn tehát az az állítás, amelyet a németbarát és orosz-ellenes magyar történészek nem untak meg ismételni és amelyet egyes szláv írók (egy Palacky pld.) szintén magukénak vallottak, amely szerint a magyarság államalkotása a Duna-völgyében végzetes csapást mért volna a szlávokra és ezért a magyar-orosz ellentét örök időnemi adottság. Éppen az ellenkezője az igaz. A magyar honfoglalás megakadályozta a német terjeszkedést és egy dúravölgyi német birodalom létrejöttét, amely a nyugati szlávok pusztulását jelentette volna. A német terjeszkedés volt a közös veszély kezdetétől fogva és ezt a német „Drang nach Osten“ történészei és propagandistái (Rösler, Kaemmel és mások) már régen felismerték. A magyar és orosz politikai kapcsolatok hátterében tehát kezdettől fogva objektív adottságok állottak és ezért érthető, hogy minden ellenhatás ellenére az orosz-magyar együttműködés a két nép történeti folyamán mindig újra és újra felbukkan.

Mindkét nép európai mintára patrimonialis királysággá szerveződik. A két királyi dinasztia korán családi kapcsolatba is jut egymással, úgy az annak a jelte, hogy politikailag is egymásra kívántak támaszkodni. E családi kapcsolatokat kutatva, megtalálhatjuk a magyarországi orosz és az oroszországi magyar orientációs külpolitika előfutárát, a patrimonialis dinasztiák szövetkezését.

Az Árpádház és Rurik-dinasztia családi és politikai kapcsolatait Bölcs Jaroszláv kievi nagyfejedelem építette ki először tudatosan. Jaroszláv, aki István királyhoz hasonlóan megszilárdította országának politikai egységét, gondoskodott arról, hogy az európai dinasztiákkal való családi kapcsolatai révén is elősegítse politikai törekvéseit. Egyik lányát¹ I. Henrik francia király vette feleségül, a másikat a norvég király, a harmadikat Endre árpádházi herceg. Ezeknek a házasságoknak komoly külpolitikai következményei lettek, amikor István király halála után az agresszív német császári hatalom ellen Bölcs Jaroszláv irányításával orosz-magyar-francia dinasztiák fogtak össze.

István király utiódá, Orseolo Péter ugyanis alávetette magát a német császári hegemoniának és ő ellene szervezetit felkelést Jaroszláv veje, a kievi udvarban otthont talált Endre herceg. Jaroszláv az orosz fegy-

veresekkel támogatta Endrét, aki a Kárpátokon át keletről vonult be híveivel Magyarországra, ahol mindazok támogatták, akik az ország függetlenségét elveszejtő és az idegeneknek kedvező Péter uralma ellen lázadni akartok. Ugyanakkor Lotharingiában is lázadás tör ki a német császári uralom ellen, amelyet a francia I. Henrik, Jaroszláv másik veje támogat. Péter és a némeiek súlyos vereséget szenvednek és Endre orosz segítőcsapatai testőreivé válnak az új királynak, I. Endrének. Endre fivére, vetélytársa és utóda Béla, felesége, Kázmér lengyel herceg nővére útján szintén rokonságba került Jaroszlávval, lévén Kázmér Jaroszláv nővérének a férje. A németellenes keleti orientációjú politikát Béla, aki már I. Endre alatt¹ is nagy befolyással bírt a külpolitikára, képviselte a legrokonszenvesebben.

Lengyelország és a kievi Orosz Fejedelemség még a következő generáció alatt is a németellenes irányhoz húzó párt erőforrása volt. Béla fia, Géza, öccsét küldte Kievbe segítségért a német császárra támaszkodó Salamon ellen. Salamon és a császárbarát irány a küzdelemben elbukott és a Gézát segítő Szvjajroszláv fia: Géza utódjának, I. Lászlónak leányát vette el feleségül. Egyébként II. Géza magyar királynak is orosz nő volt a felesége, Eufrozina, Misztiszláv kievi nagyfejedelem leánya és az ő házasságukból származtak azután az Árpád-ház uralkodósarj ai. Unokájuk, II. Endre! (1188—1190) és utódai emeltek azután igényt d'inaszitikus alapon a halicsi és ladoméri fejedelemségre.

Mindezekből a kapcsolatokból világosan kitűnik, hogy már a patrimonialis királyság korában a német befolyásnak és hegemoniának kedvező pártokkal szembenálló személyek Magyarország keleti, szláv szomszédainál találtak támaszt. Az Árpádkor következő szakában ázián a magyar dinasztia és az őket támogató nemesi, lovagi rétegeknek expanzív politikáját könnyítik meg ezek a családi kapcsolatok.

A III. Béla óta, úgyszólván az Árpád-ház kihalásáig olyan gyakran visszatérő halicsi hadjáratok, trónkövetelések ezekre a családi kapcsolatokra való hivatkozással történnek, de az árpád-házi dinasztia képtelen tartósan megvetni a lábát ezen a Kárpátoktól északkeletre fekvő területen.

Míg Kálmán királyt¹ csupán a rokoni kapcsolatok bírják rá arra, hogy az egyik fejedelmjelölt érdekében beavatkozzék a halicsi testvérharcokba, ő az első, aki magyar harcosokat küld át a Kárpátokon északkeletre (1099), addig III. Béla, az Árpádoknak és a Rurikoknak már a bizánci udvarban nevelkedett sarja, már tudatos terjeszkedési politikája eszközévé teszi a halicsi uralkodócsaládhoz való kapcsolatait.

Fiát, Endrét helyezi az elfoglalt ország trónjára, de sem Endre, sem az általa odaküldött Kálmánt herceg, „halicsi király“ nem tudják kezükben tartani a turbulens tartományt. 1255 után aztán abba is maradnak a halicsi hadjáratok és ezt az orosz tartományt azután már csak Nagy Lajos tudja egyesíteni néhány évre a magyar koronával a lengyel-magyar perszonálunió folyamán. Nagy Lajos magyar embert állított (orosz vajda címmel) a halicsi tartomány élére, ami azt! jelentette, hogy erre az orosz területre nehezedő lengyel feudális nyomás néhány évtizedre enyhül.

A német birodalom elleni szláv-magyar és szláv-orosz érdekközöségnek megfelelője Keleten a szlávok nomádjai elleni védekezés szükségessége mindkét népnél. A magyarokat elpusztítással fenyegető besenyők megsemmisítése a kievi orosz nagyfejedelemség érdeke. A kunok elleni harc is azonos problémák elé állította a két államot. Végül a mongolok hódítása a 13. és 14. században egyformán veszélyeztette a két népet.

Az oroszok, mint keletebbre fekvő és a mongol veszélynek jobban kitett terület, hosszabb időre kerültek mongol iga alá, míg Magyarországon a mongol uralom csak epizód volt. De mikor a moszkvai nagyfejedelmek alatt az orosz nép hősiessége véget ér és a mongol veszély megszűnik, akkor ismét közös ellenséggel kerülnek szembe úgy a magyarok, mint az oroszok: az ozmán törökökkel és a velük szövetségben lévő kievi tatárokkal. Az évszázadokig tartó párhuzamosan futó harcokban végülis egy a Nyugat által támogatott magyar-lengyel-orosz szövetség szabadította meg Magyarországot és Déioroszországot a közös ellenségtől. Az oroszok harca a tatárok ellen elsősorban Magyarországnak használt. A moszkvai nagyfejedelemség szabadította meg Európát és Magyarországot végleg a mongol veszélytől és ha nincs is közvetlen politikai kapcsolat a küzdelem eme századaiban Moszkva és Buda között, az érdekek párhuzamos volta még a török veszély megjelenése előtt is már nyilvánvaló a keleti támadóval szemben is.

A Kelet felé lekötött Oroszországot Mátyás király aktíve is be akarta vonni a nyugat felé offenzívában álló magyar külpolitika rendszerébe. Mátyás III. Frigyes Habsburg-uralkodóval állott háborúban; messzemenő külpolitikájának legfőbb keresztesítője az osztrák tartományoknak ez az ura volt, aki Lengyelország támogatására számíthatott. Ebben a helyzetben küldött Mátyás király követet III. Iván moszkvai nagyfejedelemehez, amelyben szövetséget ajánl Lengyelország és Litvánia ellen. Ez a szövetség létre is jön. Közös haditerv kérdéséről is levele-

zett a két uralkodó. Mátyás halála végetvetett ezeknek a terveknek s a közös hadjáratra nem került sor, de Mátyás így is elérte célját, mert Lengyelország izolálásával és diplomáciai bekerítésével azt passzívításra kényszerítette és így szabad keze volt néhány évig az osztrák ügyekben.

Mátyásnak ez a politikai közeledése Moszkvához, melyet éppúgy, mint az Árpádok és a Rurikok idegen gazdasági kapcsolatok felvétele kísért,- egyik láncszeme annak a külpolitikai vonalnak, amely az árpád'házi királyok keleti politikájától átvezet az erdélyi fejedelmek függetlenségi politikájához. Mátyás utódának, Ulászló magyar királynak Moszkvába küldött követsége is azt bizonyítja, hogy a magyar királyok érdeklődése a nagyfejedelemség iránt nem szűnt meg Mátyás halálával, de a törökök magyarországi megjelenése és a mohácsi katasztrófa a keleti politikában is teljesen új helyzetet teremtett.

A magyar rendek Mohács után azelőtt a választás előtt álltak, hogy válság közepette milyen külpolitikai orientációval mentsék meg Magyarország függetlenségéből azt, ami még menthető. A németcsászári csapatok és a török seregek Magyarországot hadszíntérré változtatták. A rendek véleménye megoszlott, voltak, akik a Habsburg-orientációt választották, mint kisebbik rosszat, míg mások,, a Zápolya-pártiak. a lengyel segítségben bíztak. A Habsburg-ellenes politika hívei azonban csakhamar belátták, hogy a lengyel szövetség nem nyújt kellő támogatást és ezért más keleti szövetségesek után néztek. Lassanként kialakul az állandóan manővrozó erdélyi politika, amely a törökkel való jóviszony fenntartása útján igyekszik megmenteni Keletmagyarország és Erdély függetlenségét.

A németellenes keleti orientációjú magyar külpolitika természetes kiegészítése, a francia-magyar együttműködés is jelentkezik már ebben az időben, Zápolya János és a többi Habsburg-ellenesek ama törekvéseiben, hogy a franciák támogatását elnyerjék.

Az új-kor elején a német¹ hegemonia-törekvések legerősebb gátja u I. Ferenc által megteremtett francia-török szövetség volt. Az erdélyi politikusok egyrésze számára ez a szövetség kedvező keretnek látszott. De a törökökkel való együttműködés természetesen nem volt öncélú. Erdély fejedelmei a törökök kiűzését és Magyarország szétszakított területeinek egyesítését is szem előtt tartották, mint célt. Ezeknél az erdélyi fejedelmeknél, azután a lengyel-erdélyi együttműködés gondolata lép előtérbe, az, aki a lengyel orientációt egészen az abszurdumig vitte, amikor is elhatározta, hogy Lengyelország megerősítése céljából a

moszkvai nagyfejedelemiség katonai erejét fogja megtörni. Báthory — Szekfű Gyula felfogása szerint — a lengyel koronát azért fogadta el, hogy szövetséget nyerjen Magyarország felszabadítására a Habsburg és a török iga alól. Az a kerülő út, melyéi Báthory választott, hogy Budára eljusson, végül is elvezette az orosz hómezőkre, Pskow, Véli-kije Luki és Polock falaihoz, ahol magyar vért pocsekölt el irreális terveinek szolgálatában.

Báthoryt elgondolása Rettenetes Iván cárral állította szembe, aki a Balti-tenger mellett fekvő Livóniát igyekezett hatalmában tartani és ezzel egy, az orosz létevével teljesen megegyező reális politikát folytatni. Livónia ugyanis kapocs volt Nyugat-Európa és a moszkvai nagyfejedelemiség között, kapu, melyen át Moszkva gazdaságilag és kulturálisan bekapcsolódhatott a Nyugat áramkörébe. A Balti-tengerpart szabadontartása biztosíthatta egyedül Oroszország szabad érintkezését Nyugateurópával, tette szabadabbá az utat a Moszkva felé igyekező nyugateurópai kereskedők és iparosok számára. Iván tehát nem mondott le erről a területről. A véres küzdelemben Báthory és a lengyelek céljukat nem érték el és a három hadjárat (1579, 1580 és 1581) eredménye igen sovány volt.

A békét 1582-ben kötötték meg és ez bizonyos presztízvesztést jelentett Moszkva részére, de Lengyelország sem lehetett megelégedve a hadjáratok eredményével. A Livóniáért folytatott harc mindkét államot meggyöngítette és elvonja attól a küzdelemtől, amely fontosabb lett volna és amelyben érdekeik párhuzamosan haladtak: a török és tatár elleni harccal. Báthory oroszellenes politikájával tehát éppen az ellenkezőjét érte el annak, mind amit eredetileg tervezett: a mohamedán-ság elleni harc megindulását.

Báthoryt távoli tervein kívül természetesen közeli politikai okok is az Ivánnal való harcra szorították, elsősorban a lengyel rendek állásfoglalása. Ezek az 1578-i varsói országgyűlésen úgy 'döntöttek, hogy nem a török szultánnak hűbérese, a krimi tatár khán ellen kell hadba szállni, hanem Iván ellen. Báthory engedett a rendek nyomásának és ezzel olyan útra tért, amely magyar szempontból helytelen volt. Hogy politikája a magyarok között mennyire népszerűtlen volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Erdélyből Livóniába parancsolt magyar seregben napirenden voltak az elégedetlenségek, lázadászerű tüntetések és a civakodások a lengyel nemesekkel.,

Báthory hadjáratainak az volt¹ a tanulsága, hogy a törököt és tatár szövetségeseit nem lehet kiűzni Keleteunópából olyan politikával,

amely Moszkva ellen irányul. Amikor végre sikerült megteremteni a török- és tatárellenes orosz-magyar-lengyel katonai együttműködést, Nagy Péier cár és Szobieszky király idején, akkor szabadult fel Buda és Magyarország végleg a török iga alól.

A Báthory politikája folytán válságba jutott Erdély helyzete, Bocskay és Bethlen klasszikus egyensúlyozó taktikája útján szilárdul meg ismét. Bethlen Gábor Északon és Nyugaton keres szövetségeseket a Habsburgok ellen. A lengyelek egy Habsburg-barát katolikus király mögött sorakoztak fel a harmincéves háború első évtizedében. Bethlen a vezető protestáns hatalomra, Svédországra támaszkodik ebben az időben és így szembekerül a Svédországgal háborúban álló lengyelekkel. Maga Gusztáv Adolf igyekszik Bethlent? követei útján Lengyelország elkn aktivizálni. Bethlen azonban nem akar a svédek vak eszköze lenni és egy szélesebb körű lengyeleHenes szövetség kiépítésére gondol, amelyben Erdély minit egyenrangú fél vesz részt. így jut arra a gondolatra, hogy Oroszországgal szövetkezzenek. Bethlen követi Konstantinápolyban jóviszonyt tartanak fenn Romanov Mihály cár követivel és a konstantinápolyi görög patriarchával és ezek közvetítésével akarja Bethlen létrehozni a református-görögkeleti szövetséget, a Habsburgok felé hajló katolikus lengyel királyság ellen. Bethlen kon&tiarstinápolyi követi tevékenységével azonban nem volt megelégedve és ezért két franciát, Rousselt és Talleyrandot küldi Konstantinápolyon át Moszkvába és Svédországba, teljhatalommal felruházva abból a célból, hogy szövetséget kössenek a lengyel király megtámadására. A követek megbízatása a két riválist, Oroszországot és Svédországot kibékíteni és egy frontba állítani. A Porta beleegyezik Erdély és Moszkva szövetségébe, amikor azonban a franciák Moszkvába érnek (1630 június), Bethlen Gábor már halott.

Az Anjou-dinasztia kihalása óta kevés alkalom volt arra, hogy Magyarország szuverén független külpolitikát folytathasson. Figyelemreméltó, hogy az a két államférfi, aki ezekben a századokban a legszuverénebb és legsikeresebb módon tudta a magyar külpolitika hajóját vezetni, Mátyás király és Bethlen Gábor egyaránt tudatában volt annak, hogy az orosz állammal való együttműködés a sikeres magyar külpolitikának milyen fontos elemei.

Különös inteirmezzót alkot II. Rákóczi György keleti politikája, a harmincéves háború évtizedben. Ez az erdélyi fejedelem kihasználva azt, hogy a török hatalom gyengesége bizonyos hatalmpolitikai vákuumot hozott létre a keleteurópai térségben, ambiciózus tervekbe

fog és a Lengyelország és Déloroszország feletti hatalomra tör, de nem követi Bethleni Moszkvára támaszkodó politikáját, hanem ehelyett a lengyel uralom ellen fellázadt ukrán kozákságra támaszkodik.

Az ukrán parasztság és kozákság Chmielnickij kozák hetman vezetése alatt 1648-ban szabadságharcba kezd a lengyei urak ellen. A heíman és kozákjai eleinte az orosz cásra támaszkodnak, de azután a svéd király felé fordulnak. Moszkva erre kikapcsolódott a lengyel-ellenes akcióból és így amikor II. Rákóczi György a kozákok hívásának eleget téve beavatkozik a lengyel ügyekbe, meglehetősen izoláltan állt külpolitikailag.

Hosszú ideig tartottak a tárgyalások a hetman és Rákóczi György között, míg végül 10.000 kozák jött az erdélyi fejedelem segítségére, hogy támogassa őt északi hódító hadjáratában. Alexej cár óvta Rákóczit a hadjárattól, de az elutasította a figyelmeztetést és 1657-ben benyomult Lengyelországba. A svédek, erdélyiek és kozákok bevonultak ugyan Varsóba, de a szultán a Lengyelország felosztását ellenző Mazarin biztatására megkezdte a lengyel király támogatását, ami a kellő előkészítés nélkül megkezdett hadjáratot Rákóczi György szempontjából végzetes kimenetelűvé tette. Rákóczi azon elgondolása, hogy Erdélyt egy középkelet európai nagyhatalom magjává teszi, elbukott. A magára maradt erdélyi fejedelem — a svédek a dán háború ürügye alatt visszavonultak — nem engedett annak a török felszólításnak, hogy vonja vissza hadait és ez pusztulását okozta. A szultán biztatására a krimi tatár khán fegyveresen megtámadta, a kozákok gazdag zsákmányukkal a közeledő tatárok elől elvonultak és az erdélyi sereget, amelyet Kemény János vezetett, a tatárok teljesen bekerítik és legyőzik. Mintegy 10.000 ember került ekkor tatár rabságba: Kemény János és a főemberek a khán székhelyén raboskodniak a krím-félszigeti Baghcsé-szarajbam.

A Mazarin által támogatott török és tatár akció azonban egyik utolsó fellobbanása volt a délkelet európai török uralomnak. A török hegemonia katonai alapjai megrendültek már ebben az időben, az 1677—78-iki oroszországi harcok nagyon ígéretesen megmutatták a janicsársereg erőtlenségét. Ebben az időben kezdenek a török végleges kiűzéséről beszélni Magyarországon, Bécsben, Varsóban és Moszkvában. A törökellenes harcban Habsburg Lipót a magyarok teljes támogatására számított és így nem véletlen, hogy 1683- és 1684-ben Lipót a Lengyelország és Velence között létrejövő törökellenes szövetségben mint magyar király szerepel. Lipót és a lengyel király megállapodtak abban is, hogy Oroszországot is bevonják a szövetségbe. A megegyezés csak-

hamar létrejött? és ezzel a török hatalom órái a Balkán-félszigettől északra fekvő térségekben meg voltak számlálva. Ezzel megvalósult az a terv, amelyet a magyar Verancsics Antal már 1537-ben javasolt Miksa császárnak: hadjáratot' kell indítani a török elleni, amelyben a főszerep Oroszországot illetné.

A pápai diplomácia akkor igen nagy súlyt fektetett a magyar-lengyel-orosz együttműködésre. Bounvisi, a kuriális diplomata a Krim-félsziget elfoglalására biztatja Moszkvát. Lipót maga csak akkor feküdt bele teljes energiával a nem nagy kedvvel folytatott török háborúba, amikor megtörtént az oroszok csatlakozása. Lengyelországban is óriási volt a lelkesedés arra a hírre; hogy Moszkva belépett a törökellenes ligába.

1687-ben, amikor Magyarorszáért már folyt a döntő harc, egy 200.000 főnyi orosz hadsereg indult a törökök szövetségesei, a tatárok ellen. Ez a hadjárat, valamint az 1689-iki igen sok véráldozatába került az oroszoknak és sokban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországot meg leherett szabadítani a török igtától. Oroszország számára közvetlen hatalmi növekedést csak akkor hozott a háború, amikor maga Nagy Péter indít háborút a török ellen 1691-beni. Hadjáratának célja Azov várának elfoglalása volt.

Nagy Péter sikerei némi visszahatással voltak Lipót politikájára, amennyiben Bécsben bizonyos aggodalommal kezelték Nagy Péter törekvéseit. Ez az aggodalom tükröződik a szövetséget megerősítő 1697-i szerződésben is. Azov végül is orosz kézre jut, az oroszok megverik a török flottát, Péter tehát teljesítette a szerződésben vállalt kötelezettségét. A magyar felszabadító hadjárat a zentai csatával végétéi“ és a törökök békét kérniek. Péter érdekeli azt kívánták volna, hogy folytassák a háborút, mert' Keres az azovi öböl bejáratánál még török kézben volt, Lipótnak és a lengyeleknek azonban nem állt érdekükben a háborút folytatni és ezért béketárgyalásokat kezdenek a törökkel Karlócán. Ez az első nemzetközi kongresszus, ahol Oroszország a nyugati nagyhatalmakkal egyenrangú félként vesz részt. Lipót diplomáciája ezen a kongresszuson erősen orosz- és magyarellenesnek bizonyult. Lipót nemcsak hogy magyar követet nem küldött a Magyarország sorsát eldöntő kongresszusra, hanem mint német-római császár írja alá a békeszerződést, amelyben csak császári alattvalókról és területekről van szó. Ugyanakkor kiküldöttei az orosz követelésekkel is folytonosan szembeszálltak. Ennek azután az lett a következményi, hogy Nagy Péter

a szultánnal külön békét kötött, külön tárgyalásokon Konstantinápolyban, s így Azovot megtarthatta.

Nagy Pétert azonban ezek a tapasztalatai a Habsburg császár hátlanságával és féltékenységével kapcsolatban meglehetősen Bécs ellenes irányba hangolták. Péternek Bécs iránti bizalmatlanságát még fokozta az is, hogy közeledését a kuruc-fejfelkelés idején Bécs elutasította. A felkelés folyamán azután meg is szakadt Péter diplomáciai kapcsolata a császárvárossal.

A törökök kiűzése után a magyar nép túrhetetlen német elnyomás alá került. A idegen elnyomás egy frontba tömörítette a kiváltságos és a jogtalan osztályokat? és a nemzeti! felkelés vezére az erdélyi fejedelmek örököse, II. Rákóczi Ferenc lett.

Rákóczi, mielőtt a felkelés élére állt, nagystílu diplomáciai tevékenységbe kezdett. A Habsburgok minden riválisával érintkezést keresett, a franciákkal, svédekkel, lengyelekkel és oroszokkal egyaránt. Rákóczi külpolitikai koncepciójára éles fényt vetnek azok a gondolatok, amelyeket Nagy Péter cárhoz intézett levelei tartalmaznak. Első levelét még 1703-ban írta és ebben arról ír a cárnak, hogy a magyar királyság összes népei készek fegyvert fogni „a népek szabadságának főellensége, a német császár ellen“. E levélben megcsillant Rákóczi külpolitikájának alapgondolata is, amely szerint Magyarország pusztulása Keleturópa többi népeire nézve is végzetes lenne, mert „a németnek kiapadhatatlan étvágya van“. Levelében fehéat rámutat az orosz-magyar érdekközösségre a német hódítási törekvés elleni küzdelemben. A fejedelem e levelébeni (amelynek közlését Illés Bélának köszönhetjük, ki a leningrádi Hadtörténelmi Múzeum okmánytárának eme kincseit hozzáférhetővé tette a magyar nagyközönség számára) az érdekközösségre való hivatkozással tiszteket, fegyvert és pénzsegít.séget kér a cártól,

Rendkívül érdekes értekezésünk témája szempontjából egy 1706-ban írott levél, amelyben a magyar szabadsághős kifejtü, hogy Magyarországnak az a hivatása, hogy nyugati előörse legyen a nemeitek hódításvágya ellen védekező keleturópai népeknek. Rákóczi leveléből kitünik, hogy a szabadságharc előtti időszak utolsó nagy magyar külpolitikusa tisztában volt azzal, hogy Keleturópa népeinek össze kell fogniuk a német veszély ellen és, hogy ebben az összefogásban Oroszországnak igen fontos szerepe kell, hogy legyen.

A cár nemcsak segítséget nyújtott Rákóczinak pénzben és fegyverben, de képzett orosz tüzértisztet küldött a magyar felkelők tábo-

rába és abban az irányban is érezte befolyását, hogy Rákóczi a lengyel trónra kerüljön. A fejedelem követsége, melyet Bercsényi Miklós 1704-ben vezetett Varsóban, találkozott Nagy Péter cárral, aki nagy érdeklődéssel fogadta a magyar-orosz katonai szövetség tervezetét. Bercsényi azt az utasítást kapta Rákóczitól, hogy hasson oda, hogy a cár a fejedelemmel szövetséget kössön és francia közbenjárás mellett a svédekkel béküljön ki. Rákóczi magára vállalta, hogy a francia közbenjárást megszerzi. Ha Oroszország így szabad kezet nyert, a cár közvetíthet a francia és a bécsi udvar között. (Ez a spanyol örökösödési háború idején volt.) A békekötésben a hatalmak biztosítanák Magyarország függetlenségét. A megbékélt Európa azután orosz segítséggel a törökök kiűzésének szentelhetné magát.

Ez az elgondolás elnyerte a cár tetszését és az aláírta a szövetségi szerződést. A szerződés szerint Rákóczi kijelenti, hogy elfogadja a lengyel koronát, ha őt a lengyelek királynak megválasztják, a cár viszont őt minden erejével meg fogja védeni a támadások ellen. Rákóczi kötelezi magát arra is, hogy a francia és a bajor udvarokban a szükséges lépéseket megteszi. A cár viszont kötelezte magát, hogy Erdély és Magyarország szabadságát minden eszközzel megvédi.

Az egész elgondolás azon bukott meg, hogy XIV. Lajos bizalmatlanul szemlélte Rákóczi külpolitikáját. Versailles beugrató politikát folytatott és arra törekedett csupán!, hogy Rákócziék ne egyezhessenek ki a bécsi udvarral, formális szövetséget kötni velük nem akart. A franciák voltak az okai annak is, hogy a svédek nem fogadták el az orosz békeajánlatokat. Az orosz-magyar együttműködésit tehát nem lehetett európai horizontú politikai rendszerré tágítani. A cár és Rákóczi szoros kapcsolata azonban továbbra is fennmaradt, állandó követeket tartottak egymás udvarában és állandóan tanácskoztak a teendőket illetően.

Erre az időre esik, hogy Mazeppa, az ukrainai kozákok hetmanja levélileg Rákóczihoz fordul, amelyben barátságát ajánlja fel. Mazeppa, aki Poltava előtt a cártól elfordult és a svédekhez közeledett, Rákóczi közbenjárásával remélte, hogy ismét kibékülhet a győzelmes Nagy Péterrel. Mazeppa e nehéz helyzetben Rákóczinak ajánlja fel kozákjainak fegyverét. Rákóczi írt is követének a kozákok érdekében és azt a formulát ajánlja a Moszkvában folytatandó tárgyalásoknál, hogy ő elfogadhatná a kozákok protektorságát anélkül, hogy a cárt sértené, hiszen ő is felajánlotta a cárnak a magyarországi szerbek védnökének szerepét.

A kuruc hadak 1710 után egyre nehezebb helyzetbe kerülnek. Rákóczi 10.000 embert kér Pétertől, majd' azt írja, hogy megelégedne háromszázezer imperiális kölcsönnel, amelyet ő borban fog visszafizetni. Rákóczi javai elzálogosításába is belement volna.

Segítséget vár Rákóczi utolsó pillanatig Franciaországtól is. Vetési, a fejedelem követe megpróbálja meggyőzni XIV. Lajost arról, hogy a cárral való szövetség milyen előnyös lenne és hogy ezért Franciaországnak közvetítenie kell Svédország és Oroszország között., Rákóczi tehát utolsó pillanatig igyekezett összehozni a német császár ellen azt az orosz-francia szövetséget, amelynek a tizenkilencedik és huszadik században azután olyan döntő jelentősége letet.

1711-ben végre megkezdődtek a francia-orosz tárgyalások és ezzel kapcsolataiban Nagy Péter Javarovban összejön Rákóczival.

Péter nagy tisztelettel fogadta a fejedelmet és Rákóczi már az első találkozón meg tudta győzni a cárt? arról, hogy ő nem részese a két-színű francia politikának. Rákóczi az orosz-török béke lehetőségeiről tárgyalt a cárral, mert magyar érdekek tartotta, ha Oroszország szabad mozgását ez a háború nem zavarja.

Ettől a találkozástól kezdve Rákóczi és Nagy Péter gyakran vannak együtt, Magyarországon már megkötötték a szatmári békét és Rákóczi a cártól várja a magyarországi felkelés előkészítésének támogatását. Rákócziinak ezek a tervei csakhamar füstbe mentek, de! azért eredeti elgondolásait nem adta fel. Páfisban 1717-ben találkozik utoljára a fejedelem orosz barátjával és még akkor is az orosz segítséget szeiretné megszerezni. Péter jóindulattal igyekszik Rákóczit lebeszélni arról a veszedelmes tervéről,, hogy Törökországba költözzék, de a fejedelem tervét megváltoztatni nem tudta. Törökországból is érintkezést vesz fel a száműzött Rákóczi Nagy Péterrel és követei gyakran járnak Moszkvában, hogy Erdély visszafoglalásáról tárgyaljanak. Nagy Péter halála (1725) azonban végleg meggyőzte a fejedelmet? arról, hogy visszatérésére már aligha van reménye. De három évvel azelőtt még Dubois bíbornokhoz küldött memorandumában még mindig arról igyekszik meggyőzni a franciákat, hogy az orosz szövetségre szükségük van. Végeredményben a francia politikán múltott¹, hogy az orosz-magyar szerződésben foglalt elgondolás nem valósult meg.

A Bourbon király számára Rákóczi szabadságharca hasznos diversio volt, mert a császárnak húszezer emberét kötötte le és pénzügyi erejét fogyasztotta, de Rákóczi győzelme és Magyarország függetlensége és az egész kelet európai koncepció nem érdekelte a Bourbon uralkodót.

A történelem azonban megmutatta, hogy Rákóczi jobban látta Franciaország igazi érdekeit, mint XIV. Lajos és főúri tanácsadói.

A kuruc felkelés bukásával és Rákóczi halálával az önálló magyar külpolitika hosszú időre megszűnik valóság lenni. Magyarország több mint száz évre a Habsburg monarchia külpolitikájának vak és tehetetlen eszköze. Az önálló magyar külpolitika újjászületéséi a népi megújulás, a demokratikus röformok és forradalmak kora, a 19. század hozza meg csupán és ezzel az orosz-magyar politikai kapcsolatok terén is új fejezet nyílik: a demokratikus és népi erők érintkezésének, majd összefogásának kora, amely napjainkig terjed.

Igyekeztünk felvázolni a magyar és orosz külpolitika érintkezési pontjait¹ a legújabb kort megelőző évszázadokban. A hivatalos magyar történetírás mulasztása, hogy nem került még ez a kérdés alapos feldolgozásra, hogy az orosz-magyar együttműködésnek a múltja nem lett még kielégítően feltárva. De hála néhány független szellemű magyar történésznek és a legutóbbi évek demokratikus szellemű gondolkodóinak, a magyar-orosz kapcsolatok múltjáról annyit mégis csak tudunk, hogy a magyar-orosz politikai együttműködés mögött reális történelmi indítókok húzódnak meg, amelyek újra meg újra létrehozzák ezt az együttműködést, valahányszor Magyarország élén olyan nagykonceptiójú államférfiak állnak, akik felismerik a nemeit veszélyt és a magyar függetlenség érdekében a szomszédnépekkel és Oroszországgal igyekeznek konstruktíve összefogni, többnyire egy nyugateurópai szövetséggel egészítve ki a keleteurópai koncepciót.

Erős János

2.

A 48-as magyar szabadságharc rendkívüli szimpátiákat váltott ki a magyar nép iránt az orosz demokratikus forradalmárok köreiből. Oroszországban akkor a demokratikus mozgalom már több évtizedes múltra tekintett vissza. A 40-es években lépnek fel a demokratikus mozgalom kiváló szellemi vezérei: Herzen, Bjelinski, Cseimisevszki, Petrasevszki és baráti köre a 40-es évek végén a Fourier utópikus szocializmusától már eljutnak a parasztforradalom szükségszerűségének felismeréséhez. A haladó orosz intelligencián belül a vezetés, mely azelőtt kizárólag nemesek kezében volt, átmegy egy új polgári és kispolgári származású nemzedékre.

A 48-as forradalmak óriási hatással voltak az orosz demokráciára. S a 48-as európai események között nem utolsó sorban a magyar sza-

badságharc keltett visszhangot Oroszországban. Amikor az orosz cár Paskievics seregét Magyarország ellen küldte, Oroszország nemesi és polgári haladó szellemű köreiből a felháborodás nem ismert határt. Az orosz demokrácia agitációjának tudható be, hogy az orosz hadsereg tisztikarának nem csekély része rokonszenvezett a magyarok ügyévei. (Érdekes adatokat közöl erről az intervenció egyik résztvevője, Lichutin, 1875-ben Moszkvában megjelent hadinaplójában.)

A fiatal Csernisevszki naplójában klasszikus kifejezést adott az orosz demokrácia álláspontjának: „A magyarok barátja vagyok. Az oroszok vereségét kívánom Magyarországon és készen vagyok arra, hogy ezért feláldozzam magam.“

A magyar forradalom bukása után ugyancsak Csernisevszki az, aki az Oroszországban maradt forradalmárok között a legbehatóbban foglalkozik a magyar nép függetlenségi harcával, míg az emigránsok között Herzen tart fenn személyi és politikai kapcsolatokat Kossuth Lajossal és más emigránsokkal.

Csernisevszki, az orosz forradalmi demokráciának legkimagaslóbb vezére folyóiratában, a „Jelenkor“ (Szovremennik) 1860. és 1861. évfolyamában 6 nagyobb cikket és egy sereg szemlét írt a magyar viszonyokról. (1862-ben bebörtönözték. A cárizmus, miután meggyilkolni nem mert, hosszú évtizedes börtön és szibériai száműzetés eszközeivel némította el nagy ellenfelét.) Csernisevszki zseniális politikai elemzéseket ad a magyar helyzetről. Itt az elvi szempontokat emelem ki, melyek cikkéinek még ma is aktuális jelentőséget kölcsönöznek.

Csernisevszki a szláv népek függetlenségének nagy barátja, de ugyanakkor — sőt éppen ezért — a pánszlávizmus eilensége, amely a szláv népeket a cárizmus politikai eszközeivé akarja tenni.

Óva inti a szláv népeket attól, hogy egymással ellenséges viszonyban álljanak (lengyelek és ukránok) és rámutat arra, hogy a bécsi udvar az, amelyik ezt az ellenségeskedést szítja.

A szláv népekhez, elsősorban a horvátokhoz és szerbekhez fordul azzal az intelligenciával, hogy ne támadják újra hátba a magyar nép függetlenségi mozgalmát, mint 1849-ben. Ugyanakkor azt is reméli, hogy a magyarok tanultak 49-ből és békés megegyezést fognak keresni a délszlávokkal és általában a szláv népekkel.

Csernisevszki ismerte és helyeselte Kossuth Lajos dunai konföderáció-tervét, de hangsúlyozta, hogy egy ilyen szövetség csak a népek szabad elhatározásán alapulhat.

Ami a magyar belpolitikát illeti, Csernisevszki kíméletlenül támadta a magyar aulikusokat (Széchenyi, Vay, Apponyi), szkeptikus volt Deákkal és Eötvössel szemben, akiknek óvatos liberalizmusát kévéséké, nagy reményeket fűzött Telekihez, — de az egész magyar nemzeti mozgalomban hiányolta azt, hogy nem látni a parasztság képviselőit. Nem bízott a nemzeti függetlenségi harc sikerében, ha „eltűnik a rendi érdekkülönbségek tudafa“. A nemzeti egység szerinte sohasem lehet „mágnások és parasztek egysége“.

Ha ma a történelem tanulságait levonva, az 1867-es kiegyezést értékeljük, azf kell mondanunk, hogy Csernisevszki aggályai teljes mértékben beigazolódtak.

A magyar nép nem szerezhetett tudomást arról, hogy a 19. század nagy orosz demokratái milyen rokonszenvvel kísérték 48-as szabadságharcunkat és későbbi függetlenségi mozgalmunkat. Nem tudott arról sem, hogy a demokratikus forradalmárok utódai, a győzelmes szocialista forradalom vezérei, Lenin és Sztálin műveikben ismételten megbélyegzik a cári intervenciót a magyar szabadságharc ellen és hangsúlyozzák e harc nemzetközi jelentőségét.

Ma a magyar és az orosz nép kapcsolatainak új történeti szakasza előtt állunk. Ezt az új periódust a történelemből ismert magyar-orosz kapcsolatok epizodikus, fei-felújuló és újra megszakadó jellegével szemben kétségtelenül a kontinuitás, a folyamatosság fogja jellemezni. A Szovjetunió és Magyarország szomszéd államok lettek s a jó szomszédság a lenini-sztálini nemzetiségi politika és külpolitika számára nemcsak földrajzi, hanem politikai, gazdasági és kulturális tartalmakat átölelő fogalom.

Majdnem száz évvel 48 után újra alkalmunk van arra, hogy megszerezzük az orosz népnek és vezéreinek bizalmát és barátságát. S a legjobb út erre: végrehajtani és továbbvinni azt, amit 1848-ban a nép akart, de megvalósítani külső és belső ellenségeinek ármánya folytán nem tudott.

Vogarast Béla

I.

Az orosz irodalom még fejlődési nehézségeikkel küzd, mikor a magyar kritika már felfigyel reá. Szentpétervár első nagy nemzeti költője még nem írta meg versesregényét, mely az orosz élet varázsával először bővíti el a világot, mikor Toldy Ferenc egy orosz értekezésnek folyóiratban talált német kivonata alapján 1828-ban már beszámol a nagy kelet-

európai irodalom kiemelkedő nevével, a mienkkel rokon problémáiról s leírja az akkor alig huszonkilenc éves Puszkint (Tudományos Gyűjtemény, 1828. X. k.) Ez a másodkézből szerzett tudomás persze még csak felületes tehet. Toldy Ferenc, majd Kazinczy Gábor, mindig német fordítások alapján, még néhányszor foglalkozik ugyan a gyors fejlődésnek induló irodalommal, egy-két fordítás is megjelenik, de a kapcsolat lazaságára jellemző, hogy 1844—55. közt, tehát tizenegy évem át egy újságcikknyi ismertetés sem lát az orosz irodalomról napvilágot nálunk

Az ötvenes évek az orosz irodalom iránt európaszerte ébredő érdeklődés első nagy kora, érthetően, hiszen az orosz irodalom nem sokkal előbb, csak a harmincas években érik klasszikussá. A Nyugat ebben az időben érzi meg, hogy egy új szellemi világrész tűnt fel a láthatáron. A német Bodenstedt és a francia Prosper Mérimée versenyezve kezdik be* mutatni Magyarországon 1855-től kezdve Salamon Ferenc hívja fel rá többször is a figyelmet. S most már sűrű egymásutánban következnek az írók, akik lelkesen emlegetik, fordítják és ismertetik az oroszokat: élükön Arany János, aki kritikáiban 1859-től kezdve magasztalóan hivatkozik Puskinra és Lermontovra, s két fiatal író: Reviczky Xavér és Zilahy Károly, akiről életrajzírója és barátja, Dömötör János feljegyezi, hogy 1859-ben „tüzetesen és nagy előszeretettel tanulmányozta az orosz irodalmat; Lermontov, Puskin, Gogol, stb. legkedvesebb olvasmányai közé tartoztak s nem egyszer hívta fel az írók és a közönség figyelmét e gazdag . kincstárra“

A ügyelem felébredésével úgyszólván egyidejűleg megindult az orosz írók és költők fordítása is. Zilahy Károly átülteti Puskin három versét és Turgenyev „A széplaki Kasszián“ című novelláját, de maga Arany János is már 1860-ban lefordítja Gogol „A köpönyeg“ című novelláját és Szologub „Előkelő világ“ című elbeszélését, fia, Arany László pedig 1862-ben nagyobb tanulmányt ír a világfájdalmas lelkű Lermontovról s tanulmányába a költő több versének fordítását is beleszővi. Ebben az évben születnek meg az első strófák -annak az orosz költeménynek magyar tolmácsolásából is, amely minden orosz, sőt minden külföldi irodalmi alkotás közül máig legnépszerűbb lett nálunk: Bérczy Károly most kezd hozzá Puskin „Anyegin Eugen“ című verses-regényének átültetéséhez, egyelőre németből. Idegenből fordított művet ritkán ér az a szerencse, hogy sorai a sok idézés következtében közismertekké válnának. Az „Anyegin“-nel megtörtént ez. Minden magyar olvasó betéve tudja, hogy „Tavaszi! Te szerelem idénye, jöttöd mi

bánatos nekem!“ Sajnos, mintha különös végzet üldözné az orosz irodalom első magyar barátait, többnyire fiatalon halnak el: Zilahy Károly 26, öccse Imre, aki Cserémyi álnéven „Északi fény“ címen egész kötetet adott ki Puskin és Lermontov verseiből, 22, Reviczky Xavér 24, Bérczy pedig 33 éves korában.

Gyulai nem ok nélkül írja 1862-ben Arany János folyóiratában, a „Figyelő“-ben: „örvendünk, hogy fordítóink az orosz irodalom iránt is kezdenek érdeklődni. Ezelőtt egy évtizeddel a magyar irodalom alig tudott valamit az oroszról, pedig ez az irodalom kitűnő költőket mutat fel. Puskin, Lermontov, Szologub, Turgenyev a legműveltebb nemzetek figyelmét is megérdemli. Emellett a m'i irodalmunk és az orosz között a különböző viszonyok ellenére is sok hasonlóság van. Ott is, mint nálunk, csak néhány évtized¹ óta vált nemzetiebbé a költészet: a népnemzeti elem náluk is hasonló körülmények között vívta fel magát: az orosz költő éppen úgy küzd a fensőbb körök franciás műveltségével, mint ahogy mi legműveltebb köreink németességével. A politikai és társadalmi viszonyokkal való elégedetlenséget éppen úgy megérezhetni az orosz költőn, minit a magyaron, csakhogy az orosz költőben több a melankólia és az epés humor.“

Mi a magyarázata a hirtelen nagy érdeklődésnek? Elsősorban nyilván az, hogy az orosz irodalom, melynek a 30-as években kezdődik a fénykora, ezidőtájt érett világirodalmi jelentőségűvé. De most vált, német és francia fordítások révén, könnyebben megismerhetővé is. Mert íróink még nem tudnak oroszul. Ziliahy Károlyék köre éppúgy németből fordítja a nagy oroszokat, mint Arany János és László, vagy kezdetben Bérczy Károly. Arany János forrása egy „Russisches Leben und¹ Dichten“ című könyv (Leipzig, 1855.), a többieké Bodenstedt, e közepes költő és kiváló műfordító, aki Lermontovot már 1852-ben, Puskit 1854-ben mutatta be Európának. Az első magyar író, aki orosz eredetiből is fordít, Bérczy Károly. Gyerekkora óta jól beszél tótul s mikor, mint maga elmondja, az „Anyegin“ kedvéért nekilát az orosz nyelvnek, néhány hónap múlva már az eredeti szöveget olvassa. De fő magyarázata a nagy megbecsülésnek és vonzalomnak, mellyel íróink 1860 körül az orosz költészet felé fordulnak, nyilván az, hogy a magyar társadalom rétegesedése e pillanatban) rokon az oroszsal: mindkettőben egy nemesi réteg terpeszkedik egy elnyomott nagy jobbágyság fölött. Az orosz vidék, parlagi életével, pusztuló udvarházaival, jobb sorsra érdemes nemeseivel váratlanul felfedezett testvérvilág képeként hathatott íróinkra. De a magyar írók színe-java ezidőtájt hasonló művészeti és társadalmi felfogásnak is hó-

dol, minit Gogol és társai: esztétikai téren a realizmus, társadalmi-politikai téren pedig a demokratikus reformok hívei. A demokratikus reformokat akaró orosz nemes: ez az ideál, amely az orosz irodalom magyarországi hatásának ebben az első korszakában íróinkat vonzza. Ha ugyan az orosz irodalom nem olyan, minit némely arckép, amely bárhonnan nézzük, felénk látszik irányítani tekintetét, ez is, mélységes emberiesége következtében, a rokonság illúzióját ébreszti mindenütt. Mint láttuk, mindjárt az első percben felhangzik nálunk is az orosz és magyar irodalom állítólagos rokonságának nézete.

Dosztojevszkij híres megjegyzése szerint az ő nemzedékének írótagjai mind Gogol Köpönyegéből bújtak elő. Mi bújt elő a magyar fordításából?

Gyulai realizmusának, e minden hamis regényességet kerülő finom valóságábrázolásnak kifejlődését éppúgy segítette az orosz példa, mint ahogy Arany László „Déliabok hőse“ című versesregényén érezzük annak nyomait, mégpedig mind meddőn álmodozó hősenek oblomovi elgondolásán, mind az író kérlelhetetlen és mégis részvételt teli igazságszeretetén és puskini varázsú tájképein. Sőt, talán Arany János Tengerihántásán is megállapítható Turgenyev hatása.

II.

Ne gondoljuk azonban, hogy irodalmunk viszonya az oroszhoz mindig a megbecsülő, de hűvös tanulmányozás marad. Arany-Gyulai köre, noha szívesen tanult az oroszoktól, bensőbb viszonyba' nem jutott velük. Sőt bekövetkezett egy időpont, mikor Gyulai, úglátszik, teljesen elhidegül tőlük. Hűséges tanítványa és fiatal barátja, Riedl Frigyes legalább már azt írja róla, hogy nem szerette az orosz írókat, mert anarchikus tendenciát vagy patológikus kedvtelést látott bennük, még Tolsztoj regényeiben is „rosszaira a zavaros, világboldogító, anarchikus eszméket“. Mikor ment végbe benne ez a fordulat? Alighanem a 80-as években: mikor a mérsékelt kritikát gyakorló orosz realisták után megismerkedik az erkölcsi-világnézeti válság titáni megszólaltatóival is: Tolsztojjal és Dosztojevszkijjal, egyben pedig az orosz nihilisták rejtélyes merényleteinek hírei hökkentik meg a magyar közvéleményt. De ami Gyulaiékat elidegeníti, annál jobban vonzza azt az írói kört, amely ellenzékben áll vele szemben: Vajda Jánost és társaságát. A fiatal Gyulai rokonszenvvel nézte azokat az orosz írókat, akik hazájuknak a nemesség európaiasodásán át való megújulására törekedtek, de öregebb korában elborzadt azoktól, akikben egy készülő forradalom viharadrait érezte meg. Az

ellenzék íróit ez a forradalmi új szellem nagyon is érdekelte, sőt vonzotta¹. Vajda János 1880-ban így ír a nihilista merényletek hírének olvastam: „Ki hitte volna e piszeorrú, aprószemű, széles pofacsontú, tökevő, spirituszivó, inaslibériájú népről még ezelőtt pár évtizeddel, hogy eljön egy nap, melyen e nép érdekessé válhatik, mi több, bizonyos tekintetben regényes eszményiség fényétől övezve tűnhetik fel az igent válogató és emiatt már-már fásult, mindenre orrát fintorító, Európa kisasszony előtt?” (1880). Vajda — és nyilván nemcsak ő — szemében tehát a nihilista merényletek óta a cár addig csak gyűlölt és megvetett országa „regényes eszményiség fényétől övezve“ áll.

De az orosz rajongás fő bacillus-telepe Reviczky Gyula. A nagy szláv népért való lelkesedés hulláma kimutathatóan tőle indul el. A szlovák cselédlány törvénytelen fia, Balek Gyula, aki csak később kapott engedélyt természetes apja, Reviczky nevének viselésére, nyíltan hirdetett kozmopolita érdeklődésével hamar felfigyel az oroszokra¹, szláv temperamentuma, mélabúja, szenvedés-kultusza pedig azonnal megérzi bennük testvéreit. Ő már nem bírálatot, hanem lelkes tanulmányt íf Tolsztojról és még lelkesebb verset Turgenyevről, akit a kor legnagyobb írójának tart:

Ami ábránd kísér az életen:
Hűség, hevülés, első szerelem;
Ifjúság álma, mely ringat szelíden:
Mind feltaláltam a te műveidben.
Velem bolyongtak éltem útjain,
Paulovna, Gemma, Litvinov, Szanin,
Az üdvről vélök hányszor álmodám!
Mindig csak füst! Hányszor sóhajtozám.
Te voltál legjobb, leghívebb barátom!
Még ismeretlen sírod is megáldom.

Tolsztoj Háború és békéjét hosszú méltató cikkben ő ismerteti először magyar nyelven 1887-ben, a Magyar Szalonban: Új költészet ez, írja, „az evangélium költészetei. Sokszor elementáris erejű; maga a természet szól itt hozzánk, mim a Bibliában“. Ha a művészetet nem anyagolná el olykor az etika kedvéért, „ő volna az újkor legnagyobb költője. Turgenyev így is Oroszország legnagyobb írójának mondhatja őt, mi azonban, akik az ő (Turgenyev) műveit ismerjük, csak a még mindig igen díszes második helyre tesszük a Háború és béke nagy erkölcsű íróját“.

Reviczkyvel az orosz irodalom magyarországi hatásának új korszaka indul meg. Egyik legjobb barátja közléseiből tudjuk, hogy a „Pán halála“ költője élősztában sem szűnt meg hívéket toborozni az orosz irodalomnak. E barátját, az orosz regény legérdemesebb magyar fordítóját, Szabó Endrét is Reviczky térítette az oroszok apostolává. Szabó 188~ben még jóformán csak névszerint ismert hat nagy orosz író. „Ha valaki egyebet is akart Oroszországról beszélni — írja 1889-ben, Oroszországról című füzetében, — azt egyszerűen nem hallgattuk meg, annyira, hogy egyszer a boldogult Reviczky Gyulával haragos vitába keveredtünk miatta“. „Képzem, mennyire mérgelődhetett szegény Reviczky, mikor mostanában engemet is kihoz a sodromból az efféle koknok tagadás. Denikve: a vita annyira ment köztünk, hogy én elhatároztam, hogy ahány orosz munka csak megkapható francia vagy német fordításban, azt én most mind el fogom olvasni, hadd látom: igaza van-e Reviczkynek. De nem kellett sokáig olvasnom. Mert amint Dosztojevszkij Holtak házáig eljutottam, letettem a könyvet, felugrottam, s mentem egyenesen egy könyvkereskedésbe egy orosz .nyelvtant venni, mert eltökéltem, hogy nekem ezt a lkeratúrát eredeti nyölven kell olvasni, így jutottam az orosz nyelvhez. S hogy roppant hatassad lehettek rám az orosz írók, azt most, három év múlva is egész élénken elképzelem, ha mem egyébből, hát abból, hogy határtalan szorgalommal tanultam azt a rendkívül nehéz nyelvet, annyira, hogy egy év múlva már oroszul firtattam meg gróf Ignatievet, Kievben“.

Mert annyira feltámadt benne az érdeklődés az orosz élett iránt, hogy elhatározta: ellátogat szent Oroszországba. Hivatásnak fogta fel fordítói munkáját, szinte apostoli lelkesedéssel és buzgalommal végezte. Kiadott egy Zsebbe való orosz nyelvtant (1888), egy kötetet Négy orosz költő címein, Puskin, Lermontov, Nekraszov és Tolsztoj Alekszój Konstantinovics verseiből* és sok egyéb mellett lefordította majdnem az egész Dosztojevszkijt: a Bűn és bűnhődést (1888), a Karamazov testvéreket, stb. Közvetlen stílusú, ízes fordítások ezek, s magyar zamatuk csak még jobban kiemei a bennük feltárt különös orosz eredetiséget. Szabó Endre után az orosz irodalom legszorgalmasabb magyar fordítója Ambrozovits Dezső volt. A csaknem 30 orosz mű között, amelyet nyelvünkre átültetett, Puskin, Szologub, Turgenyev, Gorkij elbeszélései mellett ott van a Háború és béke és a Karenina Anna. Az orosz irodalom lelkiismeretes és buzgó fordítói voltak később Gellért Hugó és Trócsányi Zoltán, legújabbán Lányi Sarolta,.

Reviczky óta az orosz könyv a magyar író számára nemcsak iroda-

lom, hanem egy magasabbrendű élet és lélek tükre is. Nem derék reformeri szellemével hódít immár, hanem a benne ábrázolt élet megfejthetetlen varázsával. Tájainak szépségével, különös szokásai szívhez szóló exotikumával s azzal, hogy embereiben a szívnek olyan frissesége, az emberi kapcsolatoknak olyan bensősége, egy olyan érzelmes világ tárul fel előttünk, aminőt a merev civilizációs formák közt élő nyugat már nem ismer. A nyugati emberben ősi érzések mozdulnak meg, ha orosz írókat olvas.

A fiatalok beleszeretnek az orosz regénybe, bódult rajongással. Más viszony ez, mint aminőben az angol vagy francia irodalommal vannak. Ha egy nagy német vagy francia írókat szerettek, úgy érzöm, Goethét, Baudelairet szeretem, nem valamit, ami német vagy francia. Még az is megtörténhet, hogy nagy német írókat szeretete mellett a németek általában ellenszenvesek, vagy közömbösek nekem. Ha Puskind, Turgenyevet szeretem, rajtuk keresztül feltétlenül megszeretem az orosz életet és lelket is. Benoők elsősorban épp az orosz élet szépségét szerettem. Egyetlen irodalom tükrében sem szépült meg annyira a benne ábrázolt nép élete, mint az orosz regényekben szent Oroszországé.

A századforduló két legnépszerűbb orosz írója nálunk Puskind és Turgenyev. Jókai „Szabadság a hó alatt“ címen regényt ír az Anyegin költőjének életéről, s egy időben minden lusztrumban felfedeznek nálunk egy új Turgenyevet. Kinevezik magyar Turgenyevnek Vértesi Arnoldot, Abonyi Lajost, Petelei Istvánt, Gozdsu Eleket, Justh Zsigmondot, Török Gyulát, Ahogy volt és van nálunk angломánia, ahogy vannak francia- és németimádók, úgy 1889 óta vannak szerelimesei az oroszoknak is. De míg az angломánia az angol élet közvetlen megismerése nyomán támad, az oroszok szerelme az irodalom nyomán. Hiszen írónk nem tudtak oroszul, s egy-kettő kivételével nem jártak Moszkvában. Mit szeretnők itt? Az angломánia az angol életformákat, a francia-imádat a francia nyelvet és irodalmat, a németrajongás a német tudomány és ipar hatalmas teljesítmények csodálja, az oroszrajongás a merev társadalmi formákat áttörő forró orosz lelket. Mert míg az angol, francia, német lélek alig-alig érezhető, az orosz erősein van, s varázsosan más, mint a nyugati. Rokoni és idegeni, meghitt és exotikus egyszerre. Erre az orosz-imádatra jellemző, hogy nem „tanulmányoz“ többé, ahogy még Gyulai tette. Nem is annyira irodalmi példákat lát az orosz regényekben, mint inkább egy nosztalgiákat ébresztő élet tükrét a nagyon múltnak és nagyon jövőnek egy sajátos keverékét. Oroszország mítosz itt, a megváltás földje, a boldogság ígérete, az írók képzelete szédülten

röpköd körülötte, hőseik szerelmesen idézgetik az „Anyegin“-t és Turgenyevet.

Mi kevésbé orosz például, mint Krúdy alakjai, e magánosan sóhajtozó és merengő hősök, s hol látható mégis erősebben az orosz írók szerelme, mint nála? Az érzelmes és szép orosz élet búvképe, mely az orosz irodalom magyarországi hatásának e második korszaka fölött lebeg, az ő műveiben tükröződik legélesebben. Az ő hőseinek léikében az orosz írókért, való rajongás éppoly fontos vonás, akár az élő ismerőseikhez fűző kapcsolataik. „A vörös postakocsi“-nak hősei közt például ragályszerűen hódít az oroszimádat. Horváth Klára színművésznő arról álmodozik, hogy orosz diáklánynak kellett volna születnie, akkor Gorkijnak lehetett volna szeretője, vagy egy nihilistának; még a régi regényalakok is, Turgenyev hősei, vagy Oblomov, mind érdemesek arra, hogy egy nő beléjük szeressen. „A furcsa álmodozó életük, végtelen, havas térségeik, vasútjaik, melyek megállás nélkül mennek át akkora térségeken, mint Magyarország, a trojkák, a hagymafejű templomok“. Louise asszony Iljics Ivánnak nevezi öreg barátját, Bonifác Bélát, a betegeslelkű vidéki költőnek Reviczkyt, Tompát és Turgenyevet rendel, Rezeda szerkesztő úr pedig Byron vagy Puskin verseivel udvarol a nőknek, öt diákorában egy művek fiatalasszony ismertette meg az Anyeginnel. „Anyegin! Tán csak azért volna jó mégegyszer ifjú tanailónak lenni, hogy az elhagyott liget padján, kivésett női szivek és névkezdőbetűk között először olvassuk ismét Anyegin Eugent! Moszkvába utazni és a balettnek tapsolni. Tatjana levelét venni és Néva partján sétálni! Mindnyájan Anyeginnek vagyunk ifjú korunkban! És ugyan Lensky bús sírhalmán ki nem könnyezett? Berta jól választott. Az Anyegin olvasása egyszerre új világ csodáit nyitotta meg Rezeda úr előtt: elhatározta, hogy életcél választ, költő lesz, hírlapíró, Puskin Sándor, — és mindezt egy éjszaka, midőn égő homlokkal és szinte túlradó szívvel olvasta az orosz költő összecsendülő sorait. Másnap Rezeda úr bátran és könnyes szemmel fogta meg Berta sárgakesztyűs kezét:

— Tatjana! — mondta.

Az asszony megsimogatta az ifjú nedves szemét:

— Örülök, hogy felébresztettem önt, fiam ...

— Szeretem.

— Tehát már szeretni, hódítani, bátornak lenni is megtanult Anyeginről, kedvesem? — felelt mosolyogva az asszony.

Mint ahogy ha napba néztünk, utána mindenütt napfoltok csillognak előttünk, ennek az orosz-imádatnak sajátos megnyilatkozása, hogy

orosz regényalakok másait látja mindenütt maga körül. Örül, ha orosz-
nak hiheti magát és környezetét. Lehetőleg mindenkit orosz kosztümbe
öltöztet. Osvát Ernő „Orosz Iván“ c. regénytörredékének hőse például
kitalál egy Fofin nevű nemlétező orosz író. Különben „Orosz Iván az
orosz műveltségének köszönhetné nevét. Műveltségét tára az orosz neve-
knek köszönhetné, azoknak az orosz neveknek, amelyeket kívül senki sem
ismert, de amelyeket annyi természetességgel kezelt, annyi honvágygal
hangsúlyozott, mint akinek szívében a moszkvai harangok ezrei bimba-
mozognak. Az orosz írók közül különösen az árnyékban maradt zseniket
kedvelte, és olykor valóban, meglepő dolgokat citált belőlük. Oly világ
volt ez, mely ha — amit nem akarunk feltenni — nem létezett is: ő ott-
hon, volt benne. Igen, Oroszország, ez volt az ő kincse, az ő min-
dene. Az a föld, ahol élni s meghalni szeretett volna. Ami Mignonnak
Itália, az volt Ivánnak Oroszország“. Ennek a ragálynak egyik utolsó
megnyilatkozása Karácsony Benő „Pjotruská“-ja, amelynek egyik hőse,
Csermely János, egy ütődött irodalomrajongó, orosz nevekbe öltözteti is-
merőseit. De Karácsony megvallja, hogy Goncsárov, Lermontov, Gogol
az ő életét is meghatározták, s a befagyott Néva, a viták, a hármas ne-
vek, a hóviharak, a vaskucsmák, a lélek bősége és lágsága mindvégig
közelállnak hozzá.

3.

Az orosz irodalom nagy realistáit, albik, még ha bírálatot mondatnak
is, érezhetően kedvtelve festik az orosz élet képeit, két óriás követi:
Tolsztoj és Dosztojevszkij, akik az ábrázolás élvezése helyett elsősorban
a világnézeti válság veszélyeire akarnak rádöbbsenteni, amelybe az orosz
társadalom jutott. Magyarországi befolyásuk az orosz irodalom hazai
hatásának harmadik korszaka. Ezek az óriások nálunk nem lettek oly
népszerűek, mint egykor Puskin, vagy Turgenyev, vagy minit a modern
német és francia irodalomban voltak. Nálunk az orosz realisták hatottak
elsősorban, nem a gondolkodók; a képek és hangulatok, nem a problé-
mák. Nem mintha egyáltalán nem látnók hatásukat. Sőt a 20. században
már Tolsztoj és Dosztojevszkij a két legnépszerűbb orosz író nálunk,
persze csak az irodalmi világiában. Hatásuk bizonyítékául elég Pászor Ár-
pádra utalnunk, aki otthonában is felkeresi a Háború és béke íróját, to-
vábbá Földi Mihály regényeire, vagy Kosztolányira, aki arra a kérdésre,
hogy mely irodalmi művek tették rá a legnagyobb hatást, egyetlen mon-
dattal felel: „Minden könyv közül legmélyebb hatást gyakorolta rám
Tolsztoj Leónak *Ijics Iván halála* című elbeszélése“, Megértjük, hogy a

költőben, akinek lelkében annyi vers szunnyadt a halálról, rendkívüli zsongást indított el ez az elbeszélés. De mi olvasók megállapíthatjuk, hogy egy másik nagy orosz író nemkevésbé nagy befolyással volt rá: Dosztojevszkij. Vagy megszületett volna-e Dosztojevszkij Szonjája nélkül a „Bús pesti nép“ egyik strófája, amely szentnek mutatja be az utcalányt:

Éhes leányaid, kiket szeretnek,
kopott árvácskák, fáradt, vézna szentek,
gázláng alatt sötétben állanak.

Vagy megszületett volna-e nélküle a „Chanson“ című „vidám és rettentő középkori ballada“, amelyben a kis Mariska addig nevet és táncol, míg végül megrohad s „mint pestises szent“, „úgy esik el „a bús, a szent, a kis Maris“? Elsősorban Dosztojevszkijtől eredhet a forradalmár diák és diáklány akkja is (Kádár Endre: Balalajka, Balázs: Túl a testen, Zsolt: Bellegarde). Balázs Béla megvallja, hogy Dosztojevszkij könyvei átalakították egész életérzését és világnézetét. Meglepőbb, mivel műveikben semmi nyoma, hogy Csathó Kálmánnak, Herczeg Ferencnek és Szöllőssi Zsigmondnak is kedvence a „Karamazovok“ szerzője. Egy 1915-ben kortársak kedvenc olvasmányairól megjelent könyv, a Könyvek könyve szerint 87 megkérdezett író közül 36-nak Tolsztoj, 32-nek Dosztojevszkij a kedvence, a mű 1936-ban megjelent második kötete szerint 17[^] közül 58-nak Tolsztoj, 57-nek Dosztojevszkij, míg Turgenyevnek, Puskinnak, Gorkijnak és Goncsárovnak már sokkal kevesebb híve van. De a „kedvenc olvasmány“-tói még nagy út van a hatástgyakorló műig, s egészében a, hatás sem mennyiségre, sem értékre nincs arányban a két óriási író jelentőségével. A magyarázat nyilvánvaló. Ha a magyar társadalom szerkezete meglehetősen rokon is az oroszral, műveltségben nyugat felé fordult, lelkétől pedig idegen az a lágyság és vallásosság, amely az oroszra annyira jellemző; nálunk felszínesebb is, leplezettebb is volt a világnézeti válság, melyben Tolsztoj és Dosztojevszkij gyökerezett. Nagy Lajos főképp az erős társadalmi cenzúra deformáló hatásával magyarázta a jelenséget: „Szinte látom már a magyar Dosztojevszkijt, amint szerkesztői, lektori és kiadói utasításokra javítgatja Bűn és bűnhődését, amelyben nagytarcali és tarcali Raszkolnyikov Bölömbér nem öli meg az öregasszonyt, hanem csak ráijeszt; a regény sötét tónusa is némi megvilágításban részesül, — fehér színek utólagos felkenésével, — esetleg néhány jó viccet is beletűz a regénybe, lehetőleg szövicceket... Mondom, szinte várom már az új Raszkolnyikovot, amelynek hőse nemcsak hogy nem öli meg az öregasszonyt, hanem ellenkezőleg, briliáns fülön-

függőt visz neki ajándékba és megkéri a kezét, a vég aztán: máig is boldogan élnek, ha meg nem haltak“. De azért Tolsztoj és Dosztojevszkij is megnövelték nálunk az orosz lélek nimbuszát. Amlitnt a külföldi olvasó a „magyar“ szóhoz a paprikást, csikóst és a gulyást társítja, Dosztojevszkij óta a magyar és nyugati olvasó úgy képzei, hogy mior den orosz lelke mély és titokzatos, minden orosz az epilepszia és az istenkeresés örvényei szélén támoogy. Ha történetesen egy eleven orosz-szál találkoztunk, a félelmetesen magasabbrendűnek kijáró tisztelettel vártuk, mikor veti el magát a földön, hogy habzó szájjal mélyértelmű kérdéseket és kijelentéseket tegyen.

Az orosz regény hiába volt tehát realiztikus, igazában csak Gyulaiék számára szolgált realista törekvések támaszául, utóbb romantikus elképzelések és sóvárgások tárgya lett. Puskin és Turgenyev magyar rajongóinál, akik egy eltűnt patriarchális múltba szálltak az Anyegin és a Füst szárnyain, éppúgy az lett, mint Dosztojevszkij imádóinál, akiknek képzeletét a forradalmi diákokban a jövő izgatta.. Mert az orosz és magyar társadalom a 19. század' második felében nem volt egyidejű többé: társadalmi-politikai berendezkedéseivel az orosz hátrább volt a magyarnál, erkölcsi-világnézeti vívódásaival pedig, részben épp az elmaradás következtében eléjuggott, S mikor az orosz regény a patriarchális-feudális társadalmat mutatta be, a magyar olvasó vágyódva merengett a múltba; mikor a problémákba esett diákokat elevenítette meg, a jövő képeivel ragadott el. Mindkét esetben elvitt a jelenből egy távoli idő és világ felé. Mindkét esetben romantikus hajlamainkat ébresztette fel. Ha befogadtuk hát az orosz irodalmat, fényének iránya rendszerint megtört a magyar szellem közegében. Talán csak egy nagy orosz író van Gogol és társai óta, aki megint a jeleni (és jövő) felé irányítja íróink tekintét: Gorkij. Hatása főképp Kassák Lajos szép önéletrajzán érezhető.

Az biztos, hogy annak a gazdag vegyületnek, amely a magyar irodalom, egyik legnemesebb ízét az orosz irodalom adja. Ez előbb hódított meg minket az orosz fegyvereknél. Legújabb korszaka, az, amely a Szovjetszillag jegyében áll, egyelőre nem gyakorol rá'nk művészi hatást. Ma nem irodalmi mintának látjuk az orosz regényt, mint Gyulaiék, de a benne ábrázolt lélek már merengő nosztalgiát sem ébreszt bennünk, mint Krúdy hőseiben, sem a titokzatos és félelmetes mélység borzongását, mint Dosztojevszkij rajongóiban, hanem elhatározást egy új szociális élet megvalósításába. Az új orosz ember nem mély és nyavalyatörős, hanem céltudatos, józan és egészséges. Kevesebb lelki problémája van, mint apáinak, de azért kövesebb, mert megoldotta azokat. Ideálja nem a be-

teges részvét, hanem a cselekvő szolidaritás. A magyar olvasó ezt az új embertípust egyelőre még kevésbé ismeri. Ha jobban megismeri, hatása bizonyára termékenyebb, szélesebb és tartósabb lesz, mint elődeié.

Komlós Aladár

5.

Jó tíz esztendő előtt meglátogattam a Komi Köztársaság fővárosát, Sziktikvárt. A komik, akiket a magyar tudósok még ma is csúfnevükön zürjéneknek neveznek, legközelebbi rokonai a magyarságnak. A sziktikvári Nemzeti Múzeumban magyar-terem van. A terem falait Rákóczi, Petőfi, Kossuth és Rákosi Mátyás képei díszítik. A múzeum könyvtárában megtaláltam Petőfi és Arany összes költeményeit, Madáchot, Katonát, néhány kötet Jókait, Mikszáthot és Ady Endre két első kiadású könyvét. A komi iskolákban részletesen tanítják a magyar történelmet. Komi nyelven olvasható Petőfinek, Aranynek és Adynak jónéhány költeménye.

Néhányezer kilométerrel Sziktikvártól délkeletre, Taskendben, az ottani múzeumban látható egy szoba, amelynek ugyancsak magyar vonatkozása van* Ebben a szobában Vámbéry Ármin munkáit őrzik és /térképeket, rajzokat, melyek Vámbéry útját mutatják. A világiáró magyar tudósnak igen nagy tekintélye van Szovjet-Közép-Ázsiában. És nemcsak ott. Az egyik legnagyobb szovjet író, Nikolaj Tyhonov regényt írt Vámbéry Árminról. Pár héttel a háború kitörése előtt jelent meg orosz nyelven, új tömegkiadásban (150.000 példányban) Vámbéry Ármin önéletrajza.

Ugyancsak 1941-ben jelent meg az ismert szovjet matematikusinak, E. Kollmannak „A két Bolyai“ című tanulmánya. A szovjet egyetemen azt tanítják, hogy a két Bolyai vetette meg a modern matematika alapjait. Az egyetemi tankönyvek részletesen foglalkoznak Fejér Lipót munkáival is.

A magyar orvostudomány kiválóságai közül elsősorban Semmelweis Ignácot ismerik, de a szakemberek előtt a Korányi név sem ismeretlen.

Ha mindaz, amit itt felsoroltunk, csak egy-egy vidéket, vagy egy-egy „szakmái“ foglalkoztat, a magyar kultúra egyik-másik képviselője az egész Szovjetuniót meghódította. Mindenekelőtt Petőfi Sándor. Petőfi már a múlt század hetvenes éveiben ismert, sőt népszerű köllő volt orosz földön. Az akkori demokratikus mozgalmak költői egymással versenyezve ültették át orosz nyelvre Petőfi forradalmi verseit. A Gorkij

nevét viselő Világirodalmi Intézet könyvtárában az „Egy gondolat bánt engemet“ című költeménynek tizenhét nyomtatásban megjelent orosz fordítása található. A múlt század nyolcvanas éveiben, amikor a cári cenzúra kegyetlenül üldözte a haladó értelmiséget, nagyon sok orosz és ukrán forradalmi költemény csak úgy jelenhetett meg, hogy e költeményeknek szerzője elhallgatta nevét és szerzőként — Petőfi szerepeit. Petőfi neve alatt forgott közkézen mintegy félszáz orosz és ukrán forradalmi költemény.

A nagy Októberi Forradalom győzelme utáni Petőfi Heineval és Byronnal versenyezve terjedt el az egész Szovjetunióban. A polgárháború idején egy kis füzeényi Petőfi-vers orosz nyelven Leningrádban jelent meg, ukránul pedig Odesszában. Petőfiről 1920-ban Péter Kogan akadémikus írt tanulmányt, amely a Moszkvai Állami Könyvkiadó kiadásában jelent meg. Kogan e tanulmányban kitért Petőfi kortársaira is és főleg Arany János balladáiról adott pozitív értékelést. Petőfit a világirodalom egyik legnagyobb költőjének nevezte.

Három évvel később Szovjet-Oroszország közoktatásügyi népbiztosa, Anatol Lunacsarszkij írt tanulmányt Petőfiről és ugyancsak ő fordította oroszra Petőfi hatvankét költeményét^ Lunacsarszkij (Petőfit Heine fölé emelve) előadást tartott Petőfiről és koráról a Szovjetunió Tudományos Akadémiáján.

Ukrán nyelvre Petőfi válogatott költeményeit Leonid Pervomajszkij fordította le. Ugyancsak ő írt tanulmányt Petőfi életéről, párhuzamot vonva Petőfi és a nagy ukrán forradalmár költő, Tárász Sefcsenko között. Pervomajszkij Petőfi-könyve 1938-ban jelent meg. Azóta három új kiadást ért meg.

Egyetlen magyar író sem aratott olyan hatalmas sikert a Szovjetunióban, mint Petőfi. Az ő sikere nyitott utat Jókainak. Igaz, Jókai orosz nyelven megjelent regényei csak az első világháborúig voltak népszerűek, de a Jókai nevet a mai író-generáció is megtanulta. Mikszáth néhány novellája közvetlenül a második világháború előtti időben jelent meg orosz nyelven, a kommunista ifjúság irodalmi folyóiratában. A magyar festők közül — a múlt század végén és a 20. század első évtizedében — népszerű volt Oroszországban Munkácsy Mihály és Zichy Mihály. Munkácsyt a szakkörök ma is megbecsülik. Zichy nevét a róla szóló anekdoták őrzik. Anekdoták arról, hogy Zichy mi'lyen aljasul tagadta meg a közösséget mindennel, „ami magyar.

Liszt Ferenc már egy évszázada nagy név Oroszországban. A modernek közül Bartók Bélának van komoly súlya a szovjet zeneéletben.

Népszerű orosz földön Reinitz Béla. néhány dala. Reinitzet alighanem jobban ismerik Moszkvában, mint Budapesten. A magyar építészeit remekei sem ismerődének a Szovjetunióban. Az Erzsébet-híd képe és leírása például megtalálható több építészeti tankönyvben.

A fegyverszünet megkötése óta újra nagy érdeklődés mutatkozik a Szovjetunióban a magyar kultúra iránt. Szent-Györgyi Albert működésével a Tudományos Akadémia foglalkozik. Fejér Lipót munkáit Kollman matematikus tanulmányozza. Rövidesen megjelenik a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában a magyarok eredetéről végzett kutatások eredménye, amely nagyon sok új adatot hoz nyilvánosságra, de felhasználja a magyar kutatók munkásságának eredményeit is.

Az Állami Könyvkiadó tervezi a legjelentősebb ma élő magyar írók egy-egy munkájának kiadását. Ebben a sorozatban jelenik meg Illyés Gyulának, Heltai Jenőnek, Zilahy Lajosnak, Kárpáti Auréltak, Darvas Józsefnek és Kovai Lőrincnek egy-egy könyve.

Szándékosan nem emlékeztem meg azokról a magyar tudósokról, írókról, festőkről és zenészekről, akik az utolsó 25 esztendőben a Szovjetunióban éltek. Ezek közül egyik-másiknak munkáit az egész Szovjetunió ismeri. Varga Jenő a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyik vezetője. A Szovjetunióba emigrált tudósok és írók nagyon sokat dolgoztak azon, hogy a progresszív magyar irodalmat és tudományt ott népszerűsítsék. Nem kis mértékben nekik köszönhető, hogy a Szovjetunió népei olyan nagy érdeklődéssel várják a magyar írók munkáit.

Mivel a Szovjetunióban a tudomány, irodalom és művészet nemcsak egy kis réteg magánügye, hanem egy-egy jó könyveit milliók és milliók olvasnak és a tudomány eredményei is milliókat érdekelnek, a magyar tudósok és magyar írók szovjetunióbeli sikerei nagyjeltentőségűek Magyarország szempontjából. Petőfi ma a magyar ügy legjobb ügyvédje, a legdöntőbb érv amellet, hogy az utolsó 25 év büneiért nem a magyar nép fiai felelősek, hanem a magyar nép ellenségei. Minden egyes magyar könyvsiker erősíti a Szovjetunió népeinek a magyar nép iránti barátságát, erősíti a magyar demokrácia nemzetközi helyzetét. Ezért a magyar tudósok és írók szovjetunióbeli sikere — nemzeti.

Illés Béla

MAGYAROK ÉS LENGYELEK

A magyarok és a lengyelek a 10. század második felében szinte majdnem egyszerre veszik fel a kereszténységet. Történetük első három évszázadára a magyar Árpádok és a lengyel Piasztok erős családi kapcsolatai a jellemzők, amelyek az első keresztény Árpádtól, Géza fejedelemtől, az utolsó Árpádig, III. Endre király haláláig (1301-ig) tartottak.

Szem István fiának, Imre hercegnek felesége lengyel, míg Hős Boleszláv második felesége magyar. Ugyanakkor már egyházi téren is létesültek kapcsolatok a két ország között, mert Anasztáz, a lengyel provincia Szűz Mária kolostorának apátja esztergomi érsek lett. Ebben az időben Zoerárd és Benedek lengyel remeték Zoborhegyem jelennek meg. Zoerárdot Nyitrán temették el és július 17-i ünnepét nemcsak a vidék magyarsága, de & lengyelség is sokáig ünnepelte. 1039-től pedig Szent Adalbert püspök prágai sírja lesz közÖ9 zarándokhelye magyaroknak és lengyeleknek egyaránt.

A lengyeleknek a pomeránokkal vívott küzdelmében derekasan szerepel a magyar Béla herceg, aki jutalmul II. Mieszko lengyel király leányának kezét kapja. Gyermekeiken, Gézán, Lászlón és Lambertben keresztül újabb lengyel vér kerül az Árpádok családjába. A 11. századon végigvonul a magyar-lengyel szövetség ténye, amelynek jellege védekezés a Keletre törő nyugati szomszédokkal szemben. A politikai és egyházi kapcsolatok mellett ennek a századnak a második felében találjuk a lengyel-magyar gazdasági kapcsolatok legrégebbi nyomait is. Az Odera. és a Visztula mentén ekkor bukkan fel mind gyakrabban a magyar pénz és az ennek mintájára készült helyi utánveret.

A 12. században, a nyugati veszedelem csökkenésével a magyar-lengyel dinasztikus kapcsolatok is veszítettek intenzitásukból. Az 1083-ban szentté avatott I. István magyar király tartós lengyelországi tekintélyét mutatja, hogy 1130-ban III. Boleszláv lengyel király egész udvarával elzarándokolt Székesfehérvárra Szent István sírjához, ahol II. István magyar király nagy pompával fogadta. 1187-ben Vladimir vörösorosz herceg III. Bélához fordult segítségért a lengyelekkel szemben. Ezzel az eseménnyel kezdődött a majd egy emberöltőn keresztül tartó magyar-

lengyel viszály Halics birtokáért. III. Béla és Igazságos Kázmér 1193-ban békét kötnek ugyan egymással Szent Istvánt és Szent Adalbert szellemében, de a következő század elején II. Endre hadai már újra Halicsban harcolnak. Végül is a magyar uralkodó 1214-ben kibékül a lengyel királlyal, gyermekeik összeházasodnak és közösen uralkodnak a vitás Halicson.

A 13. század legfontosabb keleteurópai eseménye a tatárjárás. 1241-ben a magyarok Mohinál, a lengyelek Liegnitznél Európa védelmében hatalmas szerencsétlen kimenetelű csatát vívnak a tatárok ellen. IV. Béla leányai lengyel fejedelmekhez mennek férjhez, Kunigunda 1239-ben Szemérmes Boleszlávhoz, Jolánra 1256-ban Ájtató Boleszláv lengyel herceghez. Az Árpád-ház már eddig is több szemtet adott a kereszténységnek. A lengyelek most saját földjükön ismerkednek meg az árpádházi magyar szentek életformájával. Kettőjük közül különösen Kunigunda örvend nagy tiszteletnek a lengyelek körében, a lengyelek az ő megjelenésével hozzák összefüggésbe a wieliczki sóbányák felfedezését. A magyarság szerepe a lengyel bányászatban, a magyar bányaajog használata Lengyelországban ekkor kezdődik. Magyar szakértők, bányaeszközök is jelentékenyek, de sok lengyel tanuló is járt a későbbi századokban a magyar bányászati iskolákba. Boldog Kunigundát az általa alapított ószaodeci klarissza kolostorban, boldog Jolántát a gneznioi ferencendi kolostorban temették el.

IV. Béla utódja V. István magyar király 1270-ben elzarándokol Szent Szaniszló krakkói sírjához.

Hogy az egyházi kapcsolatok továbbra is élénkek voltak, bizonyítják a gneznioi zsinatok iratai, amelyek között magyar zsinatok határozatainak másolatai is megtalálhatók (pl. az 1279. évi budai zsinat határozatai).

A dinasztikus kapcsolatok a 13. században értékesek voltak. A század végéig szinte következetesen támogatják egymást a magyar és lengyel uralkodók nyugati és keleti szomszédaikkal szemben. A század végén élt utolsó Árpád, III. Endre szinte szimbolizálja elődei lengyelbarát politikáját, amikor a Piasztok kujáviai ágából való Fennenát veszi nőül.

A 14. század második felétől a 17. század végéig terjedő korszakot az a törekvés jellemzi, hogy a nagylajosi magyar-lengyel perszónaliót újra feltámasszák és állandósítsák. Ezt az uniót jellemzi, hogy más szomszédok is belekapcsolódhatnak.

Károly Róbert magyar király (1308—1342) házassága Lokietek Erzsébettel a régi magyar-lengyel szövetségek felújítása. A lengyel egyházi magyarországi befolyása igazában. Károly Róbert alatt kezdődik. Boleszláv de Tost lengyel herceg magyar érsek lesz, öccse Meskó pedig előbb nyitrai, majd veszprémi püspök. Nagy Kázmér uralkodása idején éri Lengyelországot a magyar ötvösség hatásának első hulláma. A kassai Gál János mester harangja ma is a krakkói Mária-templomban van.

Nagy Kázmér lengyel király halála után Nagy Lajos magyar király Lengyelország uralkodója is lesz. A lengyelek „Magyar Lajosának“ lengyel királyságával létrejön az első magyar-lengyel perszónál-unió. Nagy Lajos lengyel királyságát a lengveleknek nyújtott kiváltságok sorozata előzte meg és vezette be. Ezekben a kiváltságokban megállapítható a magyar Arany Bulla hatása. Nagy Lajos az 1355. évi budai kiváltságlevélben a lengyel nemességnek és papságnak megígéri, hogy nem fog tőlük adót szedni, továbbá, hogy nem fog nemesek és papok és kolostorok birtokain megszállni azok engedélye nélkül. Az Arany Bulla 7. pontjára emlékeztet a budai kiváltságlevél ama pontja, amely szerint a király, ha az ország határán kívül akarna hadakozna, köteles a hadjáratban résztvett nemesek kárát megtéríteni. Az 1374. évi kassai paktumban Nagy Lajos a lengyel nemeseknek újabb kiváltságokat biztosít, azért, hogy elismerjék leányai egyikének trónörökösödését. Az Arany Bulla 11. pontja a kassai paktumban egészen szigorú: eszerint az idegeknek Lengyelországban egyáltalán nem lehet élethossziglan tartó méltóságot adni.

A lengyel királyi oklevél formája voltaképpen Nagy Lajos alatt szilárdul meg. Az addigi cancellarius cracoviensis a cancellarius regni Poloniae címet veszi fel. Nagy Lajos a lengyelek számára szóló oklevelek egy részét a magyar kancelláriából bocsátotta ki. Az oklevélkiállítás írásban való elrendelésének első nyomai is az ő uralkodása idejéről származnak. A Krakkó város részére kiállított oklevelek a magyar király székhelyén, Visegrádon keltek, a magyar kancellária állította ki azokat 1372 augusztus 6-án. Helytartójának, Erzsébet királynőnek oklevelein magyaros sajátságok vannak. A magyar gyakorlatban használt és bevált relációs jegyzetek a lengyel királyi okleveleken következetessé csak a század végén lesznek.

Az első magyar-származású szerzetesrendnek, a pálosoknak első kolostorát Lengyelországban Nagy Lajos helytartója, Opulai László herceg alapítja meg Czestochowában. P. Zembruszkai Mihály pálos perjel igyekezett tisztázni azt a kérdést, hogy a magyaroknak köszönhető-e a

czestochowai Fekete Madonna képe. Zembrusztki szerint az eddigi kutatások megegyeznek abban, hogy a kép olasz származású és még csak a festmény útjának magyar vonala a vitás.

A gazdasági kapcsolatok megeremtésének előfeltétele, a megfelelő úthálózat kiépítése, Nagy Lajos királynak az érdeme. A legrégebb út, amely Magyarországot Lengyelországgal összekötötte, az az út volt, amely Kassától Danczkáig vezetett. Az út Kassától kiindulva Eperjesen, Bártfán, Lublón, Ó- és Ujszandecen Bochnián át Krakkónak tartott. A Krakkótól Torunág terjedő rész szárazföldi út, inneni kezdve, mint víziút vezetett egészen Danczkáig. Természetesen volt a lengyel-magyar kereskedelemnek több másirányú úffa is, így nevezetesen az ilyvói (Lwów) és a felvidéki bányavárosokon át vezető utak.

A lengyel-magyar kereskedelem ugyancsak a 16. és a 17. században virágzik fel igazán, úgy, hogy Nagy Lajos királynak lengyel pénzei inkább az ő lengyel királyságának következtében, semmint a túlélénk kereskedelmi kapcsolatok hatása alatt keletkeztek. Nagy Lajos pénzei közül kétfajta dénár ismeretes. Egyik dénárán az előlapon lilium, a hátlapon a lengyel sas szerepel. A másikon az előlapon a magyar Anjou-címer felett L., íC hátlapon pedig szintén a lengyel sas látható. Az Anjouk magyar aranyforintjai Nagy Lajos halála után még két emberöltőn át Danczkában és Torunban használatban voltak.

A magyar királyleányntak, Anjou Hedvignek lengyelországi uralkodása ugyan a magyar-lengyel unió felbomlását jelenti, mégis fontos, mert a magyar szentek életformájának a folytatója a lengyel földön, amelynek már Kinga és Jolánta régebben annyi tiszteletet szerzett. Hedvig udvarát, amely független volt Jagelló udvarától, a magyar udvartartás mintájára rendezte be. Emellett Hedvig vagyonának felajánlásával újjáalapítja a krakkói egyetemet. A hagyomány szerint az első lengyelnyelvű bibliának a kezdeményezése is az ő nevéhez fűződik. A legrégebb összefüggő szövegű lengyel nyelvemléket jelentő ú. n. sárospataki biblia a sárospataki kollégium féltveőrzött kincsei közé tartozik.

Hedvig férjével, Jagelló Ulászlóval egyidőben uralkodó Zsigmond magyar király alatt Magyarországon növekszik az egyik Anjou-hagyomány: lengyel egyháziaknak magyar apátságokba és püspökségekbe való beültetése. Luxemburgi Zsigmond lépésének is, hogy elzalogosította a 16 szepesi várost, megvolt a következménye, olyan érintkezési területet teremtett, amelyen a magyar-lengyel kulturális kölcsönhatásoknak marandó emlékei jöttek létre.

I. Ulászló magyar és lengyel király uralkodása alatt megvalósul a második magyar-lengyel perszonál-unió. I. Ulászló uralkodása idején a lengyel kancellár és alkancellár a királlyal együtt állandóan Magyarországon tartózkodik. A magukkal hozott nagyszámú hivatalnoksereg Budáról intézte a lengyelországi ügyekben szükséges oklevelek kiállítását és itt megismerkedvén a magyar formulákkal, részben ezeket használta. A magyar típusú lengyel oklevelekben invocatio nélküli arenga, tanufel-sorolás, dátum per manus formula van. A lengyelek számára kiadott okleveleken Ulászló országai közül elsőnek a magyart nevezeti meg, a tanuk azonban többnyire a Magyarországon tartózkodó lengyel méltóságok.

I. Ulászló királysága és Hunyadi kormányzósága idején bukkannak fel először a lengyel humanisták Magyarországon. Szánoki Gergely, a király gyóntatója különösen Vitéz János nagyváradi püspök udvarában tartózkodik nagyon sokat, de szerepet játszik Magyarországon Lassocki Miklós kalocsai érsek is, később pedig Callimachus Experiens, Macchia-velli előfutára. Mátyás és Kázmér királyok vetélkedésének nyomait is megtaláljuk udvari humanistáik költészetében. A lengyelek boroszlói veresége után Rangoni Gábornak a lengyelekre írt gúnyversére Szánoki Gergely adja meg a maga költői feleletét.

Mátyás királlyal egyébként egy új uralkodótípus jelentkezik Közép-európában. Callimachus, Lengyelországnak 1483—84-ben Mátyás királynál tartózkodó követe, nemcsak Mátyás politikájába nyert betekintést, de megismerkedett a magyarországi humanista műveltséggel is. A politikában Mátyásnak ellenfele volt és Attilájában — mely történelmi mű leplében politikai röpirat — Mátyást jellemzi, benne egy attilai méretű uralkodót látván. Callimachus Budán ismerkedett meg az újplatonizmussal. Ficinus Theologia Platonicaja ezidőtájt jutott Magyarországra. Callimachus a budai magyar platonista társasággal élénk érintkezésben állva maga is hatása alá kerül az új tanoknak. „De demone“ c. műve, amelyet hazatérése után küldött el Ficinusnak, nyilvánvalóan a Theologia Platonica hatását mutatja.

A Mátyást követő két Jagelló 36 éves uralkodási korszaka különösen művészettörténeti szempontból ad sok forrást a renaissance nem csekély részben Magyarország közvetítésével jutott el Lengyelországba. Ennek egyik magyarázata, hogy az olasz renaissance külföldi expanziójának első idejében, a 15. és 16. század fordulóján Jagelló Zsigmond herceg, a későbbi lengyel király, II. Ulászló magyar királynak öccse három esztendőt töltött abban a magyar udvar-

ban, amely elsőnek fogadta be az itáliai renaissance új stílusát. Krakkóban János Albert 1501—1503 között készült műemléke az első lengyel renaissance-alkotás, amely szoros összefüggésben van Zsigmond magyarországi tartózkodásával. A későbbi krakkói renaissance építkezésekhez magyarországi olasz mestereket hívnak meg Lengyelországba. Laski János gnezniói érsek a lateráni zsinairól visszajövet több napig tartózkodott Bakócz Tamás érseknél Esztergomban, ahol 7 síremléket rendelt magyar vörösmárványból. Mikor 1507-ben a krakkói királyi várral kapcsolatos építkezések nagyobb méreteket öltenek, az olasz szakemberek mellett számos magyar is foglalatoskodik a várépítés körül. Franciscus Italus több kőfaragásban jártas magyart szerződött a krakkói vár építéséhez. Ezek közül Kassai János még 1522-ben is Krakkóban dolgozik. A magyarországi munkaerők mellett jelentékeny a magyar építészeti nyersanyag szerepe. A krakkói Zsigmond-kápolna összes marványanyaga Magyarországból való, mind a krakkói székesegyház, mind Krakkó többi templomának vörös márványa magyar eredetű.

A magyar-lengyel festészeti kapcsolatokban inkább magyar túlsúly, a szobrászati érintkezésekben pedig lengyel fölény alakult ki.

A 15. és 16. századi magyar festészetnek a fő központja Kassa volt. Pompás gótikus dómja körül kialakult festészeti stílusa a Kassán működő lengyel mesterek révén eljutott Lengyelországba, különösen Krakkóba és Lwówba. A régi kassai okmányokban 1443—1515-ig 11 iengyei festő és szobrász szerepel. Az 1474—77 között készült kassai főoltár Erzsébet-ciklusa magyar mesterének lengyel követőjétől származik a krakkói Wavel templomának egyik oltára és az olkuszi templom triptichonja. A lengyel-magyar művészi együttműködés egyik legérdekesebb emléke az 1494 és 1552 között Krakkóban dolgozott magyarországi János mesternek a krakkói Szent Katalin templomban m.i is álló, 1504-ben festett szárnyas oltára.

Wit Stwosz kimagasló szobrászművészetében a lengyel hatás jut kifejezésre a két művészet viszonyában. Hatása különösen Lőcsei Pál meszteren keresztül a 15. és 16. század fordulóján erősen megmutatkozott a felsőmagyarországi magyar fafaragásban. Pál mester kivált a lőcsei Jakab templom főoltárán és itt is a névszentnek, Jakab apostolnak alakján tesz hű vallomást mestere mellett.

Az ötvösség területén gyakorolt a régi magyar művészet a legnagyobb hatást a lengyel művészetre. A magyar ötvösművészet a magyar sodronyzománc és sodronyzománcos művek készítésében excellál. Lengyelországban a krakkói székesegyházban, Gneznióban, Lwówban,

Tarnóban számtalan sodronyzománcos emléket őriztek. E magyar befolyás érthető, mert magában Krakkóban a 15. században kb. 50 magyar ötvös dolgozott. Az első magyar ötvös 1394-ben jelenik meg Leftgyet országban, az utolsók pedig 1639-ben hagyják el a lengyel földet. A krakkói Mária-templom kincstárában őrzött sodronyzománcos kelyhek zománcának színezése, mint a legtöbb lengyelországi sodronyzománcos emléken, az északmagyarországi élénkebb színskálának felel meg. Lengyelországban tovább él a sodronyzománcos technika, mint Magyarországon. Ennek a technikának érdekes emléke a krakkói Corpus Domini-templomban lévő, magyar tulipánmotívumokkal díszített kehely. Egy másik érdekes és sajtószerű emléke a magyar ötvösség lengyelországi kapcsolatainak a párisi Louvre-ban őrzött, erdélyi ötvösbélyeggel és lengyel felirattal ellátott, festett zománccal díszített 17. századi fedeles serleg.

A 15—16. század fordulóján magyar diákok a krakkói egyetemet nagyszámban látogatják. A krakkói egyetemnek csak 1493 és 1506 között mintegy 750 magyar hallgatója volt. Az egyetem leghíresebb magyar tanulói közül Dévai Biró Mátyás, a jeles reformátor, Sylvester János, az Új-Testamentum fordítója, Gálszécsi István, az első magyar protestáns énekeskönyv szerzője, Temesvári Pelbárt, a híres ferences hit szónok a legfontosabbak. Az első magyarnyelvű könyvek Krakkóban jelennek meg. Egykorú adatok szerint a magyar diákok harciasak, civakodók, de jellem és gavalléros viselet dolgában messze ki magaslanak a többiek közül. Emléküket őrzi a krakkói Szénit Katalin-templom melletti magyar kápolna, meg a Szent Ferenc-templómábau lévő magyar diákok kápolnája, végül a krakkói egyetemi könyvtár falában elhelyezett magyar emléktábla.

A lengyel naptárak a 16. század közepétől szinte egy évszázadon át a magyar kalendáriumok mintául szolgálnak. A krakkói Tiotrocont, Sdakowski és Pajecki Dámján asztrológusok naptárait fordítják magyarrá. A magyar könyvek mellett a magyar lelkek is megnyugtató asyllumra találhatnak Lengyelországban. A mohácsi vész tájkán lesz igazán népszerűvé Magyarországon is a czQstochowai Fekete Madonnának a tisztelete. 1522-ben Homonnai-Drugeth ungvári főispán a kegyhely Szűz Mária-f emplomában egy Szent Anna-oltárt építtetett. A Mohács utáni években Kálnay Imre erdélyi főesperes zarándokolt Cze.stochowába, 1531-ben pedig Bánffy Dorottya fiával, három lányával és nagy kísérettel.

A lengyel-magyar testi kultúrának, a sportkapcsolatoknak a kezdetei is a Jagellók korára nyúlnak vissza. Bonfini tudósít róla, hogy II. Ulászló

öccsével, Albert lengyel királlyal való lőcsei találkozásán a magyarok, csehek és lengyelek igazi csata módjára kopjatörésre rohantak össze. Később, 1539-ben Izabella és Zápolya János jelképes krakkói eskürijén mutattak be a magyar lovasok a tágas várudvaron nagyszerű torna- és lovagjátékokat. Marszewski Sebestyén költeményt írt a Krakkóban rendezett ritka középkori élvezetről. II. Lajos magyar király szinte kimondottan sporteszközt lát a lóban. Lengyelországból folyton versenylovakat kér, és kap is Szydłowiecki krakkói vajdától hármat ajándékba. Az első ismert nagy lóversenyt 1525 május 1-én, 2-án és 11-én tartották. A versenyen a királynak valameninyi (kb. 20) és a krakkói rajdnak 5 lova indult.

A mohácsi vész után az erdélyi fejedelmek, Zápolya János, János Zsigmond, Izabella és a Báthoryak számos lengyel kapcsolata magyarázza azokat a kultúrhatásokat, amelyek a 16. század második felében sorozatosan és következetesen lépnek fel. Különösen Izabellának, Zápolya János feleségének erdélyi uralkodása jelentős. Férje halála után egyideig visszatér Lengyelországba. Amikor visszatér Erdélybe, a kolozsvári országgyűlés felhatalmazza, hogy bármilyen rendű és rangú embereket alkalmazzon közhivatalokban. Izabella vígan élt az engedélyivel. Behozta nemcsak udvarába, de tanácsaiba is lengyeléit, akik jó táncos, mulató, szép emberek voltak. Női kísérelte is csupa lengyel kisaszonnyból állt. Míg János Zsigmond Dávid Ferenc hatása alatt a részben Olasz- és Lengyelországból Erdélybe származó unitárius tanoknak hódol és a teológusok vitáját hallgatja, addig az erdélyi fejedelmi élet lengyeles formája lengyel divatot fejleszt ki Erdélyben, amely a Báthoryak “és Erdély későbbi lengyel kapcsolatainak hatása alatt a 17. századokon át is konzerválódik.. A lengyel hatások legfeltűnőbbben & gasztronómiában, a ruházkozásban és a táncokban nyilvánulnak meg.

Az első ismert magyar szakácskönyvben a 16. század végéről való és az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmesterétől származó „Szakáts-tudomány“-ban számos lengyel receptet találunk. így közli a főszakács a paszternákkal készített tehénhús, a sóban lengyel módon készült borjúhús és a sóban lengyel módra készült tyúkfinak az elkészítési módját. A csukát sárga és fehér lengyel lével is készítették. A fehér lengyel lével készített csuka a Felvidéken is divatos volt. A Szakáts-tudomány szerint a kendermagból lengyelesen készített étel gyógyszer is. Az olajjal készült borsó is a lengyel divathoz tartozik. A lengyelek borsó-kedvelése, mint egy magyar közmondás mutatja, a magyar népi köztudatba 19 átment. Minit későbbi lengyel receptjeink is mutatják, a lengyelek Magyar-

országban mint a halkészítés mesterei szerepeltek. Az egyetlen valószínű lengyel eredetű magyar jövevényszó is halnév: a pizstráng. Természetesen a háztartási eszközökben is találni lengyel származású elemeket. Apor Péter jegyzi fel, hogy az első kristályserleget Erdélybe Lengyelországból hozták be.

Valószínűen Izabella erdélyi lengyeles udvarából indult diadalútjára a lengyel változó nevű tánc, amelyet Apor Péter írt le először. Apor Péter ezt a táncot nagyon kedvelte, nem is bélyegezte idegennek. A lengyel változó, illetve a lengyel tánc, olykor „polepsi“, egész a 19. század elejéig népszerű, amikor is a polonaise, majd! a mazur képviseli Magyarországon is a lengyel táncokat. Lengyel táncmelódiákat a 16. század második felében a legnagyobb egykori magyar költő, Balassi Bálint is hoz haza Lengyelországból, de van költőtanítványának, a felvidéki származású Rimay Jánosnak, a későbbi erdélyi diplomatának is egy „Az lengyel király tánca nótájára írt költeménye“. A 17. századi löcsei tabulaturás könyv choreáii között is van két chorea polonica.

Az egykorú viseletben és öltözködésben is nyomot hagytak a mulatós, jó táncos szép lengyei nők és férfiak Izabella udvarában. A férfiviseletben a lengyeles hajviselet a 16. század végéig dívik. Báthory István kortársainál Erdélyben és a Felvidéken nagyon elterjedt a lengyel süveg. A lengyei mente pedig Thököly és kortársai ruhái között szerepel. 'A női viseletben lengyel specialitás a gyöngyökkel tűzött lengyel süveg. A lengyel szoknya szűk, testhezálló előkötővel (köténnyel) ellátott formája főképpen Erdélyben divatos a 17. században. A lengyel gyártmányok közül a lengyel patyolat játszott nagy szerepet. Az előruhákat ebből készítették, de sokszor a női ingvállakat is. Az úrnőknél nevelődő udvari leányoknak sokféle varrást kellett megtaniulniok, így többek között a lengyel, olasz, magyar, spanyol, török és németalföldi varrás volt divatos. A ruhavarrásnál a Felvidéken sokszor használtak danczkai, valamint lengyelországi zsinórokat is. Különösen a krakkói cérna használata sokáig divatos Magyarországon. (V. ö. a magyar közmondást: „Vékony, mint a krakkói cérna“.) A lengyelországi fehér lenvásznat gyakran használják ágylepedőnek a Lengyelországgal érintkező északi magyar területeken.

Báthory István lengyel királyságával viszont számos magyar hatás érvényesül Lengyelországban. Különösen a hadászat és a ruházat területén lesz divatos a magyar.

Báthory a magyar hadsereg mintájára alakította át a lengyelt s tette elterjedté a magyar hadiszokásokat, viseletet, magyar hadikifeje-

zéseket, szólásmódokat. A lengyel gyalogságnak voltaképpen ő a meg-alapítója, ez a fegyvernem a lengyeleknél azelőtt csaknem teljesen hiányzott. Ennek az új fegyvernemnek az alapját jórészt a magyar ezredek alkották, amelyeknek szervezetét a lengyel ezredek is átvették. Ez a gyalogság egészen 1632-ig „magyar gyalogság“ nevet viselt, noha Báthory halála után a magyarság csak csekély számban szerepelt benne. A Báthory-kori magyar kifejezések közül első helyen kell említeni a szereg szót, amely ma eredeti jelentésében is átvitt értelemben is („sor, fend“ jelentésben) is nagyon gyakran használt élő kifejezés. Eredetileg kizárólag a katonai műnyelv szókincséhez tartozott és a magyar „sereg“ szóból való. Rajta kívül magyar eredetű czata (czatowac, harcolni, czatowntk, harcos) szó a magyar „csata“ szóból. A fedwerezsz a magyar fegyveres szóból. A magyar csapatok síposai és dobosai honosították meg a szyposz és a máig élő dobosz szavakat.

Számosak a katonai felszerelési tárgyakra, ruházatra vonatkozó kifejezések, mint a czako a magyar csákóból (amely egyébként majdnem egész Európában elterjedt, akárcsak a huszár és a kocsi szók), a szyszak a magyar „sisak“-ból, a doman a magyar „d'olmány“-ból, a czuha a magyar „csuhá“-ból. A magyarból származik a forga „forgó“, a katanka „zubzony neme“, a katona szóból, a nadragi „nadrág“ és a cizma 3. régi magyar csizmából. Ide vehető még a zubzony jelentésű magzerka szó, amelynek magyarka neve világosan jelzi eredetét. A karwasz „karpáncél“ a magyar karva⁹ kifejezésből és a szater szó a magyar sátorból származik. Nagyon el volt terjedve Lengyelországban a magyar kard, amelyet wqgzerka~mk, vagyis „magyarkának“ neveztek. Emlékét egy lengyel katonai szólás is őrzi: Kon turek, chlop mazurek, czapka magierka, szabla wqgierska“. (Török ló, mazur legény, magyar sapka, magyar kard.)

Ugyancsak a katonasággal terjedt el néhány lónév és lófelszerelési tárgy is. Az erdélyi—lengyel kapcsolatokra mutat a sekiel „székely“ ló a székelyből, a logosz „tartalékló“ a lógósból. A korábban divatos apródok lengyel giermek neve is a magyar gyermek szó átvételié. A katonai műnyelv kifejezése a hejnal is, amely Krakkóban, a legutóbbi időben is a Mária-templom tornyáról fűjt órajelző kürtszót jelenti. Eredetileg azonban „hajnali ébresztő“ volt és a magyar „hajnal“ a forrása. — .Juz po hejnale“ (már hajnal után) annyit jelenteit a régi lengyel nyelvben: már késő, már mindennek vége.

A magyar polgári viselet divata is Báthory idejében kezd divatba jönni Lengyelországban. Igen népszerű lett a lengyelek körében Békés

Gáspár prémmel bélelt és szegélyezett felöltője, amelyet ő róla *bekieszanak* neveztek el. A *kopieniak* (köpenyeg) alatt bő ujjnélküli ruhát értek, amelyet főleg eső ellen használtak. Mivel Báthory táborában és a vadászatokon állandóan ezt használta, rövid idő alatt divatosá lett egész Lengyelországban, Rendkívül kedvelt és elterjedt volt a magyar sapka, amelyet Báthory István hordott. Eleinte *batorówkának*, később *magierkának* (magyarkának) nevezték; A krakkói városi vámkönyvek adatai szerint százával, sőt ezrével vittek Magyarországból ilyen sapkát Lengyelországba és Litvániába a 16. század végén. (Vesd össze a lengyel szólást: *Kon turck, chlop mazurek, czapka magierka, szabla wegierska.*) A subának egy rövidebb báránnyal szegélyezett fajtát *vegierkának* nevezték.

Az élénk kapcsolatokból érthető, hogy még a társas beszédben is elterjedtek egyes magyar szavak a 16. század második felében, s főleg a 17. század tréfás és humoros műveiben találkozunk egyes magyar kifejezésekkel, néha egész magyar versekkel, makaróni szövegekkel. Igen gyakoriak az ilyen szavak: uram bizun (bizony), uram gazda, beszíe (bestie), amiből a besztaé (lehurrogni, lerántani, leszidni) szó keletkezett, ko por szak (kópéság, huncutság), valamint a keresztnevek magyaros alakjai: András, István, János, Ferenc. Továbbá a lengyetanagyar határ mentén néhány tájszó, úgy Krakkóban a „járás“ jelentőségű „widek”¹⁷ szó, továbbá a segen hgen „szegény legény“, a badar „betyár“ stb. Utóbbiak azonban csak helyi jelentőségűek.

Mindezek a magyar jövevényszók a magyar nyelv bizonyos ismeretét jelentő részletbizonyítékok. A magyar nyelvnek Lengyelországban a 16. században való elterjedtségére több adat is van. A század első felében Chwaiczewski Szaniszlóról, az első lengyelül író történetíróról ismeretes, hogy magyarul is beszélt és műveihez felhasználta a magyar feljegyzéseket is. A 16. század második felében Zamoyski kancellár magyarnyelvű leveleket kap Erdélyből, mert vannak jó magyarul tudó deák szolgálói, akik által szórói-szóra megértheti a magyar írást. De van az európai irodalomból is bizonyosságunk a lengyelek magyar nyelvi ismeretére. Johann Rauw Cosmográfiája szerint (Frankfurt a/M., 1597.) a lengyelek a latinon kívül magyarul, németül, olaszul és spanyolul is tanultak. A lengyelek magyar nyelvi ismeretére vonatkozóan a határvidéki népi kapcsolatok is szolgáltatnak néhány adatot. A tátraálji pásztorok terminológiájában is sok magyar szó található. Különösen feltűnő ezeknek nagyszáma, a pásztor-szervezetre vonatkozó kifejezések között. Úgy a juhos, juhász, a juhászból, szálas, „pásztortanya“ a szál-

lásból, gazda „föld“, vagy „juhtulajdonos“ a gazda szóból, bájtat „pásztorlegény“ a bojtárból származik. A pásztorléttel összefüggő egyéb kifejezések: határ „földkerület“ a magyar határ szóból, cépas „erdei ösvény“ a csapás szóból, pajta „ól“ a pajtából, sátra rudakra erősített, gallyakból készült tető, állati pihenőhely számára a magyar „sátor“-ból, bunkós a bunkósból, cyga a csigából, rowas „bot“, amelyre a juhok számát feljegyzik, rójják, majd átvitt értelemben, adósság a magyar rovásból, haldamas a magyar áldomásból ered. Számos ilyen magyar szó nem közvetlenül, hanem szlovák, illetve kisorosz közvetítéssel került a lengyel nyelvbe.

A 16. századi magyar történetre jellemző szakadatlan ozmánellenes küzdelemben, mint a mohácsi vész története is mutatja, a lengyelek is résztvettek a magyarok oldalán. A század végén a felvidéki ozmánellenes küzdelmekben résztvesz 1588-tól 1596-ig Czahrowski Ádám lengyel katonaköltő, aki személyes élményei alapján a kortárs szemével számolhatott be a végvári vitézek életformájáról. Czahrowski tudatában van * végvári küzdelem európai jelentőségének: Magyarország „határai erős kőfalatok nektek, déli, nyugati, északi országoknak egyaránt“ (13. sz. vers). Különösen az egri vitézeket dicséri, 20. sz. versében mondja: „tanuskodhatom is vitézségekről, bátor szívetekekről, harcban való ügyességekről“.

Tekintettel arra, hogy az ország középső nagyobb területét az ozmán tartotta megszállva, a magyar kereskedelem a Felvidéken és Erdélyben szükségszerűen, földrajzi adottságokból is következően Lengyelország felé orientálódott. Ami a magyar kivitelről illeti, a magyar bányatermékek közül aranyat, ezüstöt és rezet vittek ki Lengyelországba. Különösen a magyar rézkivitel jelentős és itt elég a Thurzó—Fugger-féle hatalmas vállalatra utalni, amely Besztercebányáról, a vállalat ielsőmagyarországi központjáról, Rózsahegyen és Krakkón át szállította a rezet Porosz-, Orosz- és Lengyelországba, meg Danczkába. Rezet később Hollandiába és Portugáliába is szállítanak a székhelyüket Krakkóba áthelyezett Thurzók. A szállítások mennyiségére jellemző, hogy pl. csak 1517-ben 16.357 q magyar rezet mérnek le Krakkóban.

Vas, acél, salétrom, puskaapor, szarvasmarha, ló, juh, gabona, gyümölcs, méz, méhser, gyapjú, bőrök, hamuzsír, kender, antimon és pálinka kisebb mennyiségű szállítása mellett főként a magyar bor a lengyel behozatal fő tárgya. A magyar bort igen sokra értékelték. Vignettával védtek és megbüntették azt, aki más bort ad el magyar gyanánt. A 16. század második felében kezdi meg Lengyelországba való áramlását a to-

kaji bor. A kereskedelem könnyebb lebonyolítása kedvéért Duklán és Jasloban magyar bortelepeket állítanak fel. A magyar bornak az ára ugyan a legmagasabb a külföldi borok között, mégis 1637 és 1641 között 10 harmincadhelyen keresztül 61.434 hordó bort szállítanak Lengyelországnak. Szerették is a lengyelek a magyar bort. A tokajit valósággal ők fedezik fel a külföld számára. A szamorodni nevű magyar bor előállítás módja lengyel specialitás. Ismert a lengyel nemesség szállóigéje: „Nulfum vinum nisi hungaricum, Hungáriáé natum, Cracoviae educatum“. A szállóige későbbi időkben lengyel nyelven válik a magyar bor reklámozójává: „Nie masz wina nad wgrzyna, z wegierskiej winicy, z krakowskiej piwnicy“ (Nincs bor a magyar boron kívül, a magyar szőlőből, a krakkói pincéből). Valószínűleg a magyar borkedvelésre gondolt későbbi időkben a „Polák W[^]gier dwa bratanki i do szabii i do szklanki“ (Magyar, lengyel két jó barát, pohár és kard mellett egyaránt) ismert szállóige szerzője is. A más nemzetekkel való közmondásszerű szóíásszerű összehasonlításban is a jó magyar bor, illetve a jó ivási lehetőség jellemzi a magyart: „Najlepiej siQ jada w Polsce, pije na VQgrzech, spi w Niemczech, a kocha w Wtszech“ (A legjobban eszik az ember Lengyelországban, iszik Magyarországon, alszik Németországban és szeret Olaszországban). A lengyelek és magyarok alkoholkedvelése a közös német ellenség közmond'askincsében »is megörökítődött: „Die Pollen und Ungarn essen und trinken Feuer“. A legújabb időkben kölesönhatásként feltőtlen meg kell említeni a lengyel kontuszowka, krakowskapolska nevű vodkák számtalan Magyarországon is divatos válfaját. A magyar borisszaságra vonatkozóan érdekes megemlíteni, hogy Szekfű Gyula szerint az iszákosság a magyar főurak körében a 16. század után, részbeni lengyel hatásra terjedt el.

Lengyelországból való magyar behozatal fő tárgyai: a só, az ércok olvasztásához szükséges ólom és ón. Üveg-, prém-, kelmeáru és lengyel vászon jön még Krakkón keresztül, de szerepel a magyar behozatalban posztó, komló, kés, süveg, ruhanemű, litvániai fonál, len és fegyver, bársonynemű, stb. Az élénk kereskedelmi kapcsolatból adódik, hogy Dél-Lengyelországban a magyar kassai és szepesi mértékeket is használták, míg Magyarországon is divatos a¹ lengyel úrmérték, a korecz, a lengyel hossz mérték, a lokiet, a lengyel bormérték, a barilta.

A művészi ábrázolás magyar vonásai Báthory korában a heraldikában, az érmészetben és a zenei kapcsolatokban nyilvánulnak meg.

Több lengyel család magyar származása a lengyel népi köztudatban is benne volt. Waclaw Patocki 16. századi verses heraldikája a Kor-

csak család címerét és eredetét írja le. E család családi hagyomány és népmonda szerint is magyar eredetű Címerükben szerepel a kutya és a hármás folyó. A monda szerint a magyar kutyakirályt megölő étékfogó Lengyelországba menekült, ott hőstetteiért nemességet kapott és így került címerébe a kutyafej. Ebből a családból származott volna a Korczak-nemzetség. Báthory kortársának, Paprockinak címerkönyve szerint ezt a címert viselte a Korczak-családbóli származó több mint száz család, köztük a történelemből jól ismert Leszczynskiek, Zborowskiak, 9 Komorowskiak, stb. A magyar kutyakirály lengyel meséje egy régi európai nemzetközi regemotívum folytatása, amely az európai népeknél, így a német-dán viszonylatban, továbbá a skandinávok között is ismert.

A pénzverés terén Báthory korában is találkozunk magyar hatásokkal. Mikor Báthory Danczkát ostromolta, a város nehéz anyagi helyzetében danzigi ellenjeggyel lát el magyar dukátokat és úgy használja őket belföldi forgalomban. Báthory egyébként az 1580-as évek derekán a lengyel királyi pénzeket Nagybányán vereti. A király magyar származása, továbbá a nagybányai pénzverde kellőképp indokolják a veretek kimondottan magyaros jellegét. A pénzérmék terén a század végén viszont lengyel hatások észlelhetők Erdélyben és Magyarországon. Így Báthory Zsigmondnak (1581—1601) volt lengyei mintára vert hármás garasa, de II. Ferdinánd (1619—1637) is veret lengyel mintára hármás garast. Már a 16. század* végén annyira köztudatban van nálunk a lengyel garas, hogy olykor összehasonlítási alapul isi szolgál. Beythe András Füveskönyvében (Németújvár, 1595) írja az ökörszemről, hogy a virága olyan, mint az ebkapornak, de széles, mint egy lengyel garas.

A kor leghíresebb lantosának, az erdélyi Greff Bakfark Bálintnak lengyelországi működéséről olyan méretű lengyel költők is megemlékeznek, mint Kochanowski Jan, Górnicki Lukács, Kochowski Wespasian és mások. Kochanowski Bakfarkról szóló versének egy sora szállóige lett és „Bakfark módjára ragadni meg a lantot“ a mai napig is közmondás Lengyelországban, azt jelenti, hogy nehéz utóizni a nagy elődöt. Báthory István számadási jegyzékei számos magyar zenésztől emlékeznek meg, akik Lengyelországban tevékenykedtek.

A 17. században a magyar-lengyel kapcsolatok veszítenek intenzitásukból, hiába a három részre osztott Magyarország, a hol felemelkedő, hol süllyedő, de geográfiailag még mindig nagy Lengyelország számára nem a régi értékű partner. Hogy a Báthory korában inaugurált magyar viselet, fegyverzet és harcmód még mindig divatos a század közepén Lengyelországban, azt elismeri Wisniowiecki Jeremiás lengyel herceg

II. Rákóczi Györgynek a lengyel trónra való jelölésével kapcsolatos nyilatkozatában.

Egyházi vonalon az érintkezések tovább folytatódnak. Ezek gyökerei azonban részben visszanyúlnak még a 16. századra. Fontos közös mozzanat, hogy a színmagyar és színlengyel elemek a protestantizmust latin formájában élték át és a kálvinizmust fogadták el. Az erdélyi ellenreformációban viszont Báthory István kezdeményezésére lengyel jezsuiták is résztvettek. Igen érdekes Szántó István jezsuita terve, aki a római önálló magyar kollégium megszűnte után Collegium Hungaro-Polonicumot javasol népi karakterológiai rokonvonások, stb. alapján. Bár a tervet a Báthoryak támogatták, az nem valósulhatott meg. Sikere esetén a krakkói egyetem évszázados magyar-lengyel egyházi hagyományai Romában folytatódhattak volna. A jezsuitákat még Báthory hozza Erdélybe, az irgalmasok és kegyesrendiek egy évszázaddal később jönnek Lengyelországból Magyarországra. Az irgalmasokat 1650-ben, az akkor Lengyelországhoz tartozó Szepesváralján a Lubomirski-család honosította meg. Pozsonyi házuk 1672-ben épült. Az ifjúság oktatására alakult kegy-esren'di szerzet első háza szintén az akkor még Lengyelországhoz tartozó Podolin városban keletkezett. 1666-ban Privigyére telepítette őket a gróf Pálffy-család. A század végén a Felvidéken több házuk van. Mivel az első rendtagok Lengyelországból Jöttek, 1695-ig a magyarországi házak a lengyelországiakkal alkottak egy tanományt.

A 18. század elejétől napjainkig tartó korszak lényege; mindkét nép számára küzdelem a politikai és kulturális függetlenség eléréseért. A magyar-lengyei kapcsolatok ebben a korszakban elspiritualizálódnak. Elirodalmiasodás lép a régi pozitív kapcsolatok helyébe. Ezt kezdetben egy-egy politikai eseménynek, leginkább egy-egy szabadságharcnak kölcsönös irodalmi visszhangja, később pedig állandó irodalmi érintkezés jelenti.

Az ozmán kiűzésével és Erdélynek az osztrákok által való megszállásával a politikai függetlenségét először elvesztett magyarság vezeti be a szabadságharcok sorozatát. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának (1703—1711) számos diplomácia-történeti lengyel vonatkozása van. Művelődéstörténeti szempontból azonban az 1705-ben Szécsényben tartott országgyűlés a fontos, amelyen a rendek kimondták az ő konföderációjukat, ami a magyar rendiség történetében nóvumot jelent. Bercsényi Miklós lengyelországi tartózkodása alatt tanúja volt az 1704. évi varsói és sandomiri konföderációknak, ő ajánlja a lengyel alkotmány-

szokások egyikének lemásolását és azt keresztül is viszi. A szatmári béke a konföderáció gondolatát természetesen eliminálta. A béke megkötése Rákócziékat már Lengyelországban találja, itt négy esztendő töltenek el. Az emigránsok egy része Lengyelországban is marad. De a lengyel királyi udvarban is találkozunk a század első felében magyarokkal. Mányoki Ádámnak ezidőben ott festett portréi ott voltak a lengyel múzeumokban. II. Ágost lengyel király udvari orvosa pedig szintén magyarországi, neve: Hambach Sámuel.

Ebben a korban már bizonyos magyar érdeklődés észlelhető a lengyel tudomány és irodalom iránt. A 18. század első magyar tudománytörténeti rendszerezése. Czvittinger Specimenje (1711), külön fejezetet szentel a lengyel történeti irodalomnak. A század közepén a nagyszombati jezsuiták lengyelből latinra fordítják Kunigunda életrajzát, mégpedig a magyar Kunigunda-tisztelet előmozdítása céljából. Kázmér lengyel király Himnuszát a század végén Vácott adja ki magyarul a piarista Benyák Bernát.

További irodalmi érintkezések lehetőségeit jelentette a bécsi-magyar testőrírókkal érintkező lengyel nemesi testőrség.

Lengyelország első felosztását (1772.) a Habsburg-házhoz loyális főnemes írók egy része (pl. Orczy Lőrinc) még közömbösen nézi, de fiatalabb írótársa, Barcsay Ábrahám megérti és kifejezi a lényegét, az örök barát elvesztését. Bacsányi János pedig „A franciaországi változásokra” című költeményében kiált elkeseredett vétót a felosztás ellen. A felosztások egyik francia visszhangját, a Horoscope de Pologne című röpiratot Nagyváthy János fordítja le magyarra és adja ki „a magyaroknak tükörül”. A napóleoni háborúk idején a felvidéki Kazinczy Ferenc, a magyar irodalom akkori vezére, és az erdélyi Cserey Farkas lelkesednek azon, hogy Lengyelország a varsói hercegség formájában újra fel támadhat. Érdekesnek látszik időbeli szempontból e helyütt megemlíteni a napóleoni kontinentális zárlat idején keletkezett Berzeviczy Gergely-féle víziút tervét, amely a Keleti-tengert az Adriai-tengerrel, illetve a Fekete-tengerrel kötötte volna össze. Ennek megvalósulása esetén hatalmas átalakulás történt volna a keletközépeurópai és így a magyar-lengyel gazdasági életben is.

Az 1830—31. évi lengyel szabadságharc alatt és utána a magyarság is részese lesz az európai polonofiliának. A vármegyék és az országgyűlés tiltakoznak a lengyel események miatt. A magyar társadalom koncerteket, gyűjtéseket rendez a lengyelek javára és a háború után nagyon sok felvidéki kúriának megvan a maga lengyel menekültje. A fel-

kelés iránti részvét európai divatában, az ú. n. irodalmi polonofiliában a magyarság — a francia liberálisokat leszámítva — intenzívebben vett részt, mint bármelyik európai nemzet. Érdekes a lengyeltárgyú magyar irodalomra hosszabb pillantást vetni annál is inkább, mert több eltérő vonása van az európai irodalmak lengyeltárgyú műveitől: 1. A nyugateurópai irodalmi polonofilia inkább csak az 1830-as évek divatos érzése, míg a magyar polonofiliát a folytonosság, az állandóság jellemzi; 2. Nyugateurópában a közepes és kis költők műfaja ez, míg Magyarországon majdnem minden nagy költőnek van lengyel verse; 3. Nyugateurópában az irodalmi lengyelbarátság a fiihellenizmus folytatása, a liberalizmus, a vallásos érzés, stb. szülötte; Magyarországon a régi történelmi partner iránti baráti érzésről van szó, és a lengyelség sorsában sokszor fgyelmeztető példát látnak írónk.

Az 1830—31. évi felkelés idején a magyar írók és politikusok java: Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Wesselényi Miklós, majd Kossuth Lajos és Deiák Ferenc mondanak lelkes beszédeket a lengyelek mellett. Az irodalmi folyóiratok, női divatlapok és almanachok lengyel cikkeket, verseket és elbeszéléseket hoznak épenúgy, mint az egykorú Franciaországban is divatos. A magyar irodalmi polonofiliában a 19. század olyan nagy vezető nevei, mint Vörösmarty Mihály, Bajza József, Eötvös József, Gyulai Pál, Petőfi Sándor, Arany János és Lévy József is résztvesznek. Éppen a lengyel szabadságharc idején jelenteti meg Hollók Imre rozsnyói paptanár latinnyelvű könyvét a magyar-lengyel történelmi kapcsolatokról. A maga idején páratlanul álló kezdeményezés ez a keletközép-európai forrásokra támaszkodó összehasonlító történettudomány terén. A harmincas években Chopin és Liszt Ferenc magyar népszerűsége révén a mazur és polonaise zenék és táncok is divatosak lesznek Magyarországon. Elsler Fanny a magyar fővárosban többször táncolja a Cracovienne című balettet. A Nemzeti Színház Slowacki és Fredro darbjait mutatja be szinte egyidőben a lengyel előadásokkal. A 19. század második felében már csaknem minden jelentékeny magyar zeneszerző ír polonaise és mazur, illetve polka-mazur zenéket. Liszt írta az európai zeneirodalomban az első nagy méltatást Chopinról. Liszt tehetséges tanítványai között Tan egyébként a korán elhalt Juljusz Zarebski, aki mint a zongora játzsás oagy európai csillaga tűnt fel.

A harmincas és negyvenes évek magyar polonofiliáját a külföld is ismerte. A lengyel politikai irodalom számos röplapja, de legszebben a párisi emigráció Lelewel-féle „Poloná ad Hungaros“ című röpirata tanúskodik erről. A magyaroknak a legyelek iránti részvétéről az európai

irodalomban különösen szépen nyilatkozik Ernst Ortlepp „An die Unrarn“ című költeményében.

Az 1848—49. évi magyar szabadságharc idején a lengyelek a magyar küzdelemben tömegesen résztvesznek. A magyarországi lengyel légió számára Lange Antal lengyel költő indulót ír. Ahogyan közeledik a háború vége, úgy nő a párisi lengyel lapok (La Pologne, L'Orient Européen, Demokrata Polski) megértése a magyar szabadságharcral szemben.

Parisban 1849 márciusában kezdődnek meg a pozitív érintkezések egyrészt Czartoryski Ádám lengyel herceg és gróf Teleki László párizsi magyar követ, másrészt gróf Zamoyski és Szarvadi Frigyes magyar követségi titkár között, amelyek eredményeként létrejön a Czartoryski által kezdeményezett ú. n. Chlapicky-féle protokoll, amelyben a lengyel-cseh-magyar együttműködés alapjait kísérelték meg lerakni. A tervezet tisztázza egyúttal a magyar kormányzat követendő magatartását a két különböző kategóriába osztott nemzetiségekkel. A tárgyalások befejezése utáni június-júliusi lengyel hangulatra jellemzők Worcell Szaniszlónak a lengyelek demokrata sajtóorgánumban a magyar-lengyel viszonyról írt cikkének következő sorai: „Nem üres, sem véletlen rokonérés, hanem nyolc évszázad történelme kapcsolja össze a magyarokat és a lengyeleket, közös vereségeknek és győzelmeknek, a nagyságnak és a közös, bár nem egyidejű megaláztatásnak emléke köti össze; az európai küldetésnek hosszú közössége kapcsolja őket össze“. Gyönyörű az a hasonlata, amelyet a két nemzetéről mond: „Magyarország és Lengyelország olyan, mint két százados tölgy, amelyek egymás mellett nőttek fel, de amelyeknek gyökerei messze széjjelágazva a föld alatt láthatatlanul összefonódtak és összenőttek. Innen van az, hogy egyiknek életereje feltétele a másik életének és egészségének.“ „Lengyelország felosztása talán nem következett volna be, ha Magyarország független lett volna, sem Magyarország elnyomtatása független és erős Lengyelország mellett. Az egyik nemzetnek jó vagy balsorsa a másik nemzetnek is jó vagy balsorsa.“

A Tribüné d'es Peuples című folyóiratban maga Mickiewicz Ádám szólítja fel a magyarokat közös magyar-szláv szabadságharcra. A szabadságharcban résztvett lengyel tisztek, Lapinski Teofil, Falkowski Gyula, Bem József, Wysocki József, Dembinski Henrik lengyel, francia és németnyelvű emlékiratait és naplói is sok adatot tartalmaznak a lengyelek 19. századközep! magyarságszemléletéhez. A magyar szabadságharcban résztvett lengyel írók (Miikowski Zsigmond, Fredro Sándor, Zdzierzowski József) és Boleslaw Prus munkáin keresztül a lengyel kö-

zönség művészi formában) ismerkedhetett meg a magyar szabadságharc céljaival és részleteivel. Maga Bem tábornok, Erdély hős védője és az erdélyi népek együttműködésének nagy szószólója is számtalanszor tárgya a lengyel történeti és szépirodalomnak.

Az egymásután lezajló lengyel és magyar szabadságharcok párhuzamai az európai irodalomban visszhangra találtak. Ismeretes, hogy Ferdinánd Gregorovius 1849-ben egész kis kötetet adott ki Königsbergben „Polen- und Magyarenlieder“ címmel. Freiligrath pedig egyik verséber-. Lombardia felszabadítását várja a magyar-lengyel együttműködéstől. Albert Richárd svájci francia költő szintén megérzi a 19. századközépi magyar-lengyel-olasz sorsközösséget hatalmas kálváriahasonlatában: „Voil., reclusés sur la croix, Couchés á l'agonie auprès de la Pologne, Et Romé et la Sicile, et Venise et Bologne Et le magnanime Hongrois“. Michelet szerint az ozmánokkal szemben „Lengyelország Európa elé állott Magyarországgal“ és „megmentette az emberiségeit“. Montalembert, Egy gyászoló nemzet“ c. művében szintén gyakran utal a lengyel-magyar párhuzamokra.

A magyar szabadságharc sikertelensége nem jelenti a lengyel szimpátiák elvesztését is. A híres lengyel politikus, Smolka 1861-ben nyíltan kiáll az osztrák Reichsrathban a magyar ügy mellett. Párizsban a lengyel Kubalski könyvet ír Recherches historiques et statistiques sur les peuples d'origine slave, magyaré et roumaine címmel, amelyhez a magyar anyagot a párizsi magyartól, Boldényi Józseftől kapja. Utóbbi írta Magyarországról az első nagy francianyelvű tájékoztató munkát (La Hongrie ancienne et moderne, Paris, 1850—51.), amely 1863-ban az utolsó lengyel forradalom évében lengyelül Varsóban is megjelent (Wegry pod wzgledem historycznym, literackim, artystycznym i społecznym).

Az 1863. évi lengyel felkelés magyar résztvevőit névszerint is ismerjük, számtalan katonatiszt alakja közül is kiemelkedik Hermán Ottónak, a nagy magyar természettudósnak és etnográfusnak alakja. Ugyanakkor külföldről, Kossuth Lajos próbál kedvező hangulatot teremteni a lengyel felkelés mellett. A 30-as évek magyar irodalmi polonofiliájának folytatói: Tompa Mihály, Jókai Mór, Mindszenty Gedeon, Tóth Kannán, Csengey Gusztáv.

Az 1863. évi felkelés bukása megfosztotta a lengyeleket utolsó önállósági reményeiktől is.

Az utolsó forradalom utáni évtizedekben indul meg az első komolyabb érdeklődési hullám lengyel részről a magyar irodalom iránt.

Petőfi Sándornak mintegy száz verse mellett a János vitéz a 60-as és 70-es évek fordulóján kétszer is megjelenik lengyel nyelven. A műfordítások mellett a szabadság és szerelem költőjéről számos könyvecske és tanulmány jelent meg lengyelül. Jókai Mór a világirodalom lengyel nyelvre lefordított idegen írói közül a második helyet foglalja el. Majdnem valamennyi írása, pontosan 83 regénye és elbeszélése jelent meg lengyelül. A lőcsei fehér asszony c. regényét az 1930-as években Ruzamski (Rustan) Szaniszló Varsóban színművé is átdolgozta. Jókai lengyeltárgyú regényei nagy visszhangot keltettek Lengyelországban. Mellettük Madách Imre Az ember tragédiájának lengyel fordítása reprezentálta méltóképpen a magyar irodalmat.

Ami a lengyel irodalom magyarországi befogadását illeti, annak első nyomai még az európai romanticizmus korában gyökereznek. A lengyel irodalmat igazán a Kislengyeilországban tartózkodó magyar katonairó, Kiss Károly hadnagy ismerteti először a magyar közönséggel. A magyar romantikával párhuzamosan később a polonofil érzésben is bekapcsolódva mindinkább több és több cikk és tanulmány szolgálja a magyarországi lengyel irodalomismeret ügyét. S míg Mickiewicznek „A lengyel nemzet és a lengyel zarándokok“ c. műve) a megjelenés után csakhamar magyarul is olvasható részleteiben, addig a szonettek csak Mickiewicz halála után jelentek meg magyarul. Tény az, hogy a legnagyobb magyar költő, Petőfi Í9 érdeklődött Mickiewicz után, de Mickiewicz is ismerte Petőfit Kertbeny Károly német fordításain keresztül. Az első valamirevaló sikert Kraszewski regényeinek átültetései jelentik. A legismertebb lengyel író Magyarországon a Quo vadis szerzője, Sienkiewicz, akinek minden fontos műve megjelent magyarul, közülük sok több kiadásban is.

Az első világháború alkalmat adott a lengyel irodalomnak élményeken alapuló magyarságszemlélethez és ábrázoláshoz. Kossowski György (Zielona kádra), Kaden Bandrowski (WQgry), Kossak-Szczuczka Zofia Pozoga, Tűzvész, Várnai Ulászló, Keresettek barátokat), Goetel Ferdinánd (Kos hadapródjelölt) és Ossendowski (Öt perccel éjfél előtt) írásaikban kedvező színben szerepel a magyarság. A történeti és publicisztikai irodalom művelői közül Zdziechowski Marian, Dabrowski Jan, Pajewskijan (lengyelnyelvű irodalmi munkássága miatt a magyar Divéky Adorján) magyartárgyú történeti munkássága fontos, míg a publicisták közül igen érdekesek Grabianski Sándor, gr. Tyskiewicz József, Przerwa-Tetmayer Kázmér és E. Tabas írásai.

A magyar tárgyak feldolgozása mellett a lengyel -irodalom másik reagálási formája a magyar dolgokra a magyar irodalom iránt való érdeklődés. A magyar irodalom lengyel recepciójának második nagy hulláma a két világháború között volt. Mindjárt az első világháború után egy magyar lírai antológiával kezdődik, amely főként a 19. századi magyar költőket mutatja be azzal a szerencsés elgondolással, hogy azok lengyel tárgyú költeményeit szinte, külön kiemeli. A magyar költők bemutatása azonban csak a kezdetet jelenti, nyomukba a kor divatos műfajának, a regénynek a képviselői lépnek. A társadalmi regényt Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Kosztolányi Dezső, Gulácsy Irén, Zilahy Lajos stb. képviselik. A magyar vallásos irodalom Prohászka Ottokár és Tóth Tihámér munkáival kerül a lengyel közönség elé. Világszerte divatos színpadi szerzőink Lengyelországban is sok sikert arattak. ,

A második világháborút követő magyarországi lengyel emigráció kb. 40.000 tagja révén a lengyelek tömegesen kerülnek személyes érintkezésbe a magyarsággal. Különösen a magyar irodalomnak a lengyelek felé való közvetítésében történtek jelentős lépések. Csorba Tibor krakói magyar lektor kezdeményezésére a menekült íróemberekből a magyar irodalomnak ügyes avantgárdja rekrutálódott. (A legjelentősebb nevek: Stanislas Wincenz, Sophie Bollié, Antoni Brosz, Jan Kot, Kazimiera Illakowiczówna, Tadeusz Frangat, Adam Niemczuk, León Kaltenbergh.)

A lengyel irodalomból az első világháború után is változatlan Sienkiewicz népszerűsége. Mellette kimagasló Reymont alakja, aki a magyar faluábrázolásra és némely népi íróra komoly hatást gyakorolhatott. A *Parasztok és Az ígéret földje* című regényei igen népszerűek Magyarországon. A többi lengyel regényíró közül M. Rodziewicz, G. Zapolska, Se. Zeromski, Danilowski, Strug, Sieroszewski, Kaden-Brandrowski, Goetel, Choromansfci és Ossendowski azok a fontosabb írók, akiket a magyar közönség anyanyelvén megközelíthet.

A magyarság lengyel nemzetképéhez igen fontos vonásokat szolgáltatott a régebbi időben a magyar közmondások lengyeltárgyú darabjai, mint a magyar népi köztudat egykorú megnyilvánulásai, meg a lengyeltárgyú szállóigék, amelyek részben az európai szállóigékincset magyar vetületei, részben a magyar irodalmi polonofiliának ma is élő töredéksorai.

A világháború után Bem apó hamvainak hazahozatala, a gödöllői és spalai cserkésztáborok, a két nemzet kulturális egyezményeiből létre-

jött varsói Magyar Intézet és a budapesti Lengyel Intézet, ösztöndíjas-cserék, a kölcsönös művészeti kiállítások, a gdyniai szabad kikötő, azok a fontosabb momentumok, amelyek a 30-as évek végére tökéletesen újjávarázsolták a régi „magyar—lengyel két jó barát“ hangulatát.

Az utolsó évszázad művészetének magyartárgyú lengyel alkotásai és a lengyeltárgyú magyar műalkotások szintén nagyban hozzájárultak a sokszor közös történelmi múlt alakjainak és mozzanatainak a köztudatban való felelevenítéséhez, illetve megrögzítéséhez.

A lengyel festészet az ábrázolt alakok és események időrendje szerint a leggyorsabban áttekinthető. Matejko Kunigundát festi meg, akit Tetmayer Vladimír is megörökít a wieüczkai hatalmas Kunigunda-transzparensen. Ugyancsak ő festette a wieliczikai Szent Sebestyén-templom Szt. Kunigunda képét is. Talán Hedvig a legtöbbször megragadott magyar témája a lengyel festészetnek. Ábrázolása sokrétű: Matejko Jadwigája földi asszonyt ábrázol, Madejski szarkofágján a szent ihlete örökítődött meg, míg Borowski alkotásában a szent és királyasszony harmonikus ábrázolásban olvad össze. Hedvig életének egyes mozzanatait is megörökítették a lengyel művészek. Buchbinder képén Hedvig megáldja Jámbor Henrik herceget, a híres Stachiewicz egyik képén Hedvig alamizsnát oszt, a másikon pedig ékszerei felajánlásával újjáalapítja a krakkói egyetemet. Ugyancsak ismertek Lengyelországban Matejko Várnai Ulászló ábrázolásai, meg Báthory-festménye. A 19. századi szabadságharcokban lehet részben a gyökere Grottger „Magyar huszárjának“ és Kossak „Magyar—lengyel barátságáénak, amely egy magyar és egy lengyel huszárt ábrázol, jellemző megragadása a témának.

A magyar festészet és szobrászat talán még sűrűbben ragad meg közös témákat. Nagy Lajos magyar és lengyel királyt Lotz Károly festi. Bihari Sándor pedig Zsigmond királyt ábrázolja, amint a nagyvárad székesegyházban! I. Ulászló lengyel királyt fogadja. Bernhard Strigel a M. Történelmi Múzeumban' lévő képén II. Jagelló Ulászló király imádkozik védszentjével, Szent Lászlóval és gyermekeivel: Lajossal és Annával. Köztudatunkban egyik legismertebb, a lengyelszármazású II. Lajos holttestének feltalálása a mohácsi csata után (Székely Bertalan képe). Izabella királynő búcsúját hazájától Wagner Sándor, Báthory képét pedig Hosszú Márton festette meg. Bemről Barabás rajza a legismertebb, de érdekes Petőfi Bem-vázlata is. Egészen a legújabb időkben keletkezett Aba-Novák Magyar-lengyel barátság c. sorozata.

Lengyel emlékekről beszélő szobrok, emléktáblák és domborművek is szép számmal vannak Magyarországon. Ilyen pl. a mohácsi csatában

résztvett lengyelek emlékoszlopa, tetején a lengyei sassal. Báthory István hatalmas pajzsos, kardos szobra Salgótarjánban van, míg a budapesti Báthory-szobor ülő alak, térdein kardjával. Sobieskinek Szécsényben van emlékműve, egy másik lengyelsítsos, domborműves, profilos emléktáblája pedig Esztergomban látható. Budapestnek megvan a maga Chopin-szobra, míg Bemnek, a magyar szabadságharc hős vezérének már 1880-ban emeltek szobrot Marosvásárhelyt, budapesti szobrát mintegy tíz évvel ezelőtt leplezték le fényes ünnepek közepette. Szabadharcunk egyik lengyel vértanújának, Woroniecki Micislaw hercegnek emléktáblát állított fel Budapest, de még a kis magyar Tét község is állított külön emléket a maga néhány lengyel szabadsághősének. A lengyel légióknak az emlékműve, a talapzaton álló lengyel légiós katona, szobra a Népligetben áll. Érdekes ei helyen megemlíteni, hogy a budapesti lengyeleknek külön templomuk van Kőbányán. Igen jelentékeny a Magyarországon lévő lengyel hősi halottak sírjának, de még nagyobb-számú a magyarok hősi temetőinek a száma Lengyelországban.

Csapláros István

MAGYAROK ÉS CSEHEK

Már a honfoglalás idején megindulnak a magyar—cseh érintkezések. A cseh kereszténységnek komoly szerep jutott a pogány magyarság megtérítésében. Csehek voltak Szent Adalbert (Vojtech), Szent István, király nevelője és Asztrik (Radla), az első esztergomi érsek. Esztergom sokáig a cseh—magyar kapcsolat egyik bástyája volt. Itt végezte a 12. században teológiai tanulmányait a prágai Cösmas, akinek krónikájával kezdődik a cseh irodalom. A 13. századi szentéletű cseh apáca, Pfemysl Boldog Ágnes hercegnő pedig anyai ágon III. Béla magyar király unokája volt. Újabb érintkezések lehetőségét később a keletközépeurópai nemzetek és államok fénykora, a 14. század adta meg. A három királyság: Magyarország, Csehország, Lengyelország virágzását látja ez a kor, Nagy Lajos, Nagy Kázmér és IV. Károly kora. A század cseh irodalma látszólag a gazdagabbik ekkor, de az újabb kutatás nálunk is legalább nagy vonalakban rekonstruálta a korabeli magyar irodalom élénk életét. Nálunk is virult a lovagi költészet, a skolasztikus bölcsélet és nálunk is akadt Nagy Lajos személyében uralkodó, aki, IV. Károlyhoz hasonlóan, egyéniségében, és környezetében egyesítette az érett lovagi gótikát és a kezdődő humanizmust. A magyar és a cseh irodalom fejlődése a 14. és 15. században különben is sok párhuzamosságot mutat. A lovagi szellem, a középkor romantikája és a vallásos mozgalom mindkét nép irodalmára rányomta bélyegét. Magyarországnak és Csehországnak egyformán voltak kapcsolatai Itáliával, a prágai korai humanizmus pedig hatott is Magyarországra. Amit Csehországban Petrarca és Rienzo prágai tartózkodása megvalósított, azt megvalósították nálunk a francia-olasz származású Anjouk családi kapcsolatai. Ezek a kapcsolatok tették lehetővé, hogy az Anjou-humanizmus Prágára is vessen néhány fénysugárt. A Kolozsvári-testvérek prágai Szent György-szobra példa és bizonyíték erre. A prágai trecento gótikus-lovagi és humanista világa nemcsak Petrarcán és Rienzón, hanem a rokon magyar udvaron keresztül is magába fogadta Dél ihletését.

Nagy keletközépeurópai összefüggésekben él a 15. század hatalmas vallásos mozgalma: a huszitizmus is. Egyedül a cseh belső viszo-

nyok nem magyarázzák eléggé keletkezését. Ez a mozgalom az általános keletközépeurópai vallásos forrongásból születik. Magyarországon valdenzi és patarénus eretnecség formájában már a 14. században fölbukkan ez a vallásos forrongás. Az 1349. év nagy flagelláns-mozgalmának egyik hulláma egyenesen hazánkba indult ki. A kiélesedő szociális viszonyok is megtették a magukét. így tehát nem csodálhatjuk, ha a huszitizmus egy-kettőre elterjedt nálunk, főként Délen és Keleten. A pécsi egyházmegyében 1420 körül még a püspök és a magasrangú papság is rokonszenvezett a huszitizmussal. És igen fontos az a tény, hogy a huszitizmus csehországi terjesztésében tevékeny szerepet játszottak a magyar klerikusok. A 15. század elején számos magyar klerikus látogatta a prágai egyetemet. A huszita átalakulás után sem maradtak el a magyarok. A magyar diákok Hús személyéért és tanaiért lelkesedtek, ő maga tesz említést magyar tanítványairól, akiktől egy keveset magyarul is tanult. A prágai magyar diákok közül többén a már említett pécsi egyházmegyéből jöttek, így Bálint és Tamás klerikusok Pécsről, egy másik Bálint pedig a szerémségi Újlakról. Körükben keresi az újabb kutatás a Biblia első magyar fordítóit. Hús személye és tanítása iránt nagyon lelkesedtek ezek a magyar papok és egyetemi viták, prédikációk formájában buzgón terjesztették a csehek között meggyőződésüket, mind Prágában, mind Csehország többi vidékén. Nemcsak fiatalabb, hanem idősebb papok is akadtak közöttük, így Laurini János nyitrai kanonok, akinek visszatarterése után kellemetlenségei is voltak emiatt egyházmegyéjében. Elmondhatjuk tehát: a huszita reformgondolatok gyors elterjedését nemcsak saját vezéreinek köszönheti a cseh nép, hanem a Prágában tanuló magyar klérus buigó és lelkes közreműködésének is.

Igen jellemző, hogy a magyarok többnyire éppen a huszitizmus radikálisabb áramlatai iránt voltak fogékonyak. Az 1437. év nagy erdélyi parasztlázadása ennek a cseh-magyar huszita reformvágynak volt eredménye. És a legradikálisabb huszita szekta, a „testvérek“ (bratfiky) mozgalma számos ösztönzést nyer magyar emberek közreműködése révén. A nagy cseh condottiere, Giskra János uralma alatt, aki mint a Habsburgok és később mint Mátyás király hűbérese birtokolja a Felvidék számos megyéjét, fejlődik ki ez a harcias keménységű szekta. Magyar nemesek is tartoznak hozzá, így Podmaniczky János és Csicseri Zsigmond. Az egész szekta, amelynek csehekén és magyarokon kívül más szláv népek fiai, sőt németek is tagjai, itt Magyarországon jön létre és virágzik több mint tizenöt éven át. Bár a vallásos elem ezeknél hát-

térbe szorul a harciasság mögött, a „testvérek“ mégis hozzájárulnak a huszita öntudat erősödéséhez, s így a jövőbe mutatnak. Gondoljunk csak a 16. és 17. század) „cseh testvéreire“! Különben úgy látszik, hogy a huszita haditechnika is köszönhet valamit a magyarságnak, mert a híres huszita szekérvárok voltakép a régi magyar harcmodor folytatásai. Másfelől a vitéz cseh katonák jelentős mértékben hozzájárultak Hunyadi János balkáni hadi sikereihez. A nagy magyar vezér mindig elismeréssel nyilatkozott róluk, fia, Mátyás király pedig jelentős szerepet juttatott nekik a híres „fekete sereg“ megszervezésében.

A 15—16. századi fordulója a keletközépeurópai humanizmus kibontakozását hozza. Már a magyar quattrocento második felének ragyogó élete, Mátyás renaissance-udvara hatást gyakorolhatott a csehekre. Mátyás jól tudott csehül, első felesége Poajebrád Katalin volt, a cseh király leánya. A cseheket maga köré akarta tömöríteni, később pedig a cseh korona megszerzésére törekedett. Nagy királyunk humanista világa egészen a cseh barokk-humanizmusig veti fénykévéit, egészen Bohuslav Balbínig. Mátyás király udvarában sajátos magyar—cseh renaissance-atmoszféra alakult ki, cseh és magyar nemesek, katonák, diplomaták részvételével. A cseh nemesek itt szívták magukba a renaissance latin szellemét. Ez a magyar—cseh renaissance él azután tovább a Jagellók udvarában.

A mátyási renaissance nagy élményére épít a Jagellók udvari humanizmusa. Igen fontos, hogy Csehország és Magyarország most egy uralkodócsalád alatt egyesültek. Buda ennek az egyesülésnek középpontja, szellemi téren is. Itt működik a Jagellók cseh kancelláriája, a keletközépeurópai humanizmus egyik legjelentősebb centruma. A kancellária cseh humanistái első kézből kapják a magyar renaissance szellemi kincseit, érthetjük, miért szenteli magát Ján Slechta, az 1495 és 1511 közt Budán működő cseh humanista, a görög tanulmányoknak, és miért ír „Mikrokosmos“ címmel platóni dialógust a test és lélek viszonyáról. Itt a magyar renaissance-léggör erőteljes behatásával állunk szemben. Olmützi Ágoston, a cseh helyettes kancellár a budai környezetben magyar történeti tárgyú eposzt írt (ez, sajnos, elveszett), és a teológiai tanulmányokhoz nyer ösztönzést.

Az egész magyar nagy-renaissance humanizmus a szó legigazibb értelmében. Mint a nagy olaszok, Petrarától Ficinoig és Sadoletoig, úgy a magyar szellemi élet is arra törekszik 1500 körül, hogy kereszténységet és platónizmust, antik magatartást és metafizikai elmélyülést harmóniába hozzon. Ez az oka annak, miért érzi magát Hassensteini

Lobkowitz Bohuszláv, a legnagyobb cseh humanista, oly boldognak ebben a magyar környezetben, és miért kap itt annyi ösztönzést. Bohuszláv, akiben az olasz szellemi megújulás és a későgótikus német misztika ihletései valóban humanista összhangban egyesülnek, magyar barátjaival, Szatmári Györggyel, Móré Fülöppel, Thurzó Zsigmonddal, Várdai Pállal a Corvin-könyvtár pompás gyűjteményét látogatja, s főpapi mecénásainak házában platonista symposionokat rendez. A cseh kör egyik humanistája, Taurinus Stieröxel János Magyarországon is marad, és az erdélyi egyházmegye kanonokja lesz. Epikus költeménye, a magyar parasztlázadást megéneklő „Stauromachia“ rikító színeivel, a humanista pathosz gyakran ideges mozgalmasságú feloldásával, gótikus elemek, víziók felbukkanásával már az átmenetet példázza, a humanista nagyrenaissance átmenetét a manierizmus feldúlt világába.

A manierizmus a 16. század korstílus. Ez a század a cseh vallásos mozgalom újbóli fellángolását hozza magával. Az európai protestantizmus kiterjedése új életre keltette a huszitizmus csíráit, amelyek lapangva tovább éltek a „cseh testvérek“ közösségeiben. A testvérközösségek nagyrésze a kálvinizmus felé tájékozódik. Kálvin jegyében állanak összeköttetések Magyarországgal is. „Debrecen a világ első tíz köztársasága közé számít“ — írja mélyre pillantva és szellemesen Cs. Szabó László. „A lélek megőrizte azt a köztársaságot, amely eredetileg egy szegény prédikátor műve volt.“ Ez a város a keletközépeurópai életforma olyan aspektusát mutatja, amely mélységesen rokon a cseh testvérekével. És a „szegény prédikátor“ Méliusz Juhász Péter volt az a férfi, aki a csehek figyelmét először fölhívta erre a városra. Igaz, Méliusz és a magyarbródi cseh prédikátor. Petr Ptéek levélváltása és eszmecseréje még meglehetősen negatíven végződött. Debrecen azonban újra meg újra magához vonzotta a cseh protestánsok pillantását, főként a fehérhegyi csata utáni időkben. És Debrecenből indult ki a 18. században a cseh protestantizmus megújulása.

Előbb azonban a küzdelem, az ínség és az elnyomás évei köszöntöttek be a cseh-testvérek számára. Ezekben a nehéz időkben a magyar protestantizmus mindig az elnyomott csehek oldalán állott. Bocskay és Bethlen nemcsak a magyar, hanem a cseh vallásszabadságért is fegyvert ragadott. Bocskay keletközépeurópai szabadságharcának sikerült is javítani a cseh-testvérek helyzetén. Bethlen Gábor, a szabad Erdély legnagyobb fejedelme, ugyancsak meghallotta a cseh és morva nemesség segélykiáltását és kiáltványában ömelltük is hitet tett. Igazi barokk nagyvonalúsággal mondja itt ki tolerancia-gondolatát, amely meg akarja

szüntetni az üldözést és helyébe a kölcsönös szeretet és a szent egyetértés szellemét akarja állítani. De a magyarországi harcok gátolták előnyomulását a cseh föld felé, és így bekövetkezett a fehérhegyi csata.

A westfáliai békében a cseh protestánsok vallási szabadságának reménye teljesen megsemmisült. És ekkor kezdődik meg Magyarország döntő szerepe a cseh protestantizmus történetében. A cseh testvérek közösségének tagjai, lelkszei magyar földön találnak menekvést és második hazát, egészen Erdélyig. A magyar protestáns nemesség nemcsak saját vallási jogait védi féltékenyen, hanem védőn tartja kezét a szegény elzútottek fölé is. A cseh testvérek beilleszkednek a magyarországi kálvinizmus egyházi kormányzatába és hitvallásuk is egyre több kálvinista jeggyel bővül.

Ezekben az összefüggésekben jelenik meg Valesius János nemes alakja. Ő a hazánkban élő cseh protestánsok első püspöke. Személye már átvezet a 18. századba. Valesius félnőtt korában kezdi el a teológiai tanulmányokat a debreceni kollégiumban, hogy szétszórta népe lelki gondozásának szentelhesse életét. A magyar kálvinisták minden vonatkozásban támogatják, s így sikerül is a pozsonymegyei Rété papi tisztjét elnyernie. Rété magyar falu, de Valesius nemcsak magyar protestáns híveit gondolzza, hanem mint vándorprédikátor, fölkeresi a Felvidéken szétszórva élő cseh testvéreit is. Nemsokára elnyeri a püspöki címet. Az elkészt ellenreformáció nehézségeket gördít útjába, de ezek nem törnek meg akarátát. Hosszú élet után a század második felében hal meg.

Az egész 18. század folyamán sok cseh ifjú kereste föl a menekültek köréből a debreceni kollégiumot, és sokan végezték el ott teológiai tanulmányaikat. Ajmikor pedig 1781-ben II. József híres türelmi rendeletével visszaadja a cseh protestánsok vallásszabadságát, Debrecen és Sárospatak főiskolái sietnek legelőször az újjáéledő cseh protestantizmus segítségére. Keletmagyarország két nagy kálvinista középpontjából idősebb és fiatalabb lelkszek serege árad ki Csehországba, ahol az új gyülekezetek lelkipásztorra várnak. 1782 és 1784 között, amikor a legtöbb cseh gyülekezet alakul, mennek ki a legtöbben, de kisebb hullámokban egészen a biedermeier-korszakig tart ez a kiáradás. Az 1782 körül kitelepedett lelkszek nagy része még 1820 és 1840 közt is áldásos működést fejt ki új hazájában. De még 1870 táján is találunk magyar protestáns papokat Csehországban.

Az ismét szabad cseh református egyház első püspöke magyar ember, Kovács Ferenc. Magyar az utódja, Szűcs Sámuel. És 1821-ig magya-

rok töltik be a püspöki hivatást. Ekkor választják a2 első csehet, Kubesch Mátyás személyében.

Érdekes sok protestáns magyar pap életpályája és fontos is a cseh szellemtörténet számára. Ilyen érdekes jelenség Végh János, a dunántúli protestantizmus szülötte, a csehiraagyar kapcsolatok erősítője. 1755-ben született a veszprémmegyei Fokszabadiban. Szilasi gyermekkora után a sárospataki főiskolára kerül. 1782 óta Csehország különböző gyülekezeteiben teljesít papi hivatást. A prágai kerület esperese lesz és nagy irodalmi működést fejt ki cseh és német nyelven. Imakönyve tizenháromnál több kiadásban jelenik meg: a cseh protestánsok mindmáig használják. Fontos egyháztörténeti művet is ír: „Nachricht von der Entstehung der reformierten Gemeinden, in Böhmen“ címmel. Nebuselben hal meg, 1830-ban..

Nemcsak a magyar reformációból, de a magyar ellenreformációból is szálaak vezetnek Csehország felé. Pázmány Péter Nagyszombatban, a magyar-szláv nyelvhatáron alapította. egyetemét. A katolicizmus bátyájának szánta ezt az egyetemet nemcsak a magyarok és szlovákok, de a morvák számára is. Hisz a szomszédos Morvaország különösen „eretnek“ földnek számított. Az egyetem nyomdája sok cseh művet ad ki az ellenreformáció szolgálatában. Igaz, a protestantizmus hatására ezidőtájt 2 szlovákoknál is a cseh az irodalmi nyelv. Erről az ellenreformáció szintén tudomást kénytelen venni. Helyesen állapítja, meg Gogolák Lajos: „A nagyszombati jezsuiták közeli kapcsolatban állottak a cseh jezsuitákkal s a nép felé szívesen és soká használták a cseh jezsuitáktól készen kapott színes, lágy haj latos barokk nyelvet.“ A katolikus írók ugyan bőségesen telítik szlovakizmusokkal ezt a nyelvet, mégis, az a tény, hogy a szlovák irodalmi nyelv csak a 19. században keletkezik, arra enged következtetni, hogy a nagyszombati, kör magyar és szlovák ellenreformátori tudatosan ragaszkodtak a cseh nyelvhez, azzal az elgondolással, hogy eizmiek terjedését a csehek és morvák közt is biztosítsák. Ezt az is bizonyítja, hogy még 1746-ban tudatosan hangsúlyozza a címben is cseh nyelvűségét a katolikus restauráció, egyik terméke, egy liturgikus vezérkönyv a hívők számára. (Swaté Gednánj a cwjcenj, aneb nábozny spusob wykladati wssechny swaté rimsko katolicke... obycegne wykoná agj. Na cesko prelozene od Frantisska Antonjna Nedomanna.)

A magyar papság támogatásával Nagyszombatban megjelent cseh nyelvű munkák jelentős része az elkésett ellenreformáció jegyét hordozza. Még 1700 táján polemikus .művek látnak napvilágot, mint a Prawa Katolicka Rucny Knyzka (1695), Tamássy Miklós fordításában.

Szentiványi Márton hitvitázó művei, a *Viginti Quatuor Dubia* és a *Qu'mquag'mta. Rationes et Motiva* 1700-ban, illetve 1716-ban jelennek meg cseh fordításban. 1708-ban „Oktató-könyv“ jelenik meg a nem-katolikusok számára (Winaucenj Nekatolika), 1717 a katolikusokat a protestánsoktól elválasztó hittételek jegyzéke (Clanky neghlawnegssy wyry katolicke, mezy nekatolikem a katolikem). Ez csupán néhány kiragadott példa: számukat tetszés szerint növelhetnők, más felvidéki nyomdák termékeivel is. A polémia mellett azonban nemsokára megjelenik a középkori-katolikus ordo-gondolat, átültetve a barokk katolicizmus szellemiségébe. Ennek a szellemnek egyik első példája az 1674-ben és 1690-ben kiadott „Szeráfi Aranyhegy“ (Hóra Zlatta Seraffinska). Czetei Márton pozsonyi kanonok magyarázza benne Assisi Szent Ferenc reguláit. Sok hasonló könyv követi ezt a kiadványt. Barokk címük arról tanúskodik, hogy az elkésett ellenreformációs áramlat mellett egyre inkább erősödik a barokk áramlat is. 1720 után majdnem teljesen eltűnik a hitvita, és egy inkább épületes és ájtatos, misztikus és barokk szellemű irány lép helyébe.

Vilém Bitnar, az érdekes cseh barokk-kutató, egyik ragyogó tanulmányában a cseh irodalmi barokk két ágát különböztette meg: a barokk-gótikát és a barokk-humanizmust. Ez a kettéosztás a magyar irodalomra és a magyar-cseh irodalmi kapcsolatokra is alkalmazható. Az ellenreformációs polémia elapadása után a nagyszombati egyetem nyomdája főként a barokk-gótikus irány termékeit közvetíti a cseh közönség felé. Már a középkori ordo-gondolatra történt utalásunk fel akarta erre hívni a figyelmet. Futó végigtekintés elegendő, hogy ennek a kultúrközvetítésnek barokk-gótikus jellegét, fölismerjük. Ebbe az áramlatba tartozik a számos „ars monendi“, ez a most megint igen népszerű műfaj. Például a „Az örök élethez vezérlő aranyforrás“ (Zlaty Pramen weducej k Žiwotu wecnému), mely 1698-ban és 1716-ban jelenik meg. 1716-ban Tarnóczi István műve, a „Holtig való barátság“ is cseh fordítást kap. Barokk ájtatosság-sorozatok leírását adja ki a nagyszombati egyetemi nyomda a csehül olvasó katolikusok számára, így a szakolcai jezsuiták tíznapos Szent Ignác-ájtatosságát (Dewit denny poboznost ke ctj swateho otce a patriarchy, Ignacya zakladaela towarizsruwa Gezyssoweho, 1718), thaumaturgiai műveket, például „a legszentségesebb úrnő, a máriacelli Szűz Mária mennybeli csoda tetteit“ (Djwotwornica nebeska nayswetegssy Panna Maria Cellenska, 1726), és misztikus-aszkétikus munkákat, mint amilyenek a magyarból fordított „Keresztényi oktatás zsengeje a szent kereszt jegyéről“ (Wynauceni krest'anske prwné o znamenj

swatého Krize, 1720), „A legszentségesebb és oszthatatlan Háromság“ (Neyswetegssy a nerozdilnej Trogice, 1727), a „Lelki rózsák, vagy szép és kedves ájtatosság Jézushoz és Máriához, a Rózsafüzér legszentségesebb királynőjéhez“ (Ruze düchownj, to gest: pekna a ljbezná poboznost k Gezissy a Maryi neyswetegssyho ruzence kralowne, 1736).

Nagyszombat egyetemének ez a kulturális közvetítő-tevékenysége olykor érdekes összefüggésekre mutat rá. Egy kiemelkedő példa: 1768-ban Ján Walassyk csehre fordítja Illyés Andrásnak, a nagy erdélyi püspöknek magyarnyelvű szent-életrajzait. Illyés maga soká élt Rómában és olasz szöveg nyomán dolgozott. Az olasz szöveg pedig spanyol eredetűnek, Alfonso Villega művének volt fordítása. A barokk szellem terméke tehát négy nyelv közegén áramlik át, míg az Ibériai félszigettől eljut a nyugati szlávokhoz.

Illyés Erdélyből származott, de életének jelentős részét nyugati magyar földön töltötte és ennek szellemiségébe olvadt bele. Ezt a nyugati magyar szellemet tolmácsolják a nagyszombati kiadványok. Egy 1714-ből való nyomtatvány (Bratrstwo musrkeho y zenskeso pohlawy na krzjz Umiragjcyho Krista Gezjssa a bolestnej matky geho) a dunántúli barokkban olyannyira kedvelt „Congregationes Agoniae“, a boldog halál testvérületeinek eszméjét terjeszti. Figyelmet érdemel, hogy a győri Congregatio Agoniae művészi, barokkos gótikával, eksztatikus mozgalmassággal telített Kálváriája majdnem ugyanabból az időből, 1717-ből származik. A győri Kálvária és a nagyszombati kiadvány ugyanannak a szellemtörténeti folyamatnak kifejezője. A dunántúli barokk visszhangja az is, hogy 1738-ban Regisi Szt. Ferenc életrajza jelenik meg (Kratka obsazeni ziwota Regis Frantisska). Ebben az évben ünnepelték fényes előadásokkal Budán az új szentet.

Nemcsak a papság, hanem a főnemesség is gondoskodik a dunántúli barokk műveltség elterjesztéséről a csehek körében. Herceg Eszterházy Pál, a dunántúli barokk nagy mecénása és szellemi ösztönzője pl. Frantisek Babcansky thaumaturgiai munkájának kiadását teszi lehetővé. A könyv a fertőboldogasszonyi Mária-kép csodáiról szól (Zwazek Kwittkúw Na Lukach Marianskych pri Gezeru u Najzydle zebranych, Bécs, 1698). A „Virágcsokor“ bécsi kiadási helye arról tanúskodik, hogy Eszterházy vele a „Propaganda Fidei“ ügyét Magyarországon kívül, azaz a csehknél is szolgálni akarta. Az egész mű misztikus beállítottság terméke, és gazdagon merít az európai irracionizmus nagy hagyományából. Dionysius Areopagitaról Sienai Szt. Katalinig és Ruysbroekig. Magyar és cseh katolikus barokk szoros összefüggését bizonyítja az az

adat is, amely szerint az 1745. év szakolcai fényes Xavéri Szénit Ferenc-ünnepségekre, amelyeket a jezsuiták rendeztek kilenc napon át nagy pompával, számtalan hívó jött át Morvaországból. A magyar jezsuiták rendházi évkönyveinek részletes átkutatása bizonyára még szaporítaná a cseh-magyar kapcsolatok bacokk-korbéli adatait. Erőtéljes volt a kapcsolat a 17. és 18. században a magyar és cseh piaristák között is.

A barokk korszak misztikus és aszkétikus hagyományait hordozza a két nagy magyar jezsuita író, Nádasi János és Hevenesi Gábor is. Ha a nagyszombati egyetem csehnyelvű kiadványait elsősorban a szlovák olvasóknak, nemkülönben a Magyarországgal határos Morvaországnak szánta, amely utóbbihoz Nagyszombat közelebb esett, mint Prága, úgy Nádasi és Hevenesi misztikus és aszkétikus traktátusai egyenesen Prágában jelennek meg és így az egész cseh közönséghez megtalálják az utat. Nyelvük természetesen latin: így hát csak humanista műveltségű olvasók jöhetnek számításba. Nádasi és Hevenesi egész munkásságukkal a barokk-gótika és a barokk-humanizmus mesgyéjén állanak. Nádasi latinnyelvű művei nyolcszor látnak Prágában napvilágot. 1644-ben és 1690-ben jelennek meg elmékedései: „Maria, Agonizantium Mater“, 1659-ben etikai munkája: „Diurnum Quotidianae Virtutis e variis Jesu et Mariae sodalium concinnatum“, végül egymásután öt könyv: „Annus Hebdomadatum Coelestium“ (1663), „Annus Joannis“ (1664), „Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii cultui et imitationi sacra“ (1665), „Aspirationes theologicae“ és „Seraphinus Divini Amoris (mindkettő 1666). Hevenesitől Xavéri Szent Ferenc életrajza (Flores Indici, 1697), továbbá Loyolai Szent Ignác mondásainak gyűjteménye (Scintillae Ignatianae, 1709) jelenik meg Prágában. Nádasinak a Péntekről írott műve 1660-ban cseh fordítást is kap (Pátek Rok Wkftzowaneho Boha Gezisse). Ebben az összefüggésben kell megemlítenünk Kollescsányi Ádám magyar pálos atyát, aki 1688-ban, cseh ünnepi beszédet mondott Prágában Szent Vencel tiszteletére.

Két nagy egyéniség emelkedik ki a cseh barokk-humanisták sorából: Comenius, a gondolkodó és nevelő, és Balbinus, a történetíró. Mindketten hatásokat és ösztönzéseket nyernek a magyar kultúráról. Ismeretes, hogy Comenius négy esztendő teltt Magyarországon, mint a sárospataki kollégium pedagógiai vezetője (1650—54). A Rákóczi-család különösképpen érdeklődött a nagy cseh humanista iránt. Már 1643-ban meg akarják hívni a gyulafehérvári főiskolára, Alstedtnek, a nagy német panszófnak megürült katedrájára. Biesterfeld, a fiatal Rákóczi Zsigmond nevelője három filozófust ajánl tanítványának olvas-

mányul, az európai barokk-univerzalizmus három nagy képviselőjét: Bacon, Campanellát és Comeniust. Sárospatakon pedig, az ifjú Zsigmond herceg és anyja, Lórántffy Zsuzsanna tartózkodási helyén, ott működik Tolnai Dali János, az új nyugati filozófia kitűnő ismerője, a panszófikus gondolat és módszer hazai úttörője.

Comenius már 1650 májusában Felsőmagyarországon tölt néhány hetet: a cseh menekülteket látogatja meg, és Sárospatakra is eljut. Ez év októberében azután négy esztendőre Sárospatakra költözik. Ha voltak is személyi és tárgyi természetű, nehézségei, ha nem is tudta teljesen célhoz juttatni iskolai reformját, a magyar évek mégis jelentőségteljesek és termékenyek voltak számára. A Rákócziak támogatása gondtalan, nyugodt életet biztosított Comeniusnak: művelt környezete gondolatainak továbbépítésére ihlette. Több programot-adó beszédjén kívül itt írja meg *„Illustri Patakinæ Schoiæ Idea“* c. művét. A barokk humanizmus univerzaliztikus eszméit fejt ki benne; mély meggyőző erővel: a bölcsesség és a „pietas“ gondolatát, a művészi és etikai ízlés kifinomítását, az emberiség ideálját. Új benne az, hogy épp itt, magyar környezetben merül föl először az öntevékenység, a szemléletesség, a lépcsőzetesen fokozatos haladás gondolata Comeniusnál. És itt írja három latin-nyelvi tankönyvét (*Vestibulum, Janua, Atrium Linguarum*), valamint a méltán világhírűvé vált *Orbis Pictus*.

Pedagógiai tevékenységén kívül főként politikai tervei bontakoznak ki gazdagon a magyar környezetben. Itt fogalmaz meg benne a „secta heroica“, a Világosság Kollégiumának gondolata. A „secta“ feladata volna az igazi emberiség és a szellem univerzalizmusának terjesztése a világban, az igaz kereszténység hirdetése. A vezetés pedig, írja *„Serrio secretus Nathanis ad“ Davidem“* c. munkájában, a Rákócziakra vár. Az ő hivatásuk, hogy családjukat magasra emeljék, a magyar népet, a szomszéd nemzeteket és egész Európát megmentésük. Ebben a tervzetben nem hiányoznak ugyan a rajongó vonások: ezeket Drabik, a felvidéki cseh exuláns-pap hatásának kell tulajdonítanunk, akiben, a barokk lélek hisztérikus és exaltált látomások túlzásaiban tört elő; mégis, meg kell látni Comenius szép és nemes gondolatai mögött a pozitívumot is: a magyar Erdély ihletését.

Amikor Comenius az erdélyi fejedelemséghez tartozó Sárospatakra ért, még élt valami Erdély aranykorából. Bethlen Gábor alkotása volt ez az aranykor. Ő hozta meg Erdélynek a virágzást, a szellemi és gazdasági föllendülést, a vallási békét. Bár protestáns volt, mégis a legneme-
sebb tolerancia szellemében működött, s mint láttuk, még fegyvert is a

vallási türelem szolgálatában ragadott. És még I. Rákóczi György is azon volt a maga módján, hogy a belső harmónia és az egészséges expanzió egyensúlyát fenntartsa. Csupán akkor következett be a bukás, amikor fia, II. Rákóczi György alatt az expanzió jutott túlsúlyra.

Az erdélyi állameszme látszik tükröződni a „Gentis felicitas“ comeniusi művében, melyet a Rákócziaknak ajánlott. Egészen Bethlen Gábor hagyományának szellemében sorolja föl a nemzet boldogságának alkotó tényezőit: az egészséges népességet, a föld gazdagságát, idegenek hiányát, békés szomszédokat, járatosságot a harcban, belső egyességet, jó törvényeket és közhivatalokat, az uralkodó hazai származását, a közszabadságot, a nép vidám kedélyét, a tudomány és művészet virágzását, a biztonságot, helyes nevelést, a vallás tisztaságát, Isten jelenlétét, a külföld¹ csodálatát. Ezt követik a jelen állapotok bírálata és javaslatok a helyzet megjavítására. Az egyéni buzgóság mellett Isten segítségére van szükség, nemkülönben a bölcsesség, nagylelkűség és bátorság erényeire. Bölcs és hősies vezérre van szükség, Isten fegyverhordozójára. Csak egy vezér kell: és ez II. Rákóczi György legyen.

A sors iróniája, hogy épp ez a fejedelem vezette országát a szerencsétlen lengyel hadjárattal a romlásba. De ha igazi vezéregyéniség lett volna, Comenius tanácsait követve soha sem sejtett virágkorba vezethette volna Keletközépeurópa népeit. — Hogy pedig Comenius Magyarországon ideákat terjeszthetett és ideákat kaphatott, az a kelet-középeurópai lélek mélységes egyöntetűségéről tanúskodik. Misztika és racionalizmus egymásmellettsége, amit F. X. Šalda, a nagy cseh irodalomtudós, tipikus szláv vonásnak tart Comeniusban, valójában általános kelet-középeurópai vonás. Így egyesíti magában Comenius kortársa és hitestvére, -az ugyancsak a keleti magyar kultúrkörben élő debreceni Apáti Miklós, Böhme misztikáját és Descartes racionalizmusát.

A másik nagy cseh barokk humanista, a jezsuita Bohuslav Balbín* úttörő és alapvető történelmi kutatásaiban jut hazánk történetével kapcsolatba. A két nép történelmi összefüggései hűséges krónikást nyernek benne. Nagy munkája, a „História de ducibus ac regibus Bohemiae“ (Prága, 1735), a barokk tudományosságnak ez a remeke, pontosan beszámol a II. Ottokár és IV. Béla alatt történt magyar eseményekről, szól Ü tatárokról és a kurucokról, ismeri V. László, Hunyadi Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos sorsát, a török és erdélyi harcokat. Forrásai a magyar humanizmus erős hatását mutatják. Ismeri és használja Bonfinit és Brodaricsot. Igen nagy mértékben merít magyar kútfőből másik nagy műve, az „Epitome historica rerum Bohemicarum“ (Prága, 1677). Bon-

finit itt majd minden fejezetben idézi. Persze, ahol Bonfini erőteljesebben kiemeli a magyar álláspontot, ott Balbinus a maga cseh álláspontját energikusan szembeállítja vele. De azért a vita mindig megmarad a tudományos komolyság keretei között. Ez egyébként a modern cseh tudományosságának is jótulajdonsága volt, noha 1918 és 1938 közt sokkal nagyobb volt a politika-okozta feszültség a két nemzet közt.

Bonfinit a helyenkinti polémia dacára is igen becsüli Balbinus. Kívülről még a 16. század nagy magyar humanistáit, Zsámboki Jánost és Dudith Andrást használja. 16. századi események kapcsán azonkívül bizonyos „Ungarici Scriptores“-t emleget, munkájának 604. lapján. Neveket nem említ, de az egész összefüggésből arra következtethetünk, hogy a magyar késő-humanizmus két nagy historikusát: Forgáchot és Istvánffyot gondolja. A magyar középkor egyik fontos kútforrását, Hartvik győri püspök Szent István-legendáját ugyancsak ismeri, igaz, hogy csupán másodkézből. Baibín egyébként személyesen is járt Magyarországon.

A magyar protestantizmus csehországi hatásának tárgyalásánál már ismételten átléptük a 19. század küszöbét. Most ideje, hogy végleg áthaladjunk ezen a küszöbön és a kelet-középeurópai biedermeier-t tegyük szemléletünk tárgyává. Brisits Frigyes a 19. század első feléről írott ragyogó művében egykorú terminussal „a nyelvszeretés epochájának“ nevezte a kort. A kifejezést nyugodtan: áttehetjük a cseh szellemtörténetbe, mert Csehországban ugyancsak hősiesség folyik ezidőtájt a nemzeti nyelv jogaiért, a nemzeti művelődésért, a nemzeti sajátosságokért. Hazánk méltán dicsekedhetik azzal, hogy számos ösztönzést adott „é harchoz.

A magyar biedermeier nyelvi és kulturális törekvéseiről érkező hírek a hasonló igyekezetű cseh körökben állandó és mély érdeklődést keltenek. Amikor még a 18. század végén magyar tanszéket állítanak föl a pesti egyetemen, a csehek arra törnek, hogy a prágai német egyetem is kapjon cseh katedrát. Szoros a kapcsolat a hazafias érzelmű cseh és magyar nemesség közt. Sternberg Joachim gróf a Cseh Nemzeti Múzeum megszervezéseért folytatott munkájában Széchenyi Ferenc gróf példáját követi. Magyarországra utazik, meglátja nálunk mindenütt az új nemzeti és művelődési erők fölfakadását és hathatós inspirációkat nyer belőlük. Két jeles cseh író, Kaubek és Jungimann, a magyar nyelvfejlesztésre figyelmezteti honfitársait. És az egész cseh közvélemény figyelemmel kíséri a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Nemzeti Színház fejlődését. Példát és ösztönzést látnak benne a cseh nép

számára. Főleg két prágai folyóirat: a Česká Vceia (Cseh méh) és a Kvcty Ceské (Cseh virágok. Valódi biedermeier-címek!) lapjain tükröződik ez az érdeklődés, nemkülönben az Ost und West cikkeiben. Ez a prágai német újság azt a nemes célt tűzte maga elé, hogy a németeket és a szlávokat a szellem síkján közelebb hozza egymáshoz. A kései beiedermeierben ehhez járul még az új cseh folyóirat, a Lumir, amely főként a magyar színjátszás iránt érdeklődik, A Česká Vcela lapjain tűnik föl Csehországban először Petőfi neve, 1844-ben.

Három cseh szellemi vezér: Vinařický, Kampelík és Kolovrat tekint különös érdeklődéssel a magyar példára, amikor a cseh nyelv ápolásán, a cseh kultúra emelésén dolgozik. Vinařický magyar példa nyomán 1832-ben tervet készít, mint kellene a cseh nyelvet az oktatásba bevezetni, Kampelík a magyarok egyéb erényei mellett főleg anyanyelvük szeretetét csodálja (1837), Kolovrat pedig 1840-ben beszédet intéz a cseh akadémia küldöttségéhez és a magyar minta követésére buzdítja őket. — A politika terén ugyancsak megtaláljuk a magyar ihletést. Josef Václav Fric, a 40-es évek cseh szabadságmozgalmának vezetője haladó magyar körökkel áll kapcsolatban. Magyar szolidaritását csak emeli az, hogy a bécsi abszolutizmus épp elnyomott hazánkba internálja. Vele ellentétben Karel Havlicek Borovský ellenséges szemmel tekint Magyarországi a. De Havlicek is érdeklődéssel, néha egyenesen tetszéssel figyelni nemzetünk kulturális és politikai munkásságát.

Szellemi közvetítést végez Magyarország és Csehország közt az a számos magyar utazó is, aki a biedermeier folyamán Prágába jut és élénk szimpátiával (tekint a csehekre és művelődésükre. Sok köztük a magyar reformkor nagy egyénisége: Toldy Ferenc, Szalay László, Széchenyi István gróf, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan. Naplójegyzeteikben meleg színekkel festik prágai élményeiket. Mindnyájan fölveszik az érintkezést a cseh szellemi élet vezetőivel. Főleg Václav Hankának van sok magyar ismerőse. Az így létrejövő kapcsolatok nagy értéke kölcsönösségükben rejlik: a magyarok megismerik a cseh kultúrát, a csehek a magyarokét. Ez annál könnyebb, mert a magyar biedermeiert mély humanitárius érzések töltik el és szívesen érdeklődik és lelkesedik a kisebb népek iránt. Egy magyar vidéki városban például hangversenyt rendeznek a biedermeier-korban az Érchegység ínséget szenvedő cseh lakói számára. A dunántúli protestánsok pedig még 1844-ben is gyűjtést rendeznek cseh testvéreik javára.

A biedermeier Magyarország szellemi légköre Palacky Ferencre, a cseh megújulás vezető egyéniségére, a nagy történetíróra gyakorolta a

legnagyobb hatást. Tíz évig élt hazánk földjén: itt töltötte ifjúságának legszebb szakaszát. Atyja 1809-ben küldte a itrencsényi evangélikus gimnáziumba. Itt, a régi Felsőmagyarország szlovák protestantizmusában még elevenen éltek a huszita hagyományok. Csehországban ezidőtájt szinte már teljesen kihalt a huszitizmus emléke: az ifjú Palackynak a magyarországi szlovákok közé kellett jönnie, hogy trencsényi szállásadójának, a magyar nemesi származású, de elszlovákosodott lelkes protestáns Bakosnak hatása alatt, és régi cseh-szlovák vallásos könyveket olvasva, felfedezze a huszita eszményt. 1812-ben iskolát változtat és Pozsony híres evangélikus liceumát keresi föl. Idejön addig Sopronban tanuló öccse is. Pozsonyban, az akkori magyar fővárosban, Palacky a társadalom és a szellem elitjével ismerkedik meg. A magyar arisztokrácia szeretettel fogadja a zseniális cseh ifjút. Iskolái befejeztével a Ghyczy- és Csúzy-családoknál lesz nevelő. Az Apponyi-, Gvadányi-, Szerdahelyi-családokhoz is baráti szálak fűzik. Különösen termékeny az ifjú Ghyczy Miklóssal kötött barátsága. Ezek az arisztokrata körök kivétel nélkül nagyműveltségűek és szalonjaikban szívesen foglalkoznak a nyelv, az irodalom, a művészet művelésével. A magyar nyelv renaissancea, a magyar irodalom megújodása mélységesen megihletti Palackyt. Alkalmat nyer, hogy a magyar kastélyok könyvtáraiban, levéltáraiban kutasson, s arisztokrata pártfogóival hosszú utakat tesz a Duna mentén, Pozsony, Nyittha, Komárom, Bars és Heves megyékben. Egészen a Tiszáig eljut. Már az iskolában megtanul magyarul: nemsokára folyékonyan bírja nyelvünket. Palacky különben is nyelvzseni; majdnem minden európai nyelven ért. Sokat és szívesen olvassa a magyar irodalmat, s fejlődését biztos pillantással ítéli meg. Egyik cseh tanulmányában (*O národ'ech uherskych zvláste Slovansch, Casopis Ceského Muzea, 1829*) nagy tárgyilagossággal jellemzi a magyar szellem alakulásának előnyeit és hátrányait, nemkülönben irodalmunk helyzetét. Különösen kiemeli Kazinczy, Berzsényi, Vörösmarty és a két Kisfaludy érdemeit.

Berzsényi Dániel volt Palacky legnagyobb magyar irodalmi élménye. A dunántúli későbarokk hagyományaiban gyökeredző nagy magyar romantikus, aki hatalmas verseiben mesteri módon egyesíti a kozmikus pathoszt és az antik forma fegyelmezetttségét, egyenesen lenyűgöző hatást tesz Palackyra. Berzsényi költeményei ott vannak első magyar olvasmányai közt, az antik metrum csehnyelvű utánzására ösztönzik s még később is, amikor már rég elhagyta hazánkat, nem lankadó lelkesedéssel ír a nagy magyar költőről.

Amint má'la nagyszombati egyetem csehnyelvű nyomtatványaiban, úgy itt is, Palacky Berzsényi-rajongásában a dunántúli kultúrkör hatása jelenik meg. Sárkány Oszkár szakavatott tekintettel látja meg Pozsony, s ezzel együtt Pafacky irodalmi műveltségének dunántúli jellegét. Azok a magyar írók, akiket a cseh történész a Casopis hasábjain magasztal, az egy Kazinczy kivételével valamennyien dunántúliak.

E kultúrkör állandó hatása alatt alakul ki az ifjú Palacky biedermeier életformája. Sárkány néhány remek mondattal jellemzi ezt az életformát: „Palacky mindenütt ott van. Politikáról és csillagászatról vitatkozik magyar nemesekkel, fiatal magyar írók terveit és bajait hallgatja, védenceit bálba és látogatóba kíséri, szlovák és szerb barátaival a pozsonyi dombokon bolyong és terveket sző, újságot szerkeszt, verseket ír, könyveket ad ki, levelez és naplót vezet. Szilveszter éjszakáján szigorú bíraskodást tart önmaga fölött és beszámol naplójának a hova fordított időről. Később apró kiadásait jegyezte ilyen aggodalmassággal. Önkénytelenül Jókai százkarú, százoldalú, tökéletes regényhőseire gondolunk, a Kárpáthy Zoltánokra. Palacky is ilyen regényhős. Ez volt annak a kornak elfogadott megjelenési formája.“ — A magyar biedermeier életformájának képe ez, amint Zolnai olyan finoman elemezte; nemes eklekticizmus, a harmónia keresése, a szép, igaz és jó csillagképe alatt, haza és emberiség gondolatának egyeztetése lojális rezignáció, szentimentális természetérzék, filantropia. Ezek a vonások jelennek meg a fiatal Palackyban is. És a magyar főváros biedermeier-harmóniája, légköre, ahol latinitás és magyarság, németiség és szlovákság békésen találkozik és elegyedik egymással, mint távoli emlék, még az öreg Palacky nagy történetfilozófiai konstrukciójában is vissza-visszajár. „Az osztrák állam ideája“ (Idea státu Rakouského) ez a mű: a keleteurópai népek összetartozásának és egymásra utaltságának sorsszerű értelmét isme ti föl benne. 1834-ben Wilhelm Humboldttal és Schellinggel egyidőben a Magyar Tudományos Akadémia Palackyt is tagjának választotta. A választást megleghangú levélváltás követte a cseh tudós és Döbrentei Gábor, az Akadémia titkára között. Palacky levelében följánlotta szolgálatait a magyar történeti kutatásnak. Később is fenntartotta a kapcsolatot magyar tudós-körökkel, így a történetíró gróf Teleki Józseffel és a nyelvész Reguly Antallal; 1861-ben pedig az osztrák birodalmi gyűlésben hevesen fölszólt Schmerling miniszterelnök magyarellenes beszéde ellen. Bár a túlzó magyar nacionalizmust elítélte, mégis lehetségesnek, sőt szükségesnek látta a magyar-szláv kiegyezést, föderalisztikus alapon.

Palacky mellett a költő Celakovskyt is a dunántúli kultúrkör hatatos inspirációi érik. Bécsi útján, 1822-ben, magyar írókkal ismerkedik meg. Ők hívják föl figyelmét a magyar mese- és népdalgyűjteményekre. Még meglepőbb és fontosabb azonban Kisfaludy Sándor hatása. Celakovsky német fordításban olvassa Himfy szerelmeit, 9 úglát-szik, hogy Kisfaludy híres vár-regéjét, a Tátikát szintén ismerte. Kisfaludy petrarkista-spirituális, biedermeier-romantikus hangulatú szerelmi költeményei azután Ceíakovskyt a „Százlevelű rózsa“ (Ruze stolista) hasonló szellemű, ciklusára ihletik. A cseh lírikus átveszi a magyar versek formáját, versmértékét, epigrammatikus fordulatosságát, és úglát-szik, tartalmukból is ösztönzést merít. Újítása azután követőkre lel a cseh irodalomban. Kisebb költők, mint Furch, Drbohlav és Peska utánozzák.

Mielőtt ík későbbi 19. század Csehországának egyre növekvő magyar szellemi érdeklődését szemügyre vennők, még a szlovákok közre tító szerepéről kell röviden szólanunk. A szlovákok, mint mondottak, lényeg szerint egész a 19. század elejéig a cseh irodalmi nyelvet használták. Szlovák papok nemcsak tudományos, de szépirodalmi műveket is fordítottak magyarból csehre. És föllépett két nagy egyéniség: Ribay György, a kései felvilágosodás. Kollár János a romantika idején. Mindketten evangélikus lelkészek, mindketten erőteljesen képviselik a bohémizmus, sőt a szlávizmus gondolatát. Mégis, sem Ribay, sem Kollár nem szakítható ki a magyar szellemi légkörből, a magyar barokk-humanizmus hagyományaiból, illetve a születő magyar romantika világából. Ezek az áramlatok jótékonyan éreztetik hatásukat múltködésükben. Mindketten csehül írnak, a csehek magukénak számítják őket, szerepük ezért a magyar-cseh kulturális közvetítés szempontjából igen fontos.

Amikor Petőfi föllép, nevét nemsokára a csehek is megismerik. Ezzel kezdődik a csehek élénk és egyre általánosabbá váló érdeklődése a magyar irodalom iránt. Megkezdődik a fordítások kora. Zombory György 1843 és 1937 közt 731 fordításról számol be. Ennyi magyar szépirodalmi művet, 136 író alkotását fordították 94 év alatt csehre. A fordítói tevékenység a miliénium táján, 1892—97 közt, majd 1912-ben éri el csúcspontját.

Művelődéstörténeti szempontból ez a kor négy szakaszra tagolható. Az első, körülbelül 1860-ig, a magyar romantika cseh utórezgéseinek kora. Kisebb és nagyobb romantikusaink prózája, költeményei jelennek meg csehül, Kisfaludy Károly, báró Eötvös József, Garay János, báró Jósika Miklós, Fáy András, Vachoít Sándor munkái.

Főleg az „exotikus“ Magyarország érdekli a cseh olvasót: ez a pusztaromantika kora. Petőfiben szintén sokáig a pusztaköltőjét látják a csehek. A Česká Vcela Petőfi-kultusza azonban már komolyabb hangokra talál. Épp ilyen komolyak a nemeslelkű Karel Sabina magyar ismeretei. Kitűnően ismeri és ügyes szemmel ítéli meg a magyar regényes novellairodalmat. Ehhez a korszakhoz tartozik a jeles író, Božena Němcová. Férje oldalán, aki osztrák tisztviselő, hosszabb időt tölt az ötvenes évek Magyarországon és világos pillantással, de szeretettel írja le élményeit. A kései romantika szellemében főleg a népieset keresi. Sok érzéke van a magyar kisvárosok akkortájt még erősen patriarchális életformája iránt is. Ekkor működik Prágában a fiatal Riedl Sándor, mint egyetemi lektor és mint a magyar kultúra buzgó terjesztője.

Erősebb realizmus és demokratikus szellem jellemzi a második korszakot, 1860 után. Most ismerik meg a csehek Petőfi igazi arcát. Ján Neruda, a nagy lírikus, lesz Petőfi legegységesebb cseh hívévé. A rokonlelkűt fedezi föl benne, a demokrácia, az igazság, a szabadság dalosát. Sok versét ülteti át csehre, és nagy örömmel köszönti Túrna és Brábek fordításait. Cseh és magyar líra így egyesül a nép és a szabadság szeretetében. Amint Petőfi a magyar lobogóért lelkesedik és Dózsa Györgyöt említi, úgy éneklie meg Neruda Csehország piros-fehér színeit, úgy idézi föl a husziták szellemét. Karel Tuma, Petőfi másik hírnöke, maga is a szabadság vértanúja. Hazafias meggyőződéseért 1868—71 közt börtönben szenved és itt ismeri meg Petőfi verseit. — Ebbe a korszakba, a 19. század második felébe esik a majdnem teljes cseh Jókai-fordítás, G. N. Mayerhoffer műve. Még a 20. században is egyre újabb kiadásokban jelenik meg a csehnyelvű Jókai, és napjainkig a cseh közönség kedvelt olvasmánya. Vajda János és Vörösmarty Mihály néhány költeménye, Mikszáth és Justh novellái, Eötvös Falu jegyzője, Csíky Gergely drámái is ekkor találunk cseh fordítót.

Vajda és Justh neve már a harmadik korszakba mutat. Ez a kor 1880—90 körül kezdődik és az első világháborúig tart: a magyar és a cseh szellemi élet nagy megújulásának kora. Belőle emelkedik ki Jaroslav Vrchlicky impozáns alakja. Tudós és költő, számos cseh író és kutató tanítómestere, Rilke mestere és atyai jóbarátja. Vrchlicky a magyar kultúra legnagyobb cseh úttörői közé tartozik. Az ő nevéhez fűződik az új Petőfi-fordításon kívül Arany balladáinak, a Buda halálá-niak és az Ember tragédia;á-nak fordítása. A cseh szellemnek ebben a megújuló korszakában kezd el Masaryk Kossuth eszméivel foglalkozni. Kossuth Lajos az emigráció éveiben egyre inkább felismerte a Dunakonföde-

ráció értelmét és jelentőségét. Célja az volt, hogy a dunai Európa népeit szabad, demokratikus konföderációban egyesítse, és ezáltal megtörje Ausztria hatalmát. A csehek szabadságjogai mellett pedig ismételten hitet tett. Ezeket a gondolatokat vette át Masaryk, persze erősebb cseh hangsúllyal. A Habsburg-monarchia elleni harcban és Csehszlovákia megszervezésében hasznukat is vette.

Csehszlovákia, a maga cseh-szlovák-magyar szimbiózisával teszi az említett korszak negyedik szakaszát. Erős politikai feszültségek jegyében indul ez a periódus. Később azonban egyre szaporodó hangok hirdetik a magyar-csehszlovák egymásraultalság szükségességét a megváltozott viszonyok között is.

A magyar hatás szellemtörténete az 1918 és 1938 közti évek cseh kultúrájában külön tanulmányt érdemelne. Itt csak vázlatot adhatunk. Mindenekelőtt tovább folyik a fordítói tevékenység. A legújabb magyar irodalom termékei hamar eljutnak a cseh olvasóhoz, így Móricz Zsigmond megható diákregénye, a „Légy jó mindhalálig“. Igen, jellemző, hogy ez a regény Debrecenben, a kollégium világában játszódik, s így megint abba a kultúrkörbe utal, amely a dunántúli mellett a legtöbb magyar ösztönzést adta a cseheknek. Lefordítják az „Állomások“ novelláit Kaffka Margittól, Szabó Dezső „Segítség“-ét, Márai Sándor párizsi emigráns-regényét, az „Idegen emberek“-et. Nemsokára Ady cseh befogadása is megindul. Az első nagyobb cseh Ady-fordítás, Bohumil Müller műve, Pozsonyban lát napvilágot, a Mlad'á Edice kiadásában.

Maga Szlovákia, ahol csehek, szlovákok és magyarok, az új impérium alatt, különösen szoros egymásmellettségben élnek, ismét fontos szerephez jutott a magyar szellem közvetítése terén, akárcsak egykor az ellenreformáció idején. Maguk a szlovákok is tevékenykedtek ezen a területen. Szabó Dezsőt például Alzbeta Göllnerová, a neves szlovák író, fordítja csehre. Az 1918 és 1938 közt felserdülő szlovákiai magyarok cseh főiskolákat látogattak, sokan közülük Prágában éltek, az élénk cseh szellemi életet érdeklődéssel figyelték, s amellet gondoskodtak arról, hogy magyar kultúrát közvetítsenek a csehek felé. Ez az ifjúság a szellem hidját kezdte verni Prága és Budapest közt. Fialat írók, jogászok, pedagógusok, tudósok voltak e nemzedék vezetői: Balogh Edgár, Terebessy János, Kovács Endre, Krammer Jenő, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső. Egyesületek, folyóiratok állottak rendelkezésükre, köztük Szőnyi Endre polyglott művészi folyóirata, a „Fórum“.

A szellemi híd Budapest és Prága közt egyre erősebbé vált. Már nagy szellemek is átmentek rajta. Jeles magyar írók, Móricz Zsigmond,

Komlós Aladár, a budapesti filharmonikusok keresték fel Csehszlovákiát, Oskar Nedbal Budapesten vezényelt, Karel Capek, a költő és gondolkodó 1936-ban részt vett a budapesti humanista-kongresszuson. Minden ilyen találkozás egy-egy újabb etappja volt a magyar szellemiség terjedésének, ismeretének a csehek között. Móriczot barátsággal és érdeklődéssel fogadták Prágában a cseh írók, Capek pedig budapesti útja után ismételten lándzsát tört a Lidové Noviny hasábjain a magyar kultúra mellett. Sokat tett az értelmiségi ifjúság Budapestien is ezen a téren. Két magyar folyóiratot ugyancsak említenünk kell azon magyar kultúrmozgalmak büszke sorában, amelyek meg akarták találni utunkat a szlávokhoz, s főként ta csehekhez is. Ez a két folyóirat a budapesti „Apolló” és a „Szép Szó”.

A csehek a magyar rokonszenvtői függetleinül is élénken érdeklődtek a magyar szellemi élet iránt. Ez az érdeklődés nemcsak az irodalomban és zenében, hanem a tudományban is tükröződik. És itt újra meg kell emlékeznünk Pozsony közvetítő szerepéről. Ebbe a városba, ahová a magyar tudomány gazdagon gyűjtötte össze kincseit, került a Komensky-egyetem, túlnyomórészt cseh tanárokkal. Szinte kényszerítő törvényszerűséggel következett be tehát találkozásuk a magyar tudomány hagyományaival és problémáival. A találkozás nyomait már a Komensky-egyetem első kiadványaiban megtaláljuk. 1922-bem például a történet-tudós Yáciav Chaloupecky Pozsony legrégebb történetéről értekezik, s művében bőségesen fölhasználja a magyar tudomány eredményeit. Albert Prazák, a cseh és a szlovák irodalom történésze ugyanekkor Petényi Salamonról, a szlovák-magyar természettudósról és íróról publikál tanulmányt. Prazákot később is állandóan foglalkoztatták az ilyen magyar-szláv határjelenségek. Így amikor a csehek és szlovákok viszonyáról, vagy a költő Zrínyi Miklós szlovák kapcsolatairól írt. Ilyen témáknál természetesen gyakran összeütközésbe került a magyar és cseh álláspont, de Prazáknak és kollégáinak dicséretére vall, hogy ekkor is mindig igyekeztek a kutatói komolyság, tudományos alaposság színvonalát megtartani. Ennek a „pozsonyi iskolának” — így nevezhetjük legtalálóbban — megvoltak a maga utódai is. Chaloupecky egyik tanítványa, Josef Macourek prágai magántanár, 1934-ben megírta a magyarok és a magyar állam történetét (Dejini Mad'aru a uhorského státu). A munka persze cseh szemszögből készült, mégis érdekes és jelentős alkotás.

A fiatal magyar értelmiséggel való találkozás ugyancsak sok cseh tudóst tett figyelmessé a magyar kultúrára. Zdenko Nejedly prágai pro-

fesszor a magyar irodalmi alkotások rendelkezésére bocsátotta a Var, Plán, Red és Tvorba című folyóiratokat, Arne Nývák, a híres brünni iroda lomtörténetíró pedig síkra szállott az Ady-fordítás és az új magyar irodalom meleg fogadtatása; érdekében.

A magyar és cseh szellem igen közei áll egymáshoz. A magyar-cseh művelődési érintkezések egész történetére érvényesek Sárkány Oszkár szavai, amelyeket a biedermeier-kor kapcsolatairól mondott: „Láttuk a megbecsülést, a megértést, a csudálatot. De nem láttuk sehol a gyűlöletet.“

Angyal Endre

MAGYAROK ÉS SZLOVÁKOK

Több mint ezer év óta él együtt a magyarság északi szomszédjával, a szlovákokkal. Amikor a magyarság honfoglaló törzsei megszállták a Duna—Tisza közét, a Kárpátok lejtőin már itt találták a mai szlovákok őseit, akiknek utódai az ezer évig tartó közös államiság falbomlása után a csehekkel közös állami élet útjára léptek. Ezer év történelméből nem nehéz kihámozni azokat az emlékeket, amelyek a magyar és szlovák nemzetet a közös történelmi sors jegyében közel hozzák egymáshoz és felfedik a szálakat, amelyek a két nemzet tagjait a múltban összekötötték. E szálak — talán kevésbé észrevehetően — ma is összekötő kapcsolatot jelentenek a két nép kultúrája, gondolkodása, érzésvilága között. Volt olyan időszak, amikor ezeket az összekötő kapcsolatokat nem kellett külön hangsúlyozni, mert mindenki számára nyilvánvalóak voltak; aztán jött egy rövid ideig tartó szellemi áramlat, amely azokat a tényezőket iparkodott felfedezni, amelyek a két nemzetet a múltban elválasztották egymástól. Ma ismét mindkét részről megindult a magyar-szlovák együttélés történelmi összefüggéseinek tudományos vizsgálata. Magyar és szlovák részről egyaránt az a felismerés hatja át az egyes szaktudományok művelőit, hogy elengedhetetlen szükség van a közös múlt gyökereinek feltárására és ennek alapján egy, a mainál tárgyilagosabb szemlélet kialakítására minden olyan kérdésben, amely a két szomszédos nép egymáshoz való viszonyát érinti. A magyar-szlovák viszony történelmi perspektívája még csak kevesek számára van adva a maga őszinte valóságában. Mítosz és elfogultság homályosítja el sok ember szemét, ha a szomszédos nép kultúrájáról, történelmi szerepéről, élethez való jogáról kell véleményt mondania. Seiholsem burjánzanak olyan gondozatlan vadsággal a felelőtlen vélemények és előítéletek, mint éppen a szomszédnépekhez fűződő viszonyunk megítélésében, ahol pedig éppen a legégetőbb szükség volna a józan és helyes állásfoglalásra. Kétségtelen, hogy ezen a bajon csak a tudományos részletmunkán felépülő radikálisan új magatartás segíthet.

A helyes történelmi szemlélet megtanít arra, hogy a magyar-szlovák viszony alakulását a maga genetikai fejlődésében és a minden-

kori európai szellemi áramlatok tükrében tekintsük. A szlovákság mai szellemiségét egy több évszázados lelki fejlődés eredményeként kell felfognunk és a fejlődés fontosabb állomásai mögött észre kell vennünk azokat az európai szellemi folyamatokat, amelyek a máii szlovák lelkiséget kiformálták. A két nép történelmi viszonyának kutatása gazdag eredménnyel jár. A magyarság és a szlovákság kulturális kapcsolatai sokkal gazdagabbak, mint amilyenek a felületes szemlélő előtt a legutóbbi időben látszanak. Igaz viszont, hogy ezeknek az összefüggéseknek jórésze még kikutatásra vár és a keleteurópai összehasonlító történetkutatás tárgyát alkotja. A keleteurópai művelődéstörténet számos vonatkozásban fogja majd kimutatni azokat a szoros kapcsolatokat, amelyek a magyar és szlovák kultúra (mind¹ a népi, mind a magaskultúra) között fennállanak, s amelyeknek tudatosítása a legbiztosabb egyengetője lehet a két nép kölcsönös megértésének. A szlovákság a múlt folyamán számtalanszor hullatta véré a közös duai hazáért. E történelmi tény mögött azonban ott kell lennie a szellemi kultúra kölcsönöségének is, ami a pusztá fizikai együttélést mély lelki kapcsolattá avatja. Ezeknek a kulturális kapcsolatoknak a kifürkészése áll tulajdonképpen a kutatás középpontjában; ez ad értelmet a száraz tényeknek.

A szlovákok őstörténete éppenúgy homályba vész, mint a magyarság legrégebbi történelme. Van valami hasonlóság abban is, hogy a mai szlovák nacionalizmus — a magyar reformkor lelkes hazafiúinak analógiájára — szívesen időzik el a honfoglalás előtti idők mitikus képzetinél és a nagymorva birodalom képénél köt ki. A mai szlovák történelmi felfogás hagyományait a nagymorva birodalomban keresi és államát a több mint ezer év előtti Nagymorávia egyenes folytatásaként fogja fel. A magyar államkeretben eltöltött éveket az új szlovák történetírás szereti epizódiként feltüntetni.

Két tényezővel kell itt számolni. Az egyik a nagymorva birodalom kultusza, a másik a szláv bittérítők (Cyrill és Metód) működéséhez fűződő elméletek. A 9. század elején bajor papok térítő tevékenységével találkozunk nemcsak Pannónia, hanem a mai Szlovákia területén is, ahol abban az időben — 830 körül — Nyitra székhellyel Pribina fejedelem uralkodott. Maga Pribina még pogány volt, felesége azonban keresztény. 833-ban Nyitrán Adalram salzburgi érsek egy keresztény templomot szentelt fel, az első keresztény templomot ezen a vidéken. Ezzel a ténnyel vik Pribina a szlovákság szemében a szlovák történelemnek Szent Istvánhoz hasonló egyéniségévé. A templomépítés tényében a szlovákság annak a bizonyítékát látja, hogy Pribina tudatosan vezette népét

a nyugati civilizáció és a keresztény kultúra útjára. Tudjuk, hogy Pribinít hamarosan elűzte Mojmir és Pribina, miután előbb Németországban felvette a keresztény hitet, Pannóniában folytatta munkáját fiával együtt a kereszténység érdekében. Nem sokkal később Rastislav és Svatopluk kitágítják a nagymorva birodalom határait, s a birodalom Svatopluk halála után szétbomlik. Rastislav életében történt meg a keleti és nyugati kereszténység összecsapása, mégpedig a nyugati kereszténység győzelmével. 863-ban Rastislav kérésére két hittérítő: Konstantin és Metód érkezett Nagymorávia területére, hogy a szlávok között a kereszténységet meggyökereztesse. A két szalonikii származású görög pap előzőleg a keleti szláv népek között fejtett ki hittérítő munkásságot, s ennek megkönnyítésére szláv nyelvű ima- és liturgikus könyveket készítet. Nyelvük a Balkán-félszigeten használatos ó-bolgár nyelv volt, amelyet ma ó-egyházi szláv nyelvnek neveznek. Konstantinos (szláv nívén Cyrill) és Metód bevezették az istentiszteletbe a szláv nyelvet és helyesírási is állítottak össze, az ú. n. glagolita helyesírást. Cyrill tanítványai később ezt a helyesírást az ú. n. cyrillikával váltották fel. A nagymorva birodalom összeomlása után a két apostol tanítványai a Balkánra húzódtak le.

Cyrrill és Metód nagymoráviai működéséről a tudomány keveset derített fel. Teljes homályban maradt az a kérdés is, hogy a két hittérítő munkássága hagyott-e valamilyen! nyomot a szlovákság lelki fejlődésében, sőt még azt sem tudjuk, hogy milyen területen működtek az apostolok. Pedig ez a kérdés régóta foglalkoztatja a tudományt. Dobrovsky óta alig van probléma, amely jobban érdekelné a szláv filológiát, mint annak az eldöntése, mikor és milyen körülmények között indultak a szlávok közé hittérítő útjukra a szláv apostolok s milyen körülményeik között folytatták munkájukat Nagymoráviában. A tudomány itt csak feltevésekkel dölgözik. így többféle feltevés forog arra vonatkozólag, hol volt Metód érseki székhelye. Egy szlovák tudós (Stanislav) legújabbban azt bizonyítgatja, hogy Morávia székbtyét Nyitrán kell keresnünk, magyar részről viszont Kniezsa István cáfolja, hogy Nyitra lett volna Nagymorávia székhelye. Nyitra kívül esetit Rastislav hatalmi körén, Svatopluké volt, akiről tudjuk, hogy nem rokonszenvezett a szláv istentisztelettel. Kniezsa szerint a szláv hittérítők egyáltalán nem működtek a mai Szlovákia területén. A Cyrill- és Metód-kukusz újkeleítű jelenség a szlovákoknál. Az egyházi életben sem találjuk e tradíció nyomait. Nemcsak míserésük, vagy officiumuk nincs a magyarországi eredetű miscskönyvekben és breviáriumokban a szláv apostoloknak, két középkori kódex kivételével még a naptárakban sem fordulnak elő. A szomszédos

Morva- és Csehországban e szentek tisztelete nagyon is bensőséges volt, Kniezsa István rámutat arra, hogy bőségesen találkozunk Szent István kultuszával a szlovákoklakta területeken. Szlovák nyelvű egyházi beszédek, énekek, imádságok százai tanúskodnak amellett, hogy ez a Szent István-kultusz a szlovákok között megvolt. Hogy ez a tisztelet milyen inéíyen gyökerezett a szlovák népben, bizonyítja, hogy alóla még a protestánsok sem tudták magukat kivonni.

Azok a szlávok, akik a 11. századi magyar szállásterületeiken beül laktak, teljesen beolvadtak a magyarságba,, a többiek, köztük a szlovákok, akik északabbra, a hegyes vidékeken helyezkedtek el, etnikai jelleük teljes megórzésével belekapcsolódtak a magyar államéletbe. Az itt talált kevés számú szlávokat a kereszténység már előbb is megérintette, bizonyítja ezt többek között a magyar nyelv szláv eredetű szavainak egy része is, amely a kereszténységgel és a keresztény társadalmi berendezkedéssel függ össze. (Ilyen pl, kereszt, püspök, pap, barát, szent, angyal, oltár, hála, könyv, apát, apáca, kanonok, alamizna, babona, pokol, malaszt szavunk). A 10. és 11. század fordulóján a szlovákok már a magyar állam tagjai, anélkül¹, hogy a továbbiak folyamán beolvadnának. Kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarság részéről nem mutatkozott ilyen beolvasztási szándék, viszont vitán felül áll az is, hogy a honfoglaló magyarok nem képeztek olyan vékony réteget, amely egykönnyen felszívódhatott volna az itt talált népek között. Az Árpádok alatt a nemzeti-ségi kérdés nem játszott szerepet. Szent István birodalma nem a népi kizárólagosság eszméjére épült, Szent István maga mondja: gyenge az egy nyelvű és egyerkőicsű ország. A szlovákság évszázadokon át meg tudta őrizni népi individualitását, kultúráját és hagyományait. A kialakuló rendiség még nem ismeri a nemzetiségi kérdést és a nacionallista ellentéteket; 2x nacionalizmust csak a 19. század teremti meg. Az ország lakosai tekintet nélkül vérségi származásukra s anyanyelvükre, tagjai a nemzetnek, ha vállalják a hagyományt és a nemzet szellemét. Ami a nemes embereket összeköti, nem a származás, hanem az egységes szellem. A magyar nemesség különböző nyellvéüekből tevődik össze és kétségtelen, hogy a szlovákságnak is fontos szerepe volt kialakulásában. A magyar főnemesség soraiban szép számmal találunk olyanokat, akik az akkori hivatalos nyelv, a latin mellett a szlovák nyelv ismeretéről tesznek bizonyrágot. Az egyházi életben a német papok mellett találunk szlovák neveket is. A nemesek latinos kultúrája mellett a hegyek zavar-talan nyugalmbában úgyszólván szüzi érintetlenségben élt a szlovák nép,, mely a népi kultúra értékeit mentette át a tatár és ozmán dúláson, pa-

rasztlázadásokon napjainkig. A szlovák történészek felhívják figyelmünket a szlovák kultúrfejlődés érdekes kettősségére: a nemes-rendi kultúra mellett mindig ott szerepel a nép ismeretlen, de meglévő kultúrája is. A szlovák származású nemesség magyar és német közvetítéssel a nyugati kultúreredményekettette magáévá; az anyagi feltételeket az egyház és az állam teremtette meg.

A 14. században alapítják meg a középeurópai nagy egyetemeket (Prága 1347, Krakó 1346, Bécs 1365), a szlovák származású diákok nagy számban látogatják ezeket a külföldi főiskolákat. Mátyás király 1465-ben Pozsonyban megalapítja az Academia Istropolitanát. Tudtink a humanista műveltség néhány szlovák származású kiválóságáról, mint amilyen Rakovsky Miklós, Mosovszky Zachariás és mások. Vezető helyet foglal el köztük Johannes Sambucus, Miksa és II. Rudolf udvari orvosa, antik szerzők kiadója és kommentátora, kiváló történész, akinek munkái Bécsben, Nápolyban, Parisban, Frankfurtban jelentek meg. Erős kül túrhatások érik a szlovákságot az ozmán veszedelem idején is. A felvidéki területek aránylag keveset szenvedtek a pusztításoktól, mert a* török beözönlés nem igen haladta meg a szlovák etnikum határait. A magyar-szlovák kapcsolatok viszont megélénkültek, mert sok magyar család menekül a Felvidékre. I. Ferdinánd a magyar mellett a cseh királyi széket is betölti. A csehek felé is megnyílik a szlovákság számárai az út és a cseh nyelv a reformáció útján gyorsan teret hódít a szlovákok között.

A reformáció korától kezdve számos jelét láthatjuk a magyar-szlovák együttélésnek s az együttélés kulturális nyomainak. A szlovák protestantizmus közvetlen forrása ugyan Németország, nyelve pedig a cseh protestáns menekülők által meghonosított cseh nyelv, a szellemi tartalom azonban sokban emlékeztet a magyar reformációra. Benedikti Lőrinc 1603-ban szlovák ember létére cseh nyelvtant ír, de a 16. század históriás énekei a magyar-szlovák sorsközösségről tanúskodnak. A legrégebb szlovák világi dalok a mohácsi ütközetről, Murány váráról, Szigetvár ostromáról dalolnak, az Egerről szóló históriás éneknek pedig már a szerzőjét is ismerjük (Komodicky István). Ami a szlovák szellem ekkoriban kezdődő cseh érdeklődését illeti, a legújabb tudományos megállapítások szerint a reformáció korában jelentkező cseh hatás kizárólag nyelvi térére szorítkozott. A szlovák reformáció hitvallása mindig szigorúan a lutheri tanokhoz tartja magát és semmiféle kapcsolatot nem mutat fel a huszita tanokkal. A felvidéki városok kereskedelmi összeköttetésben állottak Németországgal, ahonnan az új tanokat magukba szív-

ták. Besztercebánya, Selmecebánya, Körmöcbánya és a szepesi városok német prédikátorokat hívtak be, de már a reformáció első éveiben akadtak szlovák papok is. A králicei biblia cseh nyelvre lesz a szlovák protestánsok egyházi nyelve is. A szlovákok leghíresebb protestáns énekesgyűjteménye, Tranovsky György Cythara sanctorum-ja (1635) is cseh nyelven szólal meg. A Transciusban magyar dallamú ének is akad.

Míg a humanizmus csak vékony rétegekre szorítkozott, az ellenreformációval bekövetkező barokk sokkal mélyebb nyomokat hagyott az egész szlovák nemzet szellemi életében. A nyelvi és kulturális haladás és a magyar-szlovák kapcsolatok tudatosítása tekintetében is fontosnak mondható ez a korszak, mely Pázmány Péter fellépésével kezdődött Magyarországon. Pázmány Péternek elsőrendű jelentősége van a szlovák történelemben, remcsak katolikus, hanem nemzeti szempontból is, A nagy magyar főpap, az ellenreformáció vezére ugyanis működésének javarészét szlovák lakosságú környezetben) fejtette ki, előbb Vágsellyén, majd a tiszta szlovák lakosságú Radosnyán, ahol közeli érintkezésbe jutott a szlováksággal. A magyar származású és magyar öntudatú egyházi férfiú helyes érzéssel ismerte fel a szlovákság nyelvi szükségleteit és arra törekedett, hogy a szlovák katolikusok jogos nyelvi és kulturális szükségletei kielégítést nyerjenek. Pázmány már brünni novicius korában több szlovák jezsuita pappal kötött barátságot. Feljegyezték róla, hogy Brünnben naponta egy-egy órát szláv nyelvek tanulására fordított. 1600-ban került Vágsellyére, ahol akkor már szlovákokat is talált s ahol a kétnyelvű lakosságnak kétnyelvű istentiszteleteket tartottak. Pázmány rokonszenvvel figyelte az ébredező szlovák nemzeti érzést. Valószínűleg az ő ösztönzésére eszközölte ki Forgách Ferenc, hogy a római teológiára a magyarok mellé szlovákokat és horvátokat is vegyenek fel. Része volt Pázmánynak a szlovák irodalmi nyelv megalapozásában is. Fellépésekor a túlsúlyban levő szlovák evangélikusok cseh nyelven írtak; ennek a bohemizálódásnak a Pázmány iskoláiban nevelkedett fiatal szlovák papok adtak fordulót. Pázmány ellenreformációja a legjobb forráshoz, a szlovák népnyelvhez fordult. Elrendelte, hogy a pozsonyi jezsuita gimnáziumban a magyar és német nyelv mellett a szlovákot is tanítsák. Arról is gondoskodott, hogy a bécsi papnevelő intézetben (Pazmaneum) a szlovák teológusok is helyet kapjanak. A szlovák kultúra kibontakozása szempontjából legnevezetesebb tette az volt, hogy 1635-ben Nagyszombaton egyetemet alapított. Az egyetemnek eleinte csak filozófiai és teológiai kara volt, később, 1667-ben jogi, majd száz év múlva orvosi fakultással is bővült. Az egyetem hallgatói között ott látjuk Kö-

zépeurópa minden népének gyermekeit, természetesen nagy számban szlovákokat is. S mivel Nagyszombat környéke teljesen szlovák lakosságú, az egyetem hallgatói között éppen a szlovák elem volt állandó túlsúlyban. A nagyszombati egyetemen végzett fiatal papok hangoztatták elsőként a szlovák népnyelv fontosságát. Bár az egyetem nyelve a latin, az irodalmat egy a néphez igen közel álló nyelven adják elő. Értethető, hogy amikor később, a 18. század végén Bernolák Antal nyelvi reformjában kifejezésre jut az önálló szlovák irodalmi nyelv vágya, Bernolák reformmunkája Pázmány nagyszombati papjainak nyelvére támaszkodik. Nagyszombatból Pázmány ideális művelődési központot szervezett. Az egyetem mellett nyomda is működött, itt jelentek meg sok más között a szlovák nyelvű nyomtatványok is. Az egyetem megalapításától 1780-ig (amikor a nyomdát Budára vitték át) kerekén száz szlovák könyv jelent meg a nagyszombati királyi nyomdában. Voltak köztük hitbuzgalmi és szépirodalmi művek szép számban, tudományos munkák és nép részére írott könyvek is. Hogy Pázmány & kölcsönös nyelvi megértést megkönnyítse, munkatársaival magyar-latin-szlovák szótárt állíttatott össze.

A 17. században intenzívvé váló kultúrélelet látunk a szlovákoknál. A különböző szellemi áramlások hatására eltérő kultúrszférák alakulnak ki és a nemzeti öntudat jelentkezését is regisztrálhatjuk. Ismeretesen pl. a nagyszombati egyetem jezsuita tanárainak elméletei a szlovákok ősi eredetéről. A szlovák írók már a 16. század óta kinyilvánítják népi hovatartozásukat, Benedicti Lőrinc cseh nyelvtanában igyekszik elhárítani magáról a vádat, amiért szlovák ember létére cseh nyelvtant írt. Szemére hányja honfitársainak, hogy keveset törődnek nyelvükkel. Jákobéi Jakab eperjesi lelkész „Lacrum gentis Slavonicae“ c. munkájában (1642—45) a szlovák nép szenvedései felett kesereg, de megnyugszik a szebb jövőbe vetett hitben. Művében jelenik meg első ízben zártan a szlovák népi terület. Révai Péter „Centuriae d'e Monarcha“ c. munkájában büszkén vallja, hogy a szláv nyelv van a legjobban elterjedve valamennyi nyelv között az Adriától az Északi tengerig. Szöllösi Benedek jezsuita egy katolikus éneikeskönyvhöz írott bevezetőjében 1655-ben a nagy-morva birodalomról értekezik és a szláv apostolokat méltatja. Szentiványi Márton (1633—1705) a szlávok eredetét kutatja, Fischer-Piscatoris (1672—1720) a szlovákok nevét a slava (dicsőség) szóból származtatja. A katolikus barokk legérdekesebb irata s egyben az első szlovák apológia Ján Baltazár Magin Defensioja. Magin dubnicai plébános, művelt egyházférfi, 1728-ban adta ki ezt a művét Trencsén vármegye és a

szlovák nép védelmében. A szlovák és a magyar nép egyenjogúságát hangoztatja Bencsik Mihály nagyszombati közjogtanár „Novissima Diaeta“ c. munkájával szemben, melyben Bencsik sértő szavakkal illeti Trencsén vármegye népét és a Szvaioplukkal való kapcsolatra utal. Magin védekező iratában érveket vonultait fel a trencsényi szlovákok védelmében, idéz magyarországi és külföldi szerzőktől, szentatyáktól, klasszikusoktól. Az Apológia lényege, hogy a szlovákok nem alávetettek, hanem egyenrangú polgárai Pannóniáinak. A barokk írásmű cikornyáin átüt a sarjadó szlovák népi öntudat, de ez a népi tudat jól megfér a magyar haza és a magyar nemzet szeretatévei. Magin munkája élénk fényt vet arra a szivélyes kapcsolatra, amely a magyarnemesség és a szlovák kultúra között évszázadokig fennállott. Látjuk, hogy a nemesi-rendi kultúra keretén belül szabadon fejlődhetett a szlovák népi-nemzeti öntudat és a magyar nemesség nemhogy akadályozta volna, elleinkezölíeg: segítette ennek az öntudatnak a kifejlődését. Magin pl. munkáját Illésházy főnemesnek ajánlja, akinek szellemi körébe tartozott s ahol iienizeíi-niépi tudatának kifejlődését lehetővé tették. A magyar nemesség és a szlovákság jó kapcsolatainak van számos más irodalmi emléke is, ilyen; pl. Bél Mátyás előszava Dole^{al} csehszlovák grammatikájához, melyben a magyar nép szeretetéről szól a szláv nyelv íránt, ilyen Horcieka-Synapius Dániel nyilatkozata a magyar nemesi ifjúság szeretetéről a szláv nyelv íránt. A barokk volt az utolsó nagy szellemi áramlat, amelyben a szlovák népi öntudat jól megfért a magyar keretek között és a sorsközösség eszméjét vállalta. Nem ritkák a két-, sőt háromnyelvű barokk egyéniségek sem. Már a 17. század első felében magára hívja figyelmünket Beniczky Péter (1603—1664) alakja, aki szlovákul és magyarul egyaránt versel, akár csak Rimay János, a nagy Balassa Bálint barátja. Révay Péter a magyar szent koronáról írt könyvet, Szentiványi Márton, a nagyszombati egyetem tudós rektora a csillagászat, a fizika és a természettudományok mellett magyar és szláv történelmi kérdésekkel is foglalkozik. Ugyanígy Timon Sámuel trencsényi jezsuita magyar tárgyú történeti munkájában szlovák öntudatot árul el. A protestáns barokk (mert mint a cseheknél, a szlovákoknál is beszélhetünk külön katolikus és külön protestáns barokkról) hasonló nagyszabású képviselőit szemlélhetjük egy Bél Mátyásban vagy egy Krman Dánielben. Bél Mátyás a pozsonyi evangélikus liceum rektora, szlovák családból származik, de három nép kultúráját egyesíti magában: a magyarét, a szlovákét s a németét. Magyar-latin könyveket ad ki, feldolgozza Magyarország történelmi földrajzát, emellett lelkes híve a német kultúrának, tagja a londoni és

berlini akadémiának, III. Károly udvari történészének nevezi ki. A magyar meg a szlovák néphez egyforma rokonszenv fűzi. Szintetikus barokk egyéniség Krman Dániel zsolnai származású evangélikus püspök. „De slavorum origine“ c. munkájában kifejti, hogy szlovák származású, de híve II. Rákóczi Ferencnek. Megírja a cseh bibliai nyelv grammatikáját. 1707-ben megáldja a Zsolnán járó Rákóczi zászlaját és Rákóczi szolgálatában segítségére siet XII. Károly svéd királynak, aki Nagy Péter csapatai ellen harcol Oroszországban. A svéd seregekkel egész Poitaváig jut el. Károly leveretése miatt missziója abbamarad, végül a Habsburgok börtönében hal meg. Barokk szellem hatja át Wallaszky Pált, aki híres irodalomtörténetében magyar és szlovák írókat szerepeltet egymás mellett. Mindez azt bizonyítja, hogy a 19. századig a Felvidéken nyoma sincs olyan népi ellentéteknek, amelyeket a későbbi korok iparkodtak belemagyarázni a két nép viszonyába. A szlovák népi öntudat a barokk hatására nemcsak hogy megfért a magyar nemesi öntudattal, hanem attól mintegy ösztönzést is kapott. A szlovák nemes éppúgy hungarus volt, mint a magyar és a haza dicsőségét tartotta szem előtt. Nagyot lépett előre a szlovákság művelődése a 18. századi felvilágosodás idején. A felvilágosodás eszméit nyugatról kapták a szlovákok s ennek megfelelően a nyelv és a nemzeti művelődés ügye nyomul itt is előtérbe. A történelmi fejlődés ekkor üt első ízben rést a magyar-szlovák kapcsolatokon, hogy később, a felvilágosodásból kinövő romantika hatására ez a rés még nagyobbá váljék. Bernolák lelki habitusával még a régi világ embere, nyelvi reformja is Pázmány jezsuita papjaihoz kapcsolja. Műve azonban a jövőnek szól és Stúrék fellépését teszi lehetővé. Bernolák a nyugati szlovák nyelvjárást irodalmi nyelvvé teszi s ezzel megszilárdítja a már korábban is használt nagyszombati nyelvi úzust. Kialakul a szlovák irodalmi nyelv. Bernolákot már a felvilágosodás szelleméből kell magyaroznunk; a felvilágosodás hirdette, hogy a kulturális értékek, tehát az irodalmi nyelv is, nemcsak egy réteg tulajdonai, hanem az egész nemzeté. A nép kulturális emelésének az irodalmi nyelv is egyik eszköze. Bernolák már annak a felvilágosodási szellemnek a tanítványa, amely akkoriban, német földről árasztotta el a szlovák tanult emberek világát s meghódította a fiatalságot. Herder és Hegel voltak a tanítók, tőlük tanulták a szlovákok a népi kultúra iránti szeretetet. A harmincas években a szlovák önállósodás igen erős- mértékben folyik: a pozsonyi líceum mellett már korábban szlovák irodalmi társaság alakult, melynek legismertebb vezére az a Stúr Lajos, aki később a szlovák önállósági törekvések legmarkánsabb egyénisége s a modern szlovák

nacionalizmus megalapítója lett. A szlovák nacionalizmus nyelvi és stilisztikai gyakorlatokból terebélyesedett erős fává. A fiatalok eleinte¹ népdalokat, mondákat, meséket gyűjtöttek -a falvakban. E gyűjtőgető munkából nőtt ki a kulturális felemelés gondolata, melytől már csak egy lépés a politikai szervezkedés eszméje. Ez a politikai nacionalizmus eleinte nyelvi téren nyilatkozik meg. Stúrékat a bernolák nyelv nem eilégíti ki, mint ahogy kevésnek bizonyul a bernoláki nyelv klasszikus modorú kel-tőjének, Holly Jánosnak cyrilI-metód-szvatopluki romantikája is. Új normára van szükség a reformáció és az ellenreformáció nyelvi normája helyett és ez a középszlovák nyelvjárás.

A szlovák romantika a népért folytatott apró munka jegyében indult. Ötúr Hegei-tanítvány, de az elvont filozófia mellett rendkívüli gyakorlati érzék ék benne. Előtte már Kollár János is hirdette a szláv koncepciót, az Oroszországba vetett hitet. Štúr szerint minden szláv törzsnek saját erejéből kell elmélyítenie nemzeti egyéniségét, életét magának kell tökéletessé tenni. Ezért foglalkozik Stúr és iskolája a mindennapi élet gyakorlati tennivalóival: iskolareformával, az ifjúság nevelésével, könyvtárak állapításával, színházak, olvasókörok berendezéseivel, köicsönpénztárak, gazdasági egyesületek felállításával. A S túr-nemzedéknek ez a széleskörű gyakorlati irányú munkássága a nemzet egészére vonatkozott s valóban a romantika az az irány, amely eltünteti a szlovák nép kebelében az ellentéteket és a különböző helyi színezetű patriotizmusokból kialakítja a szlovák nemzeti öntudatot és az össz-szláv összetartozás érzését. Legfőbb eszköze ehhez az irodalmi népiség, mely a népdal szeretetében és felkarolásában nyilatkozik meg. A romantikát más nemzeteknél is jellemzi a nép felé fordulás, a szlovák romantika azonban, miközben a néphez közeledett, egyúttal a nemzeti lét kibontakozásának mai útjára is rálépett.

A szlovák nacionalizmus kibontakozása gyors ütemben folyt. A húszas években még a rendi nacionalizmus békéje honol Magyarországon, a 30-as évek hozzák meg a változást. 1836 április 24-én a pozsonyi szlovák ifjúság ünnepi kirándulást tesz a híres dévényi váromhoz. Ettől az évtől számíthatjuk a szlovák romantikus nacionalizmus kezdetét. Kollár és Holly romantikája át van hatva a történelmi szemlélettel és a nagy-szláv gondolattal. Nem tartott azonban sokáig, míg a népiség kultusza nemzeti mozgalommá nőtte ki magát. Samo Chalupka (1812—1883) hazafias költészetében a nemzeti romantika eszmevilága már támadó alakban jelentkezik (Mor ho!). Sládkovicznál a szlovák nép idealizálása a romantika népszerűtetére utal, míg Jankó Kral hányatott életével,

nyugtalan vérével példázza a romantikus hőst, aki nem tud belehelyezkedni a társadalomba. A szlovák romantika legnagyobb alkotásában, Ján Botto Jánosik halálában a szabadságeszme nyer legerősebb megfogalmazást. A szlovák romantika írói, költői, tudósai a német romantika világában mozogtak, Jena után Halle lett a szlovák ifjak kedvelt tanulóhelye, keletről pedig az orosz filozófia és költészet jutott el hozzájuk. Sládkovicznál azonban vannak magyar kapcsolatok is; a Detvanban felűnik az igazságos Mátyás király alakja. A mű hőstét, Mártont megpróbálták egybevetni Arany János Toldijával. Persze Sládkovicznál Puskinhatás is van. Mellette Jan Kalincák emelkedik ki a magyar társadalomhoz fűződő kapcsolataival. Restaurácia (1860) c. regénye jóval Mikszáth Kálmán előtt jóízű képekben érzékelteti a korabeli nemesség életét és a felvidéki nemesi társadalmi rend hagyományos erkölcsseit rajzolja; meg humoros színekkel.

Stúr és társai: Josef Milbslav Húrban és Michal Miloslv Hodza 1843-ban állapodtak meg a középszlovákiai nyelvjárásban, egy évre rá megalakult a Tatran könyvkiadó. 1845-ben Stúr megindította a „Slovenské Národné Noviny“-t mellékletével, az „;Orol Tatransky“-val. 1846-ban indult meg J. M. Húrban szerkesztésében a szlovákság irodalmi folyóirata, a „Slovenské Pohlady“. Az irodalmi szervezkedést rövidesen politikai lépések is követték, amelyek hosszú időre eldöntötték a magyar-szlovák viszonyt. A negyvenes években, a szlovákság nyelvi harca már előtérbe került. 1842-ben a szlovákok Pesten szlovák tanszékot és szlovák nyelvű újságot kérnek. Kossuth Lajos szembehelyezkedik a szlovákok nyelvi követeléseiével, mert bennük a nemzetállam eszméjét látja veszélyben forogni. Wesselényi Miklós, 1843-ban kiadott Szózatában polgári jogokat, liberális alkotmányt követel a monarchia minden népe számára. Széchenyi István is észreveszi a nemzeti kérdés fontosságát. 1848-ban a szlovákok nyelvi egyenjogúsítást kérnek a kormánytól. A kitört szabadságharcban a szlovákok a bécsi kormány mellé állottak és fegyveresen szálltak szembe a magyar mozgalommal. Jelentőségét a mai szlovák történetírás sokra tartja. Az 1848—49-es szlovák félkelés mindenestre nagy politikai konzekvenciákkal járt a szlovákságra nézve. A szlovák intelligencia most már nyíltan szembehelyezkedett a magyar közfelfogással és bármikor hajlandónak mutatkozott nyelvi jogai megvédésére. A szlovák vezetők egy része a 48-as követelmények szellemében szervezkedett, míg egy másik csoport, az ú. n. fiatal szlovák iskola Budapesten keresett baráti kapcsolatokat a magyar államférfiaikkal. 1861 május 17-én a szlovákok Túrócszentmártonban gyűlést tartottak, mely-

ben memorandum formájában fejezték ki követeléseiket, ebben a memorandumban már területi autonómiát (okolie) követelnek maguknak. A memorandum természetesen nem vezetett eredményhez, de 1863-ban megnyílt Túrócszentmártonban a Slovenská Matica, a szlovákok legfőbb tudományos szerve. Az 1867-es kiegyezés után mégjobban elromlott a magyar-szlovák viszony, A nyelvi egyenjogúsításért folytatott harc ekkor már régen átlépte szűkebb kereteit és a keletről jövő szlávbarát irány szolgálatában állott. Ennek eredményéül a magyar kormány betiltotta a Maticát (1875 ápr. 6.), miután már előbb bezáratta a szlovákok három gimnáziumát (Nagyróce, Znióvárálja, Túrócszentmárton). A kormány a Matica vagyonából Nyitra székhellyel megalapította a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesületét, amelyet a szlovák intelligencia az első perctől kezdve ellenkezéssel fogadott, a magyarosítás eszközt látta benne. A harcnak nemcsak negatív eredményei teremték. Közben megszülettek a szlovákság többi kultúrszervei (Szent Adalbert Egyesület 1869, Zivena 1869), újságok indultak, ifjúsági körök működtek. A szlovák kultúrférfiak egyéni törekvéseiből kezdett kialakulni a szervezett szlovák kultúrélet. A szlovák intelligencia idősebb tagjai a 60-as években belefáradtak a síuri eszmékért folytatott harcokba és a konzolidált, békés gyakorlati kultúrmunka lehetőségeit taglalták. Hogy az ilyen békés kultúrmunkának megvolt a, lehetősége, arra jó példa Pauliny-Tóth Vilmos, a magyar képviselőház szlovák tagja, aki 1866 óta a Matica alelnöke volt. Egész sor alkotás fűződik nevéhez: könyvnyomda részvénytársaságot alapított, takarékpénztárat és gimnáziumot szervezett meg, nagy munkát fejtett ki az evangélikus egyházi életben és a megyét bizottságokban. Legfőbb érdeklődése a nép felé fordul, de a stúri népnevelő demokratikus célzatot fenntartás nélküli hazafisággal egészíti ki. Olvasókörök, egyházi könyvtárak felállítását sürgeti, multságok, kirándulások megrendezését javasolja, dalárdákat, testnevelő egyesületeiket, szövetkezeteket tervez. Még a dalárdák szabályzatát, az olvasókörök házirendjét is elkészíti. A szlovákság ezeknek a terveknek a megvalósításához hamarosan hozzá is fogott. Megalakult a szlovák ifjúsági szervezet, megkezdte működését a könyvnyomda és kiadói tevékenységének programjába nemcsak politikai iratok, hanem gazdasági könyvek is kerültek, megalakultak a segélypénztárak és a szlovák könyv akadály nélkül terjedt a nép körében.

A múlt század második felének politikai küzdelmei közepette sem szakadtaik meg azok a szálak, amelyek a magyar és szlovák kultúrát össze-

kötötték. A romantika messzire irányította a szlovák irodalom érdeklődését: messzire a múltba, egész a nagymorva birodalom mitológikus tájaira, és messzire a jelenben is, az ismeretlen szlovák néphez. Papok, tanítók, önzetlen műkedvelők irányítják a szlovák szellemi életet. Ők adják meg a korszak igazi jellegét, s ők fejezik ki leghívebben az eszméket is, amelyekért az intelligencia harcba szállt. Stúr nemzedékének legfőbb problémája a szabadság, elsősorban nyelvi, azután kulturális és végül politikai szabadság. Másik fő gondja az volt, hogyan lehetne a tudást célszerű módon eljuttatni a nép tömegeihez. A csirázó szlovák irodalom egy szűk réteg tulajdona, az írók szeretnék a népet is beavatni a műveltség áldásaiba. A nép kiművelésének eszméjét a romantika hozza, de a Stúr utáni realizmus valósítja meg. Amikor a Stúr utáni nemzedék lelkében az orosz koncepció vált úrrá, a szlovákság megfélemledik nyugati kapcsolatairól és a magyarság felé is bezárul mindén út. A Stúr-féle program szigorú aszkézist jelentett minden vonatkozásban, a szellem fényűzését sem engedte meg. Stúr nemzedéke a maga erkölcsi absztinenciájában és moralizmusában tüntetett Sládkovic Mannája ellen; a szerelmi részletek túl ledéreknek tűntek fel előtte. A századvég legkiválóbb regényírója, Svetozár Húrban Vajansky is egész lényével az orosz megváltást sóvárogta, társadalmi regényeiben kegyetlen kritikát gyakorolt a szlovák nemesség felett, amely nem ébred nemzeti hivatására. Vajansky a legbefolyásosabb szlovák újságíró, a fiatalabb szlovák nemzedék nevelője, atyai irányítója. Akadtak azonban ebben a korban is megértőbb szemlélői a magyar kultúrának. Hviezdoslav Ország Pál (1849—1921) minden idők legnagyobb szlovák költője, egész életén át szoros kapcsolatban állott a magyar irodalommal, különösen annak rokonlelkű költőjével, Arany Jánossal. Hviezdoslav magyar vonatkozásait már részleteiben kimutatta a magyar és a szlovák irodalomtörténet. Szlovák részről; Bújnák Pál, a prágai és pozsonyi egyetem volt tanára egész könyvet szentelt annak a hatásnak, amelyet Arany János gyakorolt a szlovák költőkre, köztük Hviezdoslavra. Hviezdoslav gimnáziumi tanulmányait Miskolcon kezdte, ahol Petőfi eszméit szívta magába, mint középiskolás (fiák magyarul verselt és a magyar nyelvet haláláig nem felejtette el. Sokat fordított magyar költőktől, elsősorban Arany Jánosból, akinek merengő természete sokban hasonlít az ő jelleméhez. Az életnek éppen olyan idillikus, csöndes megfigyelője, mint Arany, hőseit ő is realiztikusan rajzolja meg és a lelki élet titkaiban bűvárkodik. Az irodalomtörténetesek pontról-ponfra kimutatták már a két költő műveiben található közös motívumokat s e közös mozzanatok alapján bátran beszélhetünk a

két költőnagyság lelki rokonságáról. E rokonság semmit sem von le Hviezdoslav eredetiségéből. A magyar szellem a világirodalmi hatások mellett lelkének alkotórésze maradt haláláig. Magyar részről is elismeréssel fogadták Hviezdoslavnak ezt a pozitív magatartását, a Kisfaludy Társaság tagjává választotta. Hviezdoslav fordította le szlovákra Madách Imrének „Az ember tragédiája“-t (először adták elő Pozsonyban 1926-ban), Arany balladáit, Petőfi számos versét. A néphez való mély ragaszkodása költői programjában is megnyilvánul s e programra teljesen megegyezik az Arany—Petőfi-féle népi realizmus céljaival.

Hviezdoslav magyar vonatkozásai nem állnak elszigetelten a világháború előtt. A szlovák értelmiség magyar hatásokkal gazdagodott. Sokan a magyar egyetemeken szereztek diplomájukat és a magyar középiskola is rajtuk hagyta nyomait. A fiatal szlovák intelligencia egyre nagyobb számban kereste fel a prágai egyetemet, ahol Masaryk Tamás befolyása alá kerül. 1898-ban indult meg Prágában a „Hlas“ c. folyóirat, mely a csehszlovák nemzeitegység gondolatára építve új munkamódszert iparkodott megvalósítani a szlovákság kulturális szervezkedésében. A szlovákság agilisabb szervezkedése során Hodza Milán 1903-ban megindítja Budapesten a Slovensky Tyzdennik-et. A világháború a szlovákokat a csehek oldalán találta. A magyar kapcsolatok ezután már inkább csak szűkebb kulturális téren jutottak szóhoz. A csehszlovák állam egység során a hivatalos tudomány mindén téren a cseh összefüggéseket kutatta és a csehszlovák hagyományokat iparkodott felfrissíteni. A magyar-szlovák viszonyban 1918 után törés következett be, de a politikai ellentétek nem tudtak annyira megerősödni, hogy végérvényesen útját állják a két nép szellemi találkozásának. A magyar-szlovák kapcsolatok minden hivatalos sugallatú ellenpropaganda mellett is fejlődtek. A csehszlovák államban felnevelkedő fiatal nemzedék szent kötelességének tartotta a hídverést a két nép között.

A szlovákoknak a magyarság iránt tanúsított érdeklődése 1918 után főleg irodalmi vonatkozású. Már a háború előtti szlovák szellemi életben is akadtak, akik nem osztották Vajanskynek a magyarokról táplált nézeteit. Így a szlovák irodalom kitűnő realista elbeszélője, Kukucin Márton a háború előtt írott regényeiben kiegyensúlyozott, idilli világot tár olvasói elé, melyben a szlovákság egyszerű gyermeke zavartalanul éli világát. Hviezdoslav is át volt hatva, ha nem is a nemzet, de a költők találkozásának gondolatától. Ennek bizonyítéka az a vers, mellyel a világháború előtt (1910-ben) Ady Endrét köszönti. Ady a Magyar jakobi-

nus dala c. versében azt írta, hogy: „Magyar, oláh, szliáv bánat mindigre egy bánat marad. Hiszen gyalázatunk, keservünk ezer év óta rokon, Miért nem találkozunk süvöltve Az eszmebarrikádokon?“ Hviezdosíav a magyar költőnek Dozvuky c. versében válaszolt („Sloven&ké Pohlady“, 1910. 4. f. 207. L), jelöl annak, hogy a dunai népek találkozásának eszméje benne is megfogant:

„Igen, te heroldja a derűsebb időknek,
vágyunkból váljék erős akarat,
vágyunkból, mely az elárvultak vágya; —
Mert tényleg közös bánat tép bennünket,
nyomorúságunknak csak a neve más.’

Ady hatása a háború utáni fiatal szlovák költőnemzedékre jelentős. Erre a hatásra Rudolf Uhlár szlovák irodalomtörténész hívta fel a figyelmet s egyben megpróbálta a hatás okait is felfedni. Az a tény — írja —, hogy a magyarokkal közös történelmünk, közös sorsunk volt, el- li atározóbb jelentőségű művelődési és irodalmi viszonyaink szempontjából, mint valamely rokonérzésünk szláv testvéreink iránt. A közös tárgyi, személyi, történeti és irodalmi hagyomány világos. Hviezdosíav mellett Krcméry István már a világháború alatt elkezdte Ady verseit szlovákra fordítani, majd a világháború után fordítói munkássága kiterjed Vörösmartyra is és 1925-ben a szlovák költészet legszebb darabjait fordítja magyarra s ad ki belőlük antológiát. Az Ady-kultusz egy időben olyan erősnek mutatkozott a szlovák lírában, hogy egyesek már-már féltetni kezdték a szlovák irodalom önállóságát. Igen jelentős tény a két nemzet kultúrérintkezése szempontjából, hogy Ady Endre költészete ihlette meg elindulásakor a modern szlovák líra legkiválóbb egyéniségét, Emil Boleslav Lukacot is. A szlovák költészetnek ez a kiválósága nem Ady-epigon, bár Adynak és a mai magyar lírának a szeretete nagyban jellemzi egész munkásságát. Újból és újból visszatér Adyhoz. Előbb a dekadencia vádjától védi meg a költőt („Ady a. dekadencia“, Bratislava, 1934), majd hozzálát Ady verseinek fordításához és e fordításai- ból egy kisebb kötetre való költeményt meg is jelenít „V mladých srdciach“ (Ifjú szívekben) címmel. Jelentős vállalkozása az a szlovák- nyelvű antológia, melyet „Na breihu ciernych vód“ (Fekete vizek partján, Bratislava, 1943) címmel Szalatnai Rezsővel állított össze s amelyben a modern magyar líra. vonul íe\ szemelvényekben a szlovák olvasó előtt. A fordítás a legkiválóbb szlovák költők: VI. Roy, V. Beniák, J.

Smrek, Lukác, Rázus munkája. A kötet előszavában Lukác bátran síkra; száll a magyar-szlovák kultúrérinkezés szükségessége mellett.

A kölcsönös kapcsolatkeresésnek irodalmi téren már a 30-as években komoly eredményei mutatkoztak. Főleg magyar részről történtek lépések. A szlovák irodalom nem egy jeles alkotását látjuk viszont magyar tolmácsolásban. A régebbi nemzedékből Schöpflin Géza 1926-ban Hviezdoslavniak „A csósz felesége“ c. verses főművét fordítja le, Kucucin-nak „A Pretur-ház“ c. nagy regénye Farkas István fordításában jelenik meg (1935), Jankó Jesensky „Egyenlőség“ c. satirikus regényét pedig egyenesen Budapesten adják ki Gogolák Lajos fordításában. Megszólal a legtehetségesebb fiatal szlovák regényíró, Milo Urban is magyarul „Az élő ostor“ c. háborús munkájával. Feltűnést keltenek Darvas János sikerült versfordításai („Högyország hangja“, Kassa, 1934). A magyarországi kiadók is érdeklődnek a szlovák irodalom alkotásai iránt. Anton Straka budapesti csehszlovák követségi attasé körül egész kis írói csoport szorgoskodott a cseh és szlovák költők verseinek átültetése körül és viszont Prágában cseh költők állítottak össze vele egy antológiát. Illyés Gyula, József Attila, Komlós Aladár nevét találjuk a fordítók között. Így jelenik meg Budapesten a „Cseh és szlovák költők antológiája“, melyet követ a Gogolák Lajos és Rády Elemér által összeállított „Szlovák elbeszélők antológiája“ (Budapest, 1936). A felvidéki lapok bőségesen közlik a szlovák írók munkáit, fordítanak és ismertetnek. A fiatal magyar tudósnemzedék is nagy figyelmet szentel a szlovákság kulturális kérdéseinek, számos cikk, tanulmány foglalkozik a szlovákság kultúrájával. Különösen Farkas István, Gogolák Lajos, Kemény Gábor, Szalafcnai Rezső, Sziklay László, Vájlok Sándor munkássága érdemel figyelmet. A szlovák írók közül Lukacon kívül Stefan Krcméry, Valentini Beniak, Vladimír Roy és Alzbeta Göllner fordításai, tanulmányai emelkednek ki. Göllner Eötvösről írt terjedelmes könyvet és Móricz Zsigmondot, Szabó Dezsőt, Kosztolányi Dezsőt fordította szlovákra. A közeledés munkába nem akad meg 1938 után sem és folyik a mai napig is. Lassan a modern magyar irodalom komoly értékei is megszólalnak szlovák nyelven a hígabb művek lefordításai után. E. B. Lukacé a főérdem. Wass Albert „Farkasverme“ után Krúdy Gyulát és Zilahy Lajost szólaltatta meg szlovák nyelven, kitűnő fordításban, Lúdo Zúbek Nyíró József „Uz Bencé“-jét ültette át. A szlovák folyóiratok közül a Ján Smrek szerkesztésében megjelenő „Elán“ és E. B. Lukac iapja, a „Tvorba“ közölték rendszeresen magyar költők verseit a legkiválóbb szlovák írók tolmácsolásában. Ilyen Sziklay László irodalom-

történeti kísérlete (A szlovák irodalom, Budapest, 1942) és az Új Magyar Múzeum. A magyar folyóiratok közül több foglalkozott állandóan szlovák kérdésekkel. A tudomány szűkebb berkeiben is folyik a közös múlt hagyományainak felkutatására irányuló munka.

A legújabb tudományos kutatások sok új adatot hoznak felszínre a magyar-szlovák együttélés mákjából és bizonyára hozzá fognak járulni ahhoz, hogy ezt a kérdést a maga történeti fejlődésében szemlélhessük. Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedek ilyen irányú munkája máris sok fényt derített a magyar-szlovák együttélés homályos részeire, bár ugyanakkor a vita magvát is elvetette. Az egyes történeti korszakok alapos forráskutatásai mellett a jövő tennivalóinak középpontjában a népismeret összehasonlító feladata áll.

Kovács Endre

MAGYAROK ÉS OSZTRÁKOK

Csak megkísérelni tehet ilyen szűk keretben ezeréves kapcsolatokat felvázolni. Nem várható azonban a szellemi hatások és kölcsönhatások teljes folyamatának feltárása. Csak a jelentősebb, korszakosnak mondható szellemi irányok áttekintésére szorítkozhatunk, olyan eszmei áramlatok általános felvázolására, melyek nyugati szomszédunk, Ausztria mellett eltöltött ezeréves múltunk folyamán jelentékeny következményekkel jártak sajátos magyar életünkre.

Könnyű a természetben a hegyek vonulatát, vagy a folyamok útját az exakt tudományok modern eszközeivel felderítem, de nehéz a szellemi áramlatok szétszóródott ezernyi apró szálát részleteiben is felismerni és azoknak hatásait vagy kölcsönhatásait a történelemnek sokszor nagyon is elmosódott világánál egy nép lelki fejlődése során megbízhatóan (lemérni. Pedig ilyen gyenge szálaikon keresztül, szétszórt egyes adatokból kell felismernünk a szellemi irányok útjait, melyeknek népünkre átalakító, megtermékenyítő befolyásáról lelki átalakulásunk korszakos jelenségei tanúskodnak.

Amióta a magyarság a nyugati kalandozások után a Duniamedencében állandóan megtelepedett, az Ostmark és Steyermark népével való közvetlen szomszédságunk gyenge szálai elszakíthatatlan szövevényyé izmóiuultak. Ezt nem befolyásolta az a körülmény sem, hogy évszázados politikai és gazdasági ellentétek választottak el minket egymástól, amiről a magyar nép életrajzának igen sok lapja tanúskodik, mert az egykori Ostmarkból és Steyermarkból kialakuló Ausztria egyike volt mindig azoknak az ütőereknek, amelyeken keresztül áramlott át hozzánk Nyugat kultúrája, hogy a nyugati szellemvilággal való kapcsolatunkat elmélyítse.

Történetírásunk már régen igazolta, hogy a nomád magyarságnak a keresztény kultúrközösségbe való bekapcsolódása természetes következménye volt annak a felismerésnek, hogy a nyugati kalandozásokat sikertelenül lezáró lehrnezei vereség után csak akkor tud¹ a magyarság fennmaradni, ha felhagy a nomádvilág életszemléletével. Ebből a szempontból a Nyugathoz való első közeledés, a quedlinburgi követség kí-

küldése a magyarság vezetőinek politikai bölcsességéről, de egyúttal a másirányú hazai fejlődésről is tanúskodik.

Ebben a belső fejlődésben a későbbi Ausztria egyik tartományára, Salzburgra hárult az a feladat, hogy püspökének, a magyar kézre ke-
ni Jt Pannóniára kiterjedő egyházi hatóságánál fogva a keresztény gond-
olat terjesztését elősegítse. De Frigyes salzburgi érseket megelőzte
A német császári háznál nagybefolyású rokona, Piligrim passauai püs-
pök, aki a salzburgi érsekségnek volt alárendelve. Ez utóbbi nevéhez
fűződik tehát Géza és Vajk megkeresztelése és a keresztény egyház-
szervezet alapjainak lefektetése. Ezek megszilárdulása később István
királyunk böhs előrelátása folytán, a keresztény életszemlélet kiteljesé-
dése pedig Salamon és Géza uralkodása alatt következett el.

A lelki átalakulás egyébként már a 11. század közepén gazdasági
téren is megteremtette gyümölcseit. A Kelet és Nyugat közti ke-
reskedelem, mely Kievből a nagy Morva-kapun át áramlott Nyugat
felé, most a régi római utalt használta, mely Esztergom és az osztrák
Pettau érintésével ágazott szét Európa különböző irányába. Ily módon
a kalandozások nagy zsákmánya helyett a magyarság kárpótlást nyert a
hazánkon átvonuló világkerkedelem hasznából.

A gazdasági megerősödést elősegítette továbbá, hogy nagyrészt a
német impérium délkeleti területein keresztül özönlöttek hazánkba a
betelepülők szakadatlan rajai. Nemcsak a távolabbi Európából, de
osztrák területről is nagyszámban jöttek hozzánk a szabad vendég-
gek, a liberi hospites, az iparral és kereskedelemmel foglalkozó nép-
elem, a későbbi városi polgárság ősei. Azonban a nyugati kultúra el-
mélyülése is lépést tartott a gazdasági fejlődéssel. Már a 12. század
közepén megjelentek nálunk a keresztény renaissance eszmekörében
működő szerzetesrendek. Első képviselőik a szigorú Cluny-mozgalom
elveit hirdető ciszterciták voltak, akik az osztrák Heiligenkreutzból
költöztek át hozzánk a tolnamegyei Cikádorra. E szerzetesek részben
franciák, részben németek voltak, akiket később nagyszámmal követtek
Franciaországból érkezett rendtársaik. Jötteik azután egyéb szerzetes-
rendek is, a premonstreiek és a johannáták Franciaországból, a bene-
dekrendiek Olaszországból, fenntartván magyarországi letelepedésük
után is anyaintézményeikkel való belső kapcsolatukat és így módjukban
állt a nyugati keresztény renaissance és a nyugatiasodó magyarság kö-
zött állandó kultúrkapcsolatot teremteni. Ennek tudható be, hogy a
román-kor transcendens, túlvilágra irányított életszemlélete, épúgy
mint a gótika lovagi világa és sajátos arisztokratikus formakultusza

nálunk is lelkes követőkre talál. A magyar élet önálló fejlődését és európaiságát igazolja, hogy ez áramlatok teljesen német közvetítés nélkül, közvetlenül Franciaországból, a szellemi élet központjából érkeznek hozzánk, de nálunk sajátos fejlődésen mennek keresztül, amiről a 13. századból fennmaradt egyházi építkezéseink meggyőzően tanúskodnak. Sőt dunántúli kőfaragó mestereink, nagyrészt francia irányítás alatt olyan sajátos gótikus felfogásnak vetették meg alapjait, melynek kisugárzása a környező államokban, így többek közt Ausztriában a bécsi dóm építésénél is megállapítható. Persze mindez az árpád-házi királyok alatt nagyhatalommá fejlődött Magyarország megizmosodott kultúrájára és duzzadó erejének kisugárzására vezethető vissza, melyet derékben tört ketté a tatárjárás pusztító fergetege. Egy új honiállapítónak, IV. Bélának rendkívüli hivatástudatára és politikai szívósságára volt szükség, hogy a romeltakarítás keserves munkáját elvégezze és a z országot újra a belső egyensúly útjára terelje.

Ennek egyik jellemző példája a francia Villard de Honnecourt szefepe, aki a marburgi első csúcsíves csarnoktemplomot építette és IV Béla hívására látogatott el hozzánk. Ifit tartózkodásának nyoma maradt a budavári Nagyboldogasszony gótikus templomán, melyen a marburgi templom szerkezeti megoldása ismerhető fel. Mindez azonban csak átmeneti jelenség, mert az Anjouk idején német-osztrák hatástól függetlenül virágozik most mác a francia és olasz gótika forma- és érzésvilága, mely a szellemi és társadalmi életben és a hivatali szervezetben egyaránt érvényesül. De már utolsó Anjou uralkodóink aitolít a gótika skolasztikus szemlélete mellett a renaissance humanizmus első jelei mutatkoznak, melynek sajátos magyar hajtása Hunyadi Mátyás alatt érte el kiteljesedésének tettőfokát. Bár a humanizmusnak a középkor homogen szellemével ellentétes hajtása az Itália antiqua talajából sarjadt ki, az osztrák Bécs szellemi kisugárzása erőteljesebben ekkor indrót meg a magyar földre. A Bécsben élő olasz és osztrák humanisták élénk kapcsolatot tartottak fenn a hazaiakkal, melyről — hogy csak néhányat említsünk — Aeneas Silvius Piccolomininek, Peuerbachnak és Regiomontanusnak Vitéz János váradi püspökkel folytatott levelezése tanúskodik. Az ifjú Mátyásba a humanizmus iránti mély érdeklődést Vitéz János oltotta be, aJci, mint az újonnan alapított pozsonyi egyetemnek első kancellárja, osztrák humanis/táknak a vezetése alatt álló egyetemen való működését mozdította elő. Innét áradt szét, valamint Mátyás budai palotájából a renaissancei eszmevilága, hogy a skolasztika alkonynán új irányt adjon a hazai művelődésnek. Midőn Mátyás 1483-ban

Bécsbe bevonult, a város átadása alkalmával az egyetem is ünnepiesen fogadta. Érdeklődése ettől kezdve az egyetem iránt haláláig változatlanul fennállott, amiről mecénási gesztusa, a tanároknak a budai kincstárból való fizetése és az egyetem egyik nyilvános disputáján való felszólalása is tanúskodik.

Bécsben Mátyásnál több olasz humanista jelentkezett, mint Milius, Bonfiná, Galeotto és Ranzano, akikkel később szorosabb kapcsolatot létesített. Humanista szemléletre vall azon ábrándos politikája is, mellyel a német-római császárságra törekedett, de sikertelensége ellenére is, rendkívüli egyénisége olyan szocos szellemi kapcsolatot tudott teremteni Bécs, Pozsony és Buda között, hogy e kötelékek hirtelen halála után sem bomlottak fel, sőt mindjobban elmélyültek. A 15. század végétől kezdve Bécs szellemi ereje maradandó nyomot hagyott a magyar lélek kialakulásának történetében. Bécs lesz váltóállomása a nyugatról, délről, északról jövő kultúrhatások egyrészenek. Ezek egyelőre csak az udvari kancelláriára és az egyetemekre szorítkoznak, de néhány nemzedék múlva már a tehetősebb polgárság köréig is eljutottak. Nagyban hozzájárult ehhez a fejlődéshez az a körülmény is, hogy tengerparti kereskedelmünk megszűnte után, annak közvetítését csak Bécsen keresztül sikerült lebonyolítanunk. Ugyanis Bécs árumegállító jogánál fogva, ott kényszerültek kereskedőink áruikat a külföldiekkel kicserélni és ott értesültek a műveltebbek Nyugat és Dél új szelleméről. Bár ezidőben ifjaink még jelentős számban keresték fel a párisi és bolognai egyetemeket, a bécsi egyetem vonzóereje állandóan növekedett. Annak alapításától (1365-től) kezdve a mohácsi vészig minitegy ötezer magyar hallgatója volt, számánál fogva a harmadik külföldi náció a nagyhírű osztrák egyetemen, akik hazatérésük után jelentékenyen hozzájárultak az ott megismert eszmeáramlatok hazai elterjesztéséhez.

Mátyás halála után a magyar humanizmus Mátyástól nyert életereje átmenetileg gyengült ugyan, de fennmaradása biztosítva volt. Erről gondoskodtak azok a külföldi humanisták, akik Mátyás halála után is az udvarnál maradtak, nemkülönben Mátyás és Vitéz külföldön — többek közt Bécsben — nevelődött növendékei, akik itthon az udvari hivatalokban helyezkedtek ol. A Celtes Konrád bécsi egyeitiemi tanár által alapított Dunai Tudós Társaság volt az udvari kancelláriákon kívül az a szellemi mágnes, mely a humanista szemlélet ápolását szorgalmazta. Ez a magyar sodalitas lilíferaria, mely a bécsiekkel közös irodalmi feladatokat tűzött ki maga elé, Celtes halála után sem bom-

lott fel — mintahogy Celtes külföldi hasonlító sodali fásainak magyrészé-
vei történt, — hanem tovább is ápolta a bécsi humanistákkal való
kapcsolatokat. Celtes szellemi hagyatékának egyik hű ápolója a gyöke-
resen osztrák Johannes Spiesshatmmer, tudós nevén Cuspinianus, a
bécs-budai tudományos szellem erős összetartója, aki nemcsak a budai
sodalitást ösztönzi munkára, hanem nyitott szemmel járja be az orszá-
got és Bécsbe visszatérve hírt ad históriás énekeinkről, a drámai végű
parasztlázadásról és a török veszedelemről.

Cuspinianus, mint a bécsi udvari könyvtár vezetője, különös ér-
deklődést mutatott a Corvinák iránt, melyeknek megőrzésére az anyagi
gondokkal küszködő és a humanista műveltség iránt kevés érdeklődést
tanúsító II. UVászló nem sok gondot fordított. Így vitte el aztán Cus-
pinianus az értékesebb Corvinákat Bécsbe, melyekkel az ottani udvari
könyvtárt gazdagította.

Cuspinianus humanista szemléletének hagyományosai Bakócz Ta-
más, Szatmári György, majd Szatmári titkára, Oláh Miklós. Szatmári
Bakócz utóda a primási székben, aki fontos szerepet tölt be az 1515-i
bécsi kongresszuson, ő a feje a Nándorfehérvár eleste után tartott
bécsi tanácskozásoknak. Á töröktől való félelem már lidércnyomás mód-
jára üli meg a lelkeket Bécsben és Budán egyaránt. Az ifjú II. Lajos
vidám udvari élete csak ideig-óráig takargatta a közeledő katasztrófát,
melynek közeledtére végülis a letargikus lemondás kerekedett felül.
Ehhez a hangulathoz jól illett Era&mus Roterodamus humanista böl-
cselete, melyet az ifjú királynénak, Máriának bécsi kísérete terjesztett és
amelyet a magyar udvar emberei rokonszenvvel fogadtak. Ennek ha-
tása alá kerül Szatmári primás kedveltje és később utóda, Oláh Mik-
lós, aki a mohácsi katasztrófa után Máriát Németalföldre kísérette, de
Bécsben házat tartott és erazinista szellemű teológiai és filozófiai
könyvtárát ottit építette ki, majd alapítványokat tett a bécsi egyetem ja-
vára. Nagyszombati iskolájába is Bécsben tanult tudósokat hívott meg,
akiknek később szerepük volt a Bécsből kiinduló ellenreformáció mű-
velésében.

Ebben a letargikus korban Bécsben egy nagyszerű humanista kiad-
vány látott napvilágot. Ott jelentek meg először a magyar humanista
költőnek, a nagy Janus Pannoniusnak, Bakócz Tamás unokaöccsének
különböző munkái és elégiái, melyeknek összegyűjtéséért Werbőczit,
kiadásáért pedig Janus Pannonius bécsi tiszteelőit illeti meg az elismer-
és. E kiadvánnyal Janusban Pannónia legkiválóbb humanistáját ünne-
pük, aki Cicero nyelven és Latium bájával szól a magyarsághoz és e

kiadványtól azt remélik, hogy az nagyban hozzájárul majd a magyarságról Nyugaton elterjedt sötétenlátás eloszlatásához.

Miután Mohács következtében a közös királyság útján érdekközöség fejlődött ki az Ausztria és a Habsburgok kezére került magyar országrészek között a bécsi szellemi élet kisugárzása mind szélesebb rétegeket érintett a magyar társadalom körében. A bécsi erasmista humanizmus telítette el lassankint az egész Dunántúlt és a Felvidéket, Buda szerepét pedig a Bécs felé néző Győr és Pozsony vállalták át. Ezzel a katolikus ellenreformációra felkészülő Habsburg-párti kultúrterülettel élesen szembeállt a hódoltság alatt álló országrészt, mely magyar protestáns fejedelmek alatt, a török barátságára támaszkodva igyekezett megőrizni és ápolni sajátos nemzeti hagyományainkat. A művelődés megoszlását tehát a túlfűtött vallási ellentétek is súlyosbították, melyek szinte szellemi értelemben vett kínai fallal szakították fel az ezer sebből: vérző középkori Magyarország korábban egységes területét. Míg a protestáns keleti részek kerülő utakon át keresték a Nyugat szellemével való kapcsolatot, és vég nélküli vallási vitairdalmon keresztül mentették át a magyar művelődés folytonosságát!, addig a Habsburg-párti nyugati területek teljesen a humanista-barokk osztrák császárváros büvkörébe jutottak, szinte kizárólag Bécs közvetítésével érintkeztek Nyugattal, ami természetes következménye volt annak, hogy az udvar Buda helyett először Pozsonyba, aztán végérvényesen Bécsbe költözött és ezzel elszakíthatatlan szállal fűzte oda magához mindazokat a magyar udvari tisztviselőket, akik az ország ügyeit intézték. A Habsburg-uralom alá került országrészek felső köreiből kialakult sajátos magyar humanista életformák mindinkább osztrák és német humanista-barokk hatás alá kerülnek, a renaissance olasz hagyományai pedig lassankint teljesen elhalványulnak. Ezt a folyamatot a 16. század végén főuraink körében mindjobban elterjedő osztrák és cseh házassági kötelékek siettetik. Az idegen várasszonyok sajátos hazai kultúrájukat árasztják szét a familiáris szolgák tömege felett, mely aztán tovább gyűrűzik lassankint a kisnemesesség és a városi polgárság iparos és kereskedő rétegei felé. Számptalan forrásunk tanúskodik arról, hogy ez utóbbiak asszonyai utánózni igyekeznek az idegen várasszonyok öltözködési módját, a külföldi ékszerek használatát és az iparművészet apróbb tárgyai iránt való szereteteit, melyek a bécsi vagy általában osztrák iparművészet eredeti termékei, vagy azok hatása alatt itthon készülnek el. Így köti össze mind szorosabb szálakkal az osztrák és magyar nyelv- és államterületeket a renaissance-barokk életforma,

melynek kiteljesedését: lényegesen elősegíti a birtokjogi viszonyok és a rendi társadalom azonossága, a hasonló címek használata. Ezzel szemben a keleti részek általi őrzött magyar kultúr hagyományok a régi szláv és török életformák befolyása alatt maradnak, melyek a közvetlen hatás erejével! formálják át a nyugati renaissancetól mesterségesen elzárt középkori magyar életet.

Egyébként a bécsi és osztrák humanizmus laicizáló szelleméből kisarjadó reformáció visszahatásaképpen a hazai ellenreformáció, melynek Bécs és Grác volt az igazi mozgató ereje, lassankint szinte ellenállhatatlan erővel kapcsolta a nyugati részeket az osztrák császárváros-hoz és e kultúrhatáson túlmenőleg elkerülhetlenné tette ennek a szerencsétlen országnak politikai és vallási kettéválását. Ezzel egy évszázados harc vette kezdetét az ellentétes vallási és művelődési irány fellelő országrészek között, melyeket azonban mégis egybefűzött a sok szenvedésből kisarjadó vágyakozás, hogy az ország a hódító török másféle szellemétől megszabaduljon. Nemzetünk életrajzának sok fekete lapját kell megismernünk ahhoz, hogy el tudjunk igazodni a kölcsönös bizalmatlanság hínáros szövevényében, mely — a végső cél felismerése ellenére is — nemzedékeken át újra és újra megakasztotta az összefogást. Ennek a viharos korszaknak megpróbáltatásait fokozta az ellenreformáció nyomán jelentkező (barokk aüamszemlélet, mely a Habsburg császári udvar abszolutisztikus kormányzati felfogásának érvényesülésében bontakozott ki. Ez dlen aztán sorompóba álltak a katolikusok és protestánsok egyaránt, hogy a protestáns Erdélyben élő vallásszabadságot a bécsi békében és az utána következő pozsonyi és iinzi gyűléseken deklarálják, amelyért az osztrák és a morva rendek is kezességet vállaltak. Mindez azonban csak görögtűznek bizonyult abban a nagy szellemi mérkőzésben, melyben időnként a kölcsönös megértés békéje kerekedett felül, de amely küzdelem ismételt kiújult az abszolutizmus államszemléletének nyomása alatt.

Buda visszafoglalása Mohács után az első nagy fordulópontot jelentette hazánk életében és Ausztriához való viszonyában. Szellemi hatása mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a Habsburg-impérium barokk abszolutizmusa kiterjeszkedett a felszabaduló országrészekre is. Ennek alapja az uralkodó isteni eredetből származtatott hatalma, aki annak korlátlan gyakorlásáért, alattvalói jólétéért egyedül az Úristennek felelős. Ez az abszolutizmus módszeresen készül a feudalizmus felszámolására, a rendi kiváltságok eltörlésére és ennek somjain az egységes nemzeti állam kialakítására. Hazánk most már a 48-as szabad-

ságharcig függvénye lesz a Habsburg-impériumnak, melynek átfogó kormányzati elvei érvényesülnek életünkben, tekintet nélkül sajátos nemzeti érdekeinkre. Ezzel szemben az elgyengült ország minden elilen-
 áÚása hiábavalónak bizonyult, így II. Rákóczi Ferenc fegyveres felke-
 lése is. A nemzet tehát feladja a harcot és elfogadja a pragmatika
 sanctiot, hogy az örökös tartományokra, támaszkodva biztosítékot nyer-
 jen egy újabb török expanzióval szemben. Bécs egyeduralkodó törekvése
 kormányzaton kívül most már szd lemi téren is vitathatatlaná válik
 mind az örökös tartományok, mind Magyarország életében. A szűkebb
 rendi l'ókörhöz szokott főurak jól érzik magukat a Habsburg-Tartomá-
 nyok uydari hivatalainak székhelyén, a császárság fényében, ahol euró-
 pai távlatok nyílnak meg előttük. Az eredetileg vallásos tatalommal
 telített, de a 18. században már mind jobban laicizálódó barokk
 szemlélet hatása alatt hazajövet barokk kastélyokat építenek, miután a
 török veszedelem megszűnése következtében céltalanná vált, hogy ké-
 nyelmetlen váraikban lakozzanak. Mások viszont belevetik magukat a
 rokokóvá finomuló barokk kultúra élvezeteibe és az udvar mellett köl-
 tik vagyonukat, építkeznek és rendezik be otthonukat.

A barokk kultúra azonban nem szorítkozott főuraink Bécsben el-
 sajátított újszerű életformájára vagy építkezéseire, hanem szellemében
 mélyen hatolt bek a magyarság egyrészébe. Társadalmi téren a barokk
 tekintélytisztelet és fegyelmezetség, mely a hősi életesménynek kor-
 szerű megnyilvánulása, rohamosan terjedt az egész országban, és a tár-
 sadalmi érintkezési formákat erősen befolyásolta. Vallási téren a barokk
 szemlélet az erkölcsi normák magasztos erejét! elevenítette meg, hittel
 és optimizmussal töltötte el a lelkeket az ország újjáépítésének előmoz-
 dítására és ezzel gyökeres ellentétben állt a török korszak kétségbe-
 esésével és pesszimizmusával. Az irodalom terén az új szemlélet a
 katolikus magyar múlt átfogó történetfelfogását alakította ki, mely
 a nemzeti hivatástudatból, múltunk nagyjainak erényeiből táplálkozik.

Ez a magyar barokk azonban csak késői hajtása volt a Bécsen át-
 szűrődött, spanyol és francia földön már hanyatlásnak induló hasonló
 eszmeárimlatnak. Midőn a hazai barokk virágzásának delelőjét érte
 el, akkor már Bécsben a laicizálódott barokk helyére egy'új szemlélet,
 a racionalizmus lépett, mely a Habsburg-birodalom irányítójának, a
 Mária Terézia által felállított államtanácsnak kebelében meggyőződéses
 követőkre akadt. A ráció és szkepszis voltak a gyökerei annak a fel-
 világosodásnak, mely a francia enciklopédistáktól kiindulva, rohamosan
 hódított Európában és a 18. század közepén a magyar földön is

otthonossá vett. Az új szemlélet egyes szálai azonban nálunk már jóval korábban fellelhetők és hirdetői akadtak mind a katolikus, mind a protestáns oldalon. Katolikus részről a piaristák voltak első képviselői, akik a természettudományok racionális művelését és oktatását a barokk vallásossággal összhangban állónak tekintették. A protestáns lelkészek és diákok viszont, akik sohasem lelkesedtek a barokk szemlélet iránt, rokonszenvvel fogadták egyházaik felvilágosultabb tagjait, akik az új irányzat modern szellemiségét Angliából és Hollandiából hozták haza magukkal. A talaj tehát nem volt nálunk műveletlen, mikor a Parist járt Kaunitz kancellár a bécsi főúri körökben divattá tette az enciklopédisták deizmusát, a vallási közömbösséget és a francia rokokónak etikai fő lazulását. Az új szellemiségbe — mint a múltban is — belekapcsolódtok Bécsben járt főuraink és mindazok a fő- és köznemes magyar ifjak, akik a Tereziánumban vagy a Savoyai lovagakadémiában tanultak. A humánus és filantropia eszméjében gyökerező és Angliából Bécsbe átültetett szabadkőműves páholyok további nagy lökés! adtak a metafizikaellenes racionalizmus széleskörű elterjedéséhez. A szabadkőműves páholyoknak ezen haladó szemlélete melleit gondolkodásukban továbbfejlesztették Bessenyei és társai, akik hazatérésük után e szemléletet otthon is igyekeztek a magyar életbe átültetni. Így vált a bécsi szabadkőművesség a szellemi átalakulásban levő Magyarország egyik igen jelentős tényezőjévé.

A felvilágosodás hatására létrejött átalakulás az államkormányzás terén II. József alatt bontakozott ki a maga teljességében. Abszolutisztikus uralkodói szemléletének gyökerei már nem vallásos tájából táplálkoznak, hanem a természetjog elemeiből, melyek e korban Rousseau társadalmi szerződésében nyertek meggyőző összefoglalást. Ez a felvilágosult abszolutizmus — áthatva a közjóra és népboldogításra irányuló kizárólagos elhivatottságától — mélyen belenyúl a rendi világ évszázados szövevényébe és felszámolja a politikai, gazdasági és szellemi élet partikularizmusát, hogy az ország minden polgárát a közös nagy ideálok szolgálatába állítsa. Így bontakozik ki a jövőben derengő modern (liberális állam kezdeti fogalma, a hagyományos hazai önkormányzati gondolattól megtisztított, a mindenki érdekét szolgálni kívánó központi államkoncepció.

A rendiség persze tehetetlenül nézi e szemlélet hatalmas erőit, melyek felborítják Werbőczy Tripartitumát és az emberesebb élet reményét csillogtatják meg a jobbágyorsban élő milliók előtt. A rendiségnek rokonszenvesebb volt a barokk szellemiség, mely nem érintette

a politikai nemzet évszázadokon át kialakított alkotmányos berendezkedéseit, közjogi életformáit. Vágyakozással tekint tehát vissza az elmúlt időkre és abban az illúzióban, hogy a nemzeti önállóságért történeti küzdelmet vállal, közjogi formalizmusokhoz való ragaszkodással fecserli el minden erejét és szélmalomharcot folytat a bécsi udvarból kisugárzó nyugati fejlődés feltartóztathatatlan látszó áramlatával. Ezzel önmagát zárja el a felvilágosodás széliemének vitathatatlan értékeitől és csak fontolva haladó reformokra hajlik, anélkül azonban, hogy a nem-nemesekre is kiterjedne figyelme, A rendi ellenállás egyébként küzdőimének igazolását látja II. József németesítő rendeleteiben, mely küzdelem egyúttal első csirája az elkövetkező félszázad alatt kibontakozó rendi nacionalizmusnak.

Ettől függetlenül a felvilágosodás hazai folyamata túlélte II. József visszavonó rendeletét, sőt újabb tápot nyert a francia forradalomban, mely Rousseau túlmenőieig az „Emberi jogok deklarációjában látta szellemi diadalát. Ebből a szellemi áramlatból bontakozott ki a jogegyenlőség és a politikai demokrácia eszménye, mely a magyar földre is eljutott, de csak egyes felvilágosult íróink körében talált termékeny talajra. A rendiség ugyanis II. József halálával elérkezettnek látta az időt, hogy a barokk szeltem újjáélesztésével hosszabbítsa meg a felvilágosodás által veszélyeztetett), idejétmúlt kiváltságos helyzetét és ezért a nacionalizmus mezébe öltöztette reformokat hangoztató, de a felvilágosodástól távolálló politikai törekvéseit. Abban a meggyőződésben, hogy nemzeti államát és abban saját biztonságát* csak fokozatos reformok útján építheti ki, még inkább megerősítette Martinovicsnak és társainak forradalmi radikalizmusa, melyben a rendiség a felvilágosodás kompromittálását vélte látni. Amint azonban a MartinO'vrséval azonos bécsi mozgalom megbukott és a hazai radikálisok fejei a budai Vérmezőn porbahullottak, a rendiség meglelégedéssel fogadta Ferenc császár rendőri abszolutizmusát, mely megrettenve a Nyugaton kialakuló nemzeti államok abszolutizmusának: bukásától, mind Ausztriában, mind hazánkban közel félévszázadon át tartóztatta fel a fejlődés folyamatát. A rendi nacionalizmus megerősödéséhez nagyban hozzájárult a bécsi udvari körökből kiinduló magyarellenes propaganda, a tudatlan, pipázó magyar nemes általánosító rajza, mely szembeállítja a magyarral a „művelt, haladásra érett“ németet és a lojális magyarországi nemzetiségeket. A rendiség hibája az volt, hogy nem ismerte fel a hazai nemzetiségi centrifugális erők bécsi udvari eredetét és a magyar nacionalizmus erejének illúziójában élve, nem igyekezett kellő éleslátás-

sal a nemzetiségekkel való komoly összefogást előmozdítani. Kossuth heroikus kísérete erre az összefogásra épügy csődöt mondott, mint demokratikus küzdelme, melyben a bécsi abszolútizmus ellen tragikusan elbukott. Azonban bőségesein fellazította a hazai talajt arra a liberális nacionalizmusra, melynek nyugatról jött levegője már a 30-as évek országgyűlésének rendi nacionalizmusába hatolt be/e, de egyelőre Széchenyi reformmozgalmában fejlődött tovább, míg Kossuth varázslatos egyéniségében ki nem teljesedett. Ez a (liberális nacionalizmus volt az újkorban az első nagy szellemi áramlat, mely Ausztria kikapcsolódásával hódította meg hazánkat és a felvilágosodás racionális elemeit nemzeti tartalommal gazdagítva a 19. század közepém sajátos magyar renaissanceát élte. Azonban a bécsi udvar a porosz és cári abszolútizmussal összefogva a hazai nemzeti liberalizmust légüres térbe szorította mindaddig, míg Ferenc József súlyos kül- és belpolitikai tapasztalatok árán meg nem győződött arról, hogy a liberalizmust, mint kor-szellemet hódító útjában tartósan meg nem állíthatja.

Az osztrák-magyar dualizmusban már a nyugati klasszikus liberalizmus elemei érvényesüli'iek és egy olyan félévszázados rohamos belső fejlődésnek irányát szabták meg, mely páriját ritkítja újkori történetünkben. Űgy tűnt fel, mintha a magyar állam a múlt minden mulasztását, a török idők szellemi letargiáját, a rendi barokk végnélkülínek látszó huzavonáját egyszerre óhajtotta vdlna pótolni. A dualizmusban megvalósult szerep hazánkat az Osztrák-Magyar Monarchiában a¹ nagyhatalmi Ausztria mellé egyenrangú társállammá emelte. Ennek hatása alatt % vezető politikusok a hazai realitások és a nyomukban járó korszerű fejlődés¹ iránt tisztánlátásukban! elhomályosodván, a nemzeti illuzionizmus hínárjába sodródtak. A liberálisnak mondott hazai parlamentarizmus üvegházi levegőjében a szabadelvű pártnak majdnem negyvenévig tartó kormányrendszere alatt továbbra is az úgynevezett történelmi osztályok, a nagybirtokos főnemesség és a nemzeti szellemű, rohamosan elszegényedő gontry uralkodtak és nyugodtan élvezték a hosszú béke alatt kibontakozó kapitalizmus előnyeit, az Ausztriával folytatott apró közjogi harcok sikereit. Mialatt az idő dübörögve rohant tova felettük, a nagyhatalmi állás (tekintélyének és a gazdasági fellendülésnek büvkörében nem helyeztek súlyt a belső reformok keresztülvitelére, politikai berendezkedésünk szükségszerű fejlesztésére, a nemzeti probléma fenyegető alakulására, továbbá a liberális nyomán nyugatról érkezett újabb eszmeáramlatoknak, a politikai és szellemi demokráciának, a materializmusnak: és antimaterializ-

musnak korszakos jelenségeire, sőt mindennek ellenére a haladás illúziójában ringatták magukat. Ebben a reformnélkül elavuló állapotban dördült el az a szarajevói fegyver, mely külpolitikailag az Ausztriával vaió négyszázéves kapcsolatnak felbomlásához, belpolitikailag pedig Trianonhoz vezetett.

Ami azóta történt, ahhoz a források módszeres feltárása, az események belső rugóinak tárgyilagos ismerete nélkül nem nyúlhatunk. Mi, akiknek ifjú évei a ferencjózsefi idők illúziókkal telt derűjére nyúlnak vissza, akik azt hittük, hogy a demokratikus század uralkodó eszméiről nemzeti erőfeszítéseinkkel párosulva előbb-utóbb mégis csak meghozzák a Dunamedence népeinek boidogabb együttélését, ma, egy apokaliptikus méretű második világháború után itt állunk romjaink között, szellemi és anyagi elesetségekben, osztrák szomszédunk mdilett, akinek a szenvedésektől megviselt arculatán a mienkhez hasonló kétségek és az önvizsgálat gyötrelmei ütköződnek ki. Mintahogy azonban az osztrák köztársaságban!, úgy az új magyar köztársaságban is lassankint széles körben újraébred a hit, hogy földrajzi adottságunk folytán történelmileg egymásra utalva és a 19. század nagy emelkedést hozó eszményeit itthon érvényre juttatva kell hazánk korszerű demokratikus átalakulásáért küzdenünk.

Jánossy Dénes

MAGYAROK ÉS DÉLSZLÁVOK

1. MAGYAROK ÉS SZERBEK

A mai értelemben vett szerb irodalom Magyarországon vert gyökereket és lombosodott ki, itt vívta meg nyelvújítási harcait és itt vált azzá, amit ma tulajdonképpen irodalom alatt értünk. A középkori szerb irodalom tisztán egyházi jellegű volt, a szerb népdalok hatalmas kincse akkor még ismeretlen volt s ugyanúgy vulgárisnak tekintették, mint Európai többi népének népdalait s ezek a dalok csak a nép száján terjedtek s maradtak fenn századokon át, az ozmán elnyomás idején is. Sőt volt idő, amikor a szerb nép lelkét egyedül ezek a népdalok fejezték ki és őrizték meg s mint bűvópatakok vonultak át a rája-sors mélyében, hogy aztán egyszerre frissen és tisztán felszínre törjenek és Goelhet, Grinmet kápráztassák el szépségükkel.

Az új szerb irodalom a Magyarországon letelepedett szerbek körében a 18. század elején kezdett életjelt mutatni, de még messze volt attól, hogy tényleg a szerb nép élő irodalmának lehessen nevezni. A 15. század, és főképp a nagy bevándorlás (1690) óta Magyarországon különösen nagyszámmal letelepedő szerbség a török elleni felszabadító háborúk lezajlása után itt békére, nyugalomra és biztonságra talált s megismerkedett a nyugati művelődéssel, tudós férfiai Budán, Bécsben nevelkedtek s részben a német, majd az egyre erősödő magyar művelődés befolyása alá kerültek. A szerbek, mint tudjuk, nemcsak a Délvidéken telepedtek le zárt tömegekben, hanem szórványaik a Duna és Tisza mentén egészen az ország északi vidékeire eljutottak, így Szegeden kívül még Szentesen, Egerben is volt szerb szórvány, a Duna mellett pedig különösen sok, így a csepeli szigetén, Székesfehérvárott, Budán, Szentendrén, Komáromban és egész sor más helyen. Különösen Buda és Szentendre szerb települései voltak erősek, a szerb telepesek hamar polgárosodtak, jórészt kereskedők, jó módú iparosok lettek, akik vagyoniilag is alaposan összeszedték magukat. Ezek a budai, szentendrei és más szerb településekhez tartozó gazdag kereskedők, iparosok, később pedig értelmiségiek, ügyvédek, tisztviselők, papok voltak azok, akik a bontakozó szerb irodalmat jelentékenyen támogatták, de voltak olyanok is, akik a magyar nemességhez tar-

toztak ugyan, de természetesnek tartották azt, hogy nemzetiségükhöz is hívek maradjanak és a szerb irodalmat, művelődést támogassák. Ezek közül csak Tököli Száva nevét említjük, azt a Sava Tekeliját, aki Pesten a Tököliánumot alapította, ugyanúgy azonban a debreceni kollégium kántusáról sem feledkezett meg és ott is jelentékeny alapítványt tett. Persze, nem szabad elfelejteni, hogy a debreceni református kollégiumban is tanultak délvidéki szerb diákok, akik különösen előszeretettel keresték fel a kálvinista és luteránus művelődési központot, mert abban az időben mint ú. n. „eretnekek“, otthonosabban érezték magukat ilyen iskolákban, mint a katolikus helyeken.

A bontakozó szerb irodalomnak volt egy kezdeti korszaka, amikor még az ú. n. orosz-szláv nyelvi hatás alatt állott s amikor természetszerűen a magyar irodalmi és művelődési hatások nehezebben juthattak el még hozzá. Ez az orosz-szláv irodalmi nyelv az egyházban gyökerezett, a néptől távol állott ugyan, de lassanként a Világi olvasmányok révén a műveltebb rétegek már irodalmi nyelvüknek tekintették, s egyideig úgy látszott, hogy ez a középosztály-nyelv uralkodik el a szerb irodalomban s befolyásolja fejlődését. De a nemzeti újjászületés gondolatával egyidejűleg é9 a magyar nyelvújítási mozgalmakkal csaknem egyidőben már érezhető volt, hogy ettől a régies egyházi nyelvtől a szerb irodalmárok eltávolodnak és a nép nyelvéhez térnek vissza, mert a kor szellemének megfelelő új nyugati és magyar tudományos felfogás szerint is csak ezen a nyelven lehet nemzeti irodalmat ápolni és építeni.

A nemzeti újjáébredés előfutára, Obradovics Doszitej, a Bánátban született, ő még teljesen a jozefinista felvilágosodás híve volt és a magyar hatásoktól meglehetősen távol állott. Észak helyett délnek vette útját, úgyszólván egész Európát bejárta s bár felismerte annak szükségességét, hogy a nép nyelvén írjon, az orosz-szláv nyelv befolyásától nem tudott szabadulni, de hatása így is nagy volt. Korának másik írója Muskatirovics Jov[^]n, aki jelentőségben kevesebb volt nála, a bács megyei Zentán született és jogi tanulmányait Pesten végezve, mint első szerb ügyvéd itt szerzte jogi diplomáját (1783), már jobban a magyar művelődés hatása alá került. Ő már közletről látja a magyar nyelvújítási mozgalmat, elsőitek gyűjti a szerb és idegen közmondásokat és moralizáló idézeteket is fordít szerbre irodalmi művekből, hogy honfitársait a racionalizmus szellemében építő irodalommal lássa el. Kazinczyék hatása az ő munkáin is megérződik. Megírja a magyarországi szerbek történetét — latinul, s ennek egy részét szerb nyelvre is lefordítja. Ő is racionalista, jozefinista, de már nem egyházi, hanem világi ember, fenn él a mindinkább

magyarrá váló fővárosban és ha a magyar művelődés közvetlenül még nem is, de közvetett sugárzással már meglátszik munkáin.

Minél inkább kibontakozik a szerb nép nyelvét alkotó szerb irodalom, a magyar művelődési és irodalmi hatásokat is annál jobban érezni rajta. Ez nem is csoda, hiszen a szerb művelődési és irodalmi mozgalmak vonala is ép ekkor tér vissza északra — Bécsből, — ahova az ozmán előli menekülésében jutott, mindinkább dél felé, a 19. század elején Pestre, majd később Újvidékre, hogy végül a nyolcvanas években a kialakuló Szerbia fővárosába, Belgrádba jusson. A magyar-szerb irodalmi érintkezések Vitkovics Mihály idején veszik igazi kezdetüket, bár el kell ismernünk, hogy ezekben az érintkezésekben a magyar-barát és félig magyarrá is vált Vitkovics és a szerb írók között volt némi fenntartás, amit később a nem magyar-barát hajlamú szerbek még jobban kihangsúlyoztak. Vitkovics a 19. század elején vált ismertté, amikor irodalmi szalonjában minden ismert magyar és pesti szerb íróember is megfordult, s amikor Kazinczyval eddig sajnos eléggé még fel nem kutatott és ismert levelezését folytatta. Vitkovics Egerben született, az ott mindinkább hanyatlásnak induló szerb társadalom egyik végső sarja volt, művelődése azonban már teljesen magyar és szelleme is az. Szerb verseket írt, Kármán „Fanini hagyományai“ c. munkáját átültette szerb nyelvre és *Spomen Milice* címen, 1816-ban Budán jelentette meg. Werther hatása így vonult át magyar közvetítéssel a szerb irodalomba, ő is hódolt az akkor oly divatos népdalgyűjtésnek. Házában kora szerb írói is megfordultak és akaratlanul is továbbvitték hatását a szerbek felé. Vitkovics alakját és működését magyar szempontból feldolgozni igen hálás munka lenne, s egyik bizonyítéka annak, hogy Magyarországon magyar és szerb lélek hány poncon érintkezett s hogy a magyarországi szerbek között sokan vol/tak, akik a magyar szellemiséget megértették s ezért nemzetiségüket! sem kellett megtagadniuk.

A 19. század eleje a magyar nemzeti újjászületést is jelentette, de azt mi magyarok még mindig nem hangsúlyoztuk ki eléggé és elég tárgyilagosan, hogy ez a korszak a magyarországi szerbek polgári egyenjogúsításának korszaka is volt s ez az egyenjogúsítás kulturális és irodalmi megerősödésüket jelentette. A vallási és polgári egyenjogúsítás egyúttal azt is jelentette, hogy mind több szerb látogatta a magyar főiskolákat, vegyült el a magyar diákokkal, s később az itt kiművelt szerbek közül sokan húzódtak le Szerbiába, hogy az itt szerzett művelődéssel a szerb nemzeti állam kultúrájának alapjait megvessék. A hazai szerbek vallási és erkölcsi nevelését több felsőbbfokú tanintézetrel és kultúregye-

sülettel biztosították. A 18. században keletkezett számos szerb népiskolához csatlakozott 1791-ben a karlócai orthodox teológiai szeminárium. 1813-ban Szen'endrén már szerb tanítóképző működött, amelyet 1816-ban helyeztek Zomborba. 1810-ben alapították a később híressé vált újvidéki szerb gimnáziumot. Érdekes megfigyelni, hogy Felsőbüki Nagy Pál 1825-ben sürgeti az országgyűlésen egy magyar nyelvművelő társaság felállítását és Pesten ugyanebben az évben indítja meg Hadzsics Jovan fiatal szerb író a szerb Matica megalapításának mozgalmát s nem sokkal később meg is alapítják a Maticát, amely a később alakuló szláv Maticák példaképe. 1830-ban Temesváron alakul meg az Irodalombarátok Társasága (Drustvo Ljubitelja Knjizevnosti), 1833-ban Pesten már újabb szerb irodalmi társaság alakul, a Srbsko Knjizevno Drustvo, de míg a Matica Srpska mai napig fennáll Újvidéken, a két másik társaság hamarosan megszűnik. Magarasevics Györgye 1825-ben indítja meg ugyancsak Pesten a Srbski Letopist, amely a szerbség legrégibb, máig is fennálló irodalmi és közművelődési folyóirata. Mindezek a mozgalmak a magyar nyelvújító és irodalomfejlesztő mozgalmakkal szinte teljesen egyidejűleg fejlődtek ki és a magyar ösztönzés mindegyiken megérzik. A magyar színjátszó mozgalmak is visszhangra találtak a magyarországi szerbeknél, s ugyancsak arra sarkalták őket, hogy saját népi nyelvükön színjátszó mozgalmat indítsanak. A szerb színjátszás Magyarországon talál bölcsőre. Vujics Joakim szerb író 1813-ban játszik először a magyarországi szerb műkedvelőkkel, korabeli — sajnos eléggé gyenge — magyar történelmi színdarabokat is fordít szerbre, s ezzel a magyar-szerb repertoárral járja be nemcsak Dél-magyarországot, hanem később az ország határain túl lévő szerb vidékeket is.

Musicki Lukiján, a későbbi karlócai teológiai tanár és püspök a bácskai Temerinben született 1777-ben és Pesten jogászkodott, ugyanakkor azonban behatóan foglalkozott az esztétikával is. Csak 1802-ben lépett be a szerzetesrendbe, addig világi életet élt és közelről megismerkedett a magyar művelődéssel és irodalommal, is^ A pesti egyetemen Schedius Lajos volt az esztétika professzora, a klasszikus latin verselés nagy kedvelője. Schedius döntő hatással volt Musickira. Költői ideálja Horatius volt, de jól ismerte a magyar Horatius, Berzsenyi költeményeit is. Musicki kora legműveltebb szerb írója volt, s bár pap létére mindvégig ragaszkodott az orosz-szláv egyházi nyelv ápolásához is, egyúttal Vuk Karadziccsal, a nagy szerb nyelvújítóval is szoros kapcsolatban állt és ezzel párhuzamosan a magyar nyelvújítási mozgalmak

sem kerülhették el figyelmét. Nagy dolog volt akkoriban, hogy egy szerb egyházi ember a nép nyelvén írjon, szinte forradalmi újítás, s hogy ez így történt, Vuk hatásán kívül nagyban köszönhető a magyar irodalmi és művelődési példának. Musicki, a szerb Horatius, mindvégig az óklasszikus verselés híve volt, ezt művelte, de ő nem lehetett olyan latin szellem, mint Berzsenyi, mert kötötte keleti egyháza és két malomkő között őrlődve művelte a szerb költészetet. A vívódás hatása azután meg is látszik költészetén, amely mesterkélten hatott s mindvégig érezni lehetett rajta az egyházi műnyelv hatását. Ezzel magyarázható, hogy Musicki Lukiján halálával költészete is elfakult s ma már inkább csak irodalomtörténeti dokumentum, s nem az az élő erő, amit a szintén óklasszikus verselő, Berzsenyi költészete a magyar irodalomban jelent.

Itt kell szólnunk Vuk Karadzicsról, a szerb irodalmi nyelv megújítójáról, helyesebben megteremtőjéről, akinek hosszú élete és több évtizedes munkássága a szerb racionalizmustól kezdve egészen a szerb romantika kilombosodásáig hatott és a szerb irodalom végleges kialakulásához vezetett. Bár Vuk Karadzics Hercegovinában született, igazi ösztönzéseit Bécsben, a szlovén Kopitartól kapta, mégsem maradt teljesen magyar hatás nélkül, mert itt is megfordult, Budán és Újvidéken járt, Délmagyarországon is gyűjtött, magyar-barát szerb íróársaitól kétségtelenül kellett a magyar nyelvújítási mozgalmakról is értesülést szereznie. De ezeken is túl épp a szerb népdalgyűjtés fel kellett hívja figyelmét azokra a magyar hatásokra, amelyek a középkori szerb népdalköltészetben megvoltak és mindvégig fennmaradtak, ő persze még nem ismerhette a székely népköltészetet, amely főleg a balladákban oly sok rokonságot mutat a szerb lélekkel, de láthatta, hogy a szerb népdalt mennyiben ösztönözték a magyar származású és a szerb népköltészetben közös magyar-szerb hőökké magasztosult személyek. A sors különös és furcsa játéka, hogy sem mi magyarok, sem pedig a szerbek eddig nem mutattunk mélyebb érdeklődést egymás népdalköltészete iránt, holott már itt is igen sok közös vonás és egymásrahatás merül fel. A szerb népköltészet a mi magyar történelmi alakjainkat és eseményeinket is megörökítette és a maga sajátos naiv módján szerb vidékekre átültette s ugyanígy átvette bizonyos fokig a magyar nép lelkét is. Tény, hogy a két egymás mellett és sokszor ugyanabban a hazában elkeverten élő nép a közös harcok közös élményeiben számos jellemvonást vett át egymástól. Lelkiségének jellegzetes vonásai igen sok esetben egyeznek és a szerb népköltészetben sokszor a mi tájaink, így Erdély,

azonos történelmi eseményeink, személyiségeink szerepelnek, közös eszmények és közös élmények maradtak meg bennük. Milyen kár, hogy a szerb népköltészet iránt magyar irodalmi körökben csak félvszázados időközökben lobban fel az érdeklődés s míg 1836 körül Székács József, döbb pedig a Kazinczyval barátkozó Vitkovics Mihály foglalkozik vejjük, a múlt század kilencvenes évtizedéig kell várni, míg Margalics Ede magyarra fordítja a Kraljevics Márkó ciklust (jellemző, hogy a fiatal Ady mennyire megérezte benne a lelki rokonságot!) s majd újabb félvszázadnak kell ékelnie, hogy magyar költők újabb érdeklődéssel forduljanak a szerb népköltészet magyar nyelven még oly kevésé feltárt és ismertetett kincsésbányája felé. Pedig mennyit tanulhatnánk ezekből a népballadákából, amelyek a szerbek közel négy évszázados ozmán elnyomatásának idején a szerb kultúra igazi életjelei voltak s arra mutatnak, hogy egy nép az állami lét teljes elsüllyedése után, a legkegyetlenebb rája-sors tengerfenekén is miként őrizheti meg mélyművel tségének sajátosságait, hogyan ragaszkozhat tudat alá süllyedt történelméhez, eszményképeihez és ahhoz a mélységes hitéhez, amelyből a nemzet fennmaradásához vezet az út. S nem szabad elfeledni, hogy ezek az eszményképek közösek voltak, a mi magyar hőseink a szerb nép eszményképei is. Tinódi Lantos Sebestyén még jól ismerte a szerb népenekeket és a két nép lelke egyazon erővel nyilatkozik meg a székely és a szerb népballadákban. Legfeljebb a ritmus volt más, de sokszor még ez is találkozott s a legmélyebb és legjellemzőbb népi sajátosságok mindkét nép balladáiban egyaránt feltalálhatók. Ha Vuk Karadzics ezeknek a népdaloknak felkutatásában és feltárásában nem is dolgozott magyar hatások alatt, eredménye visszaütő erővel mutat rá a közös tulajdonságokra és arra, hogy a két egymás meilett élő népnek egymással szemben milyen kötelességei vannak.

Karadzics irodalmi jelentőségét azonban egyáltalán nem meríti ki a szerb népi szellem alkotásainak gyűjtése; nemkevésbé fontos a szerb irodalmi nyelv és helyesírás újjáteremtőjeként is. Az addigi slaveno-szerb irodalmi nyelvtől való eltávolodás és az egyszerű népi nyelv használata vele kezdődött, mint már mondtuk. Karadzics véglegesen leszámolt a régi hagyománnyal és úgy írt, ahogy a népet beszélni hallotta. A cyrill írás megreformálásában is sok gyakorlati érzéket mutatott, a régi egyházi helyesírást egyes írásjelek egyszerűsítésével, elhagyásával és hozzátételével a polgári használat számára lényegesen megkönnyítette. Eszméi azonban nem mindenütt találtak egyhangú helyeslésre, különösen a klérusnál és a konzervatív irodaámároknál heves ellenállásba

ütköztek. A szerb írók két táborra osztoáltak, Karadzics barátainak és ellenfeleinek táborára. A küzdelem évtizedekig tartott és magyar földön zajlott le. Bár az ellenpárt soraiban olyan tekintélyek álltak, mint St. Stanimirovics, a karlócai érsek, és Jovan Hadzsics, a neves ügyvéd, Karadzics eszméi mégis diadalt arattak, s ez nem csekély mértékben a fiatal magyarországi szerb költőnek, Branko Radicservicsnek az érdeme, aki valódi népi nyelven írt költeményeinek első kötetével (1847) a szerb fiatalság túlnyomó részét megnyerte Karadzicsnak.

A szerb irodalmi romantika kivirágzása idején a szerb irodalmi központ elköltözik Budapestről és egészen délre, a szerb nép zöméhez, Újvidékre vonul. A budai szerb polgárok jelentősége mindinkább halványodik, a dunamenti, csepeli, szentendrei szerbség megkezdzi az egykézést, a meggazdagodás a szerbség biológiai erejének csökkenésével jár, a szórványok mindinkább felszívódnak az egyre erősödő magyar környezetben és a szerb irodalom is dél felé húzódik, ahol még nagyobb népi tömegek vannak. Így kerül a Matica és vele együtt a Letopis is Újvidékre 1864-ben. A nyolcvanas évekig Újvidék a szerb irodalmi élet középpontja, a magyar hatás azonban nem halványodik, sőt erősödik, mert a szerbség fiai közül mind többen végzik főiskoláikat a magyar fővárosban. Csak a nyolcvanas években hagyja el a szerbség irodalmi és művelődési középpontja hazánkat és üti fel végleges tanyáját a lassanként kialakuló nemzeti állam fővárosában, Belgrádban. Hogy Belgrád csak oly későn vehette át a szerb nép szellemi központjának szerepét, az a hosszú ozmán uralomnak tulajdonítandó. Hiszen a szerb fejedelemség még a hatvanas években is a porta vazallus-állama volt és csak Obrenovics Mihály fejedelemléne sikerült a török garnizonokat országából eltávolítania. A fiatal államalakulat európaizálódása addig csak nagyon lassan haladt előre. Milos, a jó öreg fejedelemléne, aki az országot még saját tulajdonának tekintette és patriarchális módon török mintára kormányozta, a kulturális haladás iránt kevés érdeklődést mutatott. Csak Karagyorgyevics Sándor alatt kezdődhetett meg az állami apparátus, az igazságszolgáltatás, az iskolarendszer és a gazdasági élet fokozatos európaiasodása. Ebben a munkában a vezetőszerp a képzett magyarországi szerbeknek jutott, akik ebben az időben tömegesen vándoroltak ki a fejedelemségbe és nemritkán magas állásokat értek el állami hivatalnokokként. A magyarországi szerb költő, Jovan St. Popovics szervezte meg az iskolaügyet és a gimnáziumok részére a magyar hagyományok szellemében készített tantervet. A kiváló újvidéki ügyvéd, Jovan Hadzsics a polgári törvénykönyvet állította össze (1844) és az igazságszolgáltatá-

tást szervezte meg. Atanáziusz Nikolics zombori intéző mezőgazdasági szakiskolát és mintagazdaságot létesített és több gazdasági könyvet írt. Ezeknek a kiváló férfiaknak és számos névtelen hivatalnoknak egyenesen szimbolikus jelentőségük van. A magyarországi iskolákban a szerb ifjúság a nyugati kultúra elemeinek birtokába jutott és a szerb nemzet legnagyobb részének, mely csak később tudott megszabadulni az ozmán uralomtól, tanítómesterévé lehetett.

A szerb irodalmi romantikusok művein a szabadelvű magyar irányzat tükröződik vissza, természetesen a szerb lelkiség sajátosságainak megtartásával. Ugyanakkor a német hatás növekedéséi: is tapasztaljuk; Szubotics, Radicsevics Branko, Kosztics Láza német művelődést kapnak és német nyelven írják első verseiket. Viszont azoknál a szerb íróknál, akik magyar környezetben nevelkednek és magyar művelődés alakítja szellemük kialakulását, annál erősebb a magyar vonzalom és a magyar hatás. A szerb irodalmi romantika legerősebb költőjénél, Zmaj Jovan Jovanovicsnál és mellette Jaksics Gyuránál érezzük leginkább a magyar hatást. A szerb nyelvújítás 1848-ig teljesen lezajlik, az új írók már leszűrt eredményeket vesznek át és teljesen népi nyelven írják műveiket. Zmaj verseiben már Petőfi Sándor, Arany János nyomait látjuk, elsősorban pedig Petőfiét. A szabadságeszmék romantikáját Petőfi jelenti, Zmajnál ő a nagy élmény, de a magyar költő hatása már nem a magyarságot jelenti, vagyis azt, hogy a szerb költő elforduljon nemzetétől, magyar-barátsága mellett ő jó szerb marad, s megmarad benne a közös patriotizmus élménye is. Főleg Petőfitől nagyon sokat fordít, így lefordítja szerb nyelvre a János vitézt, amely olyan népszerűsége tesz szert, mintha nem is magyarból fordította volna, hanem eredeti szerb mű lenne. Petőfitől nagyon sok verset fordít szerbre, lefordítja Arany János Toldiját és Madách Ember tragédiáját is. A magyar-szerb kulturális együttműködés is — az ő idejében éri el csúcspontját, Zmaj Arany fánossal és a magyar írókkal folytat levelezést, bevásárolják a Kisfaludy Társaságba s amikor meghal, a Kisfaludy Társaság küldöttségileg képviselteti magát a temetésén. Talán az ő típusa lett volna legalkalmasabb a magyar patrióta és szerb nacionalista helyes összeegyeztetésére és korszerűsítésére, persze politikai síkon már nem volt ez lehetséges, s az egy időben alapjában véve hasonló magatartást felmutató és fiatalkorában egy osztrák-magyar Svájcra álmódzó Miletics Szvetozár eltávolodott tőlünk. Mai szemmel szinte furcsa szerbül olvasni a walesi bárdokat és Garay Kontját, pedig a magyar és szerb lélek — bármennyire paradoxonnak látszik — itt jutott legközelebb egymáshoz. Ugyanílyenek voltak Zmaj

eredeti politikai színezetű versei is, melyekben mindig jó szerbségét hangoztatta és már a nyolcvanas években gúnyos verset írt a „kisebbségi“ osztályozásról, pedig hol voltunk akkor még a kisebbségi korszaktól. Zmaj Újvidéken született s bár élete jórészét itt élte le, sokat bolyongott más vidéken is. ő teremtette meg, szinte párhuzamosan a magyarral a szerb gyermekirodalmat is.

A másik romantikus nagy magyar hatásokat felmutató szerb költő Jaksics Gyura volt. Zmajnak jóbarátja, így érthető, hogy az ő eszményképe az angol Byron mellett szintén a magyar Petőfi. Igazság- és szabadságszeretetet a magyar Petőfítől tanul és ezzel a kemény, meg nem alkuvó igazságszeretettel fordul saját nemzete felé is. Nemcsak verseket, hanem jó elbeszéléseket is ír, kendőzés nélkül ábrázolja a bánáti szerb paraszt nehéz életét, de ugyanígy festi a szerbiai viszonyokat is. Nem alkuszik és ebben a magatartásában mélységesen rokon Petőfivel és a magyar romantika nagyjával.

Ignjatovics Jakov szerb regényíró tulaj donképen a realistákhoz tartozik és így saját korát jóval megelőzte; 1824-ben született és a negyvenes években kezdett írni, amikor a romantika még csak bontakozott, majd virágzását élte. Ignjatovics Szentendrén: született, itt kapta élete első nagy élményeit s ezek döntően befolyásolták írásmódját. Az egykézű és hanyatló szerb művelődési központ fájdalmas nyomokat hagyott a lelkében, ez vezette a réalista életlátáshoz. Másik mély élménye a magyarság, amelyet szülővárosában, majd Pesten, de főleg Kecskeméten ismert meg, ahol jogot tanult. Annyira magyar-barát volt, hogy a szerbek rokonszenvét is elvesztette és a szerb társadalom mint magyarront kezelte s félig-meddig megtagadta. A szabadságharc idején mellénk állott s mikor a harc elbukott, egyidőre Belgrádba ment, majd elvándorolt a világba és évekig ismeretlen helyen tartózkodott. Később visszatért és Újvidéken telepedett le. Réalista regényeiben nemcsak a múlt század második felének szerb, hanem magyar levegőjét is érezzük, a közös magyar-szerb együttélés és szellemiség él ezeken a lapokon. Egyideig a Letopist is szerkesztette, kétízben országgyűlési képviselő is volt. Társadalmi regényeiben el nem hervadó korrajzot adott, megírta Szentendre virágzásának és hanyatlásának képét, a szerb kereskedő- és iparosvilág alakjait örökítette meg regényeiben, amelyek épen őszinteségük és sokszor kegyetlen igazságérzetük miatt soha nem váltak népszerűvé. Mintha szerb nyelven a magyar Tolnai Lajost látnánk, ugyanúgy félreértette és megtagadta a saját kora, azzal súlyosbítva, hogy a szerb társadalom még feltétlen magyar-barátsága miatt is idegenkedett tőle. Jó-

ideig még a szerb irodalomtörténet sem akarta elismerni, csak Szerlics Joan, a jeles szerb irodalomtörténetíró szolgáltatót igazságot neki s juttatta az őt megillető helyre. Bizonyos, hogy Tolnaival nemcsak lelki rokon volt, hanem műveit is ismerte és így korai realizmusának alakulásában ez a tragikus sorsú kor- és sorstársa is nagy hatással lehetett reá. Nyelvezete nem volt az élő szerb nép nyelve, s kortársai azzal vádolták, hogy nem tud már jól szerbül. Regényei szerkezete is gyenge, de korának és társadalmának megfestésében mesteri, nagysága az idők múlásával csak növekszik. Nekünk magyaroknak is érdemes lenne közelebbről megismernünk és a magyar közönséggel is megismertetnünk ezt a szerb író, aki mindvégig hűséges magyar patrióta volt s tragikumát csak növelte, hogy ő sem alkudott meg a népszerűséggel.

A másik nagy szerb realista, akinek művein a magyar irodalmi hatások érezhetők, Szremac Sztevan. Zentán született 1858-ban, de a szerb irodalomban csak 1890-ben jelentkezett. Magyarból is és németből is fordított elbeszélést szerbre. Előszóval írt a kisemberekről, pompás mély humorral, finom szatírával, amely sohasem válik bántóvá. Regényeinek egy része a Bánságban és a Szerémségben játszódik. Úgy is mondhatnánk, hogy Szremac a szerb Mikszáth Kálmán s valóban Mikszáth derűs humorát s emellett társadalom javító irányzatát Szremac műveiben is megtaláljuk. Mikszáth műveit ismerte és szerette.

A világháború előtti és közvetlen világháború utáni irodalomban is több írónál találunk magyar elemeket, így elsősorban a magyar műveltségű Petrovics Veljkonál, az újabb szerb irodalom legkiválóbb elbeszélőjénél. Manojlović Tódor a háború előtt Adyval barátkozott s Nagyváradon a holnaposokkal indult, mégis inkább Kosztolányi lelki rokona. Nagy Ady-tisztelő Krleža Miroslav is. Petrovics novellái jórészt Magyarországon, Bácskában és Bánátban játszódnak s & világháború előtti magyar vidéki élet levegője él bennük s nem egy érdekes magyar figurája is van, így például egyik nagyobb lélegzetű, majdnem kis regénynek is nevezhető novellájában Magyar Pista alakja, akiben a negyvennyolcas Habsburg-ellenes hagyományok annyira élnek, hogy az első világháború idején a szerbekhez csatlakozott.

A világháború után a szerb irodalom újra forrásban volt. Még mindig akadt egy-két szerb író, akik minden politikai ellentét dacára is megtalálták az utat a magyar szellemhez. Madách Ember tragédiája a két világháború között két új szerb fordításban jelent meg, ezek közül a nagy költő, Sztrefanović Sztetislav munkája a műfordító művészet va-

Jókai műremeke és Madách végérvényes szerb fordításának tekinthető. A szerb kultúrát közelebbről megismerő magyar fiatalság feladata mélyebben bebocsátkozni a szerb irodalom ismeretébe s a magyar-szerb kölcsönhatások módszeres és rendszeres kutatásába.

Csuka Zoltán

2. MAGYAROK ÉS HORVÁTOK

Az az állami közösség, mely a magyarságot és a horvátokat a 11. század végétől 1918-ig, több mint nyolc évszázadon keresztül a legszorosabban egymáshoz kapcsolta, nemcsak a két nemzet politikai egymásrautaltságát jelentette, hanem lehetővé tette az állandó kulturális kicserélődést is.

Azokon a horvát területeken, amelyek a magyar-horvát közös államba tartoztak, a középkor folyamain a politikai és társadalmi élet intézményeinek megszervezése, a világi élet szabályozása és az egyházi szervezet kialakítása jórészt magyar mintára, igen sokszor magyar kezdeményezésre is ment végbe. A magyar kulturális hatás a horvát területeken természetesen nem volt egyformán intenzív. Legerősebben érte azokat a vidékeket, melyek legközelebb estek a magyar határokhoz és ahol későbbi nagy népmozgalmak, mint pl. az ozmán hódítás idején történt vándorlások, nem okoztak lakosságcserét. Természetes tehát, hogy a magyar kulturális események legállandjában arra a területre sugározhattak át, mely Varasdtól délnyugatra ennek a horvát tengerpart északi részéig ért, ez a terület az ozmán inváziótól mentes maradt és Magyarországtól nemcsak kapott, hanem egyidejűleg jelentős kultúrhatásokat közvetített* Ezzel szemben a mai Szlavóniának nevezett terület a középkorban nagyrészt magyar népességű volt, mai horvát és szerb lakossága részben az ozmán hódoltság idején vándorolt fel jóval délebből. Boszniában és Hercegovinában ugyancsak az ozmán idők alatti népmozgalom teljesen megváltoztatta a lakosság összetételét, az ősi katolikus horvát elem a harcok és tömeges kivándorlások folytán erősen megritkult és helyét a Balkán belsejéből feláramló ortodox szerb elem foglalta el. E területeken tehát, ahol a középkori lakosság helyét távolabbról bevándorolt népelemek foglalták el, megszakadt a magyar kulturális átáramlásnak az a folyamata, mely a nyugati horvát földeken nyolc évszázadon kereszt-

tul szakadatlanul tartott. E területeken a legmélyebbre ható magyar befolyás és az innen kiinduló horvát ellenhatás már a középkor folyamán végbement, s azóta is állandóan tartott.

A legrégebb és legmélyebb kölcsönhatások a vallási élet területén nyomonkövethetők. A dalmát tengerparton a horvát lakosság ősi keresztény iatiin népelemmel került érintkezésbe, s ezért a kereszténységre való térése sokkal hamarabb ment végbe és maradandóbb volt, mint az északabbra fekvő horvát területen. Itt azonban az új n. kaj-horvátság körében a kereszténység csak lassan terjedt s igen felületes lehetett, mert a lakosság jórésze újra visszasüllyedt régi pogányságába, Magyarországon, a magyar-horvát államszövetség létrejötté idején a kereszténységnek már nagy hagyománya volt, sőt a magyar nemzet' már két szentet is adott a római egyháznak. Szent László királyunk azért tartotta szükségesnek Zágrábban egy püspökség alapítását, hogy „akiket a bálványimádás tévelygése Isten szolgálatától eltávoztatott, azokat a püspök gondoskodása visszavezesse az igazság útjára“. Ez a püspökség a kalocsai érsek alá tartozott, a horvát egyházi életet tehát ezáltal is a legszorosabb szálak fűzték Magyarországhoz. Az egyházmegye számára szükséges liturgikus könyvek mindjárt az alapítás idején Magyarországból kerültek le. Éppen a kiváló horvát tudós, Dragutin Kniewald egyetemi tanár legújabb kutatásai derítették ki, hogy a zágrábi egyházmegye szertartása teljesen a magyarral párhuzamosan fejlődött. Ugyancsak az ő kutatásai eredményeként tudjuk, hogy a máig fennmaradott legrégebb zágrábi szertartáskönyvek kéziratái Magyarországon készültek, vagy legalább is magyar közvetítéssel származtak le horvát területre. így mindjárt az úgynevezett „Missale Antiquissimum“ a legrégebb (de nem teljes) misekönyv kb. 1100 táján Hartvig győri püspök számára íródott és nemsokkal a zágrábi püspökség alapítása után került le Horvátországba (az akkori Szlavóniába). Ugyancsak magyar származású egy hasonlókorú zágrábi Benedictionale, amelyről pontosan kimutatható, hogy eredetileg az esztergomi érsekség számára készült. A legrégebb zágrábi Sacramentarium is (a 11. sz. második feléből) Magyarországon Hahót község Szent Margit apátsága számára készült s csak később került le Horvátországba, ahol a zágrábi egyházmegye számára megfelelően átalakították. Látszik tehát, hogy a zágrábkörnyéki horvátság lelki gondozásának megszervezése magyar minlára történt és a legelső liturgikus könyvek is Magyarországról kerültek ki. A zágrábi egyházmegye szertartásának fejlődése ezután szá-

zadokon keresztül teljesen a magyarral haladt párhuzamosan. A horvátoknál ennek következtében meghonosodott a magyar szentek tisztelete. Szent István király, Szent Imre herceg, Szent László, Szent Erzsébet a horvát népek is nemzeti szentjei lettek, legendáik náluk is elterjedtek, kezdetben természetesen latinul, csupán a papság körében, később azonban, mikor a 16. század második felétől kezdve az úgynevezett kaj-horvát földön is kezdett az irodalom fellendülni, a horvát nyelvű vallásos művekben is egyre nagyobb számban foglaltak helyet szentjeink-legendái, sőt királyaink mondái is.

Már a varasdi kanonok, Vramec Antal is felvett posztilláiba (1586) néhány magyar szentről szóló prédikációt, de még jobban szembeűnnek ezek a magyar vonatkozások a következő század jezsuita íróinál. Milovec Baltazár, Habelic György a 17. század¹ hatvanas és hetvenes éveiben írják vallásos műveiket. Ezek több helyen idézik Temesvári Pelbártot. Milovec Szent Erzsébet egy legendáját is beleillesztette munkájába. Habelic pedig Szent Gellért püspök legendáját és Nagy Lajos királyunk egyik mondáját dolgozta fel „Mária tüköré“ c. művében s ugyancsak ebben írja le igen érdekesen a magyarországi Mária-kultuszt.

A 18. század elejéről Stephanus de Zagrabia kapucinus barát prédikációi között találunk Szent István, Szent Imre és Szent László napjára szántakat is, s ezekbe e szentek életéből érdekes részletek vannak beillesztve. Szentjeink e horvát nyelvű legendái azonban nemcsak a zágrábi püspökség területén terjednek el, hanem leszármaznak egészen a tengerpartra, ca-horvát területre is, ameddig a magyar állam huzamosabb ideig terjedt. Így Szent István éleleírása megtalálható Gliavinic Ferenc ferencrendi barát 1628-ban megjelent, a szentek életeit tartalmazó munkájában is (Szentek Virága). Glatvínic ismert alakja a horvát irodalomtörténetnek, élete legnagyobb részét a Fiume fölötti tersattoi kolostorban töltötte, s itt írta munkáit is.

Másrésről azonban Magyarország egyházi élete sem maradt érintetlen horvát hatásoktól. A horvát tengerparton a glagolizmus virágzott, amelynek szelleme nyugati jellegű volt és amelynek egyházi-szláv nyelve a helyi dialektushoz igen közel áldt. Így a glagolíia irodalom a szomszédos Magyarországon a nemzeti nyelvű irodalom teremtésére már korán ösztönzőleg hathatott, s hogy ez nem pusztán feltevés, bizonyítja a legterjedelmesebb középkori kódex, az Érdy-kódex (1526—27), melynek szerzője előszavában kimondottan a horvát példára hivatkozik. Megjegyzéséből kiderül, hogy a glagolizmus jelentőségéről tiszta

fogalmi voltak, sőt azt is fel lehet tételezni, hogy ő maga is olvasott glagolita könyveket.

Ez a régi kölcsönhatás azonban nemcsak az irodalom terén mutatkozik meg ilyen szembetűnően. A magyar nyelv keresztény terminológiája sok ősrégi szláv elemet tartalmaz, amit a magyar nép megtérése idején a korábban kereszténnyé lett pannon-szláv törzsektől vett át. Mindenesetre ma már csaknem lehetetlen megállapítani, milyen mértékig vannak óhorvát elemek ebben a keresztény terminológiában képviselve, hiszen a szláv nyelvek nagy hasonlósága miatt az egyes szavaknál megkülönböztető jegyek csak ritkán állapíthatók meg. Ezzel szemben sokkal gazdagabb és biztosabb a Zágráb-körüli kaj-horvát nyelvjárásban fennmaradt magyar elemek vallomása.

Maga a nyelv ugyanis valóságos élő archívum, mely híven megőrzi régmúlt századokban lezajlott kulturális érintkezések emlékét. így pl. a magyarban a bolgár-török jövevényszavak a honfoglalás előtti mélyreható magyar-török érintkezéstről tanúskodnak, későbbi szláv, latin és francia jövevényszavaink pedig beszédes emlékei e kultúrák részéről bennünket ért hatásoknak. Magyar-horvát viszonylatban a nyelvi átvételek tanulmányozása mély perspektívát nyit a vallási érintkezések megismerésére. Egész sereg olyan jövevényszót találunk, különösen a kaj-horvátban, amely részint az egyházi szervezet, részint pedig a vallási élet terminológiájának magyar eredetűre vall. E szavak között természetesen olyanok is vannak, melyek idegen nyelvből származnak, de kétségtelenül kimutatható róluk, hogy magyar közvetítéssel kerültek át a horvátba. A jövevényszavakon kívül fontos olyan kifejezések vallomása is, melyek szószerint vannak magyarból fordítva, s amelyeknek megfelelőit sem a szomszédos nyelvekből, sem a latinból kimutatni nem tudják. A jövevényszavak közül pl. aldov (áldozat), alduvati (áldozni), aldovnik (áldozópap), valuvati (vallani), batriti (vigasztalni, bátorítani), érsek (érsek), remeta (remete), jasprn, jesprfit (esperes), zoltar (zsoltár), stb. stb. kétségtelenül mutatják részint a magyar eredetet, részint a magyar közvetítés nyomait. A szószelint fordított kifejezések pl. a házasság, házastárs szavainknak megfelelő (histvo = tovarus, vagy lelkiismeret — du^{no} spoznanie, duo — lélek, spoznanie — ismeret), melyekkel szemben a latin connubium, matrimonium, conjux és conscientia áll. Ezekben a szavainkon kívül számtalan latin szó honosodott meg a horvátban magyaros alakban, ilyenek pl. evangeliom, kaptolom, de ikret om, Egiptom, Oprom, e két utóbbi

szó azért is érdekes, mert eredeti alakjuk Egyptus, Cyprus és a magyarban tévesen accusativus-alakban terjedtek el, s innen származtak át a horvátba is.

A jövevényszavak tanúsága nemcsak a vallási és egyházi élet vonatkozásaiban ennyire meggyőző, hasonló nyelvi átvételek tanúskodnak az állami, jogi és társadalmi életben végbement mélyenjáró magyar hatásokról is. A magyar állami élet vonzásába került horvát néprész élete teljesen magyar mintára szerveződött meg. A magyar közigazgatási és jogi intézmények már a középkor folyamán a horvát területeken is meghonosodtak és fejlődésük továbbra is a magyar intézményekkel haladt párhuzamosan. Azokon a területeken tehát, melyekre a magyar állam hatalma huzamosabb ideig kiterjedt, az új intézményekkel és fogalmakkal együtt a magyar kifejezések is elterjedtek, ősrégi szavaink, mint ország, város, vármegye, kincstár, kincstartó, tárnokmester, lovászmester, hadnagy, harmincad, áldomás, bíró, bírság stb. világosan mutatják a magyar és horvát fogalomképzés azonosságát. De nemcsak az állami és jogi életben tapasztalható e hatás, hanem a társadalmi élet minden vonalán is. A horvátság társadalmi tagozódása teljesen magyar mintára fejlődik ki, a fő- és köznemesség kialakulása s a jobbagysághoz való viszonya teljesen azonos lesz a magyarral. Különösen érdekes fényt vet e tekintetben a művelődési viszonyokra néhány jellemző magyar jövevényszó, mint pl. címer, kocsí, hintó, inas, stb. Hasonló átvételek tanúskodnak az egyes foglalkozási ágak körében is, mint pl. szabó, hegedűs, sípos, de megtalálhatók a mindennapi élet egyéb fogalmi csoportjaiban is: pl. mosdó, mente, cipellő, beteg stb.

E jövevényszavak már az államközösség első századaiban átkerültek a horvátba, jelezve a kulturális érintkezés korai megindulását. A tengerparton, ahol már igen korán megjelennek a horvát nyelvemlékek, ezek a magyar szavak a 14. és 15. században már jórészt fellelhetők. Ez a körülmény arra mutat, hogy a zágrábkörnyéki kaj-horvátság nyelvében is már ekkor megvoltak, hiszen a geográfiai helyzet ezt igen valószínűvé teszi, de nyelvemlékek hiányában csak a 16. század második fele óta mutathatók ki, akkor azonban olyan tömegben lépnek fel és használatuk annyira következetes, hogy már ez okból is jóval korábbi időkre kell tennünk átvételüket. Ezek a magyar szavak ma már legnagyobbbrészt elavultak, emléküket csak a régi írások őrzik, mert a 19. századi horvát irodalmi nyelvi reform egy északhercegovinai nyelvjárást tett általánossá s ebben a nyelvjárásban igen csekély számú magyar elem található.

Az államközösség természetében rejlett, hogy a középkori Magyarország politikai központja a horvátok számára is a politikai élet központja lett. A politikában és társadalmilag emelkedni kívánó elem ennek következtében Buda felé mint központ felé gravitált, különösen olyan korokban, amikor ott hatalmas uralkodók, mint pl. Nagy Lajos, Zsigmond, Hunyadi Mátyás székeltek. Ez uralkodók ideje alatt vált Budavára a horvátság képzetében a hatalom, a fény és pompa megtestesítőjévé. A középkori hatalmas Magyarország oly élénk emléket hagyott a horvátok képzetében, hogy ezt még a 16. és 17. századi nagy megpróbáltatások, az ozmán hódítás folytán bekövetkezett romlás sem tudták sokáig elmosni. Beszédes tanú erre a régi raguzai horvát irodalom. Raguzai Nagy Lajos idején (1358) került magyar protektorátus alá s a mohácsi vészig maradt magyar függésben, amikor is a szultán védelme alá helyezkedett. A kis köztársaság szabadságát a magyar királyok nem igen bántották, kiváltságok adásával azonban nagyon elősegítették a raguzai kereskedelem fejlődését. Erre a két századra esik Raguzai felvirágzása. A magyar kor emléke a 16. és 17. századi írónál igen érdekes alakban jelenik meg. A költők a 16. században az ozmán által sanyargatott Magyarország fájdalmaival éreznek együtt. Ilyen pl. Vetrinovic Mavro, aki hosszú költeményben siratta el Nándorfehérvár és Buda elesését, vagy pl. egy ismeretlen horvát költő, aki a mohácsi tragédiát énekelte meg igen színesen. A török-magyar harcok eseményei azonban nemcsak Raguzában találtak visszhangra, hanem a horvát tengerpart más részein is. A zárai katonaköltő, Karnarutic Bernát írt pl. először eposzt Szigetvár ostromáról (Vezetja Sigeta Grada), ahol horvát és magyar hősek egyenesen szimbolikus közösségben küzdöttek a keresztény Európáért.

Ekkor már Magyarországon nem zajlanak nagy csaták, inkább csak helyi jellegű csatározások s az ország aléltan várja a nyugati segítséget. Ebben a korban támad fel a raguzaiak képzetében a középkori hatalmas Magyarország. Palmotic Junije romantikus drámáiban régi magyar hősek, mint Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás, Szilágyi Mihály újra felélednek és operettszerű cselekmények hősei lesznek. Buda várában több darabja játszódik le, s olyan darabokban is, amelyeknek szereplői régi horvát hősek s maga a cselekmény horvát földhöz van kötve, a szerző hőseit többször Magyarországra is utaztatja.

Palmotic e drámáiban történeti magot hiába keresnénk, a történeti személyekre egyszerűen ráaggatta a nyugati irodalmakban, főleg pedig az olasz epikus költőknél is megtalálható vándormotívumokat, s ezeket

néhol a délszláv népköltészet szellemében alakította át. Bizonyos szempontból ezek a drámák mégis történeti dokumentumok, mert világosan ráutalják, hogy a középkori Magyarország emléke még olyan korban is igen színesen élt a horvátság emlékezetében, amikor nálunk már régen a török volt az úr.

De még egy szempontból fontosak a régi raguzai irodalom vallo-másai. A 17. századi költők műveiben, mint pl. Gundulic hatalmas eposzában, az Osman-ban, vagy Palmoticnak már említett drámaiban számtalan hely utal a költőknek a horvát népköltéssel való szoros kapcsolatára. Ezek a helyek arról tanúskodnak, hogy e korban a délszláv népköltészet főbb ciklusai már régen kialakultak, s a magyar származású hősök e népdalokban igen nagy szerepet játszanak. Így Gundulic az Osman-ban kifejezetten említi Nagy Lajost, Hunyadi Jánost és Mátyást, mint akik a népköltészetben Kraljevic Markóval vetekednek a népszerűségben. Ezek a tanúságok megint csak azt mutatják, hogy a közös harcban egyesült horvátok az áldozatos hősiesség magasbecsülésében egyáltalában nem ismertek nemzeti elfogultságot. Viszont pl. a horvát származású Jurisich Miklós, Kőszeg védője, a magyar történelem egyik legnépszerűbb alakja lett,

A magyar politikai és katonai kultúrának ezek az emlékei a horvát tengerpart gazdag irodalmában igen nagy számban fellelhetők. A zág-rábkörnyéki irodalomban hasonló emlékekkel nemigen találkozunk, mert ezen/a vidéken az irodalom még nem emelkedett az eredetiségnek ilyen magas fokára s leginkább csak fordításokból áll, s ezeknek is túlnyomó többsége egyházi rendeltetésű. Ebben az úgynevezett kaj-horvát irodalomban viszont a magyar irodalmi kultúra hatása nyilatkozik meg, egészen szembetűnően. A horvátság e részénél a nemzeti nyelvű irodalmi műveltség sokkal később kezd kibontakozni, mint a tengerparton. Ennek oka abban keresendő, hogy a kaj-horvátság sokkal később tért a kereszténységre, s földrajzilag sem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy az Adria nyugati partjáról első kézből kaphatta volna a renaissance és humanizmus minden új irodalmi vívmányát, hanem részben délhorvát területekről, részben pedig Magyarországról. A magyar-horvát irodalmi cserehatás elsősorban a költészetben nyilatkozik meg, amely Magyarországon a 16. század első harmadában kezd felvirágozni. Már a 16. századból fennmaradt kézíratos daloskönyvekben találkozunk néhány magyarból fordított darabbal. Mindkettőnek latin címe van: *Adhortatio mulierum* és *Cantio de matrimonio*. Ezek igen

régi feddőtartalmú költemények, melyek a társadalom középosztályának lehettek kedvelt énekéi.

Ha a 16. század horvát didaktikus költészete magyar hatást mutat, úgy a magyar költészetben olyan alkotásokra bukkanunk, melyek a horvát népi epika hatására keletkeztek. Ilyen néhány széphistóriánk, a kor széles néprétegeinek kedvenc olvasmányai. Ezeknek a költeményeknek egyik legrégebbike, a hős Francisko széphistóriája, az ártatlanul üldözött hitves apoteozisa, bizonyos hasonlóságot mutat közismert horvát motívumokkal, bár eddig a filológiának nem sikerült felderítenie a kétségtelen forrásokat. Valamivell későbbről datálódik az öreg Bankó leányainak széphistóriája, amelyről névtelen szerzője határozottan megmondja, hogy nemrég (1570) horvát eredetiből fordította magyarra.

Ez az irodalmi hatás a század hetvenes éveiben még csak fokozódik. E vidék irodalmának első ránkmaradt nyomtatott terméke nem Katekizmus, nem is Biblia, vagy imádságos könyv, amint azt általában várni lehetne, hanem egy magyar jogi munkának, Werbőczy Tripartitum-ának kaj-horvát fordítása, melyet a varasdi nótárius, Pergosich János végzett és a muraközi Nedeliscsén, Zrínyi György birtokán felállított nyomdában adott ki. A munkának azonban még nagyobb érdekessége az, hogy nemcsak az eredeti latin szöveget, hanem Veres Balázs magyar fordítását is figyelembe vette, ami azt mutatja, hogy a magyar nyelvtudás mennyire el volt terjedve a horvátok között, s hogy a jogi élet megszervezése és szabályozása teljesen magyar mintára tör Jent. Pergisich kortársa, Vramec Antal varascsi kanonok horvát nyelvű Krónikájához ugyancsak több latinnyelvű magyar forrást használt fel. főleg Baksay-ból merített sokat. Ugyancsak varasdi származású a vidék harmadik írója, Skrinjarich György, aki a húsvéti bárányról írt misztikus elmélkedő latin művet. Skrinjarich munkája előszavában kifejezetten megmondja, hogy ezt a munkáját magyarországi iskolás korában készített jegyzetei alapján írta.

A 16. század végén viszont megint horvát nyomokra akadunk a magyar költészetben. Balassi Bálint, az első jelentékeny magyar költő, egyik költeményében (Enigma) megemlíti, hogy horvát szerelmi dal nyomán költötte.

Az ellenreformáció kora új fellendülést hoz a horvát irodalomba. Igaz ugyan, hogy a reformáció nem tudott úgy elterjedni horvát területen, mint nálunk, s éppen ezért itt teljesen hiányzik az a nagyszabású irodalmi mozgalom, mely a különböző hitvitákkal kapcsolatban nálunk kifejlődött. De azért a magyar ellenreformációs mozgalom irodalmi vív-

mányai nem lehettek hatás nélkül a horvátság felé. Petretics Péter zágrábi püspök, amint maga is kifejezetten megmondja, Pázmány Péter működésének hatása alatt készítetteti el Krajacsevics jezsuita atyával az első kaj-horvát evangélium-fordítást, mely 1651-ben jelent meg. A munka teljesen magyar mintára készült, a fordító maga is megmondja, hogy szövegéhez alapul nemcsak a Vulgata latin szövegét vette, hanem tekintettel volt a magyar fordításra is. Ez meg is látszik nyelvén. Más vidékről származó horvát evangélium-fordításokkal összehasonlítva, Krajacsevics szövege számos hungarizmust, magyar jövevényszót, magyarból szószerint lefordított kifejezést mutat. A könyvecske végéhez adott latin függelékben a fordító megokolja, hogy miért tér el a régi horvát helyesírástól. Szerinte Pázmány Péter is megreformálta műveiben a magyar helyesírást, amennyiben a cs hang jelölésére a régi eh helyett a cs-t vezette be s egyéb más jelentéktelenebb újítást is végrehajtott. Krajacsevics Pázmány tekintélyére hivatkozva, ugyanezeket a reformokat következetesen keresztülviszi a horvát helyesírásban. Krajacsevicsnek ez az újítása azonban nem tudott általánossá válni, az utána következő írók kitartottak a régi horvát helyesírási hagyomány mellett, amely azonban szintén egy régebbi magyar helyesírási rendszer hatása alatt fejlődött ki.

A 17. század táján már a magyar műköltészet nagyobb termékei is utat találnak a horvátok felé. Igaz, hogy az első ilyen természetű irodalmi hatásnak családi kapcsolat az alapja, de mégis jellemző, hogy egy nagyméretű • magyar költői mű fordítója olvasóközönségre számíthatott a horvátok körében. Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hős költődédunokájának Szigeti Veszedelmét, amelyet a horvát Karnatuticsnak nem jelentéktelen¹ hatása alatt írt, öccse, Péter horvátra fordítja s ezáltal Szigetvár hősieis védelmét mintegy a horvát-magyar sorsközösség szimbólumává avatja. Péter fordításában természetesen a horvát hősök kerülnek előtérbe s egyébként is az egész költemény némiképp a horvát költői tradíció követelményeinek megfelelően alakul át, amennyiben az eredetinek négyesrímű strófái a fordításban azzal komplikálódnak, hogy a sorok közepére a cesurába is négyes rím kerül. Az egész eposz ezáltal természetesen elveszti azt az erőteljes előadást és nyugodt menetet, mely az eredetinek sajátja s inkább közelebb kerül a raguzai irodalom rendkívül komplikált versformákban írt eposzi termékeihez.

A magyar irodalomból azonban nemcsak a legkiválóbb művek, nemcsak Pázmány kalauza és prédikációi s nemcsak Zrinyi eposza kerülnek a horvátok közé, hanem ami még talán jellemzőbb, több másodrangú, de a maguk korában igen népszerű költőnk versei is. A 17. szá-

zad egyik legnépszerűbb magyar énekesének, Nyéki Vörös Mátyásnak mindkét munkája a Dialógus és Tintinnabulum, melyek számtalan magyar kiadásban jelentek meg, a horvátoknál is fordítóra találtak. A Dialógust (a test és lélek vitáját) egy ismeretlen költő fordította horvátra, fordítása azonban kéziratban maradt. A Tintinnabulumot, amely az ember négy utolsó dolgáról: a halálról, ítéletről, mennyországról és pokolról énekel terjengős barokk versekben, 1670-ben Magd'alenic Mátyás adta ki horvát fordításban. Ugyancsak ő fordította le Szentmártoni Bodó Jánosnak egy igen népszerű elbeszélő költeményét, a tékozló fiú-íól szóló bibliai történetnek verses parafrázisát. Ezeknek a másodrangú költői termékeknek horvát fordításai mindennél beszédesebben igazolják, hogy a magyar irodalom milyen népszerű volt Horvátországban.

A 18. században¹ a magyar irodalom hatása dél felé nagyban csökkent. Maga a magyar irodalom sem termel igazi remekeket, mint az előbbi századokban, másrészt pedig ami értékes munka van is, az sem tud a rendkívüli német hatással megmérkőzni.

Hogy a magyar irodalom ebben a korban mennyit veszített hatóerejéből, azt mutatja a 18. század végén felosztott szerzetesrendek horvátországi könyvtárainak magyarnyelvű könyvállománya. A két legnevezetesebb és leggazdagabb horvát rendi könyvtár katalógusa a lepglavai pálosoké és a zágrábi jezsuitáké arról tanúskodik, hogy a magyarnyelvű irodalmat még a 18. század második felében is a horvátoknál szinte kizárólag a 17. századi írók képviselték. Így elsősorban a vallásos művek: Pázmány Kalauza és prédikációi, Káldi bibliafordítása és prédikációi, Tarnóczy István jezsuita író elmélkedő művei, s ezek mellett alig akad 18. századi mű, mely a nagymúltú magyar vallásos irodalomnak méltó reprezentánsa lett volna. A magyar könyvek természetesen számszerint nem versenyezhetek sem a németekkel, sem az olaszokkal, de ezek a régi könyvtárkatalógusok mégis beszédes bizonyítékai a magyar kultúra, hatóerejének, mert arról tanúskodnak, hogy a horvát szerzetesrendek könyvtáraiban majdnem annyi magyar könyv volt, mint horvát.

A 18. században csupán egy jelentősebb horvát írón látható közvetlen magyar hatás, s az a nagyműveltségű ferences barát, a tudós és költő Katancsich Péter Mátyás. Katancsich szlavóniai származású horvát volt, fiatalon lépett be a rendbe és középfokú tanulmányai után a budai rendházba került s innen látogatta az egyetemet. Az 1778 és 79-t évek voltak döntő hatással fejlődésére. Nálunk a nemzeti irodalom éppen ebben az időben kezdett új erőre kapni, az irodalmi élet áramlatá-

ban különböző iránykeresések, úgynevezett németes, franciás, deákos iskolák alakultak ki. Katancsich mint szerzetes, elsősorban természetesen a papokkal és szerzetesekkel tartotta fenn kapcsolatait és így érthető, hogy költői gyakorlatában teljesen a deákos iskola hatása alá került. Már otthon, az eszéki rendházban is verselgetett latinul, de ez a verselése, mint maga mondja, nagyon is kezdetleges volt. Pesti tanárai útmutatása mellett sajátította el a kor ízlésének megfelelő esztétikai elveket s ezzel latin költészete is átalakult, csiszoltabbá, komplikáltabbá vált, átszellemült. Magyar mintára nemzeti nyelvén, a szlavóniai horvát dialektusban is kezdett verseket írni, ódákat, pásztori eíégiákat, stb., s ami a legérdekesebb, a latin versmértéket teljesen a magyar időmértékes verseíési gyakorlat szerint akarta horvátra átültetni.

Katancsich később, egyetemi tanulmányai befejezése után Eszéken, majd Zágrábban lett tanár, de akkor sem szakadt el a magyar irodalomtól. Régi mesterének, Szerdahelyinek egy kis könyvét megjelenésekor verssel üdvözölte, de akkor már egyre jobban csak a tudomány érdekelte. Tudományos működése főleg a klasszikus archeológia, felirat-tan, éremtan és az ókori földrajz területén mozgott s több műve nyomtatásban is megjelent. Tudományos érdemei elismeréseképpen a pesti egyetemen az archeológia tanszékét kapta meg s egyúttal az egyetemi könyvtárban is szolgálatot teljesített. Az 1800-as évek elején azonban megbetegedett s ekkor megvált hivatalától, de tudományos munkásságát tovább is folytatta. A budai ferencrendi kolostor csendes cellájában, 1825-ben halt meg. Katancsich a horvát nemzeti öntudat feltámadásának előestjén, szinte utolsó képviselője annak a horvát típusnak, amely jó horvátsága mellett egyúttal jó magyar is volt. Egész élete a múlt kutatásában telt el, de ez nem vezetett nála a nemzeti történelem ábrándos kiszínezésétoez, mind azt a későbbi horvát nemzedéknél látjuk, de nem idézett elő szakítást sem a magyar állameszmével. Katancsich, mint maga is kifejezi, a magyar és horvát nemzetet szinte egybeforottnak tartotta s 1790-ben Erdődy János bán beiktatására írt magyaryelvű költeményében hangoztatja is, hogy horvát és magyar egy személyben veszi fel e napon az ősök szokása szerint e nagy tiszt-séget.

Katancsich pályája egyben legszebb bizonyítéka annak, hogy a töröktől megszabadult Magyarország regeneráló képességével Budát újra az ország kulturális központjává tudta tenni. Ez a szellemi központ (és nem Bécs) vált a 18. század folyamán újra a horvátság számára is kulturális emelkedés tetőpontjává. Katancsich szerény horvát ferences

barátból lett a pesti egyetemnek európai viszonylatban is kiváló tudós professzora, szellemi fejlődésére a Budán eltöltött tanulmányi évei és könyvtárosi szolgálata voltak éppen a legdöntőbb befolyással. Az ő pályája azonban nem áll egyedül a századforduló idején. Mellette ugyan csak messze kimagaslik a horvát származású Vuchetich Mátyás, aki a pesti egyetemen mint jogászprofesszor európai hírnévre ugyan nem tett szert, de a magyar jogi irodalom egyik legkiválóbb művelője lett.

A magyar művelődés hatása a horvátok felé azonban nemcsak ezekben a konkrét irodalmi kapcsolatokban tanulmányozható, hanem egyebekben is. Ha figyelemmel kísérjük pl. a horvát helyesírás történetét, különösen a könyvnyomtatás kora óta, azt látjuk, hogy egyes vidékeken a helyesírás teljesen a magyarral párhuzamosan fejlődött. A horvátok legrégibb irodalmi emlékei úgynevezett glagolita-betűkkel vannak írva, ez az írás a Cyrill- és Method-féle moráviai térítőmunka folytán származott le a horvát tengerpart északi részére a szlávnyelvű istentisztelettel együtt. A glagolita íráson kívül a cyrillbetűs helyesírás is használatos volt a horvátoknál, Ez Bulgáriából származott át Szerbián keresztül Boszniába és itt egészen a 17. századig tartotta magát, míg a latin ábécé lassan ki nem szorította.

A többi horvát vidékek helyesírása latinbetűs volt és két irányban fejlődött. A dalmát' tengerparon, ahonnan a régi horvát irodalom legjobb termékei származnak, teljesen olasz mintára alakult ki. Ez az olasz helyesírás szorította ki később Boszniából a cirillikát, sőt a ferences barátok révén Szlavóniában is elterjedt. A zágrábkörnyéki kaj-horvát irodalmi nyelv helyesírása és csá-horvátból az a rész, mely nem használt glagolita-betűket, teljesen magyar hatás alatt fejlődött. E helyesírási rendszer főbb sajátosságai Magyarországon a latin kiejtés szerint alakultak ki. Mivel nálunk a latin j-betűt s, illetőleg ^-hangnak ejtették, a magyar helyesírásban tehát sokáig e két hangra közösen használták az f-betűt, s ezt a horvátok is átvették. Olyan hangoknál, melyeknek nem volt megfelelője a latinban, mint pl. cs, ty, gy stb., a magyarban részint a francia helyesírás mintájára, részint pedig a hazai gyakorlatból fejlődtek ki a jelek. Ezeket a hangjelöléseket a horvát is átvette, sőt amikor a magyar rend:szerben változás áll be, pl. a c hangjelölésére £•£ helyett cs lesz .divatos, a horvátban ez is kezd terjedni, s a eh mellett párhuzamosan él.

Katancsich előfutára volt egy új szellemi mozgalomnak, mely Európa kisépeinek nemzeti érzését és kultúröntudatát hívta életre. A 18—19. század fordulóján a felvilágosodás és a nyomába lépő roman-

tika új eszmék sorozatát hozta magával, melyek a szellemi életben termékenyítően hatottak. A ragyogó nemzeti múlt tudatos kutatása, az anyanyelv ápolása, a népszellem termékeinek (a népdaloknak, népmeséknek) felfedezése, gyűjtése és utánzása hatalmas szellemi mozgalmat hívott életre. Összefoglaló, nagyszabású történelmi munkák keletkeznek, nyelvtanokat és szótárakat terveznek és részben meg is valósítanak, mindenütt lázas nyelvújító tevékenység folyik a nemzeti nyelven a magasabb szellemi élet kifejezéseinek kiegészítésére.

A magyarságnak a Dunamedence népei között ezekben a mozgalmakban fontos szerep jutott. Az új eszméket folyvást közvetítette a keleti és délkeleti szomszédok felé, részben még a horvát nép felé is.

A horvát mozgalom első lépései az anyanyelv kiképzésére, a népi kultúrkincs gyűjtésére irányultak. Katancsich maga is kísérletezett a nyelvújítással a magyar példa nyomán; biblia-fordítása, nagyszabású szótára és geometriai kézikönyve nyüzsg az újképzésű szavaktól, tevékenykedése azonban a maga idejében hatástalan maradt, hiszen horvát műveiből csupán biblia-fordítása jelent meg nyomtatásban és ez is három évtizeddel elkészülése után.

A 19. század második felében Maximilián Vrhovac egy jelentékeny tervvel lépett föl. Sűrű érintkezésben állt a magyar szellemi élettel. Pesti tartózkodása alatt, amikor is a Központi Papnövelde igazgatója volt, alkalma nyílt közvetlen közelből megfigyelni a magyarság nagy szellemi megújódását a 18. század utolsó évtizedei óta. Később, zágrábi püspök korában résztvett a horvát nyelvújító mozgalmakban. 1813-ban egyházkerülete papjait régi könyvek, népdalok, közmondások, stb. gyűjtésére szólította fel. Az eredmény azonban egyáltalán nem felelt meg a várakozásoknak, a szélesebb körök lelkesedése még hiányzott. Vrhovac egy kortársa, Tomas Miklousic keserűen panaszkodik honfitársai közömbössége miatt. Eklektikus gyűjteményes munkájához (Izbor vsakovrstneh dügovanj, 1821) írt előszavában összehasonlítva a magyar és horvát állapotokat, szomorúan állapítja meg a különbséget: „Amikor 1787-ben és a következő években a magyar fővárosban, Pesten, a Központi Papnöveldeben tanultam, több magyar (kezdetben mindössze négy) társaságot alakított a magyar nyelv javítására, továbbképzésére és felemelésére. Hogy mit ért el ez a társaság patrióták és műkedvelők pártfogásával, látszik abból, hogy a magyar nyelv ma Európa legelső nyelvei közé számíthaó, mint amelyen vallási, világi és állami ügyek egyformán jól megvitathatók. (A szerző itt egy lábjegyzetben Márton József 1818-ban megjelent latin-magyar-német szótárára

hivatkozik.) Miért nem lehet megtenni ugyanezt a horvát nyelvvel is, amely szókinccsel sok más nyelvvel felveheti a versenyt?“ Ezt azonban még Miklousic is csak jámbor óhajként vetette föl, bár ő maga műveiben lépten-nyomon használja sajátgyártmányú neológizmusait. A mozgalom csak lassan terjedt és még Draskovic Jánosnak is politikai röpiratában (Dissertatio, 1832) a magyar példára kellett hivatkoznia, hogy a horvát irodalmárokat nemzeti nyelvük továbbképzésére és gazdagítására buzdítsa. Draskovic munkássága azonban fordulópontot jelenít a magyar-horvát szellemi érintkezésekben. Az elválasztó politikai ellentéteket ő fejezte ki először pontosan. A 30-as évek óta aztán egyre hevesebb összeütközésekre került sor magyarok és horvátok között. A hétszázados magyar-horvát kulturális kapcsolatok, az egyre romló politikai viszony következtében, ha nem is szakadtak meg teljesen, természetes fejlődésükben mégis erősen visszaszorultak. A nemzeti eszme feltámadása a két népet politikailag szembeállította és érzelmileg elhidegítette egymástól. Ennek következtében persze elsikkadt a szellemi javak kicseréléséhez szükséges lelki alap, melynek helyére a politikai gyűlölet lépett. Az első világháború után horvát és magyar kutatók már megszabadulva politikai előítéleteiktől, egyre jobban a múlt magyar-horvát kapcsolatainak felkutatása felé fordultak s egyre inkább visszatértek azokhoz a szellemi hagyományokhoz, melyekkel mintegy száz évvel ezelőtt szakítottak.

Hadrovics László

3. MAGYAROK ÉS SZLOVÉNEK

A magyarságnak a szlovéniséggel való honfoglalással kapcsolatai a kezdődnek. A Dunántúl délnyugati sarkában (Alsó Pannóniában) ugyanis a honfoglalás előtt néhány évvel még egy független szlovén birodalmat találunk, és pedig a mai országhatárokon túlnyúló határokkal, amely birodalom a mai Vas, Zala és Somogy vármegyék területén — székhelye egykorú szlovén feljegyzések megállapítása szerint Blatni grad, vagy Blatograd, Blateriiski grad (a német kútfők Mosapurg-ja) — a Balaton délnyugati csücskének közelében, valahol a mai Zala vár táján lehetett. A szlovén Blatograd és a német Mosapurg egyaránt „Sárvár“-t, „Mocsársárvár“-t jelent, s az elnevezés a táj jellegének megfelelően kapcsolatos Balatonnak, a „sáros“, ingoványos, mocsaras

páppá („blato“ = sár) tónak és környékének a nevével. Blatogradban a szlovén történetírók állítása szerint, a 869—874 közötti években Kocelj fejedelem uralkodott, aki nagy barátja és támogatója volt a székvárosán keresztül Rómába pápai audienciára utazó szláv apostoloknak, Szent Cirillnek és Metódnak. Uralkodásának utolsó szakaszát homály föd'i, amelyet a legújabb történeti kutatásoknak sem sikerült eloszlatnia. Legutóbb és legterjedelmesebben Franc Grivet szlovén történetíró foglalkozott a Kocelj-problémával „Slovenski knez Kocelj“ című művében (Ljubljana, 1938). Sajnos, a magyar történettudomány mindmáig nem méltatta kellő figyelemre ezt a szakmunkát, pedig a magyar és a szlovén kutatás eredményeinek szembesítése bizonyára sok tekintetben haszonnal járna.

Kocelj 844 táján eltűnik a történelem színpadáról. Sorsáról, esetleges utódairól semmi bizonyosat sem tudunk. Népe elveszti függetlenségét, frank fennhatóság alá kerül, de — itt marad s a magyar honfoglalás ténye új életformát jelöl ki számára. A magyarság nagylelkűen bánt a békés természetű lakossággal; teljes felszívódása több mint egy évezreden keresztül sem történt meg, hiszen utódai Vas és Zala megyében — a hazai szlovénok vagy közkeletű mai magyar nevükön: a vendek — még ma is élnek, a század elején pedig még Somogyban is volt telepük (Trany) 1597 lakossal.

Természetes, hogy az évezredek együttlés, az ország határain túlról pedig a szomszédi kapcsolatok nem maradhattak hatás nélkül. Ez a hatás kezdettől fogva kölcsönös volt, bár a dolog természetéből folyik, hogy az első időkben a szlovén hatás volt erősebb, hiszen a keresztény hitre tért és európaivá váló magyarság az átalakító ráhatásokat elsősorban azoknak a népeknek a közvetítésével kapta, amelyekkel a Kárpátok medencéjében közvetlen érintkezésbe került. Tudjuk, hogy e tekintetben! milyen fontos szerep jutott a szlovénségnek, különösen a térítés és az európai keresztény kultúra és államberendezés alapvető kérdéseiben. Sajnálatos azonban, hogy míg a hazai tudományos kutatás — különösen a világháború előtti és utáni évtizedekben — szinte maradéktalanul feltárta a magyar művelődés szlovéneredetű gyökereit, addig a fordított irányú kulturális ráhatással — a magyar szellemnek és léleknek «a szlovénségre gyakorolt hatásával — eddig alig foglalkoztunk. Van ugyan tudomásunk ilyen kísérletekről is („A vend nyelv magyar kölcsönszavai“), de ez az elszigetelt munka még ma — közel 40 év után is — kéziratban hever. Pedig a magyar szellem eleven erejének és komoly fajsúlyának ismer-

rete csak akkor válik teljessé, ha a szaktudományok azt is megállapítják és lemérik, mit adott a magyarság a környező kultúráknak és azokon keresztül az európai művelődésnek és az egész emberiségnek. Ha a magyarságnak a szlovénségre gyakorolt kultúrhatásait kutatjuk, éles határvonalat kell vonnunk a hazai szlovén (ma általában: vend) és a határontúli — a világháború előtt általánosan osztrák szlovénnek nevezett — szlovén népi terület között. Az előbbi ezer éven keresztül élt a magyarsággal egy egységes nemzeti és állami terület határain belül s így magától értetődik, hogy a közös állami életforma ezernyi kapcsolatot teremtett minden viszonylatban. A magyar földesurak joghatósága alá került föld népe mindenben magyar gazdái intézkedéséhez és szándékaihoz alkalmazkodott. Elszigeteltsége és önálló fejlődési lehetőségeinek hiánya egyfelől sok ősiségét őrzött meg a maroknyi nép nyelvében, életformáiban és kultúrhagyományaiban, másfelől azonban egyúttal akadályozta is, vagy legalább is lassította az önálló fejlődés feltételeinek kibontakozását.

Az elszigetelődés egyik legelső következménye lett a vend irodalom igen kései megindulása. A könyvek nagyrésze német- és magyarországi (győri, kőszegi, soproni, pozsonyi, szombathelyi) nyomdákban készül, és pedig túlnyomóan a mindenkor szokásos magyar hangjelöléssel és betűhasználattal. Ljudevit Gaj helyesírási törekvéseinek diadala után azonban a vend irodalomban is megjelenik a gajica, a szláv nyelvek hangtani természetéhez jobban alkalmazkodó modern betűsor, de a világháború koráig csak átmeneti jelleggel, szinte csak kísérletképpen. A legelső vend nyomtatott könyv, amelyről tudomásunk van, bár egyetlen példány sem maradt belőle, csak 1715-ben jelenik meg Halléban: a véghelyi (krajnai) Temlin Ferencnek magyarból fordított Győrszki katekizmus.

A vend irodalom mindmáig elsősorban egyházi, hitbuzgalmi, nap-tár- és tankönyvirodalom. Szépirodalmi tekintetben jóformán csak kísérletekről és fordításokról beszélhetünk. A fordítások jórésze magyarból készül. Legnevezetesebbek Kardos János hodosi ev. lelkipásztor költői fordításai Petőfiből, Vörösmartyból, Tompából, Eötvösből és Aranyból (Toldi és Toldi estéje). Az első vend folyóirat, Augusztics Imre országgyűlési gyorsírónak és magyar szépírónak Prijátei-e (1875—79) Budapesten jelenik meg.

Igen jelentékeny szerepe volt a katolikus vend¹ könyvek kiadása terén az újonnan alapított szombathelyi egyházmegye (1777) első püspökének, Szily Jánosnak, aki a legmesszebbmenő erkölcsi és anyagi

támogatással mozdította elő a vend hitbuzgalmi és iskolai könyvek írását és terjesztését. A bibliafordító Kuzmics Miklós munkáinak legnagyobb része neki köszönheti megjelenését.

A külföldi vendeknek különösen Északamerikában van figyelmet érdemlő irodalmi életük. Heti- és havilapjaikban egész sereg magyarból készült fordítással találkozunk a szótárszeirkesztő Fiiszár János buzgóságából (Arany-versekkel, Vas Gereben-, Jókai-, Gárdonyi-, Mikszáth-regényekkel és novellákkal), főleg a Betlehemben Kardos Sándor szerkesztésében megjelenő [^]Amerikaiainszki Szlovenčov Glász[^] (Amerikai vendek hírnöke) című hetilapban.

De hosszú volna felsorolni a fordításokban jelentkező összes magyar irodalmi hatásokat. Elég, ha befejezésül megállapítjuk: nem volt lap, folyóirat, naptár vagy vegyestartalmú egyéb vend kiadvány, amely sűrű időközökben ne közölt volna fordításokat a magyar irodalom java terméséből a szinte kivétel nélkül magyar iskolákból kikerült szerkesztők gondossága folytán.

A fentebb említett elszigeteltségnek másik következménye lett: a magyar köicsonszóknak korai és nagyterjedelmű beözönlése. Ez a beözönlés még egyre tart, sőt — merem állítani — ma erősebb, mint valaha, mert az elmaradt, iskolázatlan nyelv nem bírja a versenyt (ne felejtjük el, hogy mindmáig még saját nyelvtana sincs!) s így egyre gyámoltalanabbá, 'esetlenebbé válik a műveltség fejlődésének szédür letes sodrában, s éppen ezért mindinkább kénytelen idegen nyelvekre támaszkodni, elsősorban a magyarra és a németre. A honfoglalás korában és az azt követő századokban éppen fordítva állott a dolog; akkor a magyarság vett át seregestül a vele együtt élő szláv népektől olyan fogalmakat és szavakat, amelyek a Középeurópában) letelepülő keleti nomád nép számára újak voltak.

A jövevénytiszavak között szép számmal vannak igék is (többnyire üva, iva tönövekvénnyel). A névszói kölcsönzések az egyéni és közösségi élet legkülönbözőbb területeiről valók. Számításunk szerint az összes kölcsönszavak száma meghaladja a 300-at. Lássunk néhányat: áldov (áldozat, felajánlás, fogadalom, áldás); aldüvat't (áldozni, felajánlani); atta-batta (ebadta!); бага (bagó); bajuszt (bajusz); baligacsa, baligács (balog); bantüvati (bántani); béros (béres); bersák (bíróság); beteg, beiezsen (beteg); btn (bűn); btröv (bíró); bizon (bizony), bolondüvati (bolondulni); bár, jelibár (bár, ugyebár); bátriven (bátor); berek (berek); borzebi (borzeb, ebiborz); boszorka (boszorkány); kucsa (búcsú); bundás (bundás); capás (csapás, keréknyom); capolá-

rosa (csapláros); címén, cméri (címer, cégér); csaler, csal erén (csalárd, táltos, bájoló); csiga (felvonó csiga); csonta (csont); csósz (csósz); düla (dülő); engedüvati (megengedni); esküt (esküdt); fajta (fajta); jak (fakó ló); falat, falájcsek (falat); féle, felé (féle); fére (félre, el); folas (folyosó); fodiv (fattyú); fűtis, fűtas (fűtő); fűzeti (fűzni); ginvavi (gyenge, zsenge); gőzös (gőzös, vonat); gúla (gulya); gjelázivati (gyalázni); jezeró (ezer); gjHés (gyülés); hajöv (hajó); hamicsen (hamis); harcivati (harcolni, izegni-mozogni); haszek (haszon); hév, ér (hír); hérecsni (híres); hintöv (hintó); hitváni, tváni (hitvány); inas (inas); kefe (kefe); kefeti (kefélni); kép (kép); kepesni (képes), ketöz (kettőző, kévekötő); kezes (kezes); kincs (kincs); kincseti (díszíteni); kolapos (kalap); kormán (kormány); kődis (koldus); követ (képviselő, követ); megjöv (megye); mentüvati (menteni); mezöv (mező); nemesnják (nemesember); odomás (áldomás); ország, orszacski (ország); örocsni (örökös); pajdás (pajtás); példa (példa); püspek (püspök); renda (rend); rendelüvati (rendelni); rész, részor (rész, részes munkás); sereg (sereg); sógor, sogörcs (sógor); sör (sör); szabói (szabó), szaga (szag); szálas (szállás); szándok (szándék); szaré (szár); szeles szeles, ügyetlen); tanács (tanács); tanácsivati (tanácsolni); tilos (tilos); tova (tolvaj); töreki (törek); szer szán (szerszám); szikesina (szükség); szirina (szűr); szurkáló (pipaszurkáló); törvin (törvény); vallüváu (vallani); vágás (vágás, erdei tisztás); válasz (felelet, válasz); valón (való); várna (vám); verosziüvati (virrasztani); vesznoti (elveszni, eltűnni); zsiros (bagó); zshiván (zshivány).

Mint látjuk, akad! köztük néhány visszakölcsönzés is (pl. kormán, püspek, renda, zsiros, stb.).

Magyarnyelvi hatásnak tulajdonítjuk a vend' hangsúlyviszonyoknak feltűnő s a magyarhoz nagyon hasonló leegyszerűsödését. Hangtani tekintetben egyéb feltűnő találkozások is akadnak (pl. a j =gy hangváltozás).

A határontúli szlovénségre gyakorolt magyar kultúrhatásokat egészen másképpen kell megítélnünk, elsősorban azért, mert ebben az irányban — szoros együttélés és sorsközösség hiányában — csak szűkebbterjedelmű, alkalmoszerű, rövidebb lélekzetű és éppen ezért lazább, bár a fejlettebb nyelvi és nemzetiségi kultúra miatt sokszor tudatosabb kapcsolatokról lehet szó. A ráhatásokat kiváltó legszámottevőbb alkalmak lehettek: a honfoglalást követő időkből az együttélés emlékei (bár ennek kulturális eredményeit elsősorban a hazai szlovének örökölték), a határokon átszivárgó szellemi árucseré, a közös erőfeszítéseket igénylő

vagy a határokon túlsapó nagy történelmi mozgalmak (Mátyás harcai, a török elleni közös vállalkozások, stb.).

A murántúli szlovén, szókincs magyar kolcsönszóállománya csak egy kis töredéke a vend nyelvének. Ott magától értetődően a németnyelvi kölcsönzések kerültek túlsúlyba a magyarokkal szemben. Anyagában egyébként alig van valami olyan, ami a vendben is elő ne fordulna, vagy elő ne fordult volna régebbi, irodalmi nyelvben (ilyenek pl. cprida = apród; orjak, orjas — óriás; lopov — lopó, tolvaj).

A nyelvi és irodalmi hatás mellett igen jelentékeny a vend vidéki egyházi díszítő-művészetben keresztül gazdagon beözönlő magyar hatás is. Alig van az országnak még egy tája, ahol ilyen csöppnyi területen ünnyi értékes középkori műemlék maradt volna meg, mint a Vendvidéken. A magyar földesurak és donátorok a vidék román- és gótstílusú kápolnáit és templomait (Tótlak, Bántornya, Muraszombat, Mártonledy, Vízlendva, Felsőlendva, Csendlak, Borháza, Péterhegy, Velemér) már a 14. század első, de különösen második felében pompás freskókkal ékesítették. E freskók jórésze Szent László legendáját illusztrálja (Velemér, Bántornya), s részben még látható, részben pedig még feltárára vár (Bántornya). Mestereik közül legnevezetesebb a névszerint is ismert cégedéi építész és festő: Johannes Aquila de Rakespurga. Magafestette / arcképe a veleméri és mártonhelyi templom apszisában még jól ki-vehető.

A magyartárgyú freskók és legendák bizonyára évszázadokon keresztül elszakíthatatlan és mélyen gyökerező kapcsolatot jelentettek a magyarság és a hazai szlovénség között.

Az osztrák-szlovének felé a legerősebb kulturális kapcsolatot a mi Mátyás királyunk alakjának a szlovén hagyományban rendkívüli népszerűsége jelenti.

Kell, hogy egészen rendkívüli oka legyen ennek a világviszonylatban is kivételes jelenségnek. A maroknyi szlovénség évszázadokon keresztül hódító, hatalmasabb idegenek szolgai jármát nyögte. Minél mélyebben vágott húsába a roskasztó iga, annál sóvárabb szívvel álmodozott-vágyakozott égbetörő pknináinak erdős lejtőin és zeg-zugos, sejtelmes völgyeiben az igazság földi uralma után, s annál fanatikusabban hitt is eljövételében. Ebben az olthatatlan reménykedésben, ebben a fanatikus hitben a nemzet¹ egyetemes életet, jövőt, szabadságot, boldogulást, földi mennyországot jelentő sóvárgása lobogott.

És ekkor híre jön, hogy a szomszédban egy hatalmas király uralkodik. Nem bíborban született, hanem a népből szabadon választott, aki

álruhában járja országát, hogy megbüntesse a zsaroló elnyomókat és igazságot szolgáltasson a kunyhók robotosainak. Személyesen, bajtársaként ismeri minden katonáját Verhetetlen „fekete seregében“ (crna vojska) szlovének és más délszlávok is szolgáltak, s ezeknek rajongó csodálata még tarkította az igazság földi országáról szövődő álmokat. A mondia szerini Mátyást a „Gosposvatsko polje“-n (Boldogasszony mezején, a Maria Saal melletti Zollfeld-en, Karintiában) a nép maga választotta királyává, akárcsak a magyarság Budán a Duna jegén. De persze a gosposvetsko-poljei választás a demokratikus szlovén fejedelmválasztás hagyományos rítusa szerint ment végbe az Isten szabad ege alatt álló fejedelmi kötrónus körül. Megválasztása után Mátyás a 2246 méter magas Krnski grad-ban uralkodott hűséges népén. Merő jóság volt; várának kapui éjjel-nappal nyitva voltak mindenki számára. Csupa aranypénzt veretett és pénzének, a „matjavez dukat“-nak az emléke még ma is él a nép között.

A Hunyadi-háznak a szlovén föld legnevezetesebb történelmi család jávai, a cillei grófokkal való kapcsolatai még közelebb hozták Mátyás alakját a néphez, amely egyszer csak azon vette magát észre, hogy Mátyásban a maga régóta várt megváltóját, az igazság messiását, szomorú sorsával közösséget vállaló küldetéses nemzeti hőst tiszteli, aki meg sem halt — akárcsak Kraljevic Marko —, hanem türelmesen várja valamelyik planina mélyében az idők teljének megérkezését. A legtöbb monda a Karintia délkeleti határán, a Dráva völgye fölött örökdő, 2726 méter magas Pleca-planina körül kering. Más, a mondában szereplő planinák: a Ljubljana melletti Krim, a stájerországi Konjiska gora, z: Cerknica melletti Slivnica, a hóborította, hármascúcsú Triglav, sőt egyes változatok szerint éppenséggel a magyarországi Budimska gora (Budai hegy). Ezek valamelyikében alszik Mátyás király hűséges feleségével, Alecica-val és marcona fekete seregével együtt. De egyszer majd üt az óra: megszólal a hegy fölött az „arany madár“ (zlata ptica), vagy más jelei lesznek a megváltó nagy pillanat jövetének. S akkor tüstént megnyílik a hegy, százados álmából felocsúdik a nagy király és kísérete s a hegy mélyéből elővágat, hogy békét, boldogságot, igazságot hozzon a maga hűséges népének és az egész világnak. Új aranykorszak virrad a világra, ha az a boldogságos óra elérkezik. Lesz ugyan még egy szörnyűséges utolsó csata a Sorsko poljé-n mellett (a Sora-folyó mezőn, Kranj városa alatt), amelyben azonban Mátyás legyőzi a szlovén nép ellenségeit és az ellene szövetséget kötött hét királyt. Valóságos ítéletidő

lesz a csata; Mátyás seregéből hét vitéz kivételével mindenki el fog esni, de Mátyás evvel a hét vitézzel győz és a világ ura lesz. Győzelme után örök béke derül az emberiségre.

Kjer trivrsna smreka rase,	(Ahol hármás fenyőfa nő,
Mir bo sklenjen v Sorskem poljt;	Békét hoz majd Sors ka-mező;
Trzje kralji zlate case	Aranykort teremt három király,
Ustanovjo, vse bo bolji,	S minden jobb lesz a tavalyinál.)

Mátyás király ezekben a népmesékben, mondákban, dalokban és balladákban sokkal több közönséges történeti hősnél: valóságos mithikus hős.- A nép az ősi szlovén mithosznak foszladozó hagyományai-ból kiemeilre a legtündöklőbb jelenséget: a nap fiát (scncni fúnak), aki tavasszal feléleszti és megfiatalítja a dermedt anyaföldet. A gyönyörű tündérmese minden káprázatát és a nemzeti lélek egész csorbítatlan örökségét észrevétlenül átmentette Mátyás alakjába. Benne testesítette meg évezredes vágyait, az ő biztosra vett eljövételétől várt mindent. Canikar Iván „Potepuh Marko in kralj Matjaz“ (Mihaszna Marko és Mátyás király) című regényében így jellemzi és magyarázza ezt a vég nélküli sóvárgást és időtlen várakozást: „Mért vegyem el tőlük ezt a sóvárgást? Hogyan lehetnének meg nélküle? Most még vonszolják igá-jukat. Hogyan birnák el Mátyás király ígérétenek igéi nélkül? Mi lenne velük, ha váratlanul kilobbanna a messziről feléjük csillanó üdvösséges mennyország fénye? Nem tudják magukat megváltani. Boldogok hát, hogy legalább hihetnek a megváltásukban és a megváltójukban!“

Szlovén irodalomtörténészek (különösen Simon Rutar és Janes Scheinigg) azt állítják ugyan, hogy Mátyás király csak történelmi erő-knek természetes nyomására és több kedvező körülménynek egyidejű jelentkezésére lépett a szlovén mithosz és mondaköltészet korábbi nem-zeti és mithológiai hőseinek (a soncni junak-nak, Kurent-nak, a devcsi kralj-nak stb.) a helyébe, és hogy új szerepében a nevéen, néhány jelzön, halovány vonatkozáson és helynéven kívül semmit sem őrzött meg ma-gyar jellegéből, hanem — éppen a mithikus és mondai hagyomány ellenállhatatlan nyomására — ízig-vérig szlovénné formálódott. Szerin-tük tehát — és úgylátszik, nem minden valószínűség nélkül — az új, történelmi név csak korábbi nevek pótlására és egy személyben való összefoglalására szolgált, mindenesetre némi időszerű történelmi ak-tualitásnak a belekuszálásával. Csak így tudott igazán nemzetivé lenni, csak így nem bánthatta a szlovénség önértetét a kölcsönvétel ténye. Ez

a sajátos és erőteljes nemzeti jelleg különbözteti meg a szlovén Mátyás-legendát az összes szomszédos népek Mátyás-mondáitól és meséitől. Így érthető meg az is, hogy a legenda olyan mély és kitéphetetlen gyökeret vert a szlovén lelkiségben. Mátyásban a szlovénség mindenkor saját-maga ideális képviselőjét látta és látja, minden hibájával és erényével egyetemben.

Így érthető meg az is, hogy nem csekély politikai feszültség idejében a Peca-planina lejtőjén, az Uletova koca nevű turistaház közeiben, egy barlangszerű sziklamélyedésben a kitűnő Niko Pirnat vésőjével (1654 méter magasságban) szobrot is emeltek Mátyás királynak. Az 1932 augusztus 21-i leleplezés Szlovéniának: ujjongó, hálaadó ünnepévé lett.

Azóta augusztus folyamán évről-évre megismétlődik a hódolat, amelyre az egész szlovén nép hivatalos. Matjazevamje a sajátos neve ennek az ünnepnek, ami „mátyáskodásnak“ — vagy némi tréfás mellékízzel „matykózásnak, matyizásnak“ — volna fordítható. Ezt a szót ugyan Cankar Iván, a szlovén nép legnagyobb regényírója alkotta, de nagyszerű érzékkel, úgyhogy egykettőre általánossá lett. Ezeken a nemzeti ünnepnapokon valóságos búcsújárás színtere a Peca planina; sátor-táborokat vernek a barlangkörüli lejtőn és a százados hagyományokban gyökerező lelkesedéssel, szinte gyermekes ujjongással hódolnak a nagy király emlékének.

Mátyás király azonban nemcsak a szlovén népköltészet és népi hit állandó és visszatérő központi alakja, hanem a műköltészetben és a művészet minden ágában: a szobrászatban, a zenében, a festészetben is sokszor találkozunk vele. Zupancic Ottó, a legnagyobb élő szlovén lírikus, pompás, balladaszerű költeményt írt róla. Cankar Iván, az immár világhíressé vált szlovén regényíró egy nagyon szép és mindig időszzerű költeményben (Sobd'a — ítélet) és Posepuh Marko in kralj Matjaa c, regényében nyúlt avatott képzel a monda gazdag anyagához. Regényében példát akart mutatni a nemzeti tárgynak modernül népies feldolgozására. Szimbolikus alakjáról a népmesék átlátszó üveghangján és megejtő naivitásával mesél jelképes értelmű történeteket. Hőse, Marko, az évezredes szlovén álmodozásnak, réveteg, szakadatlan és céltalan tovavágyódásnak, igazságot sóvárgó nyugtalanságnak mesterei és jellegzetesen rajzolt képviselője.

Van Cankar Ivánnak egy Kralj Matjaz című rövidke rajza is, amely Podohe iz sanj (Álomképek) című, a világháború rémségeivel beárnyékkolt novelláskötetéből való. A legendának kitágított kereteibe foglalja

az egész szenvedő, megalázott emberiséget. Ez a Mátyásról rajzolt kép tehát a legegyetemesebb szintézis eredménye, és bár erősen és jellegzetesen cankari, mégis élesen bevilágít az egész szlovén népnek a lelkébe, valamint a nemzetivé vált Mátyás-monda mélységes és mindig időszerű értelmébe. A Mátyás szendergő serege felett pislákoló mécs „a várakozásnak, az ígélet, a Teljesülés eljövendő nagy órájában való tisztaságos, kiirthatatlan hitnek a mécsese“ az egész „kifosztott, ostromozott, megalázott és meztelenre vetköztetett Emberiség“ számára,

Nincs terünk a Mátyás-hagyományból táplálkozó számos szépirodalmi írásmű valamennyiét felsorolni. Kuriózumképpen csak Terdo Koznaknak a Sodobnost 1938. évi utolsó számában megjelent Kralj Marjad című drámai kísérletét említem még meg, amely „Vidám szlovén történetek“ c. háromfelvonásos színművének első részeként látott napvilágot. Ennek a kis dramatizált történetnek a tárgya hasonló az „Új Zrinyiász“-éhoz. Mátyással a rendőrszobában találkozunk, ahová — időelőtti felébredése után — bekísérte a megrökönyödött rendőrőrszem. Furcsa helyzetek adódnak, amelyek nem mindig méltók a Mátyás-hagyomány legendás nemzeti hőiséhez. Végül is „csodalátni“ összesereglik a város egész lakossága.

Hogy milyen egyetemes és hogy milyen mély gyökeret vert a Mátyás-hagyomány szlovén földön, a számos irodalmi és művészeti feldolgozáson kívül legjobban az a tény bizonyítja, hogy mindenfelé találunk róla vagy feleségéről, Alencicárói elnevezett patakokat, vízeséseket, utakat, hegyeket, barlangokat, sziklákat, a gazdasági és társadalmi életben pedig vállalatokat, intézeteket, vendéglőket, olvasóköroket, iparcikkeket stb. A Grosuplje melletti cseppkőbarlang (Jama Zupana Permeta) egyik festői részletét „préstól; kralja Matjaza“: Mátyás király trónjának nevezte el a nép szeretete és kegyelete. A ljubljana-i nemzeti múzeum néprajzi osztályában őrzött méhkaptár-tábláknak (panjske koncnice) világhíres és egészen különleges gyűjteményében (650 darab!) több olyan példányt találunk, amelyek a Mátyás-mondák egyes jeleneteit ábrázolják többszínű festményeiken (Mátyás trónján, koronával a fején, kezében jogarral, katonái társaságában; Mátyás miniszterei között; Mátyás tánca; Mátyás alszik a kerek asztalnál).

A Mátyás-hagyomány igen régi Szlovéniában. Már Nicoletti, 16. századi friauli történétíró említi a tolminbeliekről, hogy szívesen énekelnek Mátyás királyról: „Uano éssi cantare in versi né varü módi deila ioro lingua le lodi 'di Christe e de Deati, nonche di Mattié re d'Ungheria e di altri celebri personagi di epeik Nazione“. Nicoletti óta — e

tényre vonatkozólag — az értesülések egész sorára hivatkozhatunk. A mindmáig fennmaradt népi költemények közül legértékesebb és legismertebb az a négy balladáshangú elbeszélő költemény, amelyek egyike Mátyás házasságáról (Zenitba Matjosa kralja), másika török fogságáról (Matjas v vozi turski), harmadika Mátyás haláláról (Matjasova smert), negyedik pedig az Orpheus-oiithoszhoz hasonló pokoljárásáról (Kral Matjas pred pekлом) szól. Mindegyike több változatban is előfordul s némelyiknek dallamát már száz évvel ezelőtt lejegyezték (Stanko Vraz),

A dalokban, hőskölteményekben, balladákban, népmesékben és a tudatos szépirodalmi feldolgozásokban általában háromféle Mátyás-egyéniséggel találkozunk: 1. a hőskölteményekben; egy epikus hőssel minden különösebb szlovén nemzeti jelleg nélkül; Mátyás magyar volta ezekben a legszembeötlőbb; 2. egy nemzeti hőssel a népmesékben, amelyekben Mátyás a szlovén nép képviselőjeként szerepel; és végül 3. az igazságra szomjazók, a szenvedők, megaláztatott egyetemes képviselőjével (főleg az újabb szlovén irodalomban, elsősorban pedig Cankar Ivánnál).

A Mátyás-hagyomány a legállandóbb érték, amit a magyarság adott a szlovén népnek; de a szlovénség számára is ez a legegységesebb és legmélyebb népi és nemzeti élmény. A magyarság az ezen élményben számára kínálózó előnyöket a századok során nem igyekezett a maga javára kiaknázni.

A Mátyás uralkodását és a gyászos mohácsi veszedelmet követő szakadatlan török harcok és vallási villongások bizonyára csak erősítették és mélyítették a szlovén nép sóvárgó vágyakozását a boldog és dicsőséges mátyási idők után. Azért jegyezheti fel Nicoletti „már a ló. század közepén, hogy a szlovének a Boldogságos Szűz Márián kívül elsősorban Mátyás királyról énekelnek.

A török harcokat követő kuruc—labanc-világból is van néhány érdekes magyar vonatkozású emlékünknél: Kruci v Ormozi v leti 1704 (A kurucok Ormozsban 1704-ben) címen ismeretlen szerzőtől egy ballada-szerű, népieshangú költemény maradt fenn, amely a kurucoknak betöréséről, garázdálkodásáról és kiveréséről szól. Ezen költeményen kívül két egykorú festményt is ismerünk a kurucok határmenti betöréseiről. Mindkettő Ljutomer (Lufctembörg) mezővároska városházának tanácsstermében lóg. Az egyik azt a jelenetet örökíti meg, amint Simon Pornat, sveti krizi plébános 1683-ban a kurucok ellen a murántúli síkságra, Csendlak és Muraszombat irányában (a már nehezen olvasható felirat szerint: Dischina és Ojsnidz felé) vezeti híveit; a festményt maga

S. Pornat készítette az esemény emlékére. A másik kép 1713-ban készült és a luttembergiek harcát ábrázolja Varasic Gregor városbíró vezetése mellett a kurucoknak 1708-i betörése alkalmával.

A szellemi kapcsolatok tudatos és tervszerű felvétele és ápolása azonban csak a 19. század második felében kezdődik. Sajnos, többnyire osztrák közvetítéssel, isni érthetőleg a hatás erejének és frissiségének rovására történt.

A költészetben Lujza Posmakova-n'ak a Kres-ben (1882) közölt két magyar dala után csak az újabb időkben találkozzunk újabb fordításokkal: Alojzij Benkovic lefordítja Petőfi „Szeptember végén“ c. elégiáját (Zrnje, 1920—21), Franc Muracic Petőfinek „Egy gondolat bánt engemet . . .“ c. rapszodiáját és Gyóni Gézának „Csak egy éjszakára . . .“ c. versét (mindkettőt a „Mladi Prekmurec“ 1938. évi folyamában); Alajz Gradnik négy Ady- és 1—1 Lányi-, Kosztolányi-, Reichard Piroska-verset (Ljubljanski Zvon, 1933: 615—6. o.).

A széppróza terén régebben Jókai neve volt a legismertebb. Első fordítása (Adamante) már 1871-ben jelenik meg Lavoslav Gorenjec tollából (Letopis Matice Slovenske, 285—294. o.). A világháború után e tekintetben is nagyobb az érdeklődés. Végzetes hiba azonban az, hogy a fordítók nem ismerik eléggé a magyar irodalmat s, legtöbbször ötletszerűen vagy véletlen, külsőséges irányítások alapján ültetnek át egy-egy regényt vagy novellát. Máskülönben nem esett volna meg az, hogy Petőfinek „A hóhér kötelé“-t rövid időn belül ketten is lefordítják. (C. Golar: Rabljeva vrv, 1911; Francé Bevk: Krnikova vrv, Trieszt, 1934). Sokat fordítanak: Makó Robic (Surányi Miklóstól, Bónyi Adorjántól, Herczeg Ferencről, Heltai Jenőtől, Terescsényi Györgytől) és Vilko Novak (Karinthy Frigyesről, Földi Mihálytól, Zilahy Lajostól, Surányi Miklóstól, Bibó Lajostól, Kosztolányi Dezsőtől).

A vend származású Misko Kranjec vendtárgyú regényeiben lépten-nyomon találkozunk magyar alakokkal s a korábbi magyar világra utaló vonatkozásokkal. Egész tanulmányt lehetne írni ezekről a sokszor félresikerült, de esztétikailag mindig érdekes alakokról s arról a politikai, társadalmi és szociális felfogásról, amely e regényekből — a modern szlovén széppróza egyik legizmosabb és legismertebb képviselőjének műveiből — felénk árad.

A magyar szellemi életnek állandó és tudatos szemmel tartása csak a legutóbbi évtizedben kezdődött. A Vasi (Dunán/túli) Szemle ismételten hozott Hungarica in Slovenia címen értesítéseket a szlovén szellemi élet magyar vonatkozásairól, viszont Vilko Novak (Slovenica m Hun-

garia címen a magyar glóbusz kulturális eseményeiről számolt be olvasóinak a ljubljanoi „Slovenec“ s egyéb orgánumok (főleg a szépirodalmi és művészeti „Dom in Svet“) hasábjain. Mindkét részről örömmel fogadták a szellemi kapcsolatoknak illetően tervszerű ápolását. Az új világháború azonban ezt az önzetlen munkát is igen megnehezítette.

A magyar irodalomtörténet fejlődésének első, vázlatos áttekintését Franc Susnik adlta „Pregled svetovne literature“ (Világirodalmi áttekintés) című munkájában (1936, 170—1. és 420—425 o.).

A legvégére hagytuk a szlovén szellemi életnek magyar irodalmi szempontból vett legnagyobb eseményét: Madách „Az ember tragédiájának Zichy Mária áldozatkészségéből reprezentatív kiadásban megjelent fordításai (Fáy Dezső ismert fametszeteivel). A fordítást (Tragédia cloveka: Ljubljana, 1940) Vilko Novak és Tine Debeljak végezték. Novak a színmű jelentőségének ismertetése céljából szép bevezető tanulmánnyal toldotta meg a fordítást. Novak és Debeljak evvel a mesteri fordítással örök hálaára kötelezték a magyarságot.

Pavel Ágoston

MAGYAROK ÉS ALBÁNOK

Az albánok kapcsolatai a kárpáti Magyarország területével igen légi korra,nyúlnak vissza; túlzás nélkül állíthatjuk, hogy kezdetük jóval több, mint ezer évvel előzi meg a magyar honfoglalást. Ha meg is fogadjuk el a Balkán-kutatás egyik lelelkesebb úttörőjének, Weigand Gusztávnak ama nézetét, hogy az albánok ősei hajdan a Bihar-hegységben laktak, mégis el kell ismernünk, hogy az albánok története tulajdonképpen közvetlen őseiknek, az illíreknek történetével kezdődik. Ha pedig — teljes összhangban, az albán nyelvészet és őstörténet mai legkiválóbb szaktekintélyeivel — e felfogást magunkévá tesszük, akkor jóformán Magyarország egész délnyugati része, az antik Pannónia, mint az illír terület, szerves része tűnik elénk. Pannónia ókori lakói — a nyugat felől jövő kelta és a délnyugatról behatoló római befolyás előtt — túlnyomórészt kétségtelenül illírek voltak; édestestvérei a Balkán-félsziget nyugati felében letelepedett illír törzseknek. Pannónia és Paeonia nevének összecsengését már a romantikus történetírás felfedezte, de etény teljes horderejét csupán a modern ókortudomány ismerte fel. S a régészeti kutatások arról is meggyőznek, hogy itt, a Dunántúlon még a római hódítás után is a lakosság legnagyobb része illír eredetű maradt, tehát távolról sem szakadt meg a folytonosság a praelatin és a romanizált lakosság között oly módon, mint a Magyarország keleti felében kialakult Dacia provinciában. Mivel pedig egyes középkori források szerint arról is van némi tudomásunk, hogy a pannóniai romanizmus végső töredékei még közvetlenebbül érintkezettek a honfoglaló magyarsággal, szinte szellem) folyamatosságot szabad megállapítanunk az illír-kelta lelkiségű Pannónia és az itt megtelepülő magyar törzsek között. Az írás e távon annál mélyebb nyomokat hagyhatott, mert még régebben, körülbelül Krisztus előtt két-háromezer évvel az illírek a tájon vonultak át északról délre tartó nagy vándorlásuk során is.

Mindeme őstörténeti kapcsolatokról eltekintve, a magyarság a Kárpátmedencében átélte ezredéves történelme folyamán többször közvetlen

kapcsolatba is került Albániával és az albán néppel. A középkor utolsó századai folyamán) az árpádházi királyok politikája dél felé vezetett, amit a Szentszék is jónéven vett, mivel a Balkánon egyaránt kellett küzdeni az ortodoxia és a bogumil (patarénus) szekta ellen. A magyar balkáni politika összefüggött tehát a katolicizmus ottani megerősítésével is. IV. Béla 3268-ban leverte Uros szerb fejedelem hadseregét és kiterjesztette a magyar birodalom határát körülbelül a Durazzp-Skoplje (Uszküb) vonalig, tehát egyidőre az albánok is magyar befolyás alá kerültek. Később a Durazzo körüli kis hercegség is szerepet játszott a birodalmi politikában. Az 1358. évi zárai békében Velence lemondott a keleti adriai patokról és Nagy Lajos király bizalmi embere, Topia lett az albánok oligarchája, aki a „Princeps Albániáié“ címet kapta s hatalma Kruja és Elbassan városokra is kiterjedt. Ezzel Nagy Lajos Albánia jelentős részére biztosította befolyását. Az 1381. évi torinói béke ismét Magyarországnak juttatta az Adria keleti partvidékét, a durazzoi hercegséggel együtt. Nagy Lajos halála után azonban egyre lazult, később felbomlott ez a kapcsolat és Zsigmond alatt a Velencei Köztársaság visszaszerezte magának nemcsak egész Albániát, hanem a durazzoi hercegséget is.

Nagy Lajos politikai elgondolása nem beolvasztással, hanem valószínűleg szövetséges államok alakjában és perszonális unióval egységesen koordinált politikai célok érdekében vont össze hatalmas birodalmat, amely Albániától a Keleti-tengerig húzódott. Ennek a birodalomnak a dinasztikus gondolon túlmenő vallási célja is volt, mind dél felé, mind kelet, mind pedig észak felé.

Nagy Lajos halála után az eddig egységes birodalom keretén belül évtizedeken át tartó küzdelem folyt és lassanként elvesztek a délnyugati tartományok, szertehullott az egész birodalom. A Balkánon egyre nagyobb erővel jelentkezett az ozmán-törökség, amely Szerbiát már az 1389 évi rigómezei csatában, Havasalföldet 1391-ben, Bulgáriát 1393-ban az ozmán birodalom vazallusaivá tette. Ha a tatárok Ankara mellett 1402-ben nem győzik le a törököket, akkor balkáni előnyomulásuk is erősebb ütemben következett volna be. De a megdöbbsent nyugati, keresztény népek Magyarország segítségével igyekeztek gátat vetni az újra megerősödő ozmán-török hódításnak. Sikerült is évtizedekre megtorpanítani a törökök győzelmes előrehaladását. Különösen Zsigmond, majd Hunyadi János és Mátyás király nevéhez fűződnek: komoly harci tevékenységek. De ezek a háborúk már nem gátolták meg, hogy az ozmánok a Balkánon tovább folytassa hódítását. Szerbia véglegesen 1459-ben, Bosznia 1463-ban lett az egyre jobban terjeszkedő ozmán birodalom tagjává s az;

egész Balkánon csak egyetlen kis sziget próbáit ellenállást kifejteni a győzhetetlen ozmán fegyverekkel szemben: Albánia, amelynek ekkor élt legnagyobb nemzeti hőse, Castriota György, akit az albán Skander bégnek nevez és aki politikájában sokat számított Hunyadi János fegyverbarátságára, majd fiának, Mátyás királynak erős segítségére. Albánia azonban már nem élvezhette ezt a segítséget: Skander bég halála után rövidesen megszűnt a nemzet ellenállása és 1479-ben ezt a kis országot is meghódította az ozmán birodalom.

Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy e középkori magyar-albán érintkezések szinte nyom nélkül merültek feledésbe. Emléküket számos szó örzi mind a magyar, mind az albán nyelvben. Mindenesetre régen került nyelvünkbe, délszláv közvetítéssel, orbonás szavunk, amely az albánoknak történeti magyar elnevezése, olyan, mint a szerbekre a rác, vagy a románokra az oláh. Az albán nyelvnek, jórészt délszláv közvetítéssel átvett magyar elemeiről már Gustav Meyer, az első albán etymologiai szótár szerzője megemlékezett; később Norbert Jokl, a jeles bécsi albanológus, egész tanulmányt szentelt e fontos kérdésnek. Jokl szerint az albán nyelv magyar jövevényszavai a következő csoportokba sorozhatók:

1. Családi, állami és társadalmi élet: északi gég ap (a), apa 1. „idősebb testvér“, 2. „apuska, tata“, vö. magyar apa, szerb jápa; albán birov 1. „falusi bíró“, 2. „vállalat, cég stb. vezetője“, vö. magyar bíró, régen birou, szerb-horvát bírov; albán varos, vö. magyar város, régies szerb varos, stb. A magyar kép szó az albánban „külváros“, egyes vidékeken „hajóor“ jelentéssel bír, akárcsak a tengerparti horvát nyelvjárásokban.

2. Lakás, öltözködés, ipar, pl. szoba 1. „kályha“, 2. „szoba“,?. „női szoba“, vö. magyar szoba; albán saruk'e „cipőfajta“, cf. magyar csizma szár; gég rabus, vö. magyar tovas, stb. A hajdani szerérségi albán telepek nyelvéből idézi Meyer az astal (magyar asztal) szó átvételét.

3. Hadi élet, pl. satore, vö. magyar sátor, sarapol, sarapof, vö. magyar sorompó, stb.

Leveretésük után az albánok is beletörődtek a látszólag megváltoztathatatlanba és miként Makedóniai Fülöp és Nagy Sándor hadseregének magvát képezték az albánok, majd ők voltak a római császárok leghűségesebb praetoriánusai, később a bizánci császárok testőrei, ugyanúgy az ozmán birodalom hadseregében is jelentős szerephez jutottak és ők lettek a szultáni testőrök is. Lassanként az iszlám vallás is elterjedt az albánok között, a lakosság 70%-a lett mohamedán — körülbelül ez

az arány ma is, — a többi lakosság 20%-a albán-ortodox, 10%-a római katolikus. Az iszlamizálódás terén Albániában- különösen nagy szerepet játszott a Bektási-dervis rend, amely még ma is behálózta a mohamedán albánokat. Ezek a bektási dervisek nevelték az ozmán-török hadsereg legkiválóbb katonáit, a janicsárokat, — „Bektás szép virágait“ — akikről tudjuk, hogy javarésze elárvult és hithű moszlimokká és bátor katonákká nevelt fiúgyermekből állott. Vakmerőségüket semmiféle családi kötelék nem korlátozta, tehát fanatikus harcosai lettek a Próféta zöld zászlójának.

Bár az albánok a 430 éves török uralom alatt többször fellázadtak és egészen a 20. századig a török közigazgatás nem is tudott behatolni a 2000 méter magas albán hegyvidék lakosai közé, hanem még maga a Szkutariban székelő török helytartó is csak külön követek útján érintkezhetett a hegyvidéki lakosokkal, — az albánok hűségesebb része mégis erős támasza lett az ozmán-török uralomnak. Sőt amikor a kegyetlen IV. Murád szultán halála után az elpuhult Ibrahimot emelték a trónra, akkor az albán származású nagyvezírek kísérelték meg a már-már bomladozó ozmán birodalmat erős kézzel összefogni. Gelzer egy érdekes összeállítás szerint már ezt megelőzően is, az ozmán birodalom fénykorában 1453—1623. között a 48 nagyvezír soraiban csak 5 volt török eredetű, míg 11 albánt és délszlávot találhatunk. 1640-ben IV. Murád halála után Kara Musztafa nagyvezír kerítette kezébe a hatalmat, majd az ugyancsak albán eredetű Köprülü Mohamed 1656-ban 80 éves korában csak azzal a feltétellel vállalta a nagyvezírséget, hogy korlátlan hatalmat kap és öt évvel később fiát, Köprülü Ahmedet hagyta utódjául a nagyvezírségben.

Uymódon a másfél évszázados török hódoltság alatt Magyarországra is több albán eredetű vezír került. így a budai pasák közül az egykori forrásokból kivehető adatok alapján biztosan megállapíthatjuk, hogy albánok voltak a következők: Vezír Tabáni Jasszi Mohamed pasa (1638—39), Vezír Murád pasa (1650—53), Vezír Arnaud Uzun Ibrahim pasa háromszor is (1670—72. 1673—75, 1677—83) és végül a sorrendben a 98-ik, az utolsó budai pasa, aki Budavár visszafoglalásakor, 72 éves korában, karddal a kezében hősiiesen esett el: Vezír Abdurrahman Abdi Arnaud pasa. Az ő emlékét ma is őrzi hősi halálának valószínű helyén nemes Szabó Sámuel adakozásából emelt fehér márvány emlékmű. Kézírásos eredeti zsebkönyve pedig 1940-ben került a budapesti Hadtörténeti Múzeumba, az albán törzsfőnöki családból származó török politikai emigráns: Basri Güntekin Dukadjin adományaképen.

A 430 éves török uralom idején az albánoknak nem voltak önálló kultúrkapcsolataik Magyarországgal. Mindazáltal a két nemzet kölcsönösen tudott egymásról. Feltételezhető, hogy különösen a másfél évszázados török hódoltság idején az albánok is külön szerepet vittek a hódoltsági területen. Budán a már említett baktási dervisrend kolostora is állott, ennek maradványa a legendás hírű Güi Baba sírkápolna, amely még ma is tiszteletet és érdeklődést vált ki az egész mohamedán világban.

Az ozmán birodalom hosszú fennmaradásának egyik legjelentősebb magyarázata, hogy sohasem áldozta fel a reálpolitikát a presztízspolitikára kedvéért. Amikor viszont 1683-ban már nem reálpolitikai célból, hanem inkább presztízis okokból Bécs szükségtelen elfoglalását kísérelte meg és ez a kísérlete csúfos kudarcot vallott, egyszerre halványodni kezdett az ozmán birodalom csillaga is. Három évvel később már Buda templomaira is felkerült a kereszt és a törökök kénytelenek voltak fokozatosan visszahúzódní. De az egykor oly hatalmas birodalom sorvadása még így is több mint két évszázadig tartott, egészen az első világháború utáni összeomlásig.

Ez a bomlás leginkább a 19. században vett erősebb ütemet. A francia forradalom új eszmevilága a szabadság, egyenlőség és testvériség jel-szavainak eredményeképpen egyre inkább tudatosodó nemzeti érzés, az ozmán birodalom különböző részeiben is érezhetővé vált. Az albánok a 19. század folyamán 1822-ben, 1827—1831-ig, 1843-ban, 1844-ben, 1847-ben és 1879—81 között lázadtak fel a török uralom ellen. Minden esetben véresen kellett leverni a megmozdulást s ugyanakkor többszáz ezer albán vándorolt ki az anyaországból.

A 19. században a Balkánon keletkezett forrongás valóságos „hélium omnium contra omnes“ lett. Az albánok ellen is egész sor háborút idézett fel, a szerbek részéről, akiknek nagy-illír álmát az albánok külön nemzeti törekvése meglehetősen keresztelte. Az albán, törekvések viszont főként az akkori Osztrák-Magyar Monarchia külügyi köreibe találtak támogatókra, mert így akarták többek között Szerbiát is közrefogni. A külpolitikában azonban Bécs mellett Budapest is erősen támogatta az albán függetlenségi törekvéseket. Bismarcknak 1878-ban tett kijelentése erős ellenhatást keltett az albánok körében és feleletül életrehívták az Albán Nemzeti Ligát. II. Abdul Hamid szultán alatt egyre tudatosabb albán nemzeti felkelések sietteték az ozmán birodalom bomlását. 1904-ben Bukarestben albán menekültek összehívták az első nemzetgyűlést, amely 1907-ben a hágai konferencia elé terjesztette memorandumát, de egyelőre még eredmény nélkül.

A törökök a kemény elnyomás eszközeihez nyúltak. Nem engedték meg az albán nyelv használatát sem. Az Olaszországban, Romániában, valamint Görögországban és Amerikában élő albán kolóniák által kiadott albán nyelvű könyveket, röpiratokat, újságokat, csak a legóvatosabb módon sikerült becsempészni az anyaországba, ahol még csak albán nyelvű népoktatást sem kaphattak a törököktől. Más részről viszont egész csomó olyan politikai irányú könyv, füzet, cikk látott napvilágot, főleg német, francia és angol nyelveken, amelyeknek közös céljuk volt, hogy a nemzetközi közvélemény előtt diszkreditálják az Osztrák-Magyar Monarchia albán politikáját. A tények elferdítésével egyenesen tagadásba vették még az albánok nemzeti jellegét is. Szerintük soha nem is volt albán nyelv vagy nemzet, tehát a Monarchia politikája teljesen alaptalan és csak újabb tűzfészket fog létesíteni a Balkánon.

1908-ban mégis az albánok felkelése volt egyik oka Abdui Hamid szultán bukásának. Az ekkor uralomra jutott ifjú-török párt politikájától az albán nacionalisták teljes autonómiát követeltek maguknak, de még az ozmán birodalom keretén belül. Az ifjútörökök uralma azonban szélsőséges nacionalizmusában annyira ragaszkodott a centralizmushoz, hogy hallani sem akart semmiféle albán autonómiáról. Ez a merev politika még jobban felszította az albánok nemzeti érzését, megerősítette ellenállásukat. Az ifjútörök kormány négy katonai expedíciót vezetett az albánok ellen és az albán kérdés lett a legfőbb oka 1912 októberében az első Balkán-háború kitörésének is.

Az első Balkán-háború néhány hónap alatt a török hadsereg leverésével végződött és 1912 november 28-án Albánia második kikötővárosában, Valonában összeült Ismail Kemal bey elnöklete alatt a 83 albán kiküldöttből álló új nemzetgyűlés. Ezen résztvettek a mohamedán, katolikus és orthodox albánok egyaránt, mert a vallási tekintetben megoszlott Albánia mindig meg tudta teremteni a nemzeti egységet és a teljes vallástürelmet. Kibontották Skander bég feketesasos-vörös lobogóját és kikiáltották a független Albániát. Az a hat nagyhatalom, amely az első Balkán-háborúban két hónap alatt legyőzött ozmán-török birodalom balkáni hagyatéka fölött volt hivatva dönteni, 1912 decemberében Londonban már meg is állapíthatta az új Albánia határait és alkotmányát.

Az 1912-ben létesített Albánia trónjára nem kevesebb, mint 11 külföldi herceg, illetve más trónkövetelő aspirált. A nagyhatalmak meggyezése folytán 1914 márciusában a német Wied Vilmos herceg került a trónra, de májusban már örökre el is kellett hagynia országát, amely-

nek akkoriban még Szkutari volt a fővárosa. A rövidesen kitört első világháború ismét megakasztotta az albán állam megszilárdulását.

Az ország északi részét 1916-ban az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege szállotta meg, Szkutari, Durazzo, Tirana és Elbasszán városok-
ikai együtt. A megszálló seregben sok magyar katona vett részt és ennek a katonai közigazgatásnak volt köszönhető, hogy az albán nyelv az általa megszállt területen először vált hivatalos közigazgatási és közoktatási nyelvvé.

A világháború utáni összeomlás természetesen Albánia életében is gyökeres változásokat hozott. Ezeknek egyik legfontosabb következménye, hogy Albánia eredetileg köztársasági alkotmányát 1928-ban megváltoztatták, Albánia nemzeti királysággá lett, s a trónra I. Zog néven egy mohamedán albán törzs feje, a Mati vidéki Dzsemál Zogu pasa fia került. A világháború utáni esztendőkből megelevenedett a kapcsolat a magyarok és albánok között is. Egyre több és több magyar szakértőt hívtak le Albániába különböző kérdések tanulmányozására. Iparosok, szakmunkások, állandóan szaporodó magyar kolóniát képeztek, főleg az új fővárosban, Tiranában. Nem jelentéktelen kultúrkapcsolatot jelentett az a magyarországi mozgalom is, amely fel akarta újítani 1931-ben a Budán eltemiect és az egész izlám világban legendás szentként ismert Gül Baba bektási devis-sejk emlékét. Az albániai bektási rend krujai főnöke, Kjazim Niasi dede a dervis rend kötelékébe fogadta a magyarországi magyar állampolgár mohamedánok által megválasztott budai muftit, az 1941-ben Budapesten elhunyt Durics Husszein Hilmi efendit. Felkeltették I. Zog különös érdeklődését is a Gül Baba sír iránt és amidőn tudomására jutott, hogy a nagyon szegény, javarészt bosnyák, macedón és albán menekültekből álló egyházközség az izlám világ adakozásából Gül Baba sírja mellett mecsetet akar létesíteni, kiállításba helyezte, hogy mint a legközelebbi¹ mohamedán uralkodó, ő fogja az első nagyobb adománnyal megnyitni a gyűjtést.

I. Zog király hívta meg országába Ormándlaky Waisbecker Antalt az albán mezőgazdaság reorganizálása céljából. Tirana akkori főpolgármestere, Abidin Nepravistha pedig 1937-ben, az albán nemzeti függetlenség 25 éves évfordulója alkalmából rendezett nagyszabású ünnepe-
gekre meghívta Budapest székesfőváros kiküldöttét is. Ez a kapcsolat még jobban elmélyült, amikor I. Zog magyar gróf kisasszonyt, Apponyi Geraldínet vette feleségül 1938 április havábaa.

Az utóbbi évtizedek során erősen fellendült Magyarországon az albánokra vonatkozó tudományos érdeklődés is. Az úttörő e téren Thalló-

czy Lajos volt. „Illyrisch-albanische Forschungen“ című tanulmánykötete, amelyet számos magyar és külföldi tudós közreműködésével szerkesztett, mindmáig az albán kutatás határköve maradt. Ugyancsak ő szerkesztette, Jirecek és Sufflay társaságában, az első albán oklevéltárat. Egy másik fáradhatatlan kutató, Nopcsa Ferenc báró számos kisebb-nagyobb tanulmányon kívül terjedelmes műveket szentelt Észak-albánia földje és népe részletes leírásának.

E történeti és földrajzi jellegű kutatásokkal párhuzamosan elmélyült az érdeklődés az albán nyelv iránt is. Néhány magyar kutató a párizsi Keleti Nyelvek Akadémiáján ismerkedett meg az albán nyelv elemeivel, mások viszont Bécs közelségét használták ki, hiszen ott élt a legkiválóbb albanológusok egyike, a nagytekintélyű Norbert Jokl. Magyar folyóirat, a Berlinben megjelenő „Ungarische Jahrbücher“ adta ki 1927-ben Jokl-nak az albán nyelv magyar elemeire vonatkozó, fentebb már idézett tanulmányát. Amióta azután a „balkáni nyelvészet“ fogalma is kialakult — egy dáni tudósnek, Christian Sandfeldnek útmutatása nyomán — a magyar tudomány felfigyelt a balkáni nyelvek s a magyar közt felfedezhető szókincsbeli egyezésekre is, amelyeknek részletesebb feltárása még a jövő feladata. Carlo Tagliavini, aki 1929-től 1935-ig a budapesti Bölcsészeti Karon működött — később Padovában lett az általános nyelvészet és az albán filológia tatiára — elsőnek foglalkozott Magyarországon a balkáni nyelvészet problémáival, amelyek bennünket román szempontból is, tekintettel a régi albán-román kapcsolatokra, közelről érdekelnek. Tagliaviani utóda, Tamás Lajos 1935-ben megjelent nagy művében, amelyben a románság kialakulását tárgyalta, már külön fejezetet szentelt az albán-román érintkezéseknek, jelentősen, fejlesztette az egyetem Romanisztikai Intézetének albán tagozatát és albán filológiai előadásaival hozzájárult a magyar Balkán-kutatás további kiépítéséhez. 1941-ben magyar folyóirat, a Magyar Tudományos Akadémia egyik hivatalos orgánuma adta ki Georg Stadtmüllernek az albán őshazára vonatkozó tanulmányát. Stadtmüller a Matihegy vidékét tartja a legősibb albán területnek, vagyis éppen azt a tájat, amely mindenkor az albán nemzeti ellenállás legfőbb fészke volt. E tájra támaszkodva tudott az albánság, az őt környező idegen népek gyűrűjében is, ősi hagyományaihoz éppen oly szívósan ragaszkodni, mint a magyarság, amely Délkelet Európának e dicső múltú kis népe iránt mindig őszinte rokonszenvet érzett.

Gáldi László

MAGYAROK ÉS GÖRÖGÖK

A török uralom idején Európa különböző részein élő, köztük a magyarországi görög telepesek életére és tevékenységére vonatkozó könyvtári, illetőleg levéltári anyag egy része rendezetlen vagy hozzáférhetetlen állapotban van, jelentékeny része pedig feldolgozásra vár. Görög és magyar kutatók munkái csak az első lépéseket alkotják azon a hosszú úton, melyet meg kell tennünk, mielőtt az évezredek múlta tekintő görögség történetének ezt az érdekes és ismeretlen: részét egy szintetikus munkába összefoglalhatjuk. Ez a szintézis csak akkor készülhet el, ha felkutatjuk és feldolgozzuk azokat az adatokat, melyek Görögország, Magyarország és a szórványgörögséget befogadó egyéb országok könyvtáraiban, levéltáraiban, illetőleg műemlékein — templomokban, temetőkben — találhatóak. De már eddig ismeretessé vált részletek is értékes adalékot szolgáltatnak a görög diaszpóra, különösen a magyarországi telepesek szellemi életének megrajzolásához.

Az eddigi részletkutatások eredményeiből máris megállapíthatjuk, hogy a magyarországi görög telepesek kulturális életének főjellemonása a receptivitás, a magyar művelődési javaknak, valamint a Nyugatról Magyarországra behatolt szellemi áramlatoknak és eszméknek asszimilálása tekintetében) — ellentétben a román vajdaságok és a Balkán többi részének görögjeivel, akik az ottani elemibb viszonyok között élő népek számára valóságos műveltségterjesztő missziót töltek be.

Az alábbi eredmények egyfelől általános tájékoztatót adnak a hazai görög telepesek szellemi életéről, másfelől ímutatnak arra a kapcsolatra, mely ezt a magyar kultúrához hozzáfűzte.

A 16., 17., de különösen a 18. században politikai helyzetük, gazdasági érdekeik és kereskedelmi rátermettségük miatt is nagyszámban telepedtek le görögök külföldön, pl. orosz és román területen. Egyrésztük Magyarország felé vette útját. Az anyaország különböző részeiből, elsősorban Macedóniából (Kozányi, Sziátisza stb. városokból), Epirosból (Moszchópolisz) vándoroltak hozzánk. Letelepedésükkel felújították a magyar és a görög nemzet közt — a középkori politikai

és kulturális érintkezésekben, valamint a török terjeszkedés miatt előálló érdekközösségekben — régóta létesült kapcsolatokat. Gazdasági életünk minden ágában szerepeltek. A mezőgazdaságban minit bérlők, majd mint birtokosok újításokkal próbálkoztak: így pl. kísérleteztek a mazsolaszőlő, a gyapot meghonosításával. Az ipar terén, mint az ipar és a tőke összekapcsolói, megszerezték a céhek feletti uralmat. A kereskedelemben eleinte csak a Törökországba és onnan hozzánk irányuló forgalommal foglalkoztak, de hamarosan kezükbe jutott az egész ország nagykereskedelme — a részükre biztosított privilégiumok segítségével.

Az így keletkezett anyagi jólét szilárd alapot nyújtott a görögök lelkében szunnyadó kulturális igények kielégítéséhez. Az egyházközségek művelt papjai és tanítói templomok, iskolák alapításával; görögnyelvű nyomtatványok kiadásával, könyvtárak létesítésével gondoskodtak a magyarországi diaszpóra szellemi szükségleteiről. A telepések közt igen alkalmas talajt és kedvező körülményeket találtak a görög tudósok irodalmi, nemzeti és egyben vallásos tevékenységük kifejtésére.

A magyarok szabadlelkű és türelmes magatartása az ország különféle nemzetiségeiről szemben ragyban elősegítette a görög szellemi élet kifejlődését Magyarországon. Hozzájárult ehhez a „Pannónia“ és „Paionia“ nevek azonosításából és népies magyarázatából eredő hiedelem is, mely szerint a görögök hazánkban magukat, minit valami aurocbthon nép, otthon érezték.

Értékes dokumentumot találunk erre vonatkozólag Zavírász Györgynek a pesti görög egyházközség könyvtárában lévő kéziratában. A lelkes görög patrióta, a magyarországi görög szellemi élet vezető egyénisége, válaszol ebben bizonyos vádakra, melyek szerint a görögök jöttek idegenek Magyarországon. Zavírász igyekszik bebizonyítani, hogy az ország első lakói görögök voltak. „A „Paionia“ név hangromlás következtében, az i-nek n-né való változása folytán, később a „Pannónia“ len. Következőleg egyes írók Pannoniá-nak írták. Ezért Strabon is hol Paionia-nak, hol Pannoniá-nak nevezi,.. Később az idelepedő hunok, azaz magyarok, Magyarországnak nevezték el. A mondotakból világos, hogy a paionok, vagyis a görögök (mert a paionok egyik görög törzset alkották, mint az aiolok, a dórok vagy az iónok) Magyarország lakói voltak és így az ittlakó összes nemzetiségek közt a legősibbek“. Zavírász szerint sokkal nagyobb szerepet töltöttek volna,

be a görögök Magyarországon, ha erősebben élt volna bennük a nemzeti öntudat: „Hogy elhallgassuk azt a sok évszázadot — folytatja. —, amióta a fenti bizonyítékok szerint Magyarországon laknak, ha csupán az elnyomatásuk kezdetétől (1453!) eltelt 346 év óta saját nyelvlükön beszéltek volna feleségeikkel és gyermekeikkel, mennyire megszapordtak volna a mai napig? Különösen ennél a türelmes Anyánál, vagyis ebben a fiihellén keresztény országban! . . . Bizonyára, hasonlóan a többi itt lakó népekhez, ma derék, keresztény erkölcsökkel ékesített egész nemzetet alkotnánk falvakkal, városokkal, templomokkal, iskolákkal, bölcs és művelt férfiakkal, tisztekkel, vagyis századosokkal, ezredekkel, tábornokokkal, papokkal, püspökökkel, metropolitákkal, talán bárókkal, grófokkal.. . s így szolgálva hatalmas uralkodónkat, öfelségének nagyobb jóindulatát nyertük volna meg számunkra“.

Zavírász nyilatkozatából világosan látszik, hogy a görög tefepjések hazánkban igen jóindulatú környezetet találtak s gazdasági és kulturális haladásuknak 9emmi sem állta útját. Látják és maguk is megvallják azt a nagy tiszteletet és szeretetet, melyet Magyarország művelt rétegei <a görög nyelv iránt táplálnak. Papa Rálisz, a pesti egyházközség lelkésze, 1832-ben kiadott „A görög nyelv tükre“ c. görögnyelvű munkájában említi a magyar egyetem görög tanszékének tanárát: „Szavaim élő példajaként állítom elétek Schediust, az itteni egyetem bölcs és nemes tanítóját, akinek élete és legfőbb lelki tápláléka ez a tudós nyelv s akinek ezért hálával tartozik egész Görögország“. Ugyanaz a lelkész, könyvének másik részében, itt élő honfitársait buzdítja, hogy anyanyelvüket tanulják s ecélből állítsanak fel iskolákat. Hangsúlyozza, hogy erre Magyarországon megvan a lehetőség.

A sajátos görög műveltség természetes melegágyai és központjai a templomok és az iskolák voltak.

Mintegy harminc görög alapítású templomról tudunk hazánkban. Kiemelkedik közülük a gazdagdíszítésű pesti és miskolci görög templom.

Az eddigi kutatások adatai szerint az alábbi helyeken voltak — többnyire egyházközség keretében — görög templomok, illetőleg kápolnák Magyarországon: Balassagyarmat, Békés, Brassó, Diószeg, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Hódmezővásárhely, Kanizsa, Karcag, Kecskemét, Kolozsvár, Léva, Lúgos, Miskolc, Nagykőrös, Nagyszében, Nagyszombat, Nagyvárad, Pest, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szentendre, Szentes, Tokaj, Újvidék, Ungvár, Vajdahunyad, Vác, Világos, Zimony.

A budai Helytartótanács 1795-ben kelt egyik határozata arról intézkedik, hogy a görög egyházközségek terhére országos főigazgatói állás szerveztessék, az okiratban névszerint felsorolt 17 görög iskola felügyelete céljából. Egy másik dokumentum: az miskolci görög egyházközség könyvtárában Őrzött levél szerint, melyet Dionyszios Popovics (eredetileg Papajanúszisz) budai görög püspök intézett 1792 február 2-án Charisziosz miskolci lelkészhez, minden előkészület megtörtént arra, hogy Pesten görög főiskolát, „akadémiát“ állítsanak fel. Nem tudunk a terv megvalósulásáról, jóllehet a püspök az egyes tanszékekre kijelölt professzorok nevét, sőt évi járandóságaik összegét is megemlíti, a levél azonban így is a 18. századi görögség magasabb művelődési vágyának értékes bizonyítéka marad. Tudjuk pl., hogy Zavírász saját költségén firtott fenn iskolát honfitársai számára.

A hazai görög iskolák történetének kutatása még kezdeti stádiumban van. A kecskeméti iskola pl. 1793-tól működött rendszeresen egészen 1872-ig. Az utolsó tanító Kallonász György, a görög nyelvi oktatást — az iskola megszűnte után is — 1881-ig folytatta. 25 görög tanító neve ismeretes. A máig megőrzött tankönyvek közt: abc, számtan, biblia, katekizmus, szertartástan, ógörög irodalmi szemelvények és mythologia, görög és német nyelvkönyvek, történet, földrajz, levelezőkönyv, ethika, természetrajz, fizika található. Hajnóczy a számtani és levelezőkönyvekből arra következtet, hogy a kecskeméti görög iskola kereskedelmi szakoktatást is nyújtott.

A pesti iskola tanítói jobbra ismert nevű tudósok voltak. Tantárgyaik: görög, latin, idegen nyelvek, filozófia, grammatika, retorika, poétika, vallástan, matematika, történet, földrajz. Tárgyalt ógörög aucto-
rok: Homeros, Sophokles, Euripides, Thukydides, Platón, Xenophon, Demosthenes, Isokrates, Plutarchos, Lukianos.

Az egyik görög újság, 1812 dec. 20-án arról értesít, hogy ugyanazon év november 10-én Pesten ünnepélyesen felavatták a Görög Tanítóképzőintézetet.

A fentidézett Papa Rálisz hosszabb kitérésben foglalkozik a miskolci egyházközség iskolájában folyó eredményes görög tanításról. Az ottani tanítók közt kiemelkedett tudományával az aitoliai Aposztolídisz, aki előzőleg a sárospataki iskolában folytatott tanulmányokat s a metafizikában, logikában és a latin nyelvben a nagytudású Nagy Ferenc professzor volt a mestere. Érdekes részleteket olvashatunk N. Delialisz, kozányi könyvtáros munkájában, a zimonyi görög iskoláról. A görög szülők Zimonyban eleinte magánúton taníttatták gyerekeiket, 1796-ban

vége nyilvános iskolát alapítottak. Igen kiváló tanítóik voltak, köztük: Djnítriosz Darvárisz s a már említett Rafail Popovics, akinek magyar kapcsolatairól fent szoltunk. A magyarországi görög iskolák története a hazai görögség történetének egyik legérdekesebb fejezetét fogja alkotni. Eddig az alábbi városok görög iskoláiról van tudomásunk: Balassagyarmat, Békés, Belényes, Brassó, Eger, Gyöngyös, Győr, Gyula, Hódmezővásárhely, Kalocsa, Kecskemét, Komárom, Lúgos, Miskolc, Nagyszében, Nagyvárad, Oravica, Orsova, Pest, Szentes, Temesvár, Tokaj, Ujvidék, Ungvár, Vác, Zimony.

A csaknem négyszáz évig húzódó török hódoltság idején a görög szellem ki nem alvó életerejének tanúbizonyságai a diaszpóra különböző helyein megjelent újjörög könyvek. Ezek a keleti egyház és az archaizáló nyelv ápolásával ébren tartják a nemzetben a történelmi folytonosság és a térbeli egység: az összetartás tudatát s így a felszabadulás előkészítésében jelentős szerepük van.

A magyarországi nyomdákából kikerült újjörög könyvek könyvészeti összeállításához — bibliográfiai tanulmányok mellett — helyszíni kutatásokat végeztünk telepeseink niagyrészének szülőföldjén: Kozányi macedóniai város municipáiiis könyvtárában és magyarországi könyvtárakban. Itthon a pesti és kecskeméti egyházközségek gyűjteményeiben és a Nemzeti Múzeum könyvtárában találtunk nagyobb számban hazai újjörög nyelvű nyomtatványokat. Ezek száma, az eddigi adatok szerint, 100-ra tehető.

Chronologiai szempontból a sort a nagyszombati egyetemi nyomdának 1713-ban megjelent terméke nyitja meg: „A helyes olvasás, írás, ragozás, szóképzés és mondatfűzés hasznos gyakorló szerve“. Utána csaknem háromnegyedszázados szünet következik. A legközelebbi évszám 1787: Zavírász György 3 könyvének kiadási esztendeje. Ez után az újabb megindulás után csaknem minden évben sűrűn követik egymást a görögnyelvű kiadványok egészen az 1830-as évekig. A következő évtizedekben fokozatosan gyérül a számuk. A sort „Az alexaidriai első keresztény theologiai úgynevezett katéchetikus iskoláról“ c. könyv zárja be 1867-ben (Pest, Trattner—Károlyi nyomda). A magyarországi újjörög könyvtermelés virágkora a 18. század végére és a 19. század' elejére esik. Például 1800 és 1810 között 20 nyomtatvány látott napvilágot. Ennek magyarázatát az a körülmény adja meg, hogy a XVII. századi gyérebb betelepülés és a 18. századi nagyobbarányú beözönlés után évtizedeknek kellett eltelnie, míg az anyagi fellendülés olyan fokára jutottak, hogy szellemi igényeik kielégítéséről megfelelő módon gondoskodhattak. Így,

amint erre már fent rámutattunk, csak a század végén alapítanak az ország különböző vidékein, — <a szerbektől való különválás után —, külön görög egyházközségeket, templomokat és iskolákat, A nyomtatványok megjelenése is — a nagyszombati nyelvtan izolált jelenségétől eltekintve — természetesen a fenti intézmények létesítésével párhuzamos, azoknak természetes folyománya.

A magyarországi újjörög nyomtatványok tárgykörét eleve megszabják bizonyos adottságok: a diaszpóra görögségének a századok folyamán kialakult — részben Bizánctól örökölt — szellemi hagyománya és az ezen szellemi légkörből kinőtt iskola és templom. A nevezett intézményekkel azonos vallási, nemzeti eszméket és didaktikai célokat szolgáló nyomtatványok tárgykörét szimbolizálja az a körülmény, hogy a sort nyelvtankönyv nyitja meg és egyháztörténeti munka fejezi be. Ugyanis az antik görög grammatikára támaszkodó nyelvi készség megszerzése az atticisták ideje óta — tehát csaknem két évezreden át — fennálló görög művelődési célkitűzés.

Azonban az élő beszélt idiómák és a holt nyelv közt tátongó szakadék teljesen soha le nem győzhető akadályokat, nehézségeket gördít ezen eszmény elérésének útjába. Az áthidalhatatlan akadály a grammatika folytonos használatára kényszeríti az újabb görög nemzedékeket, melyek a nehézségek valódi okát félreismervén, sokszor a közlés módszerében és a rendszerben keresik a hibát s a sűrűn megjelenő újabb és újabb kézikönyveket hűségesen vásárolják. Az európai görög telepések közt egy-egy új nyelvtan kiadása valóságos eseményszámba megy, melynek híre — még a megjelenése előtt — bejárja az egész diaszpórát. A könyvet az előfizetők előre megszervezett tábora várja, amint erről a munkákkal együtt kinyomott hosszú lajstromok tanúskodnak. Ez az érdeklődés magyarázza meg, hogy a diaszpóra különböző helyein nagyszámban kiadott hasonló tárgyú könyvek mellett a magyarországi nyomdákban több, mint 20 olyan nyomtatvány látott napvilágot, mely az említett nyelvi célkitűzést szolgálja.

A görögök, a nemzeti ügy érdekében, a görög nyelv mellett, azzal együtt ápolták és szolgálták a keleti egyházat és vallást: az orthodoxiát, mint a nemzet szétszórtan élő tagjait összetartó erőforrást. Ezt a szoros kapcsolatot szépen jelképezik e kiadványok közt az alfabetáriumok. Így a „Nagy Alfabetárium“-nak 1800-ból. származó pesti kiadása, valamint a budapesti és kecskeméti görög egyházközségi könyvtárakban is fellelhető kiadása. Ugyanazon kötetben és egy kézikönyv gyanánt tartalmazza a keleti egyház katekizmusát „Rövid keresztény tanítás“ címmel. Ugyan-

ezt a felfogást tükrözi az 1787-ben Pesten megjelent „Szent történet“ előszava, melyben a kiadó didaktikai okokból is arra buzdítja a szülőket és tanítókat, hogy a gyerekekkel mindjárt a betűk elsajátítása után a számukra összeállított iskolai bibliát olvassassák. Az „Uj Alfabetarium“ 1804-es kiadása közvetlenül az alfabéta után első olvasási gyakorlatok gyanánt imákat tartalmaz. Természetesen jelentékeny számban találunk e nyomtatványok közt olyan önálló kiadványokat is, melyek a keleti egyházat és annak dogmarendszerét szolgálják. Van köztük egy egyháztörténeti munka, 10 iskolai biblia és katekizmus, számos egyházi énekeskönyv és imakönyv.

Ez utóbbiak közé tartozik a kecskeméti egyházközség könyvtárában őrzött törpe fólió is, mely 1818-ban Sárospatakon jelent meg és „Rövid imádság“ címmel Szűz Máriához intézett könyörgést tartalmaz. A könyvecske, mint az újjörög könyvészeti irodalomban a legújabb időkig ismeretlen vidéki magyar görögbetűs nyomdatermék is figyelmet érdemel. De az említett általános didaktikai célok szolgálatában és a kor szelleméből fakadó enciklopédikus tudásra való törekvés kielégítése céljából a nyelv és a vallás mellett a szellemi élet egyéb ágaira is kiterjednek ezek a könyvek.

A számkivetett vagy elnyomásban élő görögséget elsősorban azok az események, azok a személyek érdeklik, amelyek és akik a századok óta várt felszabadításuk előkészítésével valamilyen kapcsolatba kerültek. Entek megfelelőleg a nyomtatványok közt található 9—10 történeti vonatkozású munkában ott szerepel a görögökkel sorsközösségben élő szerbek története, Napóleon élete, Paszvanzóglu, a török ellen fellázadt szabadsághős életrajza, a szabadságharc elején tragikus véget ért görögországi Párga katasztrófájának és a navarinoi ütközetnek a leírása. A könyvek többi része a tudomány és irodalom különféle területeire vonatkozik. Van köztük botanikai szögyűjtemény, csillagászat, természetrajz, vannak földrajzi összefoglalások, orvosi könyvek, jogtudományi munkák, pedagógiai útmutatások, az uralkodó család tagjaihoz intézett alkalmi versezetek, vannak azonkívül fordítások ógörögből, Comenius munkáiból, továbbá a francia, német és olasz egykorú szépirodalomból. Megjegyezzük, hogy a fenti ismeretteirjesztő könyvek nagy része idegen munkák nyomán készült kompijáció vagy fordítás.

A szépirodalmat alig 7—8 nyomtatvány képviseli. Ennek oka az elnyomatás alól szabadulni akaró, küzdő görögség szigorúan nemzeti és vallásos beállítottságában keresendő. A pesti egyházközség könyvtárának alapítója a könyvtár gyarapítására hagyott összeg felhasználásáról

szóló intézkedéseiben kifejezetten megtiltja „a színművek, regények és hasonló erkölcsrontó könyvek“ vásárlását. Ennek a felfogásnak a jegyében választják ki az irodalmi műveket s kiadványaikon lehetőleg már a címben is hangsúlyozzák az illető könyv erkölcsnemesítő hatását.

A hazai újjörög nyomtatványok beszédes tanúbizonyságai annak a szoros kapcsolatnak, amely a diaszpóra görögjeit az őket körülvevő népekhez és kultúrájához hozzáfűzte. Kitűnik ezekből a görögség kettős szellemi tevékenysége: egyrészt Nyugat felé az európai műveltség hordozóival — köztük a magyar szellemi étellel — az összeköttetés fenntartása, a nyugati kultúra asszimilálására irányuló állandó aktív törekvés, másfelől a sajátos görög-keresztény kultúrának és a Nyugattól átvett javaknak közvetítése és terjesztése a balkáni hitsorsosok, elsősorban a románok és szerbek közt hazánk területén is. Ebben a vonatkozásban említésre méltók: Fénelosz „Télémaque“-ja Govdelász fordításában, mely a budai egyetemi nyomda kiadványai között 1801-ben látott napvilágot; Barthélemy „Amours de Carite et de Polydore“-ja Kúcikosz fordításában, (az eredeti is egy régi görög regény fordítása); Marmontel „La Bergère des Alpes“ című munkájának fordítása (Pest, 1811). A görög diaszpóra nyugati vonatkozású szépirodalmi könyvtermelésének legérdekesebb darabja az a hármaskönyv, melynek egyik ritka példányát a kecskeméti egyházközség őrzi. A munka, második kiadásban, 1815-ben a budai egyetemi nyomdában jelent meg „Erkölcsei háromláb“ címmel. Az első része a görögöktől különösen kedvelt Metastasio „Olimpiádé“ drámájának fordítása. A hazai görögöknek Metastasio-val egyéb kapcsolata is volt. Pl. az egyik Bécsben kiadott újjörög Metastasio-fordítás előfizetői lajstroma szerint a pesti telepések több mint 60 példányt jegyeztek elő. Egyébként a 19. század első évtizedeiben (az Ion szigeteken valamivel korábban) Odesszában, Bukarestben, majd a délgörögországi Napulíában és végül az új és végleges görög fővárosban, az újraéledő görög színpad műsorán első helyen szerepelnek Metastasio drámái. Az első athéni újjörög színházat 1835-ben Metastasio „Olimpiádé“ című darabjával nyitották meg, talán éppen a budai nyomtatvány szövege alapján. A második rész Marmontel fentidézett darabja. A tripus harmadik lába Gessner „Der erste Schiffer“ című idilljének fordítása. Ez utóbbiak magyarországi népszerűségéről tanúskodik Vida Lászlónak, a híres magyar színpártolónak átdolgozása (Pest, 1809), melyet a pesti színházban 1810-ben, 1811-ben és 1812-ben összesen tízszer adtak elő. A megzenésített magyar fordítás a nemzeti opera történetében is szerepel. Ugyanebben a vonatkozásban érdekes hazai újjörög nyomtatvány a

pesti Trattner-nyomda 1826-ban készült terméke: Fried'rich Wilhelm Ziegler „Hermoine, die Braut der Unterwelt“ (Brünn, 1823) c. darabjának fordítása. Ziegler magyarországi közkedveltségére jellemző, hogy a 19. század első felében különböző darabjaival csaknem állandóan ott szerepelt a pesti színház műsorán.

Ezek a példák azt igazolják, hogy telepeseinket a nyugati művek kiválogatásában — az azokban szereplő görög motívumok mellett — az egykorú magyar társadalom közizlése is befolyásolta.

Vannak ezek közt a nyomtatványok közt olyanok is, melyek a magyar szellemi élettel közvetlen kapcsolatban állnak. A legérdekesebb Rátz Sámuel „Orvosi oktatás“ának fordítása. A népieshez közeledő egyszerű, közérthető nyelven készült fordítást Zavírász elsősorban a magyarországi görögöknek szánta. A görög szövegben magyar szavakat is használ latin vagy görögbetűs átírásban. A magyar befolyás egy másik példája a „Négynyelvű botanikai szótár“; Csapó József „Új füves és virágos magyar kert“-je a görög munka főforrása és egyik mintája volt-Nemi kevésbé érdekes a „Csillagászati tankönyv. Latinból görögre fordította a szíatiztai Zavírász I. György. Nyomtatásban most először kiadta Emanuil Dimitriadisz, a pesti görög iskola igen tisztelt felügyelőjének, Nikólausz Beké Jász úrnak költségén. Pesten, Magyarországon, Trattner nyomdájában. 1815.“ Valószínű, hogy a debreceni kollégium tudós professzorának „Methodus Astrognosiae“ c. latin munkája, amelynek kézírata Zavírász könyvtárában is megvan, nyomtatásban először görög nyelven — az idézett fordításban — látott napvilágot. „A görög nyelv tükre“ (Pest, 1832, Beiméi József nyomdájából) c. könyvecske nem egyéb, mint Péczeli József „A görög nyelvről“ címen 1791-ben a Komáromi Tudós Társaság „Mindenes Gyűjtemény“-ében megjelent — a görög nyelv védelméről szóló tanulmányának újjörög fordítása, illetőleg átdolgozása. — A magyar szellemi környezet hatásáról tanúskodik a pesti Trattner-nyomda 1806-ból származó kiadványa: egy Anthimosz nevű paptanító Comenius-fordítása. — S hogy a magyarországi hagyományos Comenius-tiszteletnek a hazai görögségre gyakorolt befolyása nem elszigetelt jelenség, igazolja egy másik — kiadatlan — Comenius-fordítás is: az Orbis Pictus újjörög kézírata a pesti egyházközség könyvtárában.

A magyarországi újjörög nyomtatványok egy másik csoportja a diaszpóra görögségének műveltségterjesztő szerepéről tanúskodik a Balkán népei közt. A hazánkbaszakadt macedon-román Rosa György „Untersuchungen über die Romanier oder sogenanntten Wlachen“ című, Pesten

1808-ban németül és görögül megjelent bilinguis könyvében hangsúlyozza, hogy az újjörög nyelvet a balkáni népek összekötő szervének tekintik s mint ilyet használja.

A következő évben egy második bilinguis könyve is megjelenik Budán oláh és görög nyelven: „A román nyelv kiejtéséről“. Ebbe a körbe sorozhatók a nagyszebeni és budai görög-román egyházi énekeskönyvek, egy görög-szerb szótár 1803-ból és egy újjörög-szerb bilinguis Plutarchos-fordítás 1808-ból. Ugyanerről a balkáni kultúrmissziós szerepről tanúskodnak, az említett görögnyelvű példák mellett, az újjörögből fordított szerb- és iómányelvű magyarországi nyomdatermékek. Ilyeok: Polyzóisz „Tarka tudomány“-ának 1811-ben Nagyszebenben kiadott oláh fordítása, Darvárisz görög litterátus egyik könyvének Budán 1818-ban megjelent oláh fordítása, a „Cháriszok Új Virága“ és a híres krétai dráma: „Ábrahám áldozata“ szerb fordításban Rakics Vincétől. Az utóbbi mű népszerűségére jellemző, hogy több kiadást ért el. Amint már említettük, a görögök saját műveltségükkel együtt a nyugati kultúrát is terjesztették szerb és román híitsorsosaik közt. Ennek a szerepnek egyik érdekes tanúbizonysága a Nagyszebenben 1797-ben kiadott „Achilefs la Schiro“ című könyv: románnyelvű Metastasio-fordítás, melynek alapjául nem az eredeti olasz szöveg, hanem egy újjörög fordítás szolgált. A fordító ezt annyira természetesnek tartja, hogy az olvasókhöz intézett bevezetőjét is lényegében a görög nyelv magasztalásának szenteli.

Külön helyet foglalnak el e fordítások közt a magyar nyelvűek: kizárólag imádságos- és hittankönyvek. Ezek az 1790-es évektől kezdve felbukkanó, újjörögből fordított magyar nyelvű vallásos kézikönyvek abból a szempontból is fontos könyvészeti emlékek, hogy belőlük a görögség egyes rétegeiben végbement változásokra következtethetünk.

A hazai újjörög nyomtatványok a kiadás helye és a nyomdák szerint az alábbi módon oszlanak meg: Pesten és Budán kb. 80 munka jelent meg, a többi Brassó, Győr, Nagyszeben, Nagyszombat, Pozsony, Sárospatak és Újvidék nyomdáiból került ki. Ez a körülmény azt mutatja, hogy a hazai görögség szellemi életének központja a fővárosban volt.

Ezek a nyomtatványok a hazai idegennyelvű könyvtermelés történetéhez is értékes adatokat szolgáltatnak.

A magyarországi újjörög nyomtatványok, amint a felhozott példák mutatják, fontos értesítésekkel bővítik telepeseink szellemi életére és kulturális szerepére vonatkozó ismereteinket. Nyomtatványaink filológiai átvizsgálása és feldolgozása azomban a jövő feladatai közé tartozik.

csak ennek a munkának elvégzése után fognak e könyvek igazán világot vetni erre a mostanáig kevésbé ismert területre.

Külön vizsgálat tárgyát képezi majd a hazai újjörög nyomtatványok terjedésének, vándorlásának és fennmaradásának története.

Tudjuk, hogy a legkülönbélebb tárgyú könyveknek bőven akadt vásárlóközönsége a gazdasági jólétnek örvendő diaszpóra minden rétegében. A magyarországi relepesek a könyvpártolásban nem maradtak el a többiek mögött. Ezt az ismertetett nyomtatványokon kívül az előfizetői lajstromok is bizonyítják.

A Patzkó Ferenc pesti nyomdájában 1800-ban kiadott „Nagy Alfabetarium“ függeléke egy nyomtatott katalógust tartalmaz, mely a görög Pelengász testvérek pesti könyvkereskedésében árusított görög könyveket közli alfabetikus sorrendben. Ez a könyvjegyzék, amely mint ritka és igen értékes kultúrdokumentum, egyfelől újabb adatokat szolgáltat görögjeink szellemi igényeinek és érdeklődési körének megismeréséhez, másfelől azt, a görög nyomtatványok terjesztése szempontjából fontos tényt is igazolja, hogy az 1800-as évek körül a magyar fővárosban, mint 'Ú. hazai görög szellemi életnek központjában, voltak görögjellegű könyvkereskedések.

A görög könyvpártolásnak egyéb tanúbizonyságai a magyar szorgalommal és anyagi áldozatok árán létesített magánkönyvtárak és kéziratgyűjtemények.

Például az 1800-as években szavahihető szemtanú látta Gavriil Kallonász — pesti, majd diószegi, végül gyöngyösi lelkésznek — igen gazdag kéziratgyűjteményét a gyöngyösi görög plébánián. — A gyűjtemény azóta elkallódott. Egyik értékes darabját a kecskeméti könyvtárban őrzik. — Rafail Popovics is gazdag kéziratgyűjteményt és könyvtárat szerzett magának. Élete végén a kozányi egyházközségnek adományozta. Az ottani könyvtárban ma is feltalálható.

A legjelentékenyebb gyűjteményt: Zavírász könyvtárat, a kedvező körülmények, ha hiányosan is, napjainkig átmentették. Ez a könyvtár, melyet ma a pesti görög egyházközség őriz, megérdemli, hogy néhány szóval ismerhessük. „A tudásvágytól ösztönözve — írja Zavírász önmagáról — s minthogy Hermes nem hagyott neki időt arra, hogy iskolákat látogasson, idővel lassanként egy kis könyvtárat szerzett magának, melyre körülbelül ötezer forintot költött.“ Egyik kéziratban fennmaradt munkája bevezetéséből következtetjük, hogy a kereskedéssel nem szerzett annyit, hogy abból tudós könyvgyűjtő szenvedélyének megfelelő módon szolgálhasson. E célra — a Magyar Kurir (1805, 370. 1.)

nekrológia szerint — külön forrást teremtett magának: „a' maga hiti sorsosainak oskolát nyitott, az abból bé vett hasznot könyvekre fordította ...“ A nekrológ írója érdekesen jellemzi ezt a gyűjteményt: „. . . Zabirával elvesztettünk olyan Bibliothekát, a' mellyben midőn hajdan néhai Római sz. Birodalombéli Grós és Korona őriző Teleki József Ő Excellentiája be ment volna, azt mondotta: hogy ez a' Helység (t. i. Szabadszállás) Városi Titulust érdemel ezért a' Bibliothékaért . . .“

A pontos és rendszerető görög tudós könyveibe, szokás szerint, beírta a beszerzés módját, idejét, helyét, a könyv és a kötés árát, de elsősorban a saját nevét. A beírások (a legrégebb 1764-ből való) alapján a budapesti görög egyházközség jelenlegi könyvtárának katalógusába fölvetett 57 kézirat és 895 (1632 kötet) nyomtatvány közül csak 552 munkáról állíthatjuk biztosan, hogy az eredeti könyvvállományhoz tartozott. Vannak ezek közt vallási, bölcseleti, történelmi, földrajzi, természettudományi munkák, lexikonok, szótárak, nyelvkönyvek, nyelvtanok, néhány szépirodalmi mű, továbbá didaktikai, kereskedelmi könyvek, almondatok, kalendáriumok, folyóiratok és újságok. A könyvtár eredeti állományáról nem adhatunk teljes képet, mert a tulajdonostói készített katalógusnak nyoma veszett. Az eredeti állományra vonatkozó adataink azonban így is nagyon tanulságosak. Ha meggondoljuk ugyanis, hogy a jelenlegi könyvtárban található azon 552 munka közül, amelyek kétségtelenül megvoltak az eredeti Zavírász-féle könyvtárban is; csaknem egyötöd része — összesen 106 munka — magyar szerző tollából származó, magyar- vagy idegennyelvű alkotás, illetőleg idegen író magyar fordítása és magyarországi (Buda, Debrecen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Komárom, Nagyszombat, Pest, Pozsony stb.) nyomdák terméke, már ezen az alapon is fogalmat alkothatunk magunknak arról a szoros kapcsolatról, amely a görög telepesek szellemi vezéralakját a magyarországi tudományos élethez hozzáfűzte. — Mint a 18. századi magyarországi művelődésre általában is jellemző tényről említjük, hogy Zavírász könyvtárában a nagyszámú görög-, latin- és németnyelvű munka mellett tekintélyes hely jut a francianyelvű tudományos irodalomnak is, valamint franciából magyar, görög vagy német nyelven készült fordításoknak.

Ugyanennek a nemzeti szellemtől áthatott könyvkultúrának emléket őrzik — a pesti mellett — a kecskeméti és a miskolci egyházközségi rendezett könyvtárak, valamint az ország különböző helyein —

például Eger, Gyöngyös, Tokaj elhagyott templomaiban — szétszórtan heverő görög könyvek és kéziratok.

A görög szellemi élet nevesebb képviselői már a 16. századtól kezdve megfordultak hazánkban. Ismeretes a chiosi Jákovosz Paleológosz (latin nevén: Jacobus Paleologus) kolozsvári szereplése és Dávid Ferencsel való szoros baráti kapcsolata. Nagyobb szambáin csak később, a 18. században jelennek meg hazánk különböző városaiban. Kiemelkednek közülük: A. Chrisztopulosz (magyar fordításokból is ismert költő), D. Darvárisz, N. Dúkász, D. Govdelász, Szt. Hommitász, R. Popovics* (görög nevén: Papajanászis), G. Rusziádisz, D. Szakelláriosz, P. Szúcos (költő), Sztiavrinosz (Mihály vajdáról szóló históriás ének szerzője). Több olyan — az újabkori görögség irodalmi, illetőleg tudományos életében tekintélyes szerepet betöltő — személyről van tudomásunk, akik kifejezetten művelődési szándékból keresték fel városainkat.

A később Bukarestben működő sziátisztai származású jónevű orvos és szakíró, Dimitrosz Nikolau Karakászis, 18 esztendőskorában „latin és más nyelvek tanulása végett“ jött Magyarországra s a pozsonyi lutheránus gimnáziumban sikerült is a latin és a német nyelvet elsajátítania, amint ezt, Zavírász megállapításán kívül, Bécsben 1795-ben kiadott latin-görög bilinguis munkája igazolja. — Az ithakai Dorótheosz, theologiai író, szintén Pozsonyban tanult latinul. — Ugyancsak Pozsonyban végzett „latin és egyéb tanulmányokat“ a jani-nai származású filozófiai és retorikai író: Amfilóchiosz. — Művelődési vágya hozta hazánkba Jeórjiosz Szekeláriut Kozányiból. Számos francia és német szépirodalmi művet, főleg d'rámákat fordított úgörgögre, melyek Bécsben jelentek meg nyomtatásban. Nálunk filozófiai tanulmányokat folytatott és itt tanult meg németül és franciául. — Konzsandinosz Cehányis, ismertnevű tudós és író, kereskedőnek készült s ezért jött Magyarországra. Később azonban a! művelődési vágytól hajtva, elhagyta pályáját és beiratkozott a modori gimnáziumba, ahol két éven át tanult l altinul és németül. — Előkelő helyet foglal el a Magyarországon tanuló görögök közt Dimitriosz Panajótu Govdelász. Fiatalon került Magyarországra, ahol a pesti egyetem tanárait hallgatta. „Szorgalmának és tehetségének elismerésül — mondja róla Zavírász — a negyedik esztendőben egyetemi privilégium alapján nagy dicsérettel a filozófia doktorává avatták. Ő az első görög, aki ebben a kiténtetésben részesült.“ — Fafail Popovics (alias Papajanúszisz), a temesvári, pesti és zimonyi iskolák tudós tanítója Sopron, Késmárk és Sárospatak iskoláiban végezte tanulmányait, amint erről

a kozányi görög könyvtárban őrzött jegyzetei is tanúskodnak. — Az „új Anakreon“ jelzöt viselő fentemlített nagynevű görög költő; Athanásziosz Chrisztópulosz — életírói szerint — a budai egyetemen végzett latin, filozófiai, irodalmi, orvosi és egyéb tanulmányokat. — Az egyetemi könyvtár egyik legszorgalmasabb olvasója volt. — Valamennyi hazánkban megfordult s tanulmányait nálunk végző görög közül messze kiemelkedik a magyar—görög szellemi kapcsolatok szempontjából páratlanul álló munkásságával az univerzális érdeklődésű poliglott és polihisztor patrióta: Zavírász György (1744—1804), aki mint számos tudományos munka írója és fordítója, de elsősorban, mint az újjörög irodalomtörténetírás megindítója, hazájának tudománytörténetében elsőrangú helyet fjoglai el. — Szülőföldjéről, a makedoniai Sziátságából, tizenhatasztendős korában került Magyarországra s ittmaradt haláláig. Életét, melynek főbb állomásai Ráckeve, Kalocsa, Kunszentmiklós, Dunavecse és Szabadszállás voltak, saját kifejezése szerint Hermes és Pallas kultuszának szentelte: kereskedett, tanult és írt, közben, mint láttuk, tekintélyes könyvtárat gyűjtött. — Mint igen érdekes adatot említjük, hogy 1770-ben — önéletrajza szerint — Kalocsán, az ottani piaristáknál, újabtkori filozófiai előadásokat hallgatott. Az ógörög, latin, újjörög, magyar, német és francia mellett — könyvtárának tanúsága szerint — az olasz és szerb nyelvet is ismerte. Élete utolsó esztendejében az angol tanulásába is belekezdett. A magyar nyelvvel — a számára annyira értékes magyar kultúra közvetítőjével — a legbensőségesebb kapcsolatban állott. Az egyik könyvében található sajátkezü jegyzete szerint: „A magyar nyelv annyira kiváló és betűkben annyira gazdag, hogy nincs a világon olyan nyelv, 'melyet betűivel le ne tudna írni — Az idegenek is bevallották, hogy nincs még egy nyelv Európában, amely annyira illenek a színpadra, mint a magyar.“ — Tizenöt eredeti munkát és 19 fordítást tartalmazó életművében egymásmellért szerepelnek: theológia, történelem, irodalomtörténet, földrajz, növénytan, csillagászat és orvostudomány. Magyar vonatkozásban kiemeljük fentidézett fordításait Maróthi, Péczeli, Rác S. munkáiból, Csapó könyvének átdolgozását, terjedelmes és alapos értekezését a magyar szent koronáról s azt a körülményt, hogy valamennyi munkájában hivatkozik az odavonatkozó magyar szakirodalomra is. De legfontosabb! ebből a szempontból „Új Görögország“ című irodalomtörténeti munkája, amely — a görög szerzőről szóló irodalom egybehangzó tanúsága szerint — legértékesebb alkotása. — Az „Új Görögország“ felöleli a 15. század közepétől a 18. század

végéig terjedő korszakot. Mint forrásmunka megtermékenyítette a későbbi újjörög irodalomtörténetírást. Zavírász munkáját 1790 és 1804 közt Szabadszálláson írta meg. Forrásai közt utal a „1/Advocat“-féle francia lexikon magyar fordítására és Budai Ézsaiás „Régi tudós világ históriája“-ra. Kérdés, hogy honnan vette művének mintáját? Ha az őt megelőző görög kezdeményezéseken és sovány próbálkozásokon végigtekintünk, látjuk, hogy ezek közt mintát hiába keresünk. — Viszont tudjuk, hogy akkor, midőn Zavírász az „Uj Görögország“ írásába belekezdett, Magyarországon már tekintélyes múltja volt <a hasonló életrajzgyűjtemények irodalmának. Elég Czvittinger Dávid, Bod Péter, Horányi Elek és Wallaszky Pál nevére hivatkozunk. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy az egyes cikkek kidolgozásában & görög munka a legközelebb áll Horányi „Memória Hungarorum“-ához. — Arra a kérdésre, hogy ismerte-e Zavírász a fenti magyar szerzők munkásságát, a következőkben válaszolhatunk. Bod Péter két munkája is megtalálható könyvtárában. Horányira és ugyancsak Bod Péterre ismételt hivatkozik munkáiban. Horányit, aki éppen azokban az években tanított Kalocsán, amikor Zavírász ott lakott s az ottani piaristák előadásait hallgatta, bizonyára személyesen is ismerte. Hozzátehetjük, hogy munkáik: az „Uj Görögország“ és a „Memória Hungarorum“ a jelzett külső hasonlóság mellett keletkezésük hazafias indítékában is rokonságot mutatnak egymással. Találunk azonban magánál Zavírásznál konkrét bizonyítékot is, amely a fenti kapcsolatot, mint kétségbevonhatatlan tényt állítja elénk. Egyik kéziratában ugyanis hivatkozik Wallaszky Pál „Conspectus“-ára. Tekintettel arra, hogy Wallaszky, munkájának bevezetésében, hosszasan! tárgyalja a megelőző irodalmat, különösen Czvittinger, Bod Péter és Horányi idevonatkozó munkásságát, kétségtelen, hogy Zavírász György tudott a magyarországi irodalmi történeti életrajzokról, amint már eleve is feltehető volt, hogy ő, aki a magyarság politikai történetét tárgyaló munkákat állandóan idézte, ismerte a magyarság szellemi életére vonatkozó fontos dokumentumokat is.

Tehát Magyarországon a Czvittingerek, Bod Péterek és Horányiak hatására az említett irodalomtörténetírók munkáiban megnyilatkozó szellemben, hasonló eljárással, magyar kultúrmiljőben, részben magyar források felhasználásával, magyar minták szerint keletkezett az első tudományos értékű és hatásában is nagyjelentőségű újjörög irodalomtörténet.

A telepések állandó kapcsolatot tartottak fenn az otthoniakkal. A magyarországi magasabbrendű kultúra ismeretében arra törekedtek, hogy hazájuk működési viszonyain javítsanak. Számos adatunk tanúskodik arról, hogy a görögök különféle adományokkal! igyekeztek ennek a célnak szolgálni.

Így már 1745-ben magyarországi görög kereskedők gyűjtést rendeztek, melynek eredményéből Kozányi görög városban iskolát alapítottak. A szervezeti szabályokat Magyarországról küldték haza s innen irányították az iskola működését — 1774-ben bizonyos Anthimosz Magyarországon gyűjtött pénzből szülővárosában: Livádionban iskolát alapított és könyvtárat létesített. — Partheniosz szerzetes egyik görögországi kolostor részére juttatott a Magyarországon gyűjtött pénzből. — L. Lakovász 5000 forintot hagyott Kozányi városra. — A Cetírisz-család értékes könyvtárát a szíatísztai iskolának ajándékozta. — Chr. Platónisz sok ajándékot juttatott Kozányi templomainak és iskoláinak. — R. Popovics (amint fent említettük) 600 könyvet és pénzt hagyott szülővárosára: Kozányira. — I. Murátisz 14.000 forintot hagyott Kozányira ösztöndíjak létesítésére és 2000 forintot adott a görög „nemzeti egyetem“ céljaira. — Leghíresebb az adományozók közül: Haris Pál. Hagyatékából szép szakiskola épült Kozányiban, a kamatok egy részéből pedig görög ifjak Magyarországon folytatnak tanulmányokat.

Mint jellemző érdekességet említjük, hogy a magyarországi árucikkkel magyar szavak is elkerültek Görögországba. Pl. a „nyakravaló“ elgörögösített alakját ma is használják Kozányiban. — Moszchópoliszi házakon — egyéb idegen hatás mellett — a magyaros építkezés nyoma is meglátszott. Sőt a hazánkból visszatérő telepések még a magyarországi ruhaviseletet is magukkal vitték szülőföldjükre. Ennek érdekes dokumentumait találjuk a moszchópoliszi Szent Miklós és Szent Borbála templomokban, ahol a 18. századból származó donatorképek a jótévedőket magyarországi viseletben ábrázolják.

A görögök mindig hálásak voltak Magyarországnak azért, hogy az elnyomatás nehéz századaiban annyi honfitársuk talált menedéket nálunk s a magyarországi kultúra és jólét áldásait nemcsak a telepések, hanem óhazái honfitársaik is élvezhették.

MAGYAROK ÉS ROMÁNOK

A magyar-román viszony történeti alakulását a két nép települési területének nagymérvű összeszövődése határozta meg. A pásztorokodó románság kezdetben főleg a hegységeket, a földművelő magyarság viszont a folyó völgyeket, a síkságot szállotta meg. A magyar települési folyamat nyugatról keletre haladt s a 13. század elején találkozott a Déli-Kárpátokból északnyugat felé tartó román népáramlattal. A két nép kiterjedésének erővonalai ettől kezdve állandóan keresztezték egymást: míg a magyarság Erdély központi medencéjében helyezkedett el s előőrsei a Keleti-Kárpátokon áthatolva a Szeret folyóig jutottak, addig a románság az Erdélyi Középhegységben haladt észak felé s a 14. század elejéig Máramarost is elérte, hátába kerülve az erdélyi magyarságnak. Így állt elő az a sajátos helyzet, hogy nincs Európában még két nép, melynek települési területe olyan nagy felületen érintkeznék s annyira összefonódnék egymással, mint a magyaroké és a románoké. Ez az összekeveredés később csak fokozódott, mert már a 14. század közepétől kezdődőleg román szórványtelepek jelentek meg a központi erdélyi magyar néptömbön belül, mely az újkorban a magyarság háborús vérvesztéseinek következtében egyre jobban fellazult s végül a román többségű etnikai mozaik mai képét vette fel.

Ennek a kettős népmozgalomok ilyen alakulását a domborzati viszonyok írták elő, de megkönnyítette az is, hogy döntő fázisában a közös települési terület egészében egyetlen, mégpedig magyar politikai fennhatóság alatt állott s így országhatárok etnikai elválasztó szerepe nem érvényesülhetett. A 14. században, mikor a két román állam, Havaselve és Moldva megalakulása a közös magyar-román települési területet kettészakította, elkerülhetetlen volt, hogy románok magyar és magyarok román fennhatóság alá ne kerüljenek. A magyarországi románság vezetőre;ege a magyar állameszmével azonosította magát, míg a román vajdaságok magyar elitje a román politikai életbe kapcsolódott bele, ami itt is, ott is együttjárt a nyelvi és vallási asszimilációval. A magyarországi románság, már nagyobb és egyre növekvő tömegének

súlya folytán is, ebben a tekintetben szerencsésebb volt, mint a román vajdaságok magyarsága. A magyar társadalomfejlődés dinamikája lehetővé tette, hogy a magyarországi román nép soraiból úgyszólván évszázadonként újabb vezetőréteg, a magyar nemességgel azonos társadalmi és politikai kiváltságokat élvező, de anyanyelvén és ortodox vallásán keresztül népi tudatát őrző román nemesség emelkedjék ki (a 14. században a máramarosi vajdák, a 15. században a hátszegvidéki és bánási kenézek, a 16. században az erdélyi és váradai püspök szekularizált egyházi nemes vajdái, a 17. században a kővárvidéki nemes vajdák és a fogarasföldi bojárok), ami ellensúlyozta az asszimilációs lemorzsolódást és fenntartotta egy szabad jogállapotú, politikailag cselekvőképes román elit folytonosságát a nemzeti ébredés beköszöntéig. Ezzel szemben a vajdaságok magyar lakosságának vezetőrétege már a 15. században teljesen elrománosodott, az újkoreleji gazdasági hanyatlás pedig a magyar város lakó polgárságot tette tönkre. A jobbgátság egyre súlyosabb kizsákmányoltatására vezető román társadalomfejlődés nemcsak hogy a magyar parasztság emancipálására nem adott lehetőséget, hanem egyenesen testi-lelki nyomorba döntötte azt. Ilyen körülmények között azt ítélni megérthetjük, miért nőtt állandóan a magyarországi románok és miért fogyott következetesen a vajdasági magyarok lélekszáma.

Ennek az ellentétes párhuzamban haladó népesedési és társadalomtörténeti folyamatnak tökéletesen megfelel a magyar-román politikai és kulturális viszony alakulása. A román civilizáció a nyugati és keleti kereszténység határán alakult ki és egyénisége éppen a kettőnek sajátos szintézisben rejlik. Az ortodox valláshoz és a szlavo-bizantin szellemiséghez való szívós ragaszkodás óvta meg a románságot attól, hogy magyarrá váljék, viszont a magyarsággal fenntartott bensőséges kapcsolatok akadályozták meg elszlávosodását. Az önfenntartás ösztönének engedtek az első román vajdák, mikor kiszakadva a magyar birodalom kereteiből, fegyverrel védték meg szabadságukat a magyar királyokkal szemben s elleneszegültek a magyar katolizáló törekvéseknek, de ugyanakkor önként elismerték a magyar királyok hűbéruraságát, élvezve ezáltal a középkori magyar nagyhatalom politikai, gazdasági és kulturális támogatását. A politikai kapcsolat hátterében a gazdasági egymásrautaltság húzódott meg. Az erdélyi városok virágzását biztosító feketetengeri és balkáni kereskedelem útjai a román vajdaságokon vezettek keresztül, a magyar államhatalomnak tehát elsősorú érdeke volt, hogy ellenőrzésüket kézben tartsa; a román vajdák hatalmának gazdasági

alapjait viszont ugyanezeknek az utaknak vámjövédelme biztosította s országaitak elsődrendű fontosságú iparcikkokkal is Erdély látta el, nem nélkülözheték tehát a magyar királyok jóindulatát. Hasonló szerepet játszott Moldva életében Magyarország mellett Lengyelország is, itt fje-hát a magyar és lengyel befolyás együttesen érvényesült. A gazdasági együttműködés következménye volt a magyarság tevékeny részvétele a vajdaságok civilizációjának kialakításában. A magyar földművelő telepesek révén a románság új birtokjogi viszonylatokat és termelési mód-szeneket ismert meg, amiről a román nyelv egész sor magyair kölcsön-szava tanúskodik (pl. rázeş — részes, részirtokos; megieş — megyés, határos birtokos; hotar — határ; imas — nyomás; zosag — jószág; gazda — gazda; holdá — hold¹, földmérték; altot — oltani, stb.). Különösen a román urbanitás alapvetésénél volt jelentős a magyar közre-működés, ugyancsak a kölcsönzavak után ítélve (oraş — város; pa*-gar — polgár; mester; meştrşug — mesterség; vama — vám; ban — báni, dénár, pénz; cheltu't — költeni; aldamas — áldomás; marja — marha, áru; bc&c'tu — búcsú, vásár; lácaş — lakás, stb.). A politikai kapcsolatok viszont az államszervezet magyar formáinak és módszerei-nek felhasználását tették lehetővé (uric — örökadomány; viclean — hűtlen, felségáruló; viteaz — vitéz; apród — apród; favas — rovás, stb), noha ezen a téren a bizantino-szláv hatás volt a döntő.

Az érdekközösségnek egyébként mindkét fél teljes tudatában volt. Magyar részről Liszti László adott ennek hangot eposzában (Magyar Mars, 1653):

Moldova egy felől, Havasai más felől Erdélyt foglallyák körül,
Mint erős bajnaksdgh, e' két oláh-orszdgh vadnak jó segítségül,
Hogy bé rohanása, avagy pusztítása ne essék ellenségtül.

Rómán oldalról viszont a havaseli Cantacuzino Konstantin, a 17. század legműveltebb románja így jellemezte a két nép Viszonyát: „A magyarok szomszédaink, a románok erősen összekeveredtek velük s az utóbbi időkben velük tartottak. Nagyrészt az ő segítségükkel alakultak ki ezek az országok, mármint Havaselve és Moldva is, mikor Erdélytől elszakadtak. És együtt harcoltak ellenségeik, főleg a törökök ellen, eleinte is, később is, sokszor. Végül hátvéd és segítség voltak számukra, viszont ezek is jó és erős falként szolgáltak a török ellen a magyarok-nak“. Jellemző, hogy három évszázad távlatában elhomályosodott a ro-mánság emlékezetében az az ellentét, mely a területi jogait érvényesi-teni akaró magyar király és a függetlenségükért küzdő államalapító

vajdák közt támadt s Cantacuzino már csak a román államok kialakulásához nyújtott magyar segítséget; említi. Valóban, Nagy Lajos király vezére, Lackfi Endre a máramarosi románokkal együtt úzte el a tatárokat Moldva földjéről s így vethette meg ott Drágos vajda a román állam alapjait, Havaselvén pedig ugyancsak magyar támogatással nyomultak elő az első Basarabák a Dunad'elta felé tatár megszállás alatt álló területre. Ezek a közös vállalkozások azonban csak azért feledtethették el a kezdeti konfliktusokat, mert egy későbbi érdekközösség, melyre Cantacuzino is céloz, t. i. a török elleni fegyverbarátság döntő fontossága nyomult a köztudat előterébe. A török hódítás nemcsak külön-külön a két nép politikai létét és nemzeti szabadságát fenyegette, hanem azt is, ami közös kincsük volt: keresztény kultúrájukat. A katolikus-ortodox ellentét helyébe így a keresztény szolidaritás gondolata lépett. „Számunkra a kereszténység — írja Iorga — mindig a lázadást, a háborút, a visszahódítást, az elveiszított értékekről visszaszerzését jelentette; a mi keresztünk inkább az volt, melyre zászlók csúcsán tűzött a nap, mintsem az oltárok árnyékában tömjéngüsttel körülvett- kereszt. A kereszténységnek ez az energikus, aktív, laikus, katonai értelmezése nyugati sajátság; a Kelet a belenyugváásra hajlik és hagyja, hogy „Isten fizessen meg“ az elnyomóknak, zsarnokoknak és sanyargatóknak“. A román vezetőréteg gondolkodásának ez a „nyugatiassága“ természetesen vonta maga után a magyar politikai orientációt is. A keresztény ügy, a román nemzeti érdek egyet jelentett ebben a korban a magyarbarátsággal s a román bojár ideálja az a lovagi életmód volt, melyet a magyar és lengyel nemesek révén ismert meg. A nyugateurópai lovagvilág késői román változata révén még szorosabbra fűződtek a magyar-román kapcsolatok. A budai és krakkói királyi udvarok divatja utánzásra talált Havaselvén és Moldvában; erdélyi magyar nemesek és román bojárok ugyanazoknál a szász és magyar iparosoknál készíttetik ruháikat, fegyvereiket, ékszereiket s Vlad Dracul havaselvi vajda még Zsigmond magyar király lovagrendjébe, a Sárkányrendbe í9 felvétette magát.

A törökellenes harcban, mely ennek a lovagi életeszménynek gyakorlati tartalmat adott, Magyarország — Cantacuzino találó szavai szerint — „hátvéd és segítség“ volt a románság számára. A török által elűzött vajdák rendszeren magyar földre menekültek, itt szervezték az ellenállást a pogány betolakodó ellen s ismételten magyar segítséggel szereztek vissza trónjukat. A magyarság számára nem volt közömbös a románság sorsa, mert — ismét Cantacuzinot idézve — a vajda-

ságok „jó és erős fal“ voltak a török támadások ellen. Sok esetben tartóztatták fel a vajdák saját országukban a Magyarország ellen induló török hadakat s ha a túlerő ellen tehetetlenek voltak, legalább gyors bpiáti figyelmeztetést küldtek a közeledő veszélyről a Kárpátokon túlra, hogy a magyarok idejében fölkészülhessenek. Vladislav Dan havaselvi vajda joggal ír 1451-ben arról a vérről, „melyet én és az én bojárjaim és egész országom öntöttünk a szent koronáért, Magyarorszáért és a kereszténységért“. Szinte válaszként hangzik erre a székeleyek 1492. évi panasza: „A mi őseink vére különböző országokban, Moldvában, Havaselvén, Rác-, Török-, Horvát-, Bolgárországban bőven hullott, és a mi vérünkéből pataikok folytak, tagjainkból és csontjainkból halmokat hánytak“.

Már az első komoly török támadás román terület ellen magyar visszaütést váltott ki. Mircea cel Bătrán havaselvi vajda, miután Rovine melletti győzelmével sem tudta megállítani a szultán előnyomulását, Magyarországra menekült s 1395-ben formailag is szövetséget kötött Zsigmond magyar királlyal a¹ török ellen. Ennek következménye egy közös magyar-román hadjárat volt, melynek során kiszorították az ellenséget Havaselvérről. Sőt, Zsigmond most már egy általános európai kereszteshadjárat tervét vetette fel a Balkán felszabadítása érdekében, melyben természetesen a románoknak is fontos szerepet szánt. A nikápolyi csatában (1396) valóban ott volt és keményen harcolt Mircea is a havaselvi csapatokkal, de a szerencse nem kedvezett a keresztényeknek, a csata elveszett s ezzel Havaselve is komoly veszedelembé került. A magyar-román szövetség azonban szembenézett az újabb támadásokkal s kiköszörülte a csorbát. 1400-ban román és magyar csapatok Mircea vezetése alatt tönkrementek egy magyarországi rablóhadjáratról visszatérő török sereget. Zsigmond király maga igyekezett román szövetségesének jóhírért világszerte teirjeszteni, többek közt Fülöp burgundiai herceghez is dicsérő szavakkal írt Mircea győzelmeiről. Mircea halála után fia, I. Mihály ellen egyik rokona, Dan lépett fel trónkövetelőként s a szultán támogatását kérte. A testvérharcban a török védelem került felül: Mihály holtan maradt a csatateren s vele együtt elesett a mindvégig mellette kitartó magyarir segédc csapatok vitéz kapitánya, Losonczy István bán, az első magyar, aki életét áldozta a román nemzeti függetlenségért. Ettől kezdve állandóan ismétlődnek a havaselvi trónviszályok, egyik trónkövetelőt a magyarok, a másikat a törökök segítik, de a román közvélemény mindig a keresztény oldalon áll s még azok a vajdák is, akik török segítséggel kerültek trónra, keresztény lelki-

ismeretük és a nemzeti érdek indítására keresni kezdték a kapcsolatot a magyarokkal. Az a Dan vajda is, aki — mint láttuk — riválisa ellen törököt hozott, szintén így cselekedett s mikor ezért a szultán leváltotta, magyar csapatok hozták őt vissza Havaselvére. Majd Ozorai Pipóval, Zsigmond király kapitányával együtt felszabadította a török által megszállt Giurgiu és Tumu dunai várakat és szétverte az ellene küldött török sereget. A harc változó szerencsével folyt tovább, Danit még háromszor egymásután helyezték vissza trónjára magyar seregek, egyízben Zsigmond személyes vezetése alatt, amit a vajda azzal viszonozott, hogy a király mellett harcolt a híres, de szerencsétlen végű galambod ütközetben. Utódai azonban nem tudtak megbirkózni az egyre nagyobb erejű török támadásokkal s kénytelenek voltak a szultán fennhatóságát elismerni.

Új lendületet vett az ellenállás Hunyadi János fellépésével. Magyar és román csapatok élén aratott világraszóló győzelmei új erőt öntöttek mindkét népbe, visszaadták a románság önbizalmát és büszkeséggel töltötték el a magyarságot. Személye és működése a magyar-román fegyverbarátság legszebb emléke marad mindenkor. Első sikereinek hatására Havaselve vitéz vajdiája, Vlad Dracul, aki magyar segítséggel foglalta el trónját, később azonban reményét veszítve, meghódolt a szultánnak, most csatlakozott a keresztényekhez és elkísérte Hunyadit nagysikerű bulgáriai hadjáratára (1443). Noha utóbb, Hunyadi átmeneti kudarcainak következtében visszapártolt a szultánhoz s ezért Hunyadi megölette, fiát, Vlad Tepest mégis magyar csapatok segítették apja örökségét elfoglalni. Ez a vakmerő, kegyetlen vajda rövid uralkodása alatt igyekezett megfelelni a beléje helyezett bizalomnak s keményen harcolt a szultán ellen.

Ekkor már a másik román állam, Moldva is harcban állott az ozmán hódítóval. Nagy vajdája, Stefan cel Mare, szintén felismerte az érdekközösséget, mely a magyarságot és románságot összefűzte s kibékült Hunyadi Mátyás királlyal, akivel előzőleg egy vetélytársának nyújtott magyar támogatás miatt fegyveres összeütközésre is sor került. Emlékezetes csatáiban, melyeket a török ellen vívott, már magyar csapatok is harcoltak seregében. A diadalmas Vaslui-i csatában (1475) a székelyek nyitották meg a harcot s ha Valea Albá-hoz nem is értek el idejében Drágfi Bertalan erdélyi vajda csapatai, hogy Stefan vereségé: meggátolják, megjelenésük mégis arra kényszerítette a szultánt, hogy erőltetett menetben visszavonuljon és veszendőbe hagyja győzelme eredményeit, Sőt, az egyesült magyar-román hadsereg üldözőbe vette őt s

visszafoglalta a Havaselvét is. Nemcsak saját népe, hanem a magyar közvélemény is ünnepelte Stefan hőstetteit, az ú. n. dubnici magyar krónika mint alattvalóinak bölcs gondviselőjét emlegeti. Ő maga viszont hangsúlyozta, hogy nemcsak magáért és országáért, hanem az egész kereszténységért s ezen belül Magyarországért is küzd, melynek „védőfala” szerinte Moldva is. A nyugati hadjárataival elfoglalt Mátyás király nem tudta mindig kellőkéig támogatni Stefánt, azonban igyekezett őt kárpótolni a török által elfoglalt váraiért, azzal, hogy Erdélyben adományozott neki birtokait.

Havaselvén ezalatt tovább folytatódtak a trónvillongások a magyar és a török párt között, a vajdák sűrűn váltakoztak s bármennyire is igyekeztek a magyarok védeenceiket biztosítani, a török túlerővel szemben csak ideig óráig sikerült őket fenntartani. Már közeledett az a pillanat, mikor Magyarország is össze kellett, hogy omoljon a török roham alatt. Utoljára még azonban meg tudta a magyar-román együttműködés akadályozni, hogy Havaselve végleg elveszítse függetlenségét. Az a veszély fenyegetett ugyanis, hogy mint szerb vagy bolgár földön, itt is megszünteti a szultán a nemzeti államot s a vajdák helyett török pasát nevez ki az ország élére. Az uralom átvételére érkező Mehmet béggel szemben Radu dela Afumati vajda vette fel a harcot! s hogy végül sikerült is neki a szultánt szándékának megváltoztatására, a havaselvi nemzeti önkormányzat fenntartására bírni, az nagyrészt annak köszönhető, hogy Zápolya János erdélyi vajda, a későbbi magyar király kétízben is fegyverrel kelt a románok segítségére.

Nemsokára azonban bekövetkezett a magyarság mohácsi katasztrófája (1526). A kettős királyválasztás kettészakította Magyarországot. Nyugaton Habsburg Ferdinánd, V. Károly császár öccse uralkodott, akit a magyar arisztokrácia a török elleni harc támogatásának reményében választott meg, míg keleten Zápolya, a köznemesek „nemzeti” pártjának királya vetette meg a lábát. A testvérharcot felhasználva, a szultán elfoglalta Budát (1541) s a két magyar állam közé ettől kezdve a török hatalom ékként fűrődött be. A török közbelépés állandósította Magyarország feldarabolását-, ami a románságra is végzetes következményekkel járt, mert a meggyengült magyarság nem támogathatta többé a vajdaságok szabadságharcát. Petru Rares moldvai vajda, aki többször avatkozott be a magyar ellenkirályok küzdelmébe, maga is jobban szeretne volna, ha az így elért átmeneti gazdasági előnyök helyett a régi egységes Magyarország segítségét élvezheti s arra kérte a lengyel királyt, hogy működjük közre a magyar államegység helyre-

állításában. Ez azonban nem sikerült s egy félévszázadnak kellett eltelnie, amíg a magyarság Erdélyben olyan államot tudott! szervezni, mely — a török fennhatóság elismerése árán — elég erős volt arra, hogy öncélú nemzeti politikát kezdeményezzen s végső fokon a török iga lerázására gondolhasson.

Erre a 16. század végén nyílt alkalom, mikor a Habsburgok végre elszánták magukat arra, hogy megindítsák a régóta ígért keresztteshadjáratot. A „keresztény ligához“ csatlakozott Erdély és a két román vajdaság Í9, egy olyan államszövetség formájában, melyben a vezetőszerp a középkori magyar protektorátusi viszony felújításával az erdélyi fejedelemé, Báthory Zsigmondé volt. A harcot Vitéz Mihály havaseívi vajda cálugáreni-i csatája nyitotta meg s a győzelem nem kis részben a Király Albert vezetése alatt küzdő székely segédcapatok érdeme is volt. A túlerő azonban Mihályt hátrálásra kényszerítette s ekkor Báthory egész had'seregével indult meg Havaselve felszabadítására. Az egyesült magyar-román csapatok, élükön a két nép legkiválóbb hadvezéreivel, Bocskai Istvánnal és Mihály vajdával, a Dunáig kergették Szinán nagyvezírt s a* giurgiúi döntő csatában a török sereg nagyrésze megsemmisült (1595). A siker kiaknázását azonban a Habsburgok és a magyarság konfliktusa megakadályozta. Az idegen dinasztia, miután Báthory lemondásával Erdélyre is kiterjesztette uralmát, nem annyira a felszabadító háború folytatására, hanem a magyar nemzeti önkormányzat és a protestáns vallásszabadság megtörésére igyekezett. Ez a fordulat a magyarságot végzetes dilemma elé állította. Voltak, akik továbbra is kítartottak a Habsburgokba vetett reménység mellett, de egyre többen, különösen az erdélyiek ébredtek rá arra, hogy a német éppen úgy ellensége a nemzetnek, mint a török s a Habsburgok vasjarmában visszakívánták a belpolitikai szabadságot alig korlátozó török fennhatóságot. Mihály vajdát közélről érintette ez a válság, mert életét tette fel a török elleni küzdelemre s a Báthoriakat visszahívó erdélyi forradalom, melynek következménye a törökkel való egyezkedés lett, bekerítéssel fenyegette. Úgy vélte, hogy a keresztény ügy árulóin áll bosszút, mikor Habsburg biztatásra az elégedetlen székelyek segítségével Erdélyt eifoglalta. Az volt az ambíciója, hogy ő ál'Ijon az élére a magyar-román törökellenes szövetségnek az erre méltatlanná vált Báthoryak helyett s remélte, hogy a Habsburg-hú nyugati magyarság támogatni fogja őt. „Amíg élek, nagy hűséggel fogom szolgálni a császárt, Magyarországot és az egész kereszténységet“ — írta közvetlenül Erdély elfoglalása után Prágába, de nem számolt sem a magyarság

többségének egyre növekvő Habsburg-gyűlöletével, sem azzal, hogy a Habsburgok őt csak a magyarság megtörésére akarják felhasználni, hogy aztán elejtsék. Ugyanaz a Basta császári tábornok, aki Bocskait, a magyar szabadságmozgalom vezérét halálra kereste, megölette Mihályt is (1601). Ezek az évek a magyar-román viszonyt súlyos próbának tették ki. Mindkét oldalon teljes volt az új helyzettel szemben a tanácstalanság. A székelyek Mihályban sz[^]badítójukat és a kereszténység hőst, az erdélyi magyar nemesek elnyomójukat és a Habsburgok bérencét! látták, viszont nem egy nyugati magyar arisztokrata, mint például Rákóczy Lajos, mindvégig kitartott a vajda mellett. Ezzel szemben egyes románok, elsősorban Mihály legbizalmasabb hívei, a Buzescu-testvérek a magyar-román béke érdekében odáig menitek, hogy még Erdély elfoglalását is ellenezték s azután is igyekeztek Mihály és a magyar nemesség ellentétét, mérsékelni. Korántsem lehet tehát ezeket az eseményekéit egy általános magyar-román szembefordulás jegyében polarizálni, mégis a kölcsönösen elszenvedett sérelmek s az, hogy a magyarság ezután a román vajdáknál a Habsburgok lehetséges eszközt, a románság viszont az erdélyi magyarságban a török bekerítő politika alkalmi kiszolgálóját látta, mindkét félben bizalmatlanságot kellett a másik ellen. Már a középkori közös törökellenes hadjáratok idején keserű nyilatkozatok hangoztak ell a magyar szőszegésről, valahányszor a megígért! támogatás elmaradt s a román hűtlenségről, ha a szorongatott vajda meghódolt a szultánnak, ezután azonban ezek a sztereotíp formulák egyre gyakrabban merülnek fel s megrögződve a közhasználatban), lényeges alkotórészeivé válnak a két nép egymásról formált szemléletének.

A magyar-román viszony normalizálódására ezért Mihály vajda halála után is csak lassan kerülhetett sor. Radu Serban havaselyi vajda a Habsburg-barát politikát folytatta s 1603-ban az ő fegyverei törték meg Székely Mózes fejedelem Habsburg-ellenes szabadságmozgalmát. Miután Bocskai harca sikerrel járt és a bécsi békében (1606) kikényszerítette a Habsburgoktól minid a nyugati magyarok alkotmányos jogainak, mind Erdély önállóságának elismerését, a megerősödött Erdély és a vajdaságok között; ismét formális szövetségekötés jött létre, de most már nem a török eillen, hanem csak a jószomszédi viszony megőrzésére s jóval kevesebb hangsúllyal az erdélyi vezetőszerpen. A nagyratörő, hevesvérű Báthory Gábor főjedelem és Radu Serban között azonban: viszály támadt; Báthory támadására egyesült Habsburg-havaselyi ellentámadás következett, de Radu Serbanmak tapasztalnia

kelleti, akárcsak annakidején Mihálynak, hogy a román politikai érdek nem a magyarellenes, hanem a magyarbarát irányzatot írja elő. Trónjától megfosztva, haláláig száműzetésben élt, utódai pedig, csak úgy, mint a moldvai vajdák, tanultak bukásából s megújították a szövetséget az erdélyi fejedelmekkel. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György a maguk részéről is levonták a közelmúlt tanulságait s nem erőszakolták többé a vajdaságok feletti protektorátust, hanem megelégedtek a három ország viszonyában a hangadó rangjával. Uralmuk alatt Erdély aranykorát élte s nem véletlen, hogy Havaselve és Moldva ugyanebben az időben, Matei Basarab és Vasile Lupu uralkodása alatt sem azelőtt, sem azután sokáig nem ért politikai és kulturális virágzásnak örvendtek. A béke és jólét e rövid korszakának alapja kér bölcs és mérsékelt államférfinak, az öreg Rákóczi Györgynek é9 Matei Basarabnak szoros együttműködése volt. Szövetségük ereje mérsékelt a Porta mohóságát is, a török fennhatóság sokat engedett nyomasztó hatásából. A békességet csak a nyughatatlan Lupu ambíciói zavarták, aki többször kísérletet tett, hogy Havaselvét is megszerezze magának, de erdélyi-havaselvi összefogással invázióit mindannyiszor sikerült kivédeni, sőt végül saját trónját is át kellett engednie az erdélyi orientációjú Gheorghe Stefannak. Matei elérte azt, ami ezekben a zavaros évszázadokban kevés román vajdának adatott meg: hosszú uralkodás után természetes halállal halt meg. ömaga is tudatában volt, hogy ezt elsősorban az erdélyi támogatásnak köszönhette. Rokonszenves egyénisége Erdélyben is tiszteletnek örvendett, halálakor Köröspataki János papköltő sajnálattal emlékezik meg arról a veszteségről, mely ezáltal Erdélyt érte, hiszen a török-tatár támadások elhárításában neki is oroszlánrésze volt. Utódját, Serban Constanánt a fiatal Rákóczi György személyesen védelmezte meg lázadó zsoldosai ellen s a magyar-román együttműködés talán sohasem látszott olyan zavartalannak, mint ekkor.

A Porta azonban már jóid'etje féltékenyen nézte vazallusainak egyetértését és önálló politikai tevékenységét s csak az alkalmat várta, hogy letörje őket. II. Rákóczi Györgynek és román szövetségeseinek Lengyelország ellen vezetett szerencsétlenségű hadjárata szolgáltatra ezt az alkalmat A szultán mindhármukat megfosztotta trónjuktól. Közös ellenállás kezdődött, de a túlerővel szemben magyarok és románok tehetetlenek voltak. Rákóczi és utóda, Kemény János elestek a küzdelemben, a román vajdák a nyugati Magyarországra bujdosnak s a száműzetésben hamarosan követték őket utódaik, Radu Mihnea és Grigorascu Ghica is, akik szintén magukra vonták a szultán haragját.

A török elnyomás a vajdaságokban és Erdélyben, a Habsburg-abszolutizmus a nyugati Magyarországon ekkor vált a legsúlyosabbá. Magyarok és románok, önsorsuk irányításának szinte minden lehetőségétől megfosztva, két nagyhatalom, a Habsburgok és a török konfliktusának ütközőpontjába kerültek. Következésképpen, öncélú politikát egyik sem kezdeményezhetett s a magyar-román viszony az idegen imperia-
lizmusok függvénye lett. A német és a török között Erdély birtokáért megvívott zernyesti csata (1690) kettő testvérharc volt: egyik oldalról a legális erdélyi magyar kormányzat feje, Teleki Mihály és Bálačeanu havaselvi trónkövetelő, a másik oldalról Thököly Imre kuruc vezér és Bráncoveanu havaselvi vajda vezettek magyarok ellen magyarokat, románok ellen románokat. Ekkor a szerencse a töröknek kedvezett, Teleki és Bálačeanu holtján maradtak a csatatéren, nemsokára azonban fordult a kocka és Thököly havaselvi bujdosás után kisászsiai száműzésben halt meg, míg Bráncoveanút, aki az orosz cárral keresett kapcsolatokat a hanyatló félhold ellen, török hóhér végezte ki a Boszporusz partján. A német-török rivalitás, mely két magyar és román generáció legjobbait is felőrölte, azzal végződött, hogy Erdély Habsburg uralom alá került, míg a román vajdaságok török uralom alatt maradtak. A kárpáti határon tőbbé nem magyarok és románok, hanem két világbirodalom állt szemben egymással, a két nép kapcsolatait nem önmaguk, hanem Bécs és Konstantinápoly szőttek-irányították, nagyrészt az érdekeltektől idegen célok szolgálatában. Az elszigetelődés így teljes lett és a magyar-román sorsközösség tudata elhalványodott éppen abban a korszakban, mikor mindkét nép történelmének legsúlyosabb megpróbáltatásait élte át s legnagyobb szüksége lett volna a másik támogatására.

A közvetlen politikai kapcsolatok megszakadása, a valaha oly sűrű személyes érintkezések kimaradása hozzájárult ahhoz, hogy az összekötő és elválasztó tényezők közül hovatovább az utóbbiak kerekedjenek felül a két nép viszonyában. Ez a folyamat már a mohácsi vész után megindult, s ha az egymásrautaltság újra meg újra ellensúlyozta is, lehetetlen meg nem figyelni azt a módosulást, mely a románság magyarszemléletében végbement. A 16. században még a középkorból áthagyományozott viszony állt fenn, a románok Erdélyt a középkori magyar királyság jogutódjának tekintették, fejedelmét „királynak“ (craiu) nevezték s nem ütköztek meg azon, hogy Báthory Zsigmond a szent korona protektorátusát akarta a vajdaságok felett visszaállítani. Mihály vajda erdélyi vállalkozása azonban, bármennyire epizódjellegű

is volt, rádöbbenhetett a románságot, hogy az erőviszonyok megváltoztak, a kettészakadt magyarság keleti fele nem képviseli már azt a súlyt, mellyel a dunai hegemóniát magának biztosíthatja. A magyar nagyhatalom helyreállításának reménye a Báthoryakkal elbukott s ezt a románság is realizálta. Ureche moldvai krónikás a 17. század közepén úgy ír Magyarországnak, a kereszténység védőbástyájának hajdani nagyságáról, mint ami már visszahozhatatlanul a múlté s az egyenrangúság érzésével jegyzi meg, hogy Erdély éppen úgy a török vazalusa, mint a román vajdaságok.

Ha a múlt presztízse és a tényleges erőviszonyok vitathatatlanná tették is a magyair Erdély nagy nemzetközi szerepét, már a 17. században akadtak román vajdák, akik lehetségesnek hitték, hogy megismételhetik Mihály szerencséjét és megszerezhetik maguknak Erdély trónját. Vasile Lupu, Gheorghe Dúca, Șeirban Cantacuzino, egytől-egyig frissen asszimilált levántin oligarchák táplálták magukban ezt az ambíciót, s Lupuriak már az az ötlet is megfordult¹ a fejében, hogy a magyar földesurak ellen fellázított erdélyi román parasztokat is eszközül használja célja elérésében. A tősgyökeres román bojárok azonban, akik a magyar-román viszonyt a múlt hagyományain át nézték, fejcsóváló szkepszissel fogadták és irreális kalandvágnak tartották ezeket a terveket. Miron Costin moldvai krónikás, aki pedig büszke öntudattal hirdette a három ország románságának közös római eredetét és nyelvi egységét, elképzelhetetlennek tartotta, hogy ortodox vajda kálvinista országon; uralkodhassék, mert az országot, csak úgy, mint magyar kortársai, a nemességgel azonosította. A nacionalizmust a politikában aikkor még a társadalmi és vallási öntudat teljesen háttérbe szorította.

A román nemzeti egység gondolatát az orthodox szolidaritás helyettesítette s ez tetjete a három ország románságának közös ügyévé az erdélyi magyar protestáns térítő akciókkal szembeni ellenállást. Ennek a térítésnek köszönhetitek egyébként a románok az első bibliafordításokat! s általában az anyanyelvű irodalom megindulását, nagyrészt erdélyi magyar fejedelmek és főurak költségén s ezáltal szorult ki a szláv nyelv is a román istentiszteletből. A tömegek etilenállásán azonban mind'én további reformáló törekvés, minden dogmatikai újítás megtört. Az erdélyi román ortodoxia az anyanyelvű istentisztelettel megerősödve, igazán népi vallássá válva került ki a küzdelemből s a nyelvi újítások hamarosan a vajdaságokban is elterjedtek. A havaselvi és moldvai ortodox egyház a vajdák támogatásával sietett segítségére a szorongatott erdélyi hittestvéreknek s a reformáció ellen saját fegyve-

reit fordítva, anyanyelvű vallásos propagandát fejtett ki, melyben itt-ott a népi szolidaritás gondolata is felcsillant. Varlaam moldvai metropolita vitairatában az ortodox hithűség mellett a közös származást is emlékeztetébe idézi az erdélyi románoknak és Lukaris konstantinápolyi pátriárka Bethlen Gábor térítési kísérletei legfőbb akadályának szintén az erdélyi és vajdasági románokat összefűző faji és nyelvi szálakat tartotta. Ennek a prenacionális, ortodox színezetű népi eigységud'atnak adott a vallási küzdelem magyarellenes élt s így jelentkezik ez ugyanannál a Canitacuzino Konstantinnál, aki — mint látuk — a magyar-román együttműködésről olyan kedvezően írt: „örökké és javíthatatlanul ellenségei és irigyei voltak a magyarok a románoknak, s ha tethették volna, mind leigázzák őket, mint ahogy az erdélyi románok nagyrészét le is igázták s — ahogy ők mondják — jobbágyaikká tették. Ezenkívül az erdélyi magyar nemesek nagyrésze is román vagy román eredetű, de mivel annak az országnak a vezetősége kálvinista, azok meg az udvarnál szolgáltak, hát kálvinizáltak és így őket is magyaroknak mondják. Elcserélve hitüket, román nevezetüket is elcserélték“.

Tagadhatatlan, hogy a román reformáció — különösen a nemesség körében — asszimilációs folyamatot indított meg, s ha ez nem is volt olyan általános hatású, mint ahogy azt Cantacuzino ortodox aggodfalmában látta, a kálvinista vagy félkálvinisba erdélyi románság valóban eltávolodott ortodox hittestvérekői s ugyanekkor közeledett a magyarsághoz. Ez természetes is volt, mert¹ új műveltségének forrása a magyar kultúra volt; a román bibliaszövegek, énekeskönyvek, katekizmusok, prédikációk, erkölcsi oktató művek nagyrészét magyarból fordí oították, a papok közül igen sokan magyar iskolákat látogattak. Ez azonban nem jelentette szükségszerűen az elmagyarosodást, sőt éppen ezek a magyar protestáns hatás alatt álló román literátorok voltak az elsők, akik a román anyanyelv édességét felfedezték, a politikai határok által szétválasztott románság nyelvi egységét hirdették s nem győzték eléggé hangsúlyozni, hogy írásukkal szeretető román népük haladását akarják szolgálni. Mi sem állt távolabb a térítést kezdeményező és támogató erdélyi magyar fejedelmektől, mint az, hogy özi a román „nemzeti“ missziót akadályozzák. Hosszú ideig valósággal kényszert kellett alkalmazniuk, hogy a román istentiszteletből a szláv nyelvet kiszorítsák s ráerőszakolják a románokra anyanyelvüket. Véletlenül sem jutott azonban eszükbe, hogy a magyar istentiszteleti nyelv érdekében folytassanak a románok között propagandát. Mikor Lorántffy Zsuzsanna fejedelem-

asszony iskolát alapított a fogarasföldi románok számára, szigorúan az anyanyelvű oktatást írta elő s ha lehetőséget kívánt adni a román tanulóknak a magyar nyelv megtanulására, egyúttal arról is intézkedett, hogy magyarok románul tanulhassanak. Ha volt a vallási buzgóságon túlnenő tendencia az erdélyi fejedelmek térítő törekvéseiben, ez kétségtelenül a kulturális közelítési célzat volt, mely Lórántffy Zsuzsanna fenti intézkedéseiben is kifejezésre jut. A 17. század politikai ideálja az egyvallású állam volt s Bethlem Gábor és utódai is ebben az eszmekörben éltek. Ambíciójukat azonban egy protestáns Erdély ki-elégítette volna, koncepciójukban) egy-egy magyar, román és német nyelvű, de protestáns alapú kultúra jól megfent egymás mellett. Így gondolkodtak egyébként a kálvinizmus felé hajló román papok is. Hálásak voltak magyar mecénásaiknak, hogy a román anyanyelvű irodalom virágzását lehetővé tették s nem a magyarságot, hanem a szlavofil ortodox reakciót tartották ellenségüknek. Mikor a szerb Brankovics Száva erdélyi román metropolitja azzal akarta a protestáns térítést akadályozni, hogy a román könyvnyomdát elrejtette s lehetetlenné tette román nyelvű könyvek kiadását, felháborodott papjai a magyar fejedelemtől keresték a „nemzeti ügy“ támogatását s meg is kapták, ugyanakkor viszont a havaselvi vajda mindent megtett a metropolka védelmére. A román anyanyelv ügye tehát az ortodox érdeket is háttérbe szorította s egyúttal magyar-román együttműködést hozott létre.

Ugyancsak a magyar-román kulturális együttműködés eredménye volt, hogy az erdélyi románság megtalálta az utat a nagy ősközhöz, a latin nyelvhez és a római múlthoz. A magyarság számára a humanizmus f edezf.e fel a klasszikus ókor varázsát s a magyar humanisták sajátos lokálpatriotizmussal kezdték az erdélyi románságot emlegetni, mint hazájuk és a csodált Róma kapcsolatának eleven bizonyítékát. Éppen' olyan büszkék voltak iómán honfitársaik római származására, mint saját népünknek hún eredetére. A 16. századi Oláh Miklós esztergomi érsek nem első és nem utolsó a sorban, mikor Erdélyről írva egyaránt megemlékezik a székelyek és románok előkelő családfájáról. Oláh Miklós egyébként első láncszeme a magyar és román humanizmus bensőséges kapcsolatainak. Harmonikus egyéniségében a román népi, magyar nemzeti és kozmopolita kulturális öntudat zavar-talanul olvadtak össze, sohasem érezte szükségét, hogy bármelyiket a másik kettő javára tagadja, vagy akár csak elhallgassa. Ugyanolyan szintézise ő a magyar és román kulturális értékeknek a népekfölötti humanizmus jegyében, mint amilyen szintézis volt politikai síkon

Hunyadi János a keresztény szolidaritás eszmekörében. Hogy mégis mindketten népüktől, a románságból eltávolodtak s a szorosabb szálak nemzetükhöz, a magyarsághoz fűzték őket, az karrierjük mellett első-sorban annak tulajdonítható, hogy nyugati keresztények voltak. Mihelyt azonban az erdélyi román reformációban szintézis jötti létre a nyugati és keleti kereszténység között s egyúttal az anyanyelv jelentősége is megnövekedett, lehetőségessé vált egy olyan magyar-román kulturális együttműködés, melyben mindkét fél megőrizhette önállóságát. Így kerülhettek ki a magyar iskolákból olyan román humanisták, mint a 17. századbeli Halics Mihály, aki egyik versében, az első román disztichonban, román öntudattal egy magyar iskolatársát, a niagytudományú Páriz Ferencet köszöntötte fel.

A román reformáció által megmunkált talajon sarjadt ki a vajdaságok ortodox humanizmusa, mely indításait lengyel főiskolákon szerzte, de megtalálta kapcsolatait a magyar művelődéssel is. A román krónikások otthonosan mozogtak a magyar humanista történészek gondolatvilágában, hiszen műveikben lépten-nyomon a közös múlt adataira bukkantak s megtalálták bennük a románság római származásának lelkesítő tézisének is. Miron Costin még azt is érdemesnek találta, hogy egy, a magyar királyság történetét tárgyaló erdélyi munkát lefordítson románra, Cantacuzino Konstantin pedig azzal lepte meg magyar emigráns vendégeit, hogy Bethlen Gábor végrendeletéből idézett számukra bölcs intelmeket. Még jobban elmélyítette a magyar-román művelődési kapcsolatokat a második nagy ideológiai szintézis, az erdélyi román egyháznak Rómával kötött uniója. Ezt az uniót az Erdélyt megszerző Habsburgok szorgalmazták s mivel a protestáns fejedelmeknél jóval erőszakosabb térítési eszközöket alkalmaztak, a románság kezdeti ellenállása is elkeseredettebb volt. Az üldözött ortodox reakció vezérének, Nagyszegi Gábor román nemest nem kisebb emberek támogatták, mint Bethlen Miklós erdélyi kancellár, a korszak legműveltebb magyarja és legtekintélyesebb politikusa. A Habsburg-hatalom nyomasztó túlereje azonban legyőzte az ortodox-kálvinista összefogást, s az unió, részben magyar jezsuiták, mint Bárány Pál buzgósága révén, az erdélyi románság egy részét meghódította. Ugyancsak el kellett buknia II. Rákóczi Ferenc mozgalmanak, mely a bécsi abszolutizmus ellen a nemzeti, szociális és vallási szabadság kivívására Magyarország összes nemzetiségeit, köztük a románokat! is egyesítette. Rákóczi mellett küzdöttek az ortodox román papok Cirka János püspökükkel az élén, a román parasztok, legendás népvézérek, Piotea és Balica szabadcsapataiban s a ro-

mán nemesek, akik közül az apsaiak máig is őreik templomukban a fejedelem zászlóit. Románok voltak Rákóczi konstantinápolyi és moszkvai követei, Talabá János és Corbea Tódor is.

A diadalmaskodó Habsburg-abszolutizmus hatására az erdélyi magyar-román viszony is módosulni kezdett. Az unitus román papság közvetlen érintkezésbe jutott a bécsi kormánykörökkel s rábredtek arra., hogy a magyarság politikai vezetőszerpe kétségessé vált. Papokból, nemesekből, állami hivatalnokokból, szabad foglalkozású értelmiségiekből román elit kezdett képződni, mely nem tartotta már érdemesnek a megfoglyatkozott presztízssú magyarsághoz való asszimilálódás révén júni be a politikai vezetőrétegbe, hanem a magyar, székely és szász szabad emberek politikai „nemzeteihez“ hasonló negyedik román „nemzetbe“ tömörülve, kollektív politikai jogokat követei* magának. A római származás tudata politikai fegyverré vált a román értelmiség kezében, előkelő származásukra és őslakos mivoltukra hivatkozhattak emancipációs küzdelmükben. Később, a felvilágosodás hatására új érvek is felmerültek, azt a szerződést, melyet a 12. századi magyar Gesta szerint aiz erdélyi románok éis a honfoglaló magyarok kötöttek volna egymással, a 18. századvégi románok rousseaui „Contrat social“-nak értelmezték, melyből a politikai egyenjogúság következik. Az erdélyi feudális alkotmánynak a románok javára való módosítását a magyar-szász-székely kiváltságosok azzal a kifogással utasították el, hogy a román nemesek amúgy is tagjai a nemesi „magyar“ nemzetnek, tehát birtokában vannak a politikai érvényesülést! lehetővé teivő kiváltságoknak, a román jobbágyok viszont éppen úgy nem {Jarthatnak igényt politikai jogokra, mint a magyar, szász vagy székely jobbágyok. A valóság azonban kissé máskép festett, mert a román „kiváltságosok“ a politikai vezetőréteg alsó régióiban helyezkedtek el s tényleges beleszólásuk az országos ügyek Mézesébe alig volt, márpedig ők éppen ezt akarták s nem elégedhettek melg gyakorlatilag mitsem érő, elvi kiváltságokkal. Az erdélyi rendiség kétségkívül megerősödött volna egy román rendli vezetőréteg bekapcsolódásával s ez már a rendi kiváltságok letörésére igyekvő bécsi kormányzatnak is kellemetlen lető volna, ezért a román törekvéseket csak addig a pontig támogatta, amíg azokkal a magyarságot sakkban tarthatta, de megvalósulásukat végül is maga gáncsolta el. A magyar nemesség pozícióját egyébként a román rendi és bécsi abszolu/iista támadás mellett a jobbágymozgolódások is veszélyeztették, nem csoda tehát, hogy defenzívába vonulva, megmerevedett s nem találta meg a megfelelő, korszerű kiutat.

Az erdélyi jobbágyság sorsa a 18. században érezhetően megnehezedett, aminek oka elsősorban az volt, hogy a népesség szaporulatával és az iparosodó Nyugatról betörő igényekkel az agrártermelés nem tudott lépést tartani; eszközeinek és módszereinek primitívsége nyomort és elégedetlenséget idézett elő. A bécsi udvar az atdójövedelmek fokozása kedvéért segítém akart a helyzetben, de a bajok egyedüli forrásának a feudális elnyomást látta s nem akarta észrevenni, hogy saját gazdaságpolitikája, mely a nyugati iparos Habsburg-tartományok gyarmatává süllyesztette Erdélyt, legalább éppen olyan bűnös. A reformok tehát, melyek a nemesség hevejs ellenzése közben a jobbágyszolgáltatások mérséklésére irányultak, anélkül, hogy a t(ermelé9 modernizálása!! is megfelelően előmozdították volna, tüneti kezelésnek bizonyultak s csak a nyugtalanságot növelték. A nagy tömegében ekkor már román jobbágyságot a szociális nyomás és- a Habsburgok jobbágybarát intézkedései, az uniós térirések és a havaselvi, szerb és orosz ellenpropaganda ellentétes hullámai felkavarták s a lelkeken egy vak szenvedélyektől fűtött ortodox színezetű jobbágyirredenta hatalmasodott el, mely azon töltötte ki bosszúját, akiit leghamarabb előltalált. Ez a magyar földesúr és pap volt. Horia parasztlázadása (1784), noha állami birtokon, örmény korcsmabérlők ellen robbanö ki,, hamarosan a földesurakkal azonosított magyarság ellen fordult. A fegyverre kelt román parasztok nemcsak magyar nemesekéi? (főleg a középkor óta elmagyarosodott keínézivadékokat), hanem birtoktalan magyarokat, tisztviselőket, katolikus és protestáns papokat is legyilkoltak, magyar asszonyokat feleségül kényszerítettek férjük gyilkosaihoz s erőszakkal térítették őket ortodox hitre. Ennek ellenére magyar jobbágyok is résztvettek a mozgalomban, mint ahogy annakidején Budai Nagy Antal (1437) és Dózsa György (1514) magyar paraszt forradalmaihoz is szépszámmal csatlakoztok románok. A kiváltságosok és a jobbágyok nemzeti tudatközössége ekkor még nem aliakult ki. A román politikai egyenjogúság és a dákoromán történet szemlélet apostola, Klein Sámuel nemesi öntudattal „átkozott“ rendbontóknak bélyegezte Horiáékat, a magyar nemes viszont elüldözte nyakas magyar jobbágyát a kezelhetőbb román kedvéért. A román elitnek ekkor még szervesebb kapcsolatai voltak a magyar vezetőréteggel, mint saját népével s a magyar jobbágy legalább úgy ismerte a román népi kultúrát, mint földesurai szellemi életét.

A román értelmiség a magyar művelődéssel már az iskolában érintkezésbe került, hiszen az unitusok nagy számmal tanultak Nagy-

szombatban és Kolozsvárt a magyar szerzetesiskolákban, az ortodox románok közül pedig sokan látogatták a nagyenyedi kálvinista, kollégiumot. A 17. században kialakult humanista együttműködés tehát tovább folyt, az országgyűléseken lezajló politikai viták nem zavarhatják. A román politikai törekvések alapját képező dákoromán történelemszemléletet román tudósok magyar közreműködéssel dolgozhatták ki. Klein Sámuel szótárához Virág Benedek szállított adatokat, Sinkai György pártromán krónikájának anyagát Benkő Józseffel és Cornádes Dániellel beszélte át, Maior Péter pedig a pesti Széchényi Könyvtárban gyűjthetett adatait a dákoromán eszméket nagy hatással népszerűsítő könyvéhez, melyről a magyar hatóság úgy nyilatkozott, hogy „ez a történelemkönyv régi és hiteles történetírók nyomán készült s román nyelvein az egyetlen, melyet azok, akik csak románul tudnak, haszonnal olvashatnak“. Azok a „rég és hiteles“ történetírók, akikre Maior hivatkozott, a magyar humanizmus büszkeségei voltak s nem kevesebb határozottsággal képviselték a dákoromán kontinuitás tézisét, mint a szerző. A magyar közvélemény ezt a tanítást nem találta veszélyesnek, s még évtizedekig maga is ragaszkodott hozzá, noha már akkor komoly tudományos kritika merült fel ellene.

Együtt léptek át magyarok és erdélyi románok a humanizmusból a felvilágosodásba is. A szabadkőműves páholyok itudlományművelői és honismereti programjába románok is bekapcsolódtak s a kolozsvári román szemészprofesszor, Molnár János Aranka György magyar nyelv-művelő“ társaságával tartott fenn bensőséges kapcsolatokat. Az erdélyi patriotizmus összekötő ereje ekkor még versenyezni tudott az alig ébredő nacionalizmus elválasztó hatásával. Végre is a román értelmiség sem akart többet, mint teljes erejével bekapcsolódni, egyenjogulag befolyjni a közös haza vezetésébe. A korszerű nagy feladat a századfordulón a népművelés volt, mely kinek-kiinek a maga anyanyelvén közvetíteni kívánta a nyugati kulturális forradalom jótéteményeit. Komoly népművelő együttműködés alakult ki magyarok és románok között a budai Egyetemi Nyomda körül, mely a legkiválóbb román szerzők tollából hosszú sorát adta ki gazdasági, orvosi tanácsoknak, nyelvészeti munkáknak, földrajzi, vallásos műveknek és egyéb hasznos könyveknek, s meilynek román cenzorai éppen a „három nagy“, Klein, Sinkai és Maior voltak. De szellemi találkozóhelye lett az Egyetemi Nyomda a vajdaságok román íróinak is, sorra fordultak ide, írásaikat ajánlva fel kiadásra.. Itt jelent meg itióbbek közt a havaselvi Golescu Konstantin útinaplója is, mely amellet hogy a nyugati felvilágosodás

eszméinek egyik első román úttörése, elismerő szavakat tartalmaz az egykorú magyar reformmozgalomról is. A magyar-román népművelő összefogásnak legszorgalmasabb munkása Barac János volt, aki Nagyenyeden szerette meg a magyar irodalmat, melynek egyik legbuzgóbb román tolmácsolója lett. Az ő fordításaiból ismerték meg a románok Árgirus meséjét, Dugonics írásait, sőt a magyar demokratikus gondolkozás korai termékét, a Ludas Matyit is. A magyar irodalom soha olyan érdeklődésnek nem örvendett román részről, minit ekkortájt, még magyarok is próbálkoztak románra fordítani. Így ültette át Koncz József Csokonai Béka-egér harcát Magyar színtársulat románnyelvű előadásokat rendezett s noha a román nemzeti irodalom ebben az időben még csak bontakozott, egy régi és érdemes képviselőjének, a 18. század ekjén működött Cantemir Demeter humanista vajdának 1834-ben életrajza jelent meg magyarul.

A politika azonban ekkor már egyre zavaróbban avatkozott bele a kulturális kapcsolatok alakulásába. Az értelmiség; rétéig nacionalista érzelmei és érdekei a 19. század harmincas éveiben mindent vonalon fölébe kerekedtek a rendi ideológiának s a romantika és a liberalizmus hatására magyaroknál és románoknál egyaránt kialakult a népi nacionalizmus, mely egyrészt a demokratikus politikai és társadalmi rendet, másrészt) az egy nyelvet beszélők nemzeti egységállamait akarta megvalósítani. A magyarság részeltetni kívánta az új rend! társadalmi-gazdasági előnyeiben a nem-magyar nemzetiségeket is,, de a nemzeftekefeletti Habsburg monarchiából kiszakítani akart „nemzeti“ állaimániak politikai és kulturális vezetését magának szerette volna fenniöarirani s ehhez eíengedhareden feltételnek iaz ország idelgenajkú lakosai nyelvi megmagyarosodását tartotta. Ez a törekvés természetesen ellentétbe került az erdélyi románság politikai egyenjogúságra és anyanyelvű kultúrára irányuló igényeivel. A problémát súlyosabbá tette az, hogy az erdélyi román értelmiség mindinkább hatása alá 'került a vajdaságokban kifejlődött román politikai egységeszmének, mely Erdélyt is a kialakítandó román állam részének tekintette. Ez a gondola* Erdélyből indult ki, minit dákoromán kulturális egységeszme s az álx'alános európai nacionalizmus hatására továbbfejlődve, minit politikai ideológia tért oda vissza, létrehozva azt az egyelőre csak szórványosan, de egyre szenvedélyesebben megnyilatkozó értelmiségi közvéleményt, hogy a románság politikai és kulturális érvényesülését a magyarság megakalyozza s más megoldás nincs, minit? Erdélynek Magyarországtól való elszakítása és az egyesült román fejedelemségekhez való csa/tolása. A ma-

gyarositást, itt az irredentizmust így mindkét féi jogos önvédelemnek mondotta és hitte s ebből a circulus vitiosusból nem volt kiút, mert magyarokat és románokat egyaránt az imperialista nacionalizmus fűtötte, mely a „nemzetállam“ határain belül nem akart más politikai akaratot, sőt lehetőleg nyelvet sem megtúrni, mint a magát. A Kárpátok-koszorúzta „történelmi“ Magyarország amfiteátrumának képe s a Duna-Tisza-Dnyeszter folyó báromszögén emelkedő Nagyrománia piramisának álma mintegy geográfiai szimbólumokká magasztosulva, rögeszmeszerűen belerögződtek a két nép értelmiségének szemléletébe, visszautasítva azt a valóságot, hogy a két földrajzi konstrukció metszi egymást s kölcsönösen leválasztja a másiktól Erdélyt, magyarok és románok közös hazáját. A magyar politikai vezetők azt remélték, hogy a szociális reformok lefegyverzik, sőt talán magyarosodásra bírják a románságot!, a román értelmiségnek azonban „nemzetiség nélkül nem kellett szabadság“. A szembenálló felek, először a történelem folyamán, tömegeikre appelláltak s 1848-ban székely és román paraszt a jogos önvédelem hátében támadt egymásra. A véres polgárháború során a vezetőrétegek sovinizmusa gyűlölietté sűrűsödve itatta át a tömegeket. Mind a magyar, m/ind a román politikusok belátták a harc végzetesen paradox voltát. A magyar szabadságharcot a román nacionalista ellenállás, a román szabadságharcot a bécsi reakcióval való szövetekezés kompromittálta. Kínos dilemma elé állította az erdélyi kérdés a havaselvi román forradalmárokat is, akik a magyar liberálisokban természetes szövetségest láttak, nem tudtak azonban lemondani a dákoromán eszméről sem. A megegyezés szükségét mindegyik érezte, de egyik fél sem volt hajlandó komoly áldozatokat hozni. Kossuth mély meggyőződéssel mondotta, hogy „a magyaroknak az oláhval s az oláhoknak a magyarral testvéries egyesülésében van mindegyiknek boldog jövője, nem pedig ha az egyik elhagyja magát ámktatni a másik elnyomására, mert akkor oly fegyverhez nyúl, amellyel magát is sújtja“, de a történelmi Magyarország integritását feladni, Erdély és Magyarország uniójáról lemondani nem volt hajlandó. A havaselvi forradalmárok pedig éppen ezt várták tőle s ebben a reményben lelkesedet'l a magyair szabadságharcért Zoe Golescu, a fiatalszívű havaselvi matróna: „Isten adja, hogy ez a két* nép szívvel-lélekkel egyesüljön s együtt valósíthassa meg az egyenlőség és tesívérség nagyszerű eszméit“. A bukaresti forradalom leveretése után Balcescu, Bolliac és emigránstársaik Erdélybe érkezve hamarosan belátták, hogy területi áldozatokra a magyarokat; nem lehet rábírní s meg kellettb elégedniök az erdélyi románság

nemzetiségi autonómiajának biztosításával. Közvetítő tárgyalásaik az erdélyi románok vezére, Avram Jaincu és Kossuth között már majdnem eredményre vezettek, mikor a magyar szabadságharc is elbukott s Kossuthék szintén emigrációba kényszerültek. A magyar-román tárgyalások az emigrációban is továbbfolytak, most már, a Dunai-konföderáció terve körül. A cél a magyarok, románok és szerbek egyesítése lett volna liberális demokratikus berendezésű államszövetségben, melynek közös alkotmánya a nemzetiségi kérdést is rendezte volna a kölcsönös méltányosság jegyében. A magyarság balsorsa azonban Balcescuékat arra bírta, hogy a korábbi reálpoütikával felhagyjanak, melyet most már önárulásnak tekintettek: „A románok, akik egyazon kegyetlen sors alatt nyögtek, a szabadságért kiáltottak, holott nemzeti egységükért kellett volna kiáltaniuk“.

Kossuth, a maga álláspontja alapján érthetően, más véleményen volt, át most már rajta volt a sor, hogy engedjen. „A szabadságon kívül nincs üdv — írta, Európában a nyelvkérdést előtérbe helyezték, ezt a szabadság soká fogja sínyleini. Ez egy szerencsétlenség. De végre a kérdés megvan, megoldása szükséges.“ S valóban megtette efelé az első lépést, mikor hajlandónak mutatkozott Erdély autonómiáját újbóli szavazás alá bocsájtani. A krími háború bonyodalmai, majd a francia-olasz-osztrák konfliktus reményt adtak arra, hogy a közös tervek megvalósulhatnak. Magyar részről Klapka tábornok vette fel a tárgyalásokat az egyesült román fejedelemségek uralkodójával, Cuza Sándorral, aki elvállalta, hogy országában egy magyar forradalom előkészítését támogatja. Az európai események azonban megghiúsították vállalkozásukat s ezzel a magyar-román politikai együttműködés hosszú időre megszakadt.

A Habsburg-dinasztia előbb úgy próbálta az erdélyi magyar-román ellentéteket likvidálni, hogy mindkettőbe belefojtotta a szót, majd mikor az abszolutizmus rendszerének tarthatatlansága kiviláglott, az önálló Erdély feltámasztásával s ezen belül a nemzetiségek egyenjogúsításával kísérletezett. A numerikus többségre alapozott román hegemoniájis aspirációkat ez a megoldás nem elégítette ugyan ki, de többre az adott körülmények között nem lévén remény, a románság megragadta az alkalma t. A magyarság azonban hajthatatlanul ragaszkodóig az unióhoz, mely az ő hegemoniáját jelentette s nem küldte el képviselőit az 1863-as országgyűlésre. Az erdélyi kérdés rendezésének járható útja így bevágódott, a román és szász képviselők álltai kidolgozott

egyenjogúsítási törvények a magyarság és a dinasztia kiegyezésével 9 az ezt követő újabb unióval 1867 utáni érvényüket veszítették.

Tagadhatatlan, hogy 1918 előtt az erdélyi románok, azutáni pedig az erdélyi magyarok alaposan megismerhették a másik fél nemzeti kultúráját, mert a hivatalos iskolapolitika előbb magyar, majd román részről megkövetelte az államalkotó nemzet nyelvének, irodalmának és történetének tanítását. Az igazi szellemi értékek vonzóereje még érvényesülni tudott. Petőfit és Madáchot a legkiválóbb erdélyi román költők fordították románra (Coşbuc, Iosif, Goga). Mikszáth híres novellája a kaszát vásárló parasztról Rebreanu kongeniáisi átültetésében olyan népszerűségere tett szert, hogy egy németnyelvű román antológia szerkesztője ezt a művet tartotta legalkalmasabbnak Rebreanu bemutatására. Ujabban különösen Ady költészete iránt mutatkozik erőteljes román érdeklődés. A román irodalom klasszikusait a magyarság sokáig csak kezdetleges fordításokban ismerte, a komoly fordítói tevékenység a két világháború között bontakozott ki. Az erdélyi magyar írók ugyanazt a közvetítő szerepet vállalták a két nép irodalma között, mint annakidején az erdélyi románok s Eminescu, Blaga, Arghezi lírája olyan igazi költők tolmácsolásában jutott el a magyarsághoz, mint Áprily, Berda és Dsida. Mennyiségileg sem jelentéktelen, amit ezen a téren magyar és román oldalon végeztek. Kádár Imre, Gáldi László, illetőleg Costa Carei tervszerű fordítói munkássága mellett neves költők és jószándékú névtelenek hosszú sora próbálkozott alkalmi műfordításokkal, melyeknek bibliográfiája is kötetet töltene meg. Ennek ellenére korántsem mondhatjuk, hogy a két szomszédnép irodalma kölcsönösen egymás közkincsévé vált. A szélesebb közvélemény úgyszólván tudomást sem vett a másik fél művészetéről. Az erdélyi román írókra nem a nagy magyar költők, hanem a második vonalbeliek hatottak elsősorban, az erdélyi magyar irodalomban, pedig úgyszólván semmiféle román hatás nem érezhető.

A magyar-román viszony javulásának a sovinizmus halála a feltétele. Mivel pedig a sovinizmust elsősorban a múlt hamis szemlélete táplálja, elsősorban a történelem könyörtelenül őszinte feltárására van szükségünk..

Makkai László

MAGYAROK ÉS BOLGÁROK

A bolgár népet a politikai és művelődési kapcsolatok sokszínű szálai kötik a magyarsághoz. A történelem tanítása szerint a bolgárság jelen volt a magyarság bölcsőjénél s szárnyai alatt felnevelkedve lépett ki önálló népként Európa színpadára. A két nép itt ismét egymásra talált és a kapcsolatok az új környezetben tovább folytatódtak, sőt egyre sűrűbbek, sokszínűbbek lettek.

A bolgársággal való első kapcsolataink oly régi keletűek, hogy azokra vonatkozólag a nyelvtudomány értesít bennünket, őstörténeti kutatásunk bebizonyította, hogy a magyar nyelv történelmünk e legrégebb korszakára vonatkozólag sok fontos vallomású emléket őrzött meg. Finnugor eredetű nyelvünk első jövevényszavai olyan jellegzetességeket hordanak magukon, melyek a nyugati török-bolgár nyelv sajátosságai. Nyelvkincsünk e gyarapodását a népvándorlás eseményei magyarázzák meg. A magyarok az uráli őshazában az euráziai prémkereskedelem útjának közelében laktak s akaratlanul is beleestek annak vonizókörébe. A kezdetleges műveltségű nomád magyarság Krisztus születése körül az erdős vidékekről a közeli steppékre ereszkedett le és a körülmények változásával fokozatosan áttért a lovasnomád életmódra. Ilyen fejlődésre számos példánk van a török népek életéből is. A magyarság elválva a voguloktól és osztjákoktól, önállóan továbbfejlesztette az ugorkori lovaskultúrát. Erre utal a legfontosabb belsőázsiai lovastalálmány, a kengyel finnugor elnevezése. Kengyel szavunk olyan finnugor elemekből készült szóösszetétel, ami csak a magyarban létezik. A magyarság már lovasnép volt, amikor az ötödik században rátaláltak a török népek első hullámaként a legnyugatabbra lakó bolgár-török onogurok. Régi kútfők feljegyezték róluk, hogy a többi török népektől eltérőleg ezek magasfokú megtelepedett kultúrával rendelkeztek. Békés földművelő, állattenyésztő és kereskedő nép voltak. Velük való találkozásunkat tanúsítják bolgár-török jövevényszavaink, melyek főleg földművelésre és állattenyésztésre vonatkozó fontos kultúrászavak. A magyarság lovasnép lévén, miként a bolgárok, egyenlőrangú félként csatlakozott a hazát kereső bolgárokhoz. Nem olvadt fel beléjük s külön finnugor nyelvért csak gyarapította

az új szomszédától tanult kétszázötven-háromszáz kultúrszóval. A magyarság és bolgárság együtt költözött le a Volga-könyöktől a prém útján dél felé. Itt ismét együtt vettek részt Attila fiának, Imáknak pontusi hún birodalmában. A hún nép ezen a vidéken folyamatosan helyet adott a bolgárnak. Attila írának fiával együtt így került a bolgár fejedelmi névjegyzék élére. A bolgár onogurokkal való együttélés révén került a magyar nemzeti mondába a hún-magyar azonosság tudata. Attila a magyar fejedelmi család őse lett s a honfoglalók úgy jöttek hazánkba, mint Attila örökébe. A nemzeti krónikában megőrzött húnmondát a magyarság a bolgároktól örökölte. Kézai Képes Krónikájában Hunor, a hunok őse és Magyar, a magyarok őse, már két testvér, akik egy csodás- szarvasvadászalt során elrabolják Belar fiainak feleségeit. Eredetmondánk Belar neve, ami a bolgár népnév keleti alakja, a magyarság bolgár kapcsolataira utal.

A magyarok résztvettek Kubrát-Kurt (585—643) onogur-bolgár birodalmában. Mikor a kazárok nyomására birodalma felbomlott, a bolgárság egy része Ispérih fia vezetése alatt az Alduna mellett keresett új hazát (679). Az általuk alapított dunai Bolgárországot a bizánciak a hetedik-nyolcadik században is még onogurnak nievezik. A bolgárok másik része észak felé vándorolva megalapította a tatárjárásig virágzó volgai bolgár birodalmat. Velük együtt költöztek a Volga mellé a volgai magyarok, akik még a tatárjárás idején is egymás szomszédságában éltek ott. A nagyarányú kivándorlások miatt az onogur név egyre inkább csak a magyarokra kezdett vonatkozni. De volt idő, mikor az onogur jelentette a magyarokat is, meg a bolgárokat is. Végül a törzsszövetség nevét (om+ogur) csak a magyarok külföldi neve tartotta fenn. Az onogurból ogrzrz ős-szláv alakon keresztül lett (H)ungari. Mikor a központi kazár uralom meglazult, jelent meg emlékekben a magyar népnév. Megjelenése a magyarság önálló szervezkedését jelezte.

A mintegy négyévszázados együttélés a bolgársággal elhatározó jelentőségű volt a magyar nép életében. A magyarság bolgár-török hatásra teljesen átalakult gazdaságilag és társadalmilag. A földművelésre és állattenyésztésre vonatkozó terminológiánk bolgár-török eredetű. Tőlük tanultuk el az állattartás magasabb fokát, a takarmányozást. Bolgár-török jellegű kertészetünk s szőlőművelésünk. Politikai szervezet tekintetében fontos gyula méltóságnevünk vallomása. Ez ugyanis azonos a bolgár uralkodócsalád Dulo nevével, amelyik már a fejedelmi névlajstromon szerepel és még a Balkánra való költözés után is hosszú

ideig uralkodott a bolgárságon. Nemcsak az erdélyi gyulák, de az Árpádok családjában is volt bolgár-török jellegű személynév. Géza nevünk bolgár-török eredetű. Van ilyen eredetű törzsi nevünk is (Gyarmat). Hosszas együttélésünk eredményeként egyezők a két nép szokásai, — ruházata, hajviselete, de harcmodora és művészete is. Főleg a bolgár-törökök sokoldalú és mély hatásának köszönhető, hogy már a honfoglaló magyarokat az új európai szomszédok török népként fogadták s törökös műveltsége napjainkig újabb és újabb elméletekre készítet.

A magyarság akarva, nem akarva, kénytelen volt követni a bolgárokat a népvándorlás országútján. Közben a lovasnomád népek szokása szerint állandó kapcsolatot tartottak fenn a dunai és volgai bolgárokkal, így természetes, hogy Preszijan kán (836—853) idejében a Dobrudzsába áttelepített görögök lázadásakor, a Dnyeper mellől hívták segítségül a magyarokat. Már ekkor saját szemükkel tájékozódtak a magyarok a szomszédos bolgár birodalom határaitól és erejéről. A bolgár birodalom ekkor felnyúlott a Balkánról hazánk területére is. A Szerémség, Duna—Tisza köze, Erdély és Maros—Tisza szöglete a bolgároké volt, tehát az ország keleti fele a bolgárok érdekkörébe esett. Hazánk területét a honfoglaló magyarok megtekintették Arnulf szövetségében (892), majd egyedül is (.894). A gyér lakosság nagyobb része szláv volt, de a bolgár hódítással együtt járt bolgár-török vezetőréteg letelepedése hazánk keleti felében. A bolgárok itt ismét elkezdték művelni a római kortól elhanyagolt erdélyi sóbányákat.

Őseink a honfoglalást stratégiailag gondosan előkészítették. Legfontosabb volt a Balkánról várható segítség meghiúsítása. A bolgár Simon cár (893—927) éppen a Bizánc ellen vezetett hadjáratával volt elfoglalva. Haderejét délen kötötték le a bizánciak. Bölcs Leó bizánci császár (886—911) északi szövetségeseiként a magyarok bizánci hajókon keltek át az Al-Dunán Árpád fia, Levente vezérlete alatt. A magyar betörés hivatva volt a bolgár birodalom északi, hazánkra eső részét elválasztani a déli főhadtól. A magyar hadak győzelmes előnyomulásuk során Preszlav bolgár fővárost is feldúlták. Többször megverték Simon cárt, de mikor a bizánciak cserbenhagyták őket, a magyarok óriási vereséget szenvedtek. Időközben Simon cár a magyarok félelmetes szomszédait, a besenyőket bérelte fel az Etelközben maradt magyarok ellen. E támadás siettette Árpád indulását az új, Kárpátok-koszorúza haza meghódítására. Mialatt a Bolgárországban vesztes magyar sereg már az új haza irányába vette útját, Árpád hada már megérkezett a Kárpátok medencéjébe. így a jövő haza keleti fele délről el volt vágva a köz-

ponti bolgár hatalomtól. Mégis a magyarok komolyabb ellenállásra csak éppen e keleti fél elfoglalásakor találtak. Simon cár vezérei harciasan álltak ellen. A magyar nemzeti krónika leírja, hogy a honfoglaló magyaroknak fegyverrel kellett megtörni Mén-Marót bihari bolgár vezér ellenállását. Nagyobb harcok voltak Salán (írva Zalán) vezérrel, a Duna—Tisza-köz urával, ki legyőzése után a Bolgárfej évrárnak nevezett Belgrádba menekült. Salán után a magyarok levertek az erdélyi bolgár vezért, Galádot is. Az ország nyugati felén már nem volt ilyen szervezett ellenállás. Vörösmarty Mihály a honfoglalásról írt hősköteményének a „Zalán futása“ címet adta.

Az új honfoglalással a magyarok ismét sajátos bolgár környezetbe kerültek. Hazánk bolgár kézben volt részeiben két fajta bolgárokat találtak őseink. Elszigetelt csoportokban találtak régi török-bolgár nyelvet beszélő bolgárokat, kik távol a központtól, bizonyára hosszabban megőrizhették őseik nyelvét. A bolgárság nagyobbik része a Balkánra való költözés utáni első két században elszlávosodott, beleolvadt délszláv környezetébe. A bolgár lakosság — mind a nyugati török, mind a déli szláv nyelvet beszélők — nem lehetett nagy, mert a bolgárok emlékét hazánkban csak néhány helynév és folyónév őrizte meg s szét-szórta lakva hamarosan felszívódott a magyarságba. Ezzel együtt a bolgárság fontos kulturális kincseket adott át a hódítóknak. Legfontosabb földművelésre vonatkozó terminológiánk kiegészítése. Bolgárok révén ismerkedett meg a magyar nép a kereszténységgel még a honfoglalás előtt. Őseink már az onogur birodalomban találkoztak a kereszténységgel, de jobban csak az elszlávosodott dunai bolgárok közvetítésével ismerték meg. A kereszténységre vonatkozó első szavaink, első keresztneveink a keleti, és pedig a bolgár egyház hatására mutatnak, őseink a kereszténységet a keleti egyháztól vették a bolgárok kezéből, de a hitélettel összefüggő szavaink már nyugati eredetűek, amint azt keresztény terminológiánk tüzetes vizsgálata bebizonyította. A bolgár térítőapostoloknak, Szent Kirillnek és Szent Metódnak őseinkkel való találkozása erről a régi kapcsolatról őriz emléket. Szent Kirill Cherson ostrománál bukkant egy kazár kötelékben harcoló magyar csapatra (860). Húsz évvel később az Al-Dunáról kéri Szent Metódot egy kalandozást vezető magyar vezér, hogy em^l ékezzék meg róla imáiban és végül csókkal búcsúzott a bolgár apostoltól.

Erdélyben különleges bolgár-török hatással is kell számolnunk. A gyulák népe bolgár-török műveltségű volt. A gyulák nemzetségében gyakoriak voltak a bolgár-törökös személynevek (Sarolt, Karold), sőt

volt párhuzamos jelentésű szláv nevük is (Sarolt—Beleknegini). Ezenkívül a magyar nyelv megőrzött még néhány mélyebb keresztény erkölcsi életre vonatkozó bolgár-török szót (bűn, bocsánat, gyarló, gyón, érdem), amik jogot adnak erdélyi gyuláktól kiindult bolgár-török hittérítés feltételezésére. A történelem tanítása szerint az erdélyi gyula Bizáncban keresztelkedett és onnan hozott magának egy térítőpüspököt. Géza fejedelem csak mintegy húsz év múlva kezdett téríteni a nyugati egyház részére. A már eiszlávosodott bolgár egyház erdélyi hatásával kell megmagyarázni azt a körülményt, hogy a székely rovásírásban két glagolita és négy cirillbetű van.

Őseink a honfoglalás után is állandó kapcsolatokat tartottak fenn az óhazában maradt véreikkel, de éppehúgy a szomszédságukban lakó volgai bolgárokkal, Kelet híres kereskedőivel. Ezek a kapcsolatok magyarázzák meg Biila és Bocsu két volgai bolgár vezér hazánkba költözését. Taksony vezér csapataikkal együtt szívesen fogadta a volgai bolgárokat és Pestre telepítette le őket. Utódaik, kiket a magyarok mohamedán' hitük miatt izmaelitáknak, böszörményeknek vagy szeresceneknek neveztek, még a 12—13. században 'is nagy szerepet vittek a magyar kereskedelmi életben. (De Pestet a magyarok nevezték el a bolgár eredetű pest közfőnévvel, ahogyan szerte az országban még létezik számos ilyen Pest helynév.) Bolgár kereskedők emlékét őrzi „bolgár köből“ nevű űrmértékünk (1240).

A magyarok a honfoglalás révén közvetlen szomszédai lettek a bolgárságnak. A közös határ a Szerémségnél volt. A tizedik század folyamán a jószomszédi viszony tartós. A magyar kalandozó hadakat a bolgárok fenntartás nélkül átengedték bizánci területre a Péter cárral (927—969) kötött megegyezés értelmében. A magyar kalandozások célja Bizánc s a bolgárok nem hajlandók bizánci érdekekért harcolni s az ellenséges érzületű Bizánc védelmében vérüket ontani. Kitérés előtt állt már a bolgárok élet-halál-harca Bizánccal. A megerősödött bizánci imperializmus leigázta a keleti bolgár részeket (972) s a szabad bolgár eszme csak a nyugati végeken élt tovább. Itt Sámuel bolgár cár (980—1014) szervezte a bolgár szabadságmozgalmat Bolgárölő II. Vasziliosz bizánci császár (976—1026) hódító törekvéseivel szemben. Szent István királyunk jószomszédtságban akarva élni déli szomszédjával is, nővérét adta feleségül a nyugati bolgár cár Gavrail-Radomir nevű fiához. Azonban nemsokára elmérgesedett a magyar-bolgár barátság. Úgy látszik, hogy Sámuelnek az Ajtony-féle lázadásba való beavatkozása Szent Istvánt is a bolgárellenes oldalra állította s Szent István

is résztvett a nyugati bolgár főváros — bizonyára Szkopie — elfoglalásában, mint a bizánci császár szövetségese. Ebben az időben (küldhette vissza, a bolgár trónörökös a magyar hercegnőt, ki már magyar földön^ Szent István udvarában szülte meg Géza és Sámuel unokáját, Delján Pétert. A veszprémvölgyi keleti szertartású monostor alapítását a bolgár trónörökös feleségének és fiának hazai tartózkodása tette szükségessé. Szent István ezt bizonyára nővére számára alapította, hogy a bolgár trón várományosának megfelelő környezetet biztosítson.

A két szabadságszerető nép nemzeti dinasztiáinak frigyéből született Delján Péter felnőve folytatta atyja és nagyatyja nagy művét, a bolgár nép szabadságának kivívásáért. 1040-ben felkelés élén jelent meg Delján Péter Bolgárfej érvárban (Belgrád), hogy a neimzeti felkelés hátát éppen Magyarországgal biztosítsa. A felkelésnek északról való kiindulása a bolgár felszabadító mozgalom kétségtelen magyar kapcsolataira utal. A szabadságharc feltartóztathaitatlanul nyert tért. Hamarosan kezükbe esőt a legfontosabb nyugati város, Szkopie és a bolgár felszabadítók már Szaloniki felé törtek előre, mikor egyéves dicsőség után belső civódások tették tönkre a felkelést.

A magyarság és bolgárság közös érdeke a bizánci hatalom gyengítése a Balkán-félszigetien., A magyar nép már teljes mértékben elhelyezkedett, letelepedett új hazájában és véglegesen lekötötte magát Nyugatnak. A magyarság ezáltal feladatot vállalt magára a Balkán területén. Az egyre erősödő magyar hatalom nyugati hivatása teljesítéseként mind nagyobb területeket igyekszik kiszakítani a keleti, bizánci művelődés érdekköréből, hogy azokat szorosán a nyugathoz csatolja. A magyar királyságnak e nyugati, európai hivatása összhangban áll a balkáni népek nemzeti függetlenségi törekvéseivel. A bizánci kozmopolitizmus beolvasztással fenyegető ölelése elől a magyarság védelmezi a Balkán-félszigetet, de ezért viszont nyugatvá akarja őket tenni.

A magyar királyság Salamon királyunk idejében jelent meg első ízben a Balkán szívében, hogy kísérletet tegyen térfoglalásra. Salamon király Géza herceggel együtt 1071-ben tört be a Balkánra. Bolgárfej érvárnak (Belgrád) a bizánciaktól való megvétele után a magyar hadak folytatták útjukat dél felé és a következő évben elfoglalták Nist, ami akkor szintén bolgár város volt. A magyarok megjelenése bolgár földön kedvező alkalmat nyújtott bolgár nemzeti felkelésre. Ugyanabban az évben ki is tört egy nagyszabású bolgár felkelés Nisben, Vojteh Georgi vezetése alatt. A felkelőkhöz csatlakoztak a keleti bolgár részek is s hamarosan megostromolták Konstantinápolyt, de tartós

eredményeket nem tudtok elérni. A zavaros belső viszonyok miatt a magyarok sem tudták megtartani bolgár hódításait.

Mikor a Komnenosz-dinasztia idejében a bizánci imperializmus hazánkat is be akarta vonni a bizánci kultúrkörbe, a bolgárok földje lett a magyar és bizánci összecsapások színhelye. Kelet és Nyugat harcok itt a Balkánért. Komnenosz János (1118—1143) a megvakított Álmos herceget bolgár földön, a Rodopi-hegység aljában helyezte el. Az elégtelen magyarok köréje gyülekeztek. Álmos ott várost alapított, melyet Bizáncban kapott Konsztantinosz nevéől Konstanttíának neveztek el. Álmosnak ez a megbecsülése jó ürügy volt a bizánci-magyar ellenségeskedések kitörésére. A magyarok II. István alatt bizánci területre betörve, elfoglalták Belgrádot (1127), majd gyors támadással Branicsevót (magyar neve Barancs), Nisit és Szófiát (régii magyar neve Anonymusnál Szeredöc) vették be. Plovdivnál (Filippopoly) találkoztak össze Komnenosz János seregeivel, de azok nem mertek ütközetbe bocsátkozni. János császár helyette viszonzásul a Szerémségbe törtek be. A későbbi magyar-bizánci összecsapások legfeljebb Barancsig jutottak, mélyebben nem jártak a magyarok.

Komnenosz Mánuei (1143—1180) bizánci császár halála után Magyarország ismét fontos tényező a balkáni politikában. Az Árpádok magyar királysága elég erősnek bizonyult a bizánci beavatkozás megakadályozására. Már Mánuei császár békésen akart véget vetni a kilátástalan küzdelemnek azzal, hogy Béla magyar trónörökös akarta megtenni az egyesítendő bizánci-magyar birodalom jogutódjának. Mikor azonban fia született, feladta tervét, — halálával a bizánci birodalom elveszítette régi súlyát. A magyar királyság megerősödése a nyugati eszme és művelődés egyre fokozódó érvényesülését jelentette a Balkán-félsziget népei körében. A magyarság nyugati feladata teljesítésében komoly ellenfél nélkül maradt. A Kárpátok medencéje dél felé nyitott, — hazánk földrajzi helyzete a Balkán felé mutatott irányt a nyugati befolyást képviselő magyar expanziónak.

Komnenosz Mánuei bizánci császár III. István magyar király halálának hírére Béla trónörökös, az addigi Alexios caesart, Bizáncból Szófiába kíserte és ott átadta a Magyarországból érte jött követeknek. A bizánci birodalom széles balkáni befolyását a magyar királyság örökölte. Ez a balkáni népek nemzeti életére teljesen veszélytelen s e viszonylatban össze sem hasonlítható a bizánci birodalom imperializmusával, mely mindent beolvasztó nemzetköziségevel létérdekeiben támadta meg balkáni szomszédjait. A magyar befolyás nyugatiasodat jelentett

általában s időnként össze volt kötve a nyugati kereszténység terjesztésével.

III. Béla Mánuel halála után betört a bizánci uralom alatt lévő bolgár részekre és hamarosan elfoglalta Belgrádot és Baraincsot (1182). A következő évben szövetséget kötve a szerbekkel, tovább nyomult bolgár földön. Bevette Nist és Szófiát s úgy feldúlta, hogy ott kő kövön nem maradt. Szófiából Esztergomba küldte Rilai Szent Iván bolgár nemzeti szent koporsóját, hol a legenda szerint a szent csodával kényszerítette az esztergomi érseket, hogy illő tiszteletben részesítse. A drága ereklyét Béla királyunk csak akkor adta vissza, amikor az új bizánci császárnak, Izsák Angeiosznaik (1185—1195) Margit leányával kötött házassága után teljesen helyreállott a jószomszédi viszony. Ezzel együtt visszaadta III. Béla nászajándékként minden foglalását egészen Belgrádig. Ha nem is tudta III. Béla bekapcsolná hódításait a nyugati művelődés körébe, hadjárata fontos erjedést indított meg a Balkánon. A magyaroknak e betörései nagy mértékben segítették az akkor fellángoló bolgár felszabadító mozgalmat a végleges győzelemhez. A bolgár történetírás III. Béla magyar király 1183-i hadjáratában látja a második bolgár cárság újjászületésének első okát. A bizánci birodalom a magyarokkal lévén elfoglalva, nem tudott kellő eréllyel és időben fellépni a Balkán legnépesebb fajtájának, a bolgár népnek tömegmozgalma ellen. A bolgárok megtisztították földjüket a görögöktől s Bizánc kénytelen volt elismerni a bolgárok különállóságát.

A második bolgár cárság megalapítása (1187) új helyzetet teremt a Balkán-félszigeten. A keletti részen megalakult bolgár állam megszállás után minden erejével arra törekedett, hogy nyugati fajtestvéreit is bekapcsolja az új birodalomba. Viszont a magyar királyság központi helyzetű balkáni hódításait, miket III. Béla nászajándékul adott a bizánci császárnak, mindenképpen meg akarta tartani, hogy a Balkán nyugatiasodásának terjesztője, előretolt állása legyen. Kálóján bolgár cár (1197—1207) idejében ez rövid időre összetűzést eredményezett a két szomszéd között. Kálóján kunjai a magyar végeiket pusztították, a magyarok viszont bolgár területre törtek be. De a magyar királyságnak nemzeti funkciója teljesítésében segítségére jött a külpolitikai konstelláció is., Kálóján, miután Bizáncban megtagadták országa elismerését, a római nyugati egyházhoz csatlakozott. Felvette a kapcsolatokat III. Ince (1198—1216) római pápával, tőle koronát kapott és a pápa bíborosa Tirnovóban bolgár királlyá koronázta (1204). Van ennek a tájékozódásnak egy jellemző mozzanata. A római pápával a kapcsola-

tok felvételét azokról a részekről való bolgár püspökök szorgalmazták, amelyek már huzamosabb ideig voltak magyar kézben. Imre király mihelyt tudomást szerzett Kálóján bolgár cár szándékáról, közbenjárásával segítette a római pápával való kapcsolatok felvételében s a magyar-bolgár ellenségeskedések is egy varázsütésre megszűntek.

A jószomszédi viszony a katolikus Bolgárországgai II. Endre királyunk idejében egyre jobban kimélyült. Tudjuk, hogy Borii cár (1207—1218) az ő segítségével nyomott el Vidin környékén egy ellene támadt zendülést. A magyar királyság tekintélye nagyra emelkedett a katolizált Balkánon nemcsak a közvetlen szomszédok, a szerbek és bolgárok, előtt, hanem a bizánci latin birodalom szemében is. Bizáncban egy párt szívesen látta volna, hogy Bizánc trónját éppen a nyugati eszmének legerősebb előharcosa, a magyar király foglalja el. Segítették ebben kitűnő családi kapcsolatai is, de a legfontosabb tekintély, a római pápa választása II. Endre apósára esett. II. Endre királyunkat e választás nem kedvetlenítette el. Keresztshadat vezetett a Szentföldre, majd onnan visszatérőben tovább szötte kissé délibábos keleti családi kapcsolatait. Ezen az útján hosszasan időzött II. Aszen János bolgár cár (1218—1241) udvarában. Az új bolgár cár visszaszerezve atyja trónját, külpolitikai helyzetének megszilárdításán fáradozott. De Bolgárország Nyugathoz való hűségének kifejezésére is kívánta a tekintélyes szomszéd, II. Endre rokonságát. A fiatal bolgár cár eljegyezte magának a magyar király tizenhároméves Mária nevű leányát s ezzel frigyre lépett a két nagy szomszéd. Endre király a bolgár fővárosból, Tirnovóból már az érte odaérkezett magyar követekkel tért vissza hazánkba. Hamarosan le is küldte Bolgárországba leányát, kit új hazájában, úgy látszik, Anának hívtak. Az esküvő ünnepélyes külsőségek között ment végbe. Jelen volt rajta Tirnovóban II. Endre magyar királyon és feleségén kívül sógora, az újonnan választott Róbert bizánci latin császár és Béla herceg, a magyar trón várományosa. A magyar hercegnő haláláig már bolgár földön maradt és férje hű támasza volt. (Kedves képet fest a magyar származású cárnéri, Szent Erzsébet testvéréről, Mutafovne Popov Fáni bolgár író II. Aszen Jánosról írt regényében.) II. Aszen János tekintélye e házasság folytán magasra emelkedett. Rokonsági viszonyba kerülve mindkét nagy szomszédjával, házassága uralmának elismerését jelentette. Házassága nyitott neki utat a bizánci trón felé h. Róbert bizánci császár távozása után (1227) II. Aszen János bolgár cárnak tekintélyes pártja volt Bizáncban, amelyik a rokoni viszonyból

kifolyólag őt akarta kormányzóknak a gyermekkorban lévő urakodó mellé.

A rokonság ellenére komoly veszélybe került a magyar-bolgár barátság II. Aszen János uralkodásának második felében. A bolgár uralkodó ugyanis más úton keresve országa boldogulását, szakított a római pápával és haddal támadott a bizánci latin császárra, a római pápa védecére. A nyugati kereszténységnek a visszautasítása óriási próbára tette a két ország jóviszonyát. IX. Gergely pápa (1227—1241) kereszties hadjáratot hirdetett Magyarországon a „szakadár, eretnek, hitszegő“ bolgár cár ellen. A pápaság ebben az időben szerteszét könyörtelen harcot folytatott az eretnekek elleni és az újonnan alakult dominikánus rend szenvedélyesen térített a pogányok és szakadárok között. Az akkori magyar király, IV. Béla a pápa felszólításai ellenére kikötésekkel élt, a bolgár cárral való rokonságára hivatkozott, minden lehetőt megtett a két ország közti összetűzés meggátolására. A tárgyalások a pápával addig húzódtak, míg II. Aszen János revideálva álláspontját, végül is ismét visszatért a pápa barátságára. Irányváltásának döntő oka volt magyar feleségének váratlan halála a bolgár fővárosban kitört pestis következtében (1237). Aszen új elhatározása után a két szomszédos ország viszonya ismét az előbbi barátságos mederben folytatódott. A családi kapcsolatok bensőségét mutatja, hogy a bolgár cári családban egyszerre két gyermeket kereszteltek az Árpádoknál kedvelt törökös ősi Kálmán névre, a trónörökös és a cár öccsének fiát.

II. Aszen Jánosnak Endre királyunk leányától született magyar nevű fia, I. Kálmán (1241—1246) atyja halála után trónra lépve, a bolgár nemzeti irányzat képviselője lett és atyja második feleségével, a görög Irénével szemben a görögellenes, nemzeti érzelmű bolgároknak támaszkodott. I. Kálmán uralkodására esett a tatárok betörése, kik Magyarországról jövet Bolgárországot is végigpusztították.

I. Kálmán bolgár cár halála után kitört viszálykodásba a magyar királyság is beleavatkozott, hogy elejét vegye a keleties görög befolyás megerősödésének. A békekötésnél már ott találjuk IV. Béla magyar király vejét, Rosztiszlov (a magyar emlékekben Ratiszló) onosz herceget, mácsói bánt, minit a magyar érdekek védelmezőjét. A gyenge trónutódban a magyar királyság nem látva biztosítottnak Bolgárország nyugati orientációját, saját megbízottjának útját egyengette. Személyét azonban úgy igyekeztek megválasztani, hogy ne essék kifogás alá a Balkánra IV. Béla orosz veje, ki vallásilag is megfelelő, volt a legalkalmasabb a távolabbi magyar cél elérésére. Rosztiszlav rövidesen olyan befolyást

biztosított magának, hogy Irénének II. Aszen Mihály (1246—1257) cár néven trónralépett fia Rosztiszláv leányát vette feleségül és ezután teljesen apósa befolyása alá került. Rosztiszláv tevékenyen beleavatkozott a bolgár ügyekbe. Veje sikertelen háborúja után ő eszközölte ki a békét a nikaiai császárral, ami magyarelles összeesküvést eredményezett. Aszen Mihály cárt unokatestvére, Kálmán megölte, az özvegy cárnét feleségül vette és magát kiálttatta ki bolgár cárrá. A belső zavarok közepette Rosztiszláv megjelent Tirnovóban és kimentette leányát, a cárnét. II. Kálmán (1257—1258) bolgár cár elmenekült és ez az utolsó Aszen bujdosásban halt meg. A magyar hűbéres Rosztiszláv macsói bán lett ura a helyzetnek. Nem lévén törvényes férfi-örököse a bolgár trónnak, felvette a bolgár cári címet, de uralmát nem volt képes megszilárdítani. A magyarelles párt ellencárt állított s bár Rosztiszláv megsegítésére magyar sereg érkezett, a két ellencár nem tudott egymáson erőt venni. Végezetül mindegyik megmaradt saját földje birtokában. Rosztiszláv a nyugati részek hűbéres ura maradt.

Az új bolgár cár Nikaiából vette feleségül II. Aszen Jánosnak és magyar feleségének unokáját, Irénét és azóta Aszen Konsztantinnak nevezte magát. (A bolgár uralkodópár művészi képe az életükben épített világhírű bojáni templom falán látható.) Aszen Konsztantin (1258—1277) trónralépte után azonnal megkezdte az ellenségeskedéseket a magyarokkal. Kihasználva azt a körülményt, hogy a magyarok Ottokárral voltak elfoglalva, betört a Szörényi bánságba (1260), de Kemény fia, Lőrinc bán kiverte a bolgárokat, gazdag zsákmányt ejtve. Megtorlásul a következő évben a magyarok törtek be Bolgárországba. A hadjárat vezére István, IV. Bélia kicályunk fia volt, de résztvett benne maga IV. Béla is. A magyarok győztek Vidinnél (magyar neve Bodony) s a Duna mentén győzelmesen nyomultak előre. Egyed mester Tirnovó fővárosig eljutott egy lerohanásában. A magyar hódításokat ismét egy orosz herceg, Szeptoszlav Jakab (magyar nevén Szeptiszló) kapta meg, ki addig a bolgár cár szolgálatában állt despota címmel. Szeptoszlav Jakab elismerte a magyar királyt hűbérurának, felvette a bolgár cári címet (1262) s így ő lépett az elhunyt Rosztiszláv örökébe. Ez a hűbéres Bolgárország hivatva volt képviselni a nyugati eszmét a tirnovói cárral szemben, ki egyre inkább a visszaállított bizánci birodalom keleties befolyása alá került. Mikor Konsztantin bolgár cár Palaiologosz Mihály bizánci császárral szövetségben megtámadta Szeptoszlav Jakabot, István ifjabbik király a két erdélyi vajdát küldte segítségére. Ezek szétverve a szövetségeseiket, bizánci területre is benyomul-

tak. Szveboszláv a magyar belviszályok alatt önállósította magát, szövetségre lépett a tirnovói cárral, majd megegyezett a bizánci császárral is. Bizáncból ekkor feleségül kapta II. Aszen János és magyar feleségének másik unokáját, miáltal a tirnovói cárral egyenlő jogokkal bírt a bolgár koronára s Bizáncban is elismerték függetlenségét. István ifjabbik király büntető hadjáratot vezetett bolgár hűbérese ellen hűtlenségéért. A magyarok Plevenig és Tirnovoig jutottak, mire Szvetisláv Jakab újra elismerte a magyarok főségét. Szvetisláv Jakab a bolgárok császára (imperátor) címet hordta, István pedig trónralépése után a Bolgárország királya (rex Bulgáriaié) címet füzte régi címeihez. Előtte csak atyjáról, IV. Béláról igazolható, hogy körülbelül 1255-től használta rendszertelenül e címet.

Valószínűleg az V. Istvántól ejtett hadifoglyok az erdélyi Kis- és Nagycserged bolgár lakossága. Ezek később protestánsok lettek és ennek köszönhetőek, hogy régies anyanyelvüket, érdekes magyar jövevényszavakkal tarkítva, mind a múlt század közepéig megőrizték.

IV. Béla bolgár politikájában két tatárvész elől menekült orosz herceget használt fel, hogy a bolgárságot megnyerje Nyugatnak. Félretéve a vallási kérdéseket, helyes külpolitikai tapintattal hasonló valóságú és nyelvű oroszokra bízta királyunk a bolgárság megszervezését.

Nagy Lajos királyunk alatt a belső állapotok megszilárdulásával Magyarország ismét szervesen belekapcsolódhatott a balkáni ügyek intézésébe. Nagy Lajos történeti jogokra is hivatkozott, amikor érdeklődni kezdett a bolgár ügyek iránt. De ennél is nyomósabb ok volt az általános keresztény szempont. A Balkán-félszigeten megjelentek az ozmánok és V. Orbán pápa keresztény összefogást sürgetett kiűzésükre. Bolgárország maga belső zavarokkal küzdött és három részre esett szét. Az egyes részek nem tudván ellenállni az ozmán előnyomulásnak, készek voltak csatlakozni hozzájuk pusztia létük megmentésére. Ehhez járult még a politikai helyzet folyományaként előállott vallási anarchia. Nagy Lajos nem engedlte meg a szomszédos vidini cárság kacérkodását az ozmánnal. Nagy Lajos 1363-ban -a vidini magyarbarát párttól támogatva megjelent Vidi&ben (Bodony) Sz(t)rtacimir vidini cárt családjával együtt elfogta és a szlavóniai Gumnik várába záratta. A vidini cárság területét Lajos gyorsan meghódította és azt Lackfi Dénes erdélyi vajda gondjaira bízta. Az ozmán elleni harc szükségessé tette a balkáni nemzetek megszervezését. Nagy Lajos a vidini cárság területét 1368-ban bán-sággá szervezte, a fontosabb városokba magyar őrséget helyezett és a kor hangulatának megfelelően, a vallási anarchia megszüntetésére ferences

barátokkal elkezdte a szociális kereszténység terjesztését. Nagy Lajos a vidini vidékből előbástyát akart teremteni. A bolgár bánóság valóban győztesen kiállta a tirnovói cár és az ozmánok támadását. A román vajdia. támadásakor azonban bebizonyosodott, hogy a magyar uradom adott formájában nem tud gyökeret verni. A lázadaskor Vidinben megölték a hitértítő ferenceseket, — köztük két magyar barát is vértanúságot szenvedett. Az erőszakos katolikus térítés csak népszerűtlenné tette a magyar uralmat. IV. Béla tartósabb sikereket tudott elérni orosz, vallásilag türelmes hűbéreseivel. Nagy Lajos a román támadás lecsendesítése után győzelme ellenére levonta a helyzet tanulságait. Szracimirt szabadon bocsátotta, visszahelyezte trónjára (1369) és az ezentúl mint Nagy Lajos magyar király hűbérese kormányozta országát. Ennek jeléül jelent meg pénzein az Anjouk lilioma. Szracimir nemcsak politikailag, hanem vallási tekintetben is függetlenítette magát Tirnovótól s a vidini egyházat a konstantinápolyi pátriarchának rendelte alá.

Mikor az ozmán áradat megindult a bolgárok lakta föld előzönlésére, a szabadságáért rajongó bolgár nép Magyarország felé fordította segítségkérő tekintetét. A magyar királyság nemes kötelességének tekintette a bolgárság megvédését. Mikor Zsigmond király 1395-ben elindult az ozmánok ellenj, Szracimir azonnal rendelkezésére bocsátotta Vidint, a bolgár városok egymás után nyitották meg a magyarok előtt kapuikat. Ám Zsigmond Nikápolynál a francia lovagok fegyelmetlensége miatt elveszítette a csatát és az ozmán könyörtelen bosszút állott a bolgárságon. Szracimir elveszítette trónját és országát 5 az ozmánok foglya letr. Fia, Konsztantin, magyar földre menekült. Tirnovót földig lerombolták az ozmánok, mivel Sismán a magyarokban mert reménykedni. Sismán János idősebbik fia török szolgálatba lépve, mohamedán lett, nővére pedig a szultán felesége, — másik fia ellenben, Fruzsín, Zsigmond udvarába menekülve, diplomáciai pályán szolgálta a magyar királyt. Bolgár földről számos menekült érkezett ekkor Magyarországra. Zsigmond király Lippa, Lúgos környékén telepítette le őket. Nagy részük katolikus volt. Brassó Bolgárszeg nevű külvárosát ekkoriban (1392) alapították bolgár telepések. Más erdélyi városok is kaptak bolgár telepéseket.

Mindenesetre a jövő megmutatta, hogy a magyarokban még érdemes bízni. Feltűnt a csatákban minden idők legnagyobb magyar hadvezére, Hunyadi János. 1443-i úgynevezett hosszú vagy bolgár hadjárata főként Bolgárország felszabadítását célozta. Piroton a bolgárok lelkesedéssel csatlakoztak Hunyadihoz s Szófia bevétele után a magyar hadak

győzelmesen átkeltek a Balkán-hegységen. A zord tél, nem az ellenség ereje kényszerítene őket visszavonulásra. A diadalmas hadjárat csodálatos töltötte el Európát Hunyadi János iránf. A nyugati közvélemény egy törökellenes liga; reményével újabb hadjáratra tüzelte Hunyadi és a fiatal, lengyelszármazású Ulászló magyar királyt. Végül azonban a magyarok egyedül voltak kénytelenek indulni. A tervek szerint Hunyadi lett volna a bolgár báni és ilyen minőségben szervezte volna meg a felszabadított bolgárságot. A magyar hadak most az Al-Duna mentért haladtak előre. A várnai síkon Hunyadi János hadai Székely János és a többi vitéz vezérek alatt már győztek, mikor Ulászló király vakmerő beavatkozása és ható la megrendítette a csapatok önbizalmát. A román segédcsapatok azonnal átpártoltak és Hunyadi is csak nehezen tudott megmenekülni (1444). A magyar királyon kívül két magyar püspök, a pápai legátus és számos vitéz áldozta fel magát a bolgár szabadságért. A vármjai csatavesztéssel a bolgár nép előtt évszázadokra leáldozott a felszabadulás reménye.

Hunyadi Jánosnak magyar királlyá választott nagy fia, Mátyás belátta, hogy a magyarság egyedül nem képes feltartóztatni az ozmán áradatot Európa teljes részvétlensége mellett. Ezért mindenekelőtt Nyugat erejét akarta jogara alatt megszervezni s aztán Európa fegyveres erejével akarta végleg kiűzni az ozmánt Európából. Közben a déli végeken Mátyás király csupán csak arra törekedett, hogy távolítsa hazánktól az ozmán veszedelmet, a végső halálos csapást később akarta rájuk mérni. Sajnos, korán végeszakadt élete nem volt elég nagyszabású tervei véghezvitelére.

Halála után belviszályok emésztették fel a magyarság életerejét s a nagy Hunyadi Mátyás halála után 36 évvel bekövetkezett a magyarság tragédiája a mohácsi síkon (1526). Hamarosan végleg ozmán kézbe került Buda vára is és a török hódoltság Magyarország legértékesebb lerületeit szakította ki az ország testéből.

A bolgár nép lélegzetvisszafojtva figyelte a magyarság nagyszerű élet-halál harcát. Buda várának eleste (1541) olyan mélyen belevésődött a bolgár nép lelkébe, hogy a köréje fűződő történeti események egész sorát dalaiba foglalta. Az események központjában a magára maradt, szerencsétlen Izabella királyné áll. Buda várának a megvételét a bolgár népdalok színes történetek keretében mesélik el. Izabella neve, (Béla Jana) már egyszerre feltűnő szépségére utal, amit külön is magasztalnak a dalok. Bánát szépsége miatt sokan kérik, de ő bezárkózik Buda várába s e várat kell megvívnia annak, aki őt el akarja nyerni.

Vívják azt törökök, görögök, janicsárok, — azonban mielőtt elesne a vár, Jána kimenekül Buda várából, egy erdőben bújik el és ott fává változik. A török császár most kivágatja az egész erdőt, hogy Jánát kézrekerítse. Már az egész erdőt kivágják a favágók, amikor észreveszik, hogy az utolsó fa vérzik. Megkötözik a fát és úgy hurcolják el Fehér Jánát a törökök. Mikor hurcoltatása közben a Dunához érnek, Jána beleveti magát a folyamba, — inkább neki adja magát, mint a töröknek.

János Zsigmondnak, Izabella királyné fiának, apja halála utáni születése egy ismert keleti vándormotívum alkalmazását tette lehetővé. A bolgár népdalokban Fehér Jána férfi nélkül csodagyermeket szül, ki király lesz Buda várában, amint azt anyja dajkálásakor megjósolja. A bud'a! király ármánykodásai ellen szentek veszik védelmükbe a csodagyermeket. A gyermekkirály csodagyermek neve mindenkor János, de van egy változat, hol a budai király is meg van nevezve. Itt a budai király neve^ Mátyás, ami arra mutat, hogy a bolgár nép nem is vett tudomást a közbeeső jelentéktelen Jagelló-királyokról.

A bolgár nép dalaiba foglalta a Balkánt védő magyarság hősi párviadalát a terjeszkedő ozmánnal. Mai alakjukban ezek a népdaladák át meg át vannak szöve mesés elemekkel s szinte csupán csak a törökverő magyar hősök nevei történetiek. Ezeknek a sora Ozorai Pipóval kezdődik, ki a Balkán-félsziget nyugati részén kegyetlen intézkedéseivel rossz hírt szerzett a magyar névnek. A bolgár népdalköltészeti Magyar Fülöpje (Filip Madzsarin), ahogyan Ozorai Pipót nevezik, az egyetlen visszataszító jellemű magyar hős. Ellenben igazi középkori magyar lovag, a Hunyadi János nevét folytató Jankula vajda. Ez nagyon gyakran szerepel együtt a legnagyobb s legvitézebb hőssel, Szekula Gyermekkel (Szekula Detence), aki nem más, mint Székely János, Hunyadi János nővérének fia s a törökverő állandó harcostársa. A magyar hősök a bolgár népdalköltészet legrégebbi rétegébe kerültek be és együtt szerepelnek a délszláv népdalköltészet kolosszusával, a bolgár eredetű Márk királlyal (Krali Marko), amiben persze van egy kis anachronia. (Márk király ugyanis 1394-ben halt meg.) Az ellenszenvesnek megrajzolt Magyar Fülöp a dolog természete szerint összeütközésbe kerül a gyengéket védelmező, lovagias Márk királlyal (legtöbbször Márk királyfi!) bencegése, asszonyszöktetése és kegyetlensége miatt s végül párviadalban az ő kezétől esik el. Márk királyfi győzelme után büszkén belovagol Buda várába. Jankula vajda és a legénykora miatt gyermekhőssé tett Székely azonban a legteljesebb barátságban vannak

Márk királyfival. Együtt járnak vele lakodalomra, együtt esznek-isznak, és együtt vitézkednek a török hatalmat jelképező, szörnyek festett Fekete Arab (Cser Arapin) ellen. Köztük a legvitézebb vitéz Márk, mégis egyszer a Fekete Arab rabságába esik. Innen Jankula vajda sem tudja kiszabadítani, a többi segítségére siető nagy hősök sem tudják kimenteni s mindannyiukat bilincsre fűzi az arab óriás. De jön a hős gyermek, Székely és párviadalban megöli az óriást, s kiszabadítja Márkot és Jankulát a többi vitézekkel együtt az arab fogságából. E jelképes meséken kívül fennmaradt reánk néhány történeti tárgyú dal is. Külön ballada beszél el, hogyan esik el Jankula vajda a rigómezei csatában egy hitvány puskagolyótól — egy középkori hőshöz méltatlan halállal. Egy rövid balladatöredék a várnai csatáról emlékezik meg: Három sas viszi hírvivőként Budára a három hős, — a magyar király, Hunyadi és Székely különböző testrészeit. A bolgárság hosszú évszázadokon keresztül napjainkig nem felejtette el a törökverő magyar hadvezérek neveit s győzelmeikről dalolgatva reménykedett a szebb jövőben. A nagyszerű magyar hősök dicső tetüei arra készítették, hogy ismét csak a magyaroktól reméljen segítséget.

A bolgárság felszabadulására az első reménysugár magyar földről érkezett. Hazánk nagyobbik fele ozmán uralom alatt állt,-a szabad magyar gondolat az ország keleti végvárában, Erdélyben kapott menedéket. Most Erdély tett kísérletet a magyar hivatástudat szolgálatára. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, csatlakozva a VIII. Kelemen (1592—1605) római pápa által sürgetett keresztény összefogás eszméjéhez, kiűzte Erdélyből a törököket és a román vajdákat koalícióba szervezte a törökök kiűzésére a Balkán-félszigetről. Bár a románok eleinte vereséget szenvedtek, Báthory Zsigmond nagy hadvezérével, Bocskai Istvánnal együtt gyorsan megtisztította Oláhországot a török csapatoktól. Báthory és Bocskai megjelenése a Dunánál új reményt öntött a bolgárságba (1594). A szervezkedő bolgár felkelésnek, ami összeköttetésben állott Báthory Zsigmonddal, Tirnovó volt a központja.. Élén a timovói mitropoŰta állott s csatlakoztak hozzá a lovecsi, sumeni püspökök, s a ruszei mitropolita. Provadija, Várna szintén készültek a felkelésre. A világi vezetők között legfontosabb személyiség Balina Tódor volt, a nikápolyi szandzsák első nemese. Lázadásra készen állott az egész északkeleti bolgár föld, honnan valamikor a második bolgár cárság virágzott ki. Balina Tódor nemcsak levelezésben volt Báthory Zsigmonddal, hanem személyesen is tárgyalt a koalíció képviselőivel. A fel-

kelőJC fegyveres segítséget kértek és hajlandóknak nyilatkoztak Báthory Zsigmondot királyuknak elismerni. Azonban Báthory terveit keresztülhúzták az európai események. Mikor a keresztény hadak az Al-Dunán átkeltek, néhány helyen szervezetlenül törtek ki nemzeti felkelések, de ezek külső segítség híján Színám hasa feldühödött janicsárjainak könnyű zsákmánya lettek. Tizenhatezer bolgár Oláhországba menekült a törökök bosszúállása elől. A tknovói mitropollita Erdélyben kereséitt menedéket. Ez volt az első komoly bolgár felkelés.

A 17. század folyamán a magyar-török végvári harcok nem hagyták elaludni a bolgár nép szabadságszeretétét, bár a békekötések mindenkor lehangolólag hatottak. Az ozmánellenes hangulatot sikeresen tartotta fenn a tridenti zsinat nyomában megindult katolikus propaganda. A vallási káoszba süllyedt nép készségesen sietett katolikus lenni, mert a katolikus papok a szabadságról, a bolgár nép közelgő felszabadításáról prédikáltak. Propagandájuk központja Csiprovec volt. A katolikus térítők nyugati műveltségű, európai látókörű férfiak voltak. Gyakran ellátogattak Rómába és a szomszédos keresztény országokba. Látták ott a törökellenes hangulatot s széleskörű ismeretségük folytán jól voltak tájékozódva az európai eseményekről. Parcsevic Páter csiproveci püspök a kor legnagyobb hazafia volt. Nemcsak az egész bolgár földet járta be, hogy ébrentartsa mindenütt a bolgár nép szabadságvágyát, hanem erőteljesen agitált külföldön is a bolgár nép felszabadítása érdekében. Rómában, Velencében, Bécsben kért segítséget rabságban sínylődő népe számára. Sztiaatiszlavovics Fülöp nikápolyi katolikus püspök levélben kereste fel Zrínyi Miklóst, a nagyszerű költő-hadvezért és a török mielőbbi kiűzésére lelkesítette. A katolikus püspökök sok jóbarátot szereztek a bolgár ügynek külföldön, bent az országban pedig működésük nyomán a már bátortalanná vált bolgárok hőssé nőttek. Mikor a keresztény hadak elfoglalták Belgrádot (1688), Csiprovecben kitört a felkelés és rövid idő alatt nagy mérvet öltött, átterjedve az egész nyugati részre. De Lipót király nem tudta őket megsegíteni, mire a török janicsárok vérbefojtották a szerencsétlen bolgár nép korai lelkesedését. A török bánásmód elől, aki csak tehetett, Magyarországra menekült, Pejacsevic György vajdájukkal együtt. Lipót a bolgárokat a déli végek őrzésére használta fel s a Bánátban telepítette le. Utódaik Vingán és Óbesenyőn élnek a mai napig. Az erdélyi városokba is sok bolgár telepes jött ekkor. A balsikerű felkelés tönkretette a bolgárok között a katolikus mozgalmat és megrendítette a bolgárságnak Ausztriába vetett hitét. Ausztria 1664-től volt elismerve a

török katolikusok védőjének, de komolyabb eredményt nem mutatott fel. A bolgárok bizalma egyre inkább az oroszok felé fordult, kik 1677 óta kezdtek harcokat az ozmán birodalom ellen.

A magyarság segítségében a bolgár nép már végleg nem remélhetett. A magyarság két ellenség közé esett és látva a németek beokvasztó törekvéseit, a törökök mellé állt. Az ingadozó török hatalom jó szemmel nézte nemzeti felkeléseinket s bujdosó véreinknek megértéssel nyújtott végső menedéket. Így járják meg e kortól kezdve a bolgár földeket a magyarság legjobbjai. Thököly Imre bujdosó fejedlelem bolgár földön keresztül utazott — hajón és lóháton — Konstantinápolyba, majd onnan Kis-Ázsiába, élete utolsó állomására. Erről az útról (1697) hűséges titkára, Komáromi János, külön magyarnyelvű naplóban szárlól be. Leírta azokat a városokat, amelyeken átutaztak: Vid'in (Vidény), Orchovo (Ráho), Ni'kápoly (Nikopoly), Szvistov (Sistó), Rusze (Oroszcsík) dumai városokat, de megemlít kisebb helyeket is. Jellemző törökbarátságára, hogy Várna nevének leírásakor keserűen kifakad Ulászló király ellen, „nyavalyás László“-nak nevezvén. Megemlékezését Janus Pannoniusnak Ulászló részére írt sírversével zárja be:

„Romulidae Cannas, ego Varruam Clade notavi.
Discite mortales: non temerare fidem.
Me nisi pontifices jussissent frangere foedus.
Non ferret Scythicum P&nnonis ora jugum.”

Arany János fordításában:

„Cannaet római vér. az enyim Várnát örökíti.-
Ember okulj innen: vétek az esküszegés.
Engem is a papság ha nem indít béke-törésre.
Most Magyarország nem hordana ozmár igát.”

Míg hazánkban a bécsi udvar elnémetesítő politikája tombolt, a török járom alatt sorvadó bolgárságot nemzetiségéből akarta kiforgatni a fanarióta görög papság. A török szultán védnöksége alatt a fanarióták a régi bizánci birodalom álmképét kergetve, kultúrfőlényükkel igyekeztek a bolgár népet leigázni. Az egyszerű bolgárságot, mely lassacskán elparasztosodott, a görögök arra akarták rávenni, hogy népi kultúrájáról s nyelvéről is lemondjon. Az egyház és a műveltek nyelve a török birodalomban a görög lett s a bolgárságnak csak megvetésben volt része. A bolgárság kettős rabságba sülyedt: politikailag a török ült nyakáni, most ezen kívül a szellemi életben a görögök telepedtek az elnyomott bolgárságra. A bolgár nép elesettségében már

elvezítette a talajt lába alól s már-már behódolt, amikor felemelte figyelmeztető és bátorító szavát Paiszij Atya szerzetes lelkesen megírt Szlávbolgár Történelmében (1762). Bemutatva a régi bolgár történelem dicsőségét, önbizalmat és nemzeti büszkeséget öntött a bolgárságba. Művével vette kezdetét a bolgár felújulás, ami szervesen belekapcsolódott az európai felújulásba. Paiszij Atya történelmének szálai nyugatra, hazánkba vezetnek. Maga is megjegyzi előszavában, hogy történeti anyagért járt szerb történetíró barátjánál, Rajié archimand'ritánál a szerémségi Karlócán, Rajiéről pedig tudjuk, hogy a magyar történetírás- tanítványa volt s főleg a magyar Livius, Istvánffy hatása alatt állott.

A bolgárságnak Európával való kapcsolata egyre mélyebb és közvetlenebb lett. A kesesztény hadak győzelmei folytán az ozmán birodalom is megnyílt az európai kultúrának. Közvetítői elsősorban azok' a bolgár kereskedők voltak,' akik a nyugati végekről sűrűn látogattak Pestre és- Bécsbe, a keleti országrészekből viszont Brassóba és később Oroszországba. A kereskedelemnek ez a két útja a nyugati kultúra két fő csatornája lett. A kereskedőkkel együtt jártak nyugatra tudásszomjtól vezérelve a szerény egyházi iskolák neveltjei. De látva népük elmaradottságát — összehasonlításban a magyarokkal — maguk a bolgár kereskedők szeretnének segíteni a török hódoltságban s görög papok elnemzetienítő kulturális rabságában küzködő honfitársaikon. Gazdag bolgár kereskedők Pesten pénzadományaikkal biztosították az első bolgár könyvek kinyomatását. A széles török birodalomban ugyanis bolgár, cirillbetűs nyomda még nem volt. A legelső nyomtatott bolgár könyv, a „Molitvennyj krin“ Budán jelent meg 1806-ban. A pesti egyetem Budán elhelyezett nyomdája lett a bolgár felújulás központja. Bolgár kereskedők költségén Budán, az Egyetemi Nyomdában nyomták Karcsovski Jákim könyvét (1814) és Pejcsinovics Kiril könyvét (1816), az újbolgár irodalom első termékeit. Az 1806-tól 1830-ig nyomott 16 bolgár könyv közül 13-at Budán nyomtak, az Egyetemi Nyomdában. 1850-ig ezek száma 24-re emelkedett. Paiszij Atya 1762-ben írt és kézírással terjesztett történelme is Budán jelent meg először nyomtatásban, az Egyetemi Nyomdánál, 1844-ben. Más fővárosi nyomdáknál is nyomtak később bolgár könyveket, úgyhogy azok teljes száma 41. Meg kell említenünk köztük Bogoev bolgár népdal- és közmondásgyűjteményét (1842), ami a legelső ilyen kiadvány volt a maga nemében. A bolgár nép felszabadulásáig a legtöbb bolgár könyv az Egyetemi Nyomdából került ki. A könyvek nagyobb része vallásos tárgyú és ta-

nítójellegű volt és ebben áll ezek jelentősége. Mikor a bolgár földön megindult a harc az önálló bolgár egyházért és a bolgár nyelv templomi használatának visszaállításáért, nagyrészt Magyarországom nyomott bolgár egyházi könyveket tettek a görög helyére.

Az első bulgáriai nyomda is a magyar Egyetemi Nyomdától vette eredetét. A szamokovi Karasztojanov Nikoia 1835-ben az Egyetemi Nyomdától vásárolt 150 fémbetűt és titokban, a török hatóságok tudta nélkül nyomott könyvére megtévesztés céljából azt nyomatta, hogy budai betűkkel készültek. A címlap elolvasásakor természetesen mindenki elsősorban) a pesti egyetem budai nyomdájára gondolt.

A múlt századi bolgár felújulásnak a nyomda mellett legfontosabb előfeltétele a korszerű iskolareform, szintén, magyar utakon indult meg. A Brassóban tanítóskodó Beron Péter (1795—1871) orvos magyar tapasztalatok alapján írta meg és nyomatta ki Brassóban az első bolgár ábécés könyvet 1824-ben. Iskoláskönyve az új bolgár oktatás iránytadó előhírnöke lett és buzdítólag hatott a modern bolgár világi iskola felállítására.

A bolgár nép már megindult az öntudatosodás útján, mikor még. Európa nem is szerzett tudomást létezéséről. Európa egyszerűen elfelejtette a bolgárokat, mert kívül esett a nyugati népek érdeklődési körén. Magyarországon született, ha később el is származott innen az a három férfiú, aki a bolgár népet felfedezte Európa számára. Dobrovsky József (1753—1829), a szláv filológia atyja, 1822-ben kiadott művében először hirdette, hogy a bolgár különálló nyelv. Felfedezése óriási feltűnést keltett. A felvidéki rutén származású VeneÜN György (1802—1839) pedig egyenesen propagandát fejtett ki a bolgárság érdekében. Kisinevben ismerkedett meg a bolgárokkal, de később maga is bejárta a bolgár földeket és egész életét szentelte történelmük felkutatására. Lelkesedéssel, bár kevés tudományossággal megírt orosz könyvei nyomán nemcsak oroszok, de nemzetiségüket tagadó bolgárok is elkezdtek érdeklődni a Balkán-félsziget elfelejtett bolgársága iránt. A harmadik férfiú nyugat számára fedezte fel a bolgár népet és földet. Ez Kanitz (Kánicz) Fülöp (1829—1904), ma is létező budai kereskedőcsalád gyermeke. 1860-ban lépett először bolgár földre s azóta haláláig tizennyolc ízben járta be a bolgárpk földjét, — életét a bolgár föld felkutatására szentelve. Német nyelven írt, de más nyelvekre is lefordított könyveiben feltárta Európa előtt a bolgár nép múltját, jelenét, leírta földjének ismeretlen szépségeit, rejtett népi értékeit. Különösen érzékeny szálak fűzték Kanitzot Lovecs városhoz, mely díszpolgárává vá-

lasztotta és félkérte történeke megírására. Kanitz nemcsak bemutatta a bolgárokat Európának, hanem meg akarta értetni a világgal, hogy a bolgárság nagyértékű nép. Mindenfelé olvasott könyvei nagy érdeklődést váltottak ki Európában a bolgárok ügye iránt.

A bolgár nép a nemzeti újjáébredés nagy éveit élte, amikor az 1848—49-es magyar szabadságharc gyászos vége ezeket kényszerített arra, hogy a magyar bujdosók útján Törökországban, — részben a bolgárok között keressenek menedéket. A török portát Kossuth Lajost bujdosó társaival először Vidinben internálta. Számuk meghaladta a háromezretet, de legnagyobb részük Vidinből visszatért. Magyarokkal együtt jöttek lengyelek is Bem tábornokkal, Dembinszki tábornokkal, stb. A török porta az osztrákok és oroszok erélyes jegyzékeire sem volt hajlandó kiadni a bujdosókat. Helyette áthelyezte a táborát Sumenbe. A magyar emigránsok ezen útjuk során bejárták a bolgárlakta földek nagy részét. Fontosabb állomásaik, melyeket leírnak naplóikban, Lom, Palanka, Plevén (Plevna), Lovecs (Lovcsa), Sevlievo (Selvi), Dzsujuma (Dsuma), Tirnova (Tirnova) voltak. A Balkán-hegység látása fáradságuk ellenére lenyűgöző hatást tett a hontalan bujdosókra. A naplók lelkesen emlékeznek meg erről a különleges látványról. Megcsodálták a magyarok a bolgár föld termékenységét, részvétellel írták le a bolgár nép szenvedéseit, szörnyű megaláztatását és elesettségük ellenére segíteni szerettek volna rajtuk. A bolgár lakosság mindenütt csodálattal adózott a magyar szabadsághősöknek és a magyar emigráció hatása jelentős volt a bolgár renaissancera. A magyarok éppen a bolgár nép legfogékonyabb tanulmánygyűlése idején jöttek bolgár földre. A bujdosók sokrétű társasága kicsiben Magyarország volt. A magyarok pusztá megjelenésükkel szabadabb, liberális légkört terjesztettek maguk körül, Európát, Nyugatot vitték a jogából kismozított bolgárság közé. A bolgárokat a legendás Kossuth Lajos megjelenése egyenesen lenyűgözte. Ők maguk is felkelésre gondoltak látására s őt szerették volna megnyerni felkelésük vezérének. Hatottak a magyarok polgári kultúrájukkal. Bámulták a bolgárok európai szabású ruháikat, zsinóros díszes viseletüket, táncaikat s tetszett szabadságszerető viselkedésük. Hamarosan akadtak utánzóik, ami persze az öregek és konzervatívok ellenállásába ütközött. Végül persze mégis az újítók győztek és a magyarok közelében mindenkit megszállott az újítás szelleme. Művészetek terén a bujdosók a bolgár nép tanítói lettek. Egressy Gábor Vidinben színelőadást rendezett, ilyesmit még itl nem láttak. Ezen szavalta el magyarul Petőfi Örültjét, aminek hatása már ekkor jelentékeny volt, bár

senki sem értette. Kevés idő kellett hozzá, hogy lefordítsák és rövidesen olyan népszerű lett, hogy máig is lépten-nyomon szavalják egész Bulgáriában. Egy magyar emigráns, Sáfrányi, alakította meg Sumenben (Sumla) az első bolgár zenekart. Tanítványai a bolgár zene első művelői voltak s a mai bolgár zene is ebből a talajból táplálkozik. Ma a sumeni tanítványok tanítványai a bolgár zene legkiválóbb művészei. Szép kultúrmunkát végeztek a bujdosók bolgár földön. Mindjárt megjelenésük után kaszinót alapítottak, zuhanyos fürdőt készítettek maguknak, sörfőzöt építettek, mások mintagazdaságot szerveztek. Sok magyar bujdosó letelepedve, az ipar terén vált a bolgárság tanítómesterévé. A magyar emigránsok bolgárföldi tartózkodása jelentős nyomokat hagyott a bolgár nép anyagi és szellemi előrehaladásában. Rokonszenves regényt írt róluk Csilingirov Sztiliján ismertnevű bolgár író. Leírja a magyar bujdosók bolgár földön eltöltött hónapjait és szemléletesen bemutatja hatásukat.

Az 1877—78-i fészabadító háború, mely meghozta a bolgárok szabadságát, ismét nem telt el magyar esemény nélkül. A félszabadító háború legfontosabb s egyben legfényesebb haditette a magyar katonai vitézségét dicséri. Plevén gyors körülfárása és elfoglalása Bolla Kálmán vezérkari őrnagy műve volt. Bolla Kálmán, mint a Monarchia katonái, megbízottja vett részt a hadjáratban. 1877. évi török védőjének, Oszmán pasának győzelmei és a sikertelen orosz támadások láttára a magyar őrnagyban megmozdult a katonai virtus. Kihallgatásra jelentkezett Sándor orosz cárnál és itt rámutatott az orosz hadvezetés hibáira. Egyszermind előterjesztve merész haditervét, lovascsapatot kért a cártól. A cár teljesítette Bolla kérését. Az ő tervei szerint, huszáros rajtaütéssel megindított csata az orosz felszabadító seregek teljes győzelmével végződött és Oszmán pasa sebesülten az oroszok fogságába esett. Sándor cár Bolla Kálmánt Szent György-renddel tüntette ki.

A felszabadított bolgár fejedelemséget az Osztrák-Magyar Monarchia azonnal pártfogásába vette. A magyar közvélemény osztatlan lelkesedéssel fogadta Kelet-Ruméliának az anyaországhoz való csatlakozását. Magyarország és Bulgária kapcsolatai egyre szélesebb körre terjedtek ki. A két világháború között és alatt kapcsolataink csak bővültek. Hazánk kereskedelmi és ipari cikkeit, gépeket szállított Bulgáriának, ezért viszont dohányt, rózsaoiljat, bőrt és egyéb nyersanyagot kapott. Nagy lehetőséget nyújtott a legtermészetesebb és legolcsóbb víziút, a Duna kihasználása. Széchenyi István Duna-szabályozása még szorosabban) kapcsolta Bulgáriát Nyugathoz.

Külön fejezetet érdemelnek sokrétű tudományos kapcsolataink. A magyar tudományosság érdeklődése a bolgárok iránt régi keletű. A magyar természettudomány tekintélyes részt vett a bolgár föld felkutatásában. Már a török hódoltság éveiben, jóval Kanitz előtt, magyar természettudósok elsőként kutatták fel az egész bolgárlakta föld flóráját és faunáját. Frivaldszky Imre (1799—1870) magyar természettudós 1833-ban lépett bolgár földre. Szófián és Plovdivon (útleírásában Philippopol) keresztül érkezett munkatársaival Szlivenbe (Szlivónak nevezi), ami kiindulópontul szolgált. Azonnal megkezdték a tudományos gyűjtést. Egyikük, Füle András bolgár szolgájával együtt eltűnt a hegyekben. Helyébe új kutató érkezett, de a tudomány még egy magyar áldozatot követelt. Az expedíció 1836-ig folytatódott. Úgy látszik, jó benyomással hagyták el a bolgárokat. Frivaldszky mindjárt első beszámolójában (1835) így ír: „A bolgárok szelíd és nyugodalmas mérsékletű munkás emberek, ellenben a pór török többnyire gögös és durva.“ A tudományos gyűjtés eredményei, miket a Magyar Tudományos Akadémia adott ki, nagy feltűnést keltettek tudományos körökben. Frivaldszky már az expedíció elején rábukkant egy addig ismeretlen jellegzetes bolgár növényre és azt Haberle Károly pesti egyetemi tanárjáról tisztelete jeléül Haberlea rhodopensis-nek nevezte el. A később megalakult bolgár növénytani társaság ezt az érdekes növényt, mely egy magyar tudós nevét hordja, vette fel társasági címerébe. A magyar természettudomány tradícióját folytatta Janika Viktor, mikor 1871-től kezdve két évig gyűjtötte a bolgár föld növényzetét. Degen Árpád folytatta e munkát. 1892-ben ő küldte ki Wagner Jánost, a Rodopit, Balkán-hegységet és a Fekete-tenger partvidékét kutatta át. A jelenkori természettudósok közül Jávorka Sándor, Péntes Antal és Szatala Ödön jártak Bulgáriában. Megfordult itt Új-Guinea híres magyar kutatója, Bíró Lajos is., A magyar természettudósok sorát Szilády Zoltán zárja be, aki Bolgárországban tett útjáról terjedelmes könyvben számolt be.

A bolgár föld iránti érdeklődés kielégítésére Cholnoky Jenőné lefordította *Isirkov Bulgária* című könyvét. Maga Cholnoky Jenő földrajztudósunk a magyar-bolgár tudományos kapcsolatok régi munkása.

A magyar történettudomány terén a két nemzet kutatói egymás tudományos eredményeire vannak utalva. A magyar történettudomány érdeklődése a bolgárok iránt természetes szükségszerűség. Jellemző, hogy Jirecek bolgár történelmét már 1889-ben, Hilferdingét pedig a következő évben lefordították magyarra. Közös származásunk miatt

őstörténetünk annyira összefonódott, hogy azt csak közös munkával lehet tanulmányozni. Őstörténetünkben az egyik népre vonatkozó adatok kiegészítik a másik népre vonatkozó hiányos adatokat. A magyar-bolgár őstörténetet teljes egészében felöleli Fehér Géza sokirányú munkássága. Fehér Géza bizonyító erővel mutatott rá a bolgár és magyar régészeti leletek kétségtelen rokonságára. Kimutatta, hogy ez a közös magyar-bolgár őskultúra fejlett törökös kultúra, mely nagy hatással volt a délkeleteurópai civilizáció kialakításán. Fehér Géza bolgár földön végzett ásatásai magyar szempontból is fontosaik. Könyvei, cikkei jelentősen hozzájárultak a) közös őstörténet kérdéseinek tisztázásához. — A bolgár őstörténet szempontjából is elsőrendű fontossággal bírnak a magyar turkológia eredményei. Németh Gyula őstörténeti kutatásai becses anyagot szolgáltatnak a bolgár történetírás számára. Bolgár részről is nélkülözhetetlenek Ligeti Lajos legújabb eredményei. Mindkét népre nézve értékesek Gombocz Zoltán és Mladenov Sztefan nyelvészeti, Zia-tarszki Vaszil és Zichy István történeti kutatásai a közös őstörténetre vonatkozólag. Bolgár szempontból is lényegesek Alföldi Andrásnak a nomád népekre vonatkozó kutatásai. Régészeti kiadványsorozataink szép magyar-bolgár kapcsolatokat létesítettek. Az *Archaeologia Hungarica* köteteibe Fettich Nándor bulgáriai szkíta leletet ismertett, Mavrodinov Nikola pedig a nagyszentmiklósi kincsről írt értékes tanulmányt. A kapcsolatok kimélyítésére számos magyar régészünk tett Bulgáriában tanulmányutat, bolgár régészek viszont gyakran fordulnak meg nálunk. — A bolgár-magyar őstörténeti kutatásba szervesen belekapcsolódott a magyar bizantinológia. Darkó Jenő kutatásai fontosak mindkét nép számára. Moravcsik Gyula átfogó munkássága alapvető fontossággal bír nemcsak a közös őstörténetkutatásban, hanem a középkori magyar-bolgár kapcsolatok szempontjából is. A középkori magyar történelem felhasználta Nikov Péter, Dujsev Iván, Mutafcsiev Péter, Balaszcssev Georgi kutatásainak eredményeit. Viszont Thallóczy Lajos munkássága bolgár szempontból is lényeges.

A nyelvtudomány terén a magyar nyelv bolgár-török és bolgár-szláv jövevényszavai irányították kutatóink figyelmét a bolgárságra. Előbbivel a , magyar turkológia kiváló művelői, Gombocz Zoltán, Németh Gyök, Ligeti Lajos foglalkoztak, az utóbbival a hazai szláv filológia neves kutatói: Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István. Bolgár részről a bolgár nyelv bolgár-török maradványait Mladenov Sztefan, a magyar-bolgár nyelvészeti kapcsolatokat

Conev Benju, Milerics Ljubomár, Romanszki Sztojan dolgozták fel. Az anyag azonossága miatt is a két nemzet nyelvészeinek együttműködése természetes.

A két népnek érdekes néprajzi kapcsolatai vannak. Strausz Adolf már 1892-ben Bolgár Népköltési Gyűjteményt adott ki s öt év múlva a bolgár néphitről írt könyvet. Ellátogatott Bolgárországba Gyórfy István; Ecsedi István pedig bulgáriai tapasztalatairól könyvet írt. Bolgár anyagra is kiterjedtek Viski Károly és Gunda Béla kutatásai, viszont a magyar anyagot is felhasználta munkáiban Aroaodov Mihail. Kıtúnően ismeri mindkét nép tárgyi néprajzát VakarelszkÜ Hriszto. A népzenei kapcsolatok terén Bartók Béla és Kodály Zoltán foglalkoztak a bolgár népi zenével is és rámutattak kapcsolatainkra. Bolgár részről Kukudovné Kacarov Rajna foglalkozik e népzenei kapcsolatokkal.

A magyar irodalomtudomány régóta érdeklődik a bolgár irodalom iránt. A Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet negyedik kötetében terjedelmesen ismertette a bolgár irodalmat Ataiiaszov Angyal (1912). Boikliev Dimo bolgár verseket, Vásárhelyi Pál pedig bolgár elbeszéléseket gyűjtött antológiába. Bolgárországban a magyar irodalomból a legszelesebb körben Petőfi Sándor költészetét ismerik. Hazafias költeményeit korán lefordították bolgárra és azóta számos kiadást értek meg. Petőfi első fordítói Szlavejkov Pencso és Vazov Iván a bolgár irodalom vezéregyéniségei. Korunk nagy bolgár költői, mint Bagrjana Elizaveta, Milev Geo stb. szívesen fordítottak Petőfitől. A hóhér kötele számos fordításban forog közkézen). A bolgár irodalmi legenda azt tartja, hogy Petőfi Sándor szelleme új testet öltött Botev Hriszto, kiváló bolgár költőben és nemzeti hősbén, kf Petőfi hallála évében született. Ez a körülmény aztán csak fokozza Petőfi bulgáriai népszerűségét. Petőfiről Arnaudov Mihail írt értékes tanulmányt bulgárrul és itt összegyűjtötte legszebb bolgár műfordításait. A próza terén nemrég jelent meg bolgár nyelven egy aotológia a legjobb magyar elbeszélők műveiből Mijatev Péterné tolmácsolásában. Megjelent több jeles írónk regénye bolgár fordításban (Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Harsányi Zsolt, Szabó Pál, Vaszary Gábor, stb.). Magyar színdarabokat, filmeket, operettekét állandóan játszanak Szófiában. Készült már közös magyar-bolgár film is. Az irodalom képviselőinek kölcsönös megismerkedését célozta két magyar írócsoport szófiai látogatása. Vezető bolgár írók (Elin Pelin, Csilingirov Sztilijan, Karalijevis Angel, Razcvetniikov Aszein) is jártak Budapesten, sőt résztvettek Magyarország felszabadításában a német iga alól.

A bolgár ifjúságnak a magyar egyetemekkel való kapcsolata évről-évre jobban elmélyül. Az első világháború óta egyre nagyobb számban keresik fel bolgár diákok a magyar egyetemeket. Viszont magyar ösztöndíjasok a szófiai egyetemen folytatják tanulmányaikat. Ezzel párhuzamosan nő az egyetemi tanárok érdeklődése Bolgárország iránt. Az elmúlt években számos csereelőadást valósítottak meg a bölcsészeti, jogi és orvostudományi karon. Az intim kapcsolatok kifejezéseként a szófiai egyetem ötvenéves jubileumi ünnepéyeire a magyar egyetemek részéről Angyal Pál, Csekey István és Darkó Jenő vezetésével magyar küldöttség utazott Szófiába.

Szép kapcsolatokat valósítottak meg a két nemzet tudományos akadémiái. A Bolgár Tudományos Akadémia, tagjai közé választotta azokat a magyar tudósokat, akiknek munkássága bolgár kérdéseket is fedölel. A Magyar Tudományos Akadémia hasonlóképpen tisztelt meg tagsággal bolgár tudósokat.

A képzőművészetek terén számos művészcsereét valósítottak meg. Bolgár festőművészek Budapesten rendeztek kiállításokat. A magyar történelmi festészet nagy hatással volt a bolgár történelmi festészet fejlődésére (Munkácsy—Güdzsenov).

A magyar-bolgár kapcsolatok az évszázadok folyamán elsősorban kulturális téren mozogtak. Előbb a bolgárság hatott a magyar népre közös őstörténetük során, majd az új középdunai hazában. Mikor a bolgárság nem tudta egyedül megvédeni önálló népességét, a középkori erős magyar birodalom sietett segítségére. A két nép kapcsolatai teljesen soha' meg nem szűntek, bár a közös nehéz sors akadályozta. Mihelyt azonban a magyarság felszabadult a lidércnyomás alól, ismét érezte a bolgár néppel szemben őszinte barátságát és kulturális kincsekkel rötta le régi adósságát.

Bödey József

MAGYAROK ÉS TÖRÖKÖK

Magyarország földrajzi helyzeténél fogva dunai állam, tehát katonailag és közlekedésileg átmenőforgalmi ország; keresztény műveltségelőtti műveltsége! viszont Kelethez kapcsolja. Földrajzi és néprajzi helyzetével, nyugati keresztény műveltségével tehát Kelet és Nyugat határán fekszik.

Ezeréves küzdelme során a magyarság mindig érintkezett a törökökkel. Ezekben az érintkezésekben három történelmi korszakot különböztethetünk meg: 1. a magyar nemzet kialakulásának, 2. az Oszmán Birodalommal való háborús és békés érintkezéseinek, 3. a nemzeti Törökországgal való kapcsolatainak korszakát. Az első két korszakban Magyarország többet kapott a töröktől, mint amennyit adott nekik; a harmadik korszakban pedig az érintkezés a két ország között kölcsönös és mind rendszeresebbé válik.

1.

A magyar-török kapcsolatok eredete visszanyúlik a magyarság kialakulásának korába. A magyar nyelv finn-ugor eredetű; a magyar nép ősi műveltsége, társadalmi és katonai szervezete viszont a honfoglaló magyarság török eredetére vall. Emellett tanúskodnak a honfoglalás-kori magyar sírokban feltárt csontanyagban felismerhető mongoloid — török — vonások, valamint az a körülmény, hogy a 9. század arab és bizánci írói türk névvel jelölik a magyarokat.

A magyar nyelv és a honfoglalók műveltségének különböző eredetét a legújabb nyelvészeti és történelmi kutatások a következőképpen, magyarázzák meg. A középső Volga és mellékfolyói mentén tanyázó ősfinn-ugor nép keleti, ugor ága a Kr. e. 1. évezredben az Ural lejtője felé vonult. Ehhez tartoztak a vogulok, az osztyákok és az „előmagyarok“. Ugyanabban az időben keletről nyugatra vonult a törökség egyik ága, az ogurok. A két népcsoport találkozásával alakult ki a magyar nép valahol az Ural-folyó vidékén és Szibéria, nyugati szélén. A szer-

vezetlen, békés előmagyarokat a Kr. u. 1. esi 4. század között leigázták az onogur (a. m. 10 torzs) közösségébe tartozó harcias ogurok és átvették a legyőzöttek nyelvét. Így alakult ki a finn-ugor előmagyar és a török ogur nép keveredéséből a magyarság. 460 táján az avarok nyomása folytán elhagyta déluráli őshazáját és a Kubán-folyó mellé vándorolt. Akkortájt keletkezett az onogur névből a magyarság európai elnevezése, az ősszláv ongur, a görög ungnos, a latin hungarus, az orosz venger, stb. Későbbi eredetű a magyar név. Ez elsősorban 527-ben a keresi földszoroson tűnt fel. Az előmagyarok ősi mami nevéhez az ogurok a török eri (a., m. ember) szót fűzték hozzá és a mami -f eri szóösszetételből származik a magyar név.

A Kubán mellékéről a magyarság 830 körül Lebédiába, azaz a Don és Dnyeper mellé vándorolt, majd a besenyők támadása következtében Etelközben, azaz a Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret folyók alsó folyása mentén telepedett le. A besenyőkkel szövetkezett bolgárok nyomása alatt Etelközt is elhagyták, valószínűleg 895 őszén bevonultak a Kárpátoktól bércezt középduvai medencébe és azt néhány esztendő alatt birtokukba vették. Akkor ért véget a magyarság életközösége a törökséggel.

Azidőtájt a nyugati törökség a műveltség jelentős fokára emelkedett. A bulgárok nagyszerű városokat emeltek; még romjaik is csodálatraméltók. A déloroszországi kazárok a honfoglalás idejében tértek át a nomád életmódról a földművelésre, az iparra és a kereskedelemre. Az Abbászidák khalifáusában török tábornokok és tartományt kormányzók is voltak; Hárún al-Rasid fia, al-Mu-taszim khalifa pedig háromezerfőnyi török testőrséget szervezett. Nem csoda tehát, hogy a honfoglalás kori magyarságot nagyban befolyásolta környezetének művelt töröksége. Abból az időből származik a török eredetű ősmagyar rovásírás. A törökség mély nyomokat hagyott az ősmagyarok zenéjében és iparművészetében is.

A honfoglaló magyarok szókincsük eléggé jelentős részét az onogur-törököknek köszönheték. Íme, a legfontosabb kölcsönszavak jegyzéke: háztartás: sátor, kapu, kút, bölcső, szék; földművelés: eke, árpa, búza, ocsu, aratni, tarló; kertészet: gyümölcs, alma, körte, som, szőlő, borsó, csiger, szűrni; állattenyésztés: bika, tinó, ökör, borjú, tulok, kos, ürü, disznó, tyúk, gyapjú, sajt, túró; foglalkozások: ács, szatócs, szűcs; állam és társadalom: törvény, tanú, bakó, kölcsön; írás: betű, írni; elvont fogalmak: erő, érdem, ok.

A 10. és a 11. században a magyar nemzet áttért a keresztény vallásra; ennek következtében a nyugati kereszténység keleti végvára lett. Török népekkel is harcolnia kellett, besenyőkkel, azokkal és kunokkal. Támadásaikkal azonban nem tudták megrendíteni az ifjú magyar állam épületét. Ellenkezőleg, vereséget szenvedtek és a magyar királyoktól engedélyt kértek, hogy letelepedhessenek Magyarországon. A magyar hadak a Kárpátokon túl is üldözőbe vették őket, a magyar papok pedig a nyugati kereszténységet terjesztették körükben. Így 1227-ben Magyarország hercegprímása ezerszámra térített kunokat Kumániában, azaz a mai Öromániában. A mongolok áradata a kunok legjaivarészt 1239-ben Kumániából Magyarországra hajtotta. Itt ezek a kunok beleolvadtak a magyarságba és a mai napig értékes elemét teszik a Nagy Magyar Alföld népességének. Másrészt, a kunok kivándorlásával Órománia népességének jórésze szláv és román elemekből állott; ezek könnyűszerrel el tudták románosítani a mongol kipszákok gyér uralkodó rétegét és egyúttal a Kárpátokon túl a keleti, pravoszláv kereszténységet erősítették.

A besenyőknek és a kunoknak is köszönhet kölcsönszavakat a magyar szókincs. Ezek alkotják a török kölcsönszavak második rétegét. Mély nyomokat nem hagytak és a legkülönbébb szócsoporthoz tartoznak, íme: bocsk, kecske, csóka, bicsak vagy bicska, csákány, csat, koboz, köpönyeg, stb.

2.

Az Árpádok alatt nemzeti létében a tatárjárás pusztításai ellenére is megerősödött, állami létében megszilárdult Magyarország a 11. századtól fogva a törökség legerősebb hullámaival került összeütközésbe, az oszmán-törökökkel. A magyar-török érintkezések a második korszakban tehát legfőképpen háborús természetűek voltak. De mennyire különböznek ezek a kapcsolatok az első kor kapcsolataitól! A honfoglalás előtt és azt közvetlenül követően a magyarság és a törökség rokon, de különmű népekként érintkezett egymással, a 11. századtól fogva azonban nem a két nép mérkőzött meg egymással, hanem a két nagy egyistentimádó vallás, a kereszténység és az iszlám. Mert a törökség ebben a félévezredes küzdelemben az „iszlám kardja“ volt, a magyarság pedig vele szemben „a kereszténység védőpajza“. Ezért sokkal helyesebb volna, ha magyar-török háborúk helyett keresztény-muslim háborúkról beszélnénk. H. G. Wells is megállapítja: „A történelem alapvonala“ c. művében: „Nem Konstantinápoly volt akkortájt Európa védőbástyája, hanem Magyarország; keresztény török nép védte Európát a muszlim törökök ellen“.

Már a 12. században Manuel Konnienos bizánci császár szövetségesként magyar hadsereg küzd Kisázsziában a guz-törökökhöz tartozó szeldzsukok ellen. Az oszmán törökökkel a magyarok első ízben 1367-ben ütköztek meg. Százötven éven keresztül sikerült Zsigmond királynak, Hunyadi János kormányzónak, majd fiának, Hunyadi Mátyás királynak megvédenie Magyarországot és egyben Európát is az oszmán hatalom megismételt és egyre erősödő támadásaival szemben. Hunyadi Jánosnak 1456-ban az oszmánokon aratott nándorfejérvári győzelme emlékére kondul meg a nyugati kereszténység mindent templomában a déli harangszó.

Bizánc efoglalása 1453-ban azonban erkölcsileg is, katonailag is az oszmánok oldalára billentette a mérleget. S ebben magyar embernek is része volt- Az oszmán lovasság sokáig sikertelenül ostromolta a kelet-római fővárost; hatalmas bástyái, mély árkai úgyszólván bevehetetlenré tették. Akkor azután a magyarszármazású Orbán ágyúöntő íi. Mehmet szultánnak óriási ágyút öntött; súlya 300 mázsa, hossza 2 öl, szélessége 36 hüvelyk volt. Ez az ágyú a haditechnika valóságos csodája volt. Hogy harcbavetése milyen segítséget jelentett az ostromlóknak, arról a „drinápolyi kapu“ (Edirne kapusu) romjai ma is meggyőzően tanúskodnak.

Hunyadi Mátyái.t a magyar trónon gyenge királyok követték, Jí. Ulászló és II. Lajos., Alattuk szétzüllött a magyar nagyhatalom, az oszmánok pedig 1521-ben könnyűszerrel foglalhatták el a déli végvárat, majd 1526-ban Mohácsnál megsemmisítették a csekélyszámú magyar hadsereget. Utána U Süleyman 1526 szeptember ében kardcsapás nélkül bevonult Budára, de akkor még nem tartotta meg véglegesen, hanem kifosztotta a múkincseiről messze földön híres királyi palotát, felgyújtatta a várost és elvonult Buda alól. Akkor került Budáról Istanbulba két renaissance-stíliú bronz gyertyatartó; ezeket a szultán az Aya Sofya-mecset szentélyében (mihrab) helyeztette ei.

A mohácsi vész után a magyar főnemesség a Habsburgokra akart támaszkodni az oszmánok ellen, ezért V. Károly császár öccsét, I. Ferdinándot ültette a magyar trónra. Ezzel szemben a magyar köznemesség nemzeti királyt választott Zápolya János erdélyi vajda személyében. Magyarország így két részre szakadt s az ellenkirályok küzdelme az oszmánok malmára hajtotta a vizet. Zápolya János Ferdinánddal szemben II. Süleyman szultánhoz fordult segítségért. Meg is kapta tőle 1529-ben Budavárát s megtartotta egészen haláláig, 1540-ig. Akkor Ferdinánd elérkezettnek látta az időt Buda visszafoglalására. Tízszeres túlerővel ostromolta a várat; hősiesen védekező magyar helyőrségét II. Su-

leyman fel is mentette. De a szultán nem adta vissza Budavárát Zápolyáéknak, hanem 1541 szeptember 2-án csellel bevonaik a várba és magának tartotta meg. Így került Budavára 145 esztendőre oszmán uralom alá. Magyarország pedig három részre szakadt. Középső része Macaristan néven az Oszmán Birodalom vilajetjévé (tartományává) lett. Hozzá tartozott a Dunántúl a Balatonig, a Duna-Tisza köze a Tiszántúl Erdély határáig, Horvát- és Sziávonország pedig a Karszt-hegységig.

A másfélévszázados oszmán uralom a magyarságot kevésbé befolyásolta, mint a környező balkán népeket. A szerbekben és románokon sokkal mélyebb nyomokat hagyott, mint a magyarságon. Ennek igen egyszerű a magyarázata. A szerbek tüstént a Rigómezőn 1389-ben elszenvedett első nagy vereségük után oszmán katonai szolgálatba állottak. Keleten éppen úgy harcoltak 1402-beni Timur ellen, mint nyugaton a magyarok ellen. A magyarországi török végvárok helyőrségének javarésze belőlük került ki. Még kevesebb ellenállást tanúsítottak az oszmánokkai szemben a románok. Egyházuk amúgyis a bizánci műveltséghez kapcsolta őket és nem idegenkedtek Bizánc új, muszlim uraitól sem. Ha néha részt is vettek egy-egy hadjáratban az oszmánok ellen, ezt mindig idegen befolyásra tették. Így könnyen, érthető, miért hagyott az oszmán uralom a szerbekben is, a románokon is sokkal mélyebb nyomokat, minit a magyarságon. Ezért kapta, a magyar nyelv oszmán-török kölcsönszavait a délszlávok közvetítésével s nem közvetlenül. A Balkáni-félsziget népei sokkal huzamosabb ideig volitak oszmán unalom alatt, mint a magyarság és oszmán uraikkal békésen is együtt éltek.

De, ha lelkében a magyarság töretlen maradt is, anyagiakban annál jobban megsínylette az oszmán uralmat. Az ország legtermékenyebb, középső része elpusztult. A pusztulást azonban nem az oszmánok terhére kell írunk, miínt inkább annak a körülménynek, hogy ez a terület emberöltőkön keresztül pusztító háborúk színtere volt. A sok háborúban amúgyis megtizedelt magyar lakosság elhagyta falvait és mindjobban a mezővárosokba húzódott. A városok és várak pedig sorra tűnedeztek. Ezért bukkanunk az ország szívében, a Nagy Magyar Alföldön olyan kevés műemlékre. A pusztuló magyar lakosság helyére pedig idegenek költöztek: románok, szerbek, horvátok. Mátyás király korában a kárpáti Magyarország népességének 80%-a színmagyar volt, a törökvilág után, Márk Terézia korában már csak 40%-a.

A végvárok magyar és oszmán vitézei között gyakran szünetelt a harc. Olyankor a két ellenfél katonái megismerték egymást. Hiszen az

oszmánok megbecsülték a magyarokat és megszerették a magyar életet. Nekik majdnem akkora csapást jelentett egy-egy újabb hadjárat a Kelet-ről odaözönlő fanatikus kurd és arab hordákkal, mint a magyarságnak. Mikor pedig az 1664. évi vasvári béke után nyilvánvaló lett, hogy a Habsburgok és a Német-római Szent Birodalom nem tudják, de nem is akarják megmenteni Magyarországot, sok magyar inkább megegyezett volna a törökkel, hogysesem „két pogány közt egy hazáért“ ontsa a vérért.

És megindult a nemzeti ellenállás a német ellen. A Habsburgok azonban már csírájában elfojtották és nyíltan áttértek az abszolutizmus rendszerére. 1678-ban újult erővel lángolt fel a mozgalom. A franciák segítségével Thököly Imre állott a kuruc felkelők élére és elfoglalta a Felvidéket, majd szövetséget kötött az oszmánokkal, akik éppen akkor Bécs ostromára indultak. Az Európa minden országából segítséget kapó császári hadak azonban döntő csapást mértek rájuk. Most már a helyzet a kereszténység javára egy csapásra megváltozott. 1683 szeptember 2-án, tehát naptári dátum szerint pontosan 145 esztendei oszmán uralom után, elfoglalták Budát. Még tizenhat évig tartott a felszabadító háború és 1699-ben, a karlováci békében az oszmánok lemondottak Erdélyről és visszaadták magyarországi birtokaikat, kivéve a temesi bányságot és a Szerémség egy részét: ezek 1718-ban, a pozsareváci békében kerültek vissza.

A felszabadító háborúknak sikere eldöntötte Magyarország további sorsát. „A felszabadítás miatt érzett hálából“ a magyar nemzet a pozsonyi országgyűlésen 1687-ben lemondott a szabad királyválasztásról a Habsburg-ház fiága javára és eltörölte az aranybulla ellenállási záradékát. Ám ezzel nem nyerte meg a Habsburgok jóindulatát, mert az önkényuralom csak akkor kezdődött igazán. Amellett a felszabadító háborúk nagyobb pusztítást okoztak, mint a másfélévszázados oszmánuralom és utánuk gyors ütemben indult meg a nemzetiségek betelepítése a színmagyar vidékekre.

Mi emlékeztet ma arra, hogy Magyarországon másfélévszázadon keresztül a félhold-csillagos lobogó lengett a várak ormán és a középületeken? Milyen nyomokat hagyott az iszlám Magyarországon?

Műemlék nagyon kevés maradt az oszmánok után. Budán három fürdő és Gül Baba türbéje (sírboltja), Pécsen Idrisz Baba türbéje karcsú minaretjével, az aradmegyei Borosjenőn egy mecset és kút, Érden és Egerben pedig egy-egy minaret áll még. Hogy abból a korból ilyen gyéren maradiak meg műemlékek, annak az a magyarázata, hogy az oszmánokat Magyarországon megszállott területén tisztára katonai

szempontok vezették. Márpedig az ellenséges támadásoknak folytonosan kitett határterületeken, így a Duna vonalán és Budán is, sohasem lehetett tudni, mikor kell előne- vagy visszavonulni. Ezért az oszmánok lehetőleg a meglévő középületeket használták fel. A világi épületeket a közigazgatás céljaira: hivataloknak, kaszárnyáknak, vagy börtönöknek foglalták le, <a keresztény templomokat pedig mecsetekké alakították át, nem törődve azzal, hogy így nagy műértékek mentek veszendőbe. Hiszen az iszlám sem oltárt, sem kórust, sem szobrot, sem falfestményt nem tűr meg a mecsetekben; a „bálványokat“ tehát ki-dobták a templomokból, a falakat pedig fehérre meszelték és díszes írással a Korán egyes fejezeteit írták rájuk. Új mecsetet csak szükség esetén építettek, akkor is csak a legegyszerűbb alakban. Még szűkkeblűbbek voltak a világi célú építkezéseikben. Katonai, városi, vagy magánépületek emelése a közvetlenül a vezérnek alárendelt főépítőmester (mimar-basi) engedélyétől függött; ez pontosan megszabta, milyen útvonalon, milyen külső alakban és milyen magasságban épülhetett az új ház s neki kellett engedélyeznie mindennemű javítási és átalakítási munkálatot is.

Az oszmán uralom alatti magyar városok közül a legpontosabban Budavára képét tudjuk megrajzolni. Legfontosabb keleti kútfőnk erre a legnagyobb oszmán, utazó, Evliya Celebi Siyahat-name című művének 6. és 7. kötete; ebben kitűnő leírást ad Magyarországon 1660—66 között megtett útjáról. Két nyugati kortársa jól kiegészíti Evliya Celebi údeírását Edward B. Brown angol orvos az angol Királyi Orvosi Társaság megbízásából utazott Keleteurópában és arról 1680-ban Londonban *A Brief Account of several Travels in Hungaria, etc.* címen megjelent munkájában számolt be; a német Theophilus Urbinus pedig 1664-ben Nürnbergben megjelent *Tünkisches Stáde-Büchleint*-ében hosszabb fejezetet szentelt Budavárának. Ebből a három kútfőből, egybevetvén azokat más egykorú keleti és nyugati munkák adataival, meg-elevenedik előttünk az oszmánkori Buda képe.

Budin, ahogyan az oszmánok hívták Budát, Macaristán viájet fővárosa volt. A budai pasa tehát egyben katonai parancsnok és polgári kormányzója volt az egész meghódolt Magyarországnak is. Az egykorú térképek és metszetek tanúsága szerint a város öt részből állott: 1. a belső vár, azaz a várpalota, a mai siklóig, ahol 20 méter széles árok és fal húzódott; 2. a középső vár (Orta Hisar), a mai Várhegy; 3. a Timárváros (Debang Hane), a mai Tabán; 4., a Nagy Vár (Büyük Hisar), a mai Víziváros; 5. a felső, vagy külső külváros, a mai Csá-

szárfürdő és Rózsadomb környéke. Némely metszeten egy hatodik városrész is szerepel a Vérmező területén, a „hosszú külváros“: ez volt képpen egy később rommálott házsorból állott. A Császárfürdőnél vége is szakadt az oszmán Budának. Óbuda csak katonai tábor volt és hajdani jelentőségét elvesztette. Pest pedig nyomorúságos külváros volt, amelyet az oszmánok Buda 6. városrészének tekintettek. Uralmukat különösen megérezte a Szent Margitsziget. Miután egykori lakói, az apácák és a barátok elmenekültek az oszmánok előtt, néptelenné vált. Mint bő szénatermő helyet, az oszmánok lovaik legeltetésére használták, az apácázárdát pedig kórháznak foglalták le. A többi épületet lerombolták, midőn Buda körül erős védfalakat építettek és köveiket ezekbe a védfalakba rakták át. A Szigetet abban az időben Óbudával és Pesttel hajóhíd kötötte össze. Buda ostroma idején a sziget lőszerraktáru és sebesültek ápolóhelyéül szolgált.

Az oszmán Budin egészen másként festett, mint a mai Budavára. Mátyás királynak messze földön annyira megcsodált palotáját „kizil elmának“ („piros almának“) nevezték tornyainak és tetőinek aranyozott gombjairól. Az oszmán uralom első évtizedeiben még arany menyegyzetet, az ajtókon köbевésett magyar címereket, a termekben értékes szőnyegeket és képeket láttak a Budán megfordult utazók, mert akkor még a királyi palotában székelt a pasa. De a megismétlődő ostromoknak annyira célpontjául szolgált a palota, hogy a pasák már a 17. század második felében otthagyták és attó.lfogva felügyelőinek gondjaira bízott rakárrá lett. „Felügyelői“ azután teljesen elhanyagolták. Gyönyörű kő- és vasbolthajtásait vályoggal fedték be, ablakait befalazták és csak akkora lyukat hagytak meg rajtuk, hogy egy ember éppen hogy kidughatta a fejét rajta. Ami a pompás Corvinákból! II. Ulászló, II. Lajos és az ellenkirályok korából még megmaradt, mintegy 290 kötet, egy rakáson hevert egerek és patkányok martalékául, az utókor pótolhatatlan veszteségére. A pasák pedig sokkal védettebb fekvésű új palotát rendeztek be a mai Várszínház környékén. Ennek főekessége szőnyegekkkel teli fogadóterme volt. Szemben, a Szent György-téren, a volt Honvédelmi Minisztérium helyén székelt a pasa helyettese. Meszszebb, a Szentháromság-tér körül emelkedett a janicsárok 42 háza, közülük szép erkélyével kitűnt parancsnokuk palotája. Nyáron a pasa és sok más előkelőség a Várhegy tövében lakott, a Víziváros és a Császárfürdő közötti területen.

Budavárának egészen keleties jelieget kölcsönzött a sok mecset, karcús, égnek tornyosuló minaretjeivel. Az oszmán) uralom közepetáján

24 *camija*. (székesegyházszerű mecsetje, amelyben péntekenként a hit-szónok imádkozik az uralkodóért) és 46 *mascidja*. (a rendes ájtatosságra szolgáló mecsetje) volt. Javarészt a meglévő keresztény templomokat alakították át mecsetté. Ez a sors érte a jelenlegi Koronázó Főtemplomot is; ezt Ö- vagy Nagymecsetnek (Eski, ill. Büyükcami) neveztek és olyan gyorsan alakították át, hogy mindjárt a vár megvétele utáni első pénteken II, Szulejmán szultán hálaadó itnát mondhatott benne. Állandóan tíz fizetett ulemát alkalmaztak benne. Nem messze onnani, a mai Helyőrségi Templom helyén, állott a tornyán levő nagy óráról elnevezett Óramecset (Sáat Cáoii), a mai Dísz-tér és Tárnokutca sarkán a Középső mecset (Orta Cádi), délebbre az egykori Szent György-templomból átalakított Süleymán Hán Cádi, a Várszínház helyén, a pasa palotája szomszédságában pedig a Palotamecset (Seráy Cádi) emelkedett. Sok mecset volt a Várhegy tövében is. A legszebb volt közöttük Sokolii Musztafa pasa *camija* a mai Királyfürdőtől délre egy kőfallal körülvett udvarban, 1760-ban még állott, mint „salétromos mecset“, mert Enzinger löporkészítő raktárául szolgált.

De a mecsetek mind eltűntek nyomtalanul. Budavár visszafoglalása után vagy visszaalakították azokat keresztény templomokká, mint a budavári főtemplomot, vagy más célra használták fel, mint az említett „salétromos mecsetet“. Mecset helyén épült 1728—39 között a Szent Katalin-templom, a mai Tabáni Plébániatemplom, az Attila-körúton. A legfényesebb budai mecset helyén épült 1703—32 között a ferenc-rendiek temploma*, amelyet II. József császár 1785-ben a Szent Erzsébet apácarendnek adományozott. A pesti ferenc-rendiek temploma is mecset, helyén emelkedik; ezt az oszmánok a még azelőtt fennállott gótstílusú Szent Péter templom romjaiból építették. Mecset volt az Egyetemi Templom helyén is; ezt az eredetileg Pálosok Egyházának nevezett templomot 1698-ban kezdték építeni, de alapkövét valószínűleg csak 1715-ben rakták le. A mai Angol Kisasszonyok temploma helyén is mecset volt.

A mecsetek mellett az oszmánok urallmuk alatt összesen 12 főiskolát (*madrasa*), 16 elemi iskolát (*maktab*) és 75 közutat építettek. A mecsetek és az iskolák mellett több közkonyhát (*imarat*) is létesítettek; ezekben a szegények és idegenek ingyen kaptak levest, kenyeret és gyertyát. De, hogy az oszmánok mennyire nem voltak híjján a szociális érzéknek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy gondoskodtak a Vár lakóinak ivóvízzel való ellátásáról. Minden városkapun belül kis kőboitozat alatt, réztartályokban jeges vizet tároltak és ezt mindenki szabadon használhajtta. A tartályok újratöltéséről a mecsetek kirendelt

szolgái gondoskodtak, a jeget pedig külön jégvermekben (buz-hane) tárolták. Az utcákat rendszeren kikövezték. Budán tehát az oszmán hódoltság korában nemcsak a műveltség, persze a muszlim műveltség, ápolására vetettek súlyt, hanem a kor viszonyaihoz képest civilizált állapotok is voltak.

A város lakossága 1680 táján mintegy 26.000 lélek volt, javarészt oszmán. A közigazgatási tisztviselők, papok és bírák zöme a Várban lakott, iparosok pedig — főleg tímárok, fegyverkovácsok, szattyánbőr-készítők, cukrászok, arany- és rézművesek a mai Tabánban; ide telepedtek le az oszmánokkal együtt érkezett rácok (innen a Rácváros elnevezés), akiket Evliya Celebi tévesen oláhoknak nevezett, valamint bosnyákok, albánok és göyögök is. Keletélesen kezdetleges hajlékaikat a Tabán rendezésekor, csak a két világháború közötti időben bontották le. A kereskedelem- és bankügy az oszmánokkal jóviszonyban élő zsidók kezében volt. Ezek a mai Vízivárosban laktak, de később, a mohácsi vész után az Oszmán Birodalomba menekült és onnan visszatért hitsorsosaikkal meggyarapodva, felhúzódtak a Várba is, a mai Werbőczy-utcába. A föld- és szőlőművelést, valamint a baromfitenyésztést a magyarok üzték. Luigi Ferdinando Marsigli, a korabeli kiváló olasz diplomata és utazó szerint 4000 szőlőtőke borította a dombokat Óbudától a Gellérthegyig. Nem is csoda, hiszen a magyarok búzája, gyümölcse és baromfija mellett a szőlő is rendkívül keresett és jövedelmező piaci cikk volt. A janicsárok és a budai pasa cselédei készpénzben kapták zsoldjukat és vásárlásaikkal megélénkítették a budai piacot. S hiába tiltja a Korán a borivást, — velük teltek meg a Tabán és Víziváros csapszékei, a két városrész manapság annyira felkapott kiskocsmáinak ősei. Az oszmán janicsár, a magyar paraszt és a zsidó kereskedő egyaránt törzsvei> dégük volt.

Buda és Pest a hódoltság alatt is megtartotta magyar jellegét. Magyar bírák alatt állottak, ezek magyarul leveleztek és kezesei voltak a magyar hadifoglyoknak. A harmincéves háborúig, amely semmivé tette a magyar marhaállományt és -kereskedelmet, a magyarság igen erős volt. Budán például 1580—81-ben 190 magyar háztulajdonos volt és sok magyar volt a budai sancak városaiban és falvaiban is. A bécsi követek Esztergomtól Belgrádig mindenütt virágzó magyar falvakat találtak, protestáns templomokkal.

Hogy a magyar elem meg tudott maradni az oszmán hódoltság alatt, azt, mint az istanbuli követek jelentéseiből és a budai pasák levelezéséből kitéjük, a budai pasák politikájának lehet köszönni. Minthogy

két birodalom között kellett közvetíteniök s Erdélyt és a végvárakat is szemmel kellett tartaniok, kitűnő katonáknak és egyúttal jó diplomataknak kellett lenniök a budai pasáknak. Működésüknek áldásos következményei is voltak: 1. A magyar nyelvet használta a budai és a többi magyarországi pasa hivatali és társadalmi érintkezésében s magyarul leveleztek a bécsi udvarral is; ott ezért külön magyar fogalmazói kart kellett szervezni. Minthogy pedig a Portára is temérdek magyar irat érkezett, Istanbulban is szükség volt magyar íródeákokra. A magyar nyelv tehát a hódoltság korában csak nyert nemzetközi jelentőségében. Magyar volt az oszmán közigazgatás és bíraskodás nyelve is. 2. A budai pasák mindig előtérbe tolták a magyar királyi méltóságot. Mindig a magyar királlyal, vagy a bécsi királlyal leveleztek. Istanbulban a szultán egészen a hódoltság végéig csak akkor fogadta a Habsburgok követeit, ha magyar díszruhát öltöttek magukra, még ha más nemzetiségűek voltak is. 3. A budai pasák, a bécsi udvar vallási türelmetlenségével szemben, messzemenő vallási türelmességükkel tűntek ki. 4. Gazdasági politikájuk is, egy-két kivételtől eltekintve, emberséges volt. Elismerték a nemesség adómentességét, megvédték a kereskedők érdekeit, gondoskodtak a hitelről, a malmokról és az utazók biztonságáról. Oltalmazták a jobbágyokat és a szegényeket. A vásárokat katonákkal őriztették, a magyar kereskedő pedig nagyobb biztonságban járhatott-kelhetett a hódoltság területén, mint az országnak a magyar király uralma alatt álló részében. 5. Megbecsülték a lovagiasságot és a vitézséget s emberségesen bántak a magyar hadifoglyokkal.

Dehát hová tűntek el a másfélévszázados budai „törökvilág“ emlékei? Erődítési építkezéseiket a keresztények sorra lebontották; ugyanerre a sorsra jutott a Császárfürdő mellett álló és Arslán pasától emelt iőportorony is. Sok pusztult el a császári hadak ismeretlen ostromai alatt is 1542-ben, 1598-ban, 1602—03-ban és 1684-ben. Azonkívül 1571-ben, 1625-ben, 1635-ben, 1660-ban és 1669-ben nagy tűzvész, 1678-ban pedig földrengés pusztított Budavárában. De egykorú metszetek tanúsága szerint a legnagyobb károkat 1684—86 között szenvedte a Vár, amikor a végső küzdelem dúlt a város birtokáért. A Gellérthegytől Óbudáig egész ágyúgyűrű vette körül Budát, szétrombolva a Vízivárost és a Tabánt s felgyújtva a királyi vár környékét is. Az ingóságokból pedig sok minden elenyészett az ostromot követő három nap alatt. A lángokban álló várban a vezérek három napi szabad prédát engedélyeztek az idegen származású katonákénak. Ami pedig még azután is emlé-

kezdetett a „törökvilágra“, annak az 1686~ot követő években még a nyomát is igyekeztek eltüntetni.

Ma már csak egyetlen emlék tanúskodik arról, hogy másfél évszázadon keresztül a Korán igéit hirdették Budavárában s ez a Rózsadombon Gül Baba sícja. Gül Babáról sok szép mesét szöttek évszázadok óta. Tóth Béla kedves kis elbeszélést írt róla és „Magyar ritkaságok“ című könyvében külön fejezetet szentel neki. Huszka Jenő pedig hangulatos operettben dolgozta fel ennek a már-már legendás lalaiknak a történetét. A történelmi tény az, hogy Gül¹ Baba a kisázsiai Sivas viayetben, Mersifunban született, a harcos bektasi-szerzetesrend tagja volt s mint ilyen, II. Mehmet, II. Beyazit, I. Seliim és II. Süleyman szultánok több háborújában részt vett s 1541 augusztus 21-én, Buda ostromában, a város falai alatt vívott harcban elesett. Mindjárt halála után II. Süleyman szultán Buda védőszentjévé (göcü) avatta, egy-két évvel később pedig Mehmet, az első budai pasa, hamvai fölé sírboltot (türbe) emeltetett. A sírbolt a szép rózsakertjeiről Rózsadombnak elnevezett halmon áll, A legenda szerint Gül Baba, magyar nevén Rózsaapó, ültette és ápolta ott ritka szépségükről hetedhétországban híres rózsáit. Sajnos, ennek a sokévszázadok, kedves hagyománynak nincsen történelmi alapja, mert bizonyosan tudjuk azt, hogy az ájtatos és szigorúan szent életénél fogva a muszlimok között általánosan tisztelt Gül Baba, tizenkét nappal Buda oszmán kézre kerülése előtt esett el. Egyes tudósok még nevét is vitatják, mert a török hagyomány Kel Babát („Kopasz apó“-t) is ismer; ennek a nevét a muszlim hagyomány annál könnyebben változtathatta Gül Babára, mert 1. az arabbetűs török írásban a gül és kel szavakat ugyanazokkal a betűkkel jeölik, 2. a szentelt a Rózsadombon (Gül tepesi) temették el. Az sem lehetetlen, hogy a Gül Baba névvel nem személyt, hanem méltóságot jelöltek és a kolostor fejét nevezték így. Gül Baba nevét viselte egyébként a sírboltja közelében fennállott bektasi kolostor is. Ez Gázi Mihail-zade alapítványa volt. Ez a kolostor is elenyészett, akárcsak Buda többi hat muszlim köibstora.

Gül Baba sírja ólomlapokkal és zsindegyel borított kis, nyolcszögletű épület, fedett kupolával, csúcsában lámpással, Muszlim szokás szerint a türbe közepén elhelyezett fakoporsó alatt — s nem benne — nyugodtak a szentéletű férfiú hamvai. Egykorú leírások szerint a koporsó zöld posztóval volt leborítva, fejénél pedig a bektasi-korona ragyogott. Buda visszavétele után a türbét a jezsuita-rend kapta meg és Szent József tiszteletére kápolnának szentelte fel. A rend feloszlata után magánkézre került. Akkor már rég eltűnt a türbéből a díszes koporsó

és minden, ami értékes volt. Az első világháborúban, a török-magyar fegyverbarátság idején, 1915-ben, Evliya Celebi leírása nyomán helyreállították a türbét: új padlóval, zsindellyel fedett tetőszékkal és fakoporsóval látták el. A türbe ma műemlék a II., Mecset-utca 14. számú házon keresztül közelíthető meg. Itt a bérházat, a türbe körül vivő pergolás folyosójával együtt a Wagner-család építtette. A bérház lebontását és a türbe környékének stílusos, parkszerű kiképzését, mint városépítészeti szempontból fontos követelményt, Budapest közgyűlése 1941-ben elhatározta és a költségeket megszavazta.

Három világrészben elterjedt szokásuk a muszlimoknak, hogy kegyelettől zarándokolnak el szentéletű férfiak, tudósok, vagy harcosaik sírjához, ha nincs mecset a közelben, ott végzik el ájtatosságukat is. Gül Baba türbóját is felkeresték az oszmán uralom alatt messze földről is a zarándokok. De Muhammad próféta igazhívó követői később sem maradtak el a szentéletű férfiú sírjától. Évszázadok óta keresik fel azt a Magyarországon élő vagy itt átutazó muszlimok. Már az első világháború előtt, amikor ezerszámra éltek körünkben bosnyákok és törökök, itt tartották rendszeresen a két muszlim bajsám-ünnepet. De ma is felhangzanak a Korán igéi a türbénél az iszlám nagy ünnepein, pedig a mai Magyarországon már ugyancsak megcsappant Muhammad próféta követőinek tábora.

Giil Baba sírján kívül csupán három pompás fürdő hirdeti, hogy hajdanában az oszmán volt az úr Budavárban. A fürdőzés szokása Keletről terjedt el Európában. Minden keleti vallás megköveteli a tisztaságot, de különösen az iszlám fordít érte nagy gondot; hívóinak napenként ötször kell imádkozniuk és a Korán 5. fejezete 8. versének rendelkezése szerint, „ba imához léptek, mossátok meg arcotokat és kezeiteket a könyökig és töröljétek meg fejeteket és lábatokat a bokáig.“ Bizonyos alkalmakkor pedig a hívóknak testüket egészen meg kell mosniuk. „A tisztaság fele az igaz hitnek“, mondotta a hagyomány szerint Muhammad próféta. Nem is csoda, hogy hívói mindenütt nagy, középületszámba menő és hatóságilag ellenőrzött fürdőházakat emeltek. Hogy ez az intézmény mennyire az iszlám révén terjedt el Nyugaton, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy Nyugateurópában mindmáig „török fürdők“-nek hívják a közös gőzfürdőket.

A muszlim fürdő eredeti alakja a harnám, vagy izzasztófürdő. Az iszlám először vízben szegény sivatagos vagy félsivatagos területeken terjedt el, ahol a vízzel takarékoskodni kellett és a földalatti meleg levegőben való gőzölés volt. Minthogy a muszlim kánonjog előírása

szerint a fürdésnél folyóvizet kell használni, a török fürdőkben a fürdőzők a falak mentén folyóvizes csurgókból öntik magukra a meleg és a hideg vizet, majd a kupolás fürdőterem közepém elhelyezett göbek-tasira („köldök-köre“) ülnek és izzasztják magukat. Mikor azután a muszlimok az egykori bizánci birodalom területén sok melegvizű és vízbo „római fürdő“-re bukkantak, ezeket hammám-stílusban úgy alakították át, hogy minden fürdőben gőzkamrákat is létesítettek. Midőn Bizánc 1453-ban oszmán kézre került, száz nyilvános gőzfürdőt így építettek át keleti stílusban. Így jártak el Budán is. A budai hévízforrások felhasználásával nyolc — Károlyi Árpád szerint kilenc — kőből épült, pompás fürdőt (ilice, azaz hévízfürdő) építettek. Ezzel Buda Istanbul után az Oszmán Birodalom második legfontosabb fürdővárosa lett. Persze akárcsak egyebütt, Budán sem kizárólag vallási célból emelték a fürdőket, hanem a gyógyulás és a szórakozás céljára is; ezért nagy fényűzéssel és kényelemmel rendezték be azokat.

A török fürdők alaprajza és berendezése meglehetősen egyszerű. Egy félkör alakú, vagy csúcsíves kupolával fedett nagy közepső medence egyik oldalán van a bejárat, másik három oldalán pedig vetkőzésre, mosdásra és gőzölésre szolgáló kamrák vannak. A medencét a kupolán vágott és üveglapokkal fedett nyílások segítségével világítják és a padló alatt elhelyezett fűtőtesttel fűtik. Minthogy a padló kis téglapilléreken nyugszik, a meleg a medence alatti akadálytalanul terjedhet tovább. A kisebb medencék vízének és a szárazhőkamrák levegőjének hőmérséklete tehát aszerint változik, hogy közelebb vagy távolabb vannak-e a fűtőtesttől. A nagy medence vize rendszeresen 40°C ; körülötte kisebb medencék vannak, vízük fokozatosan $3\text{--}5^{\circ}\text{C}$ -szal alacsonyabb hőmérsékletű, egészen 25°C -ig, sőt a hidegkamrában 18°C -ig. A medencékből minden este kieresztik a vizet s hajnalra friss vízzel töltik meg azokat. A nők fürdője el van rekesztve a férfiakétól s ezeknek szigorúan tilos az előbbibe lépni. A fürdők használata ingyenes volt, csak törülközőért és gypjútakaróért kellett fizetni.

A budai török fürdők a tolnamegyei Szokol községben született Mustafa pasának köszönik létezésüket, aki tizenkét évig (1566—78) volt budai pasa. Egy feliratos tábla szerint ő építtette 1556-ban a Tahtali ilicének („deszkafürdő“) a később tulajdonosáról és újjáépítőjéről, König Mihályról ma Király-fürdőnek nevezett gőzfürdőt. Minthogy Sokoli Mustafa tíz évvel később, 1566-ban lett budai pasa, ez az évszám nyilván helytelen. Ha pedig helyesnek fogadjuk el, feltehetjük, hogy a fürdőt őelőtte építették, de megalkotását

később neki, a nagy fürdőépítőruk tulajdonították. Nyolcszögletű kupolatermével ez a legegyszerűbb a budai török fürdők között. Nagy medencéjéhez csúcsíves dongák segítségével csatlakozik egy langyos medence, egy szárazhő- és két gőzkamra. Egy csupán másolatban meglévő emlékkő tanúsága szerint ugyancsak Sokoli Mustafa pasa állíttatta helyre 1570-ben a Császár-fürdőt is. Az oszmánok Kapali ilicének („zárt fürdő”) nevezték. Melegforrásait már a rómaiak használták, Mustafa pasától helyreállított gőzfürdőjét pedig, egyesek szerint, Mehmet, -az első budai pasa építtette, török források szerint „ezüstsínű kupolája az ég oszlopánál is fényesebb volt”. Sztalaktitszerű sarokpillérekkel épített nyolcszögletű kupolaterme eredetileg négy oldalra nyílt, míg ma ezek közül három be van falazva; négy diagonális oldalán pedig egy-egy méter mélységű fülkékben vannak elhelyezve az ülőfürdők, lábmosók és pihenőpadok. De a legpompásabb török fürdő volt a Mustafa pasától 1566—80 között épített Jesil direkli ilice („zöldoszlopos fürdő”), a mai Rudas-fürdő a Gellérthegy lábánál. A török írók szerint ennek éppen úgy nem volt párja a földön, mint a bölcsesség kövének. Nyolcszögletes medencéjének félhold alakú kupolája szabadonálló oszlopokon nyugszik; mecsetszerű nagyterem ez a török építészet igazi remekműve. A nyolcszöget követő fedett folyosó sarokátmeneteiben a kisebb medencéket tartalmazó szfalaktitfülkék vannak. A Rudas-fürdő többi részét 1831-ben építették; később átalakították. Neve attól a zászlórúdtól ered, amelyre a hajóhíd' nyitása esetén felvonták a zászlót. Ez a három török fürdő ma is üzemben van. Éppen ez a tény adja meg jelentőségüket, mert Déispnyolországán kívül Magyarország az egyedüli európai ország, ahol egykori muszlim fürdőket ma is használnak. A többi öt budai török fürdő már elenyészett. A legszebb volt közöttük Véli bég fürdője a Császár-fürdő környékén. Mehmet pasa nevezte el így, atyjának tiszteletére. Az 1670 táján Magyarországon járt Edward Brown angol orvos és mások korabeli feljegyzései szerint ez volt az oszmán korban a legdívatosabb budai fürdő. Rózsaszínű kupolával fedett középső medencéje volt és négy sarkában kisebb kupolákkal fedett fürdőszobák. Ide jöttek fürödni az oszmán előkelőségek rózsadombi villáikból s innét vonultak istentiszteletre eleinte a Pálffy-téri kis camiba, majd később a Mustafa pasa által emelt nagy Mustafacamiba, a mai Király-fürdő szomszédságában. A Véli bég fürdője közelében kötöttek ki az idegen követek hajói.

A mai budai fürdők közül a törökök ismerték a mai Szent Gellért (korábban Sáros)-gyógyfürdő őseit Arik ilice („nyitott fürdő“) néven. Így nevezték, mert deszkából készült, nyílt fürdő volt. Vizét különösen vérbaj gyógyítására használták, egyébként a szegényebb néposztály fürdője volt. Mellette állott az Aga, másnéven Szüzek fürdője; gyógyvize ma a Szent Gellért-gyógyfürdőt táplálja. Ugyancsak a szegényebb lakosság fürdője volt a kénes vizéért kedvelt Debag Hane ilice („Timár- város-fürdő“), a mai Szent Imre herceg- (korábban Rác-) fürdő, amely a 15. században, Mátyás király uralkodása alatt épült. Díszes, ólom- tetejű épület volt. A Szent Lukács-gyógyfürdő helyén állott a Barut Degrimene ilice („lőpormalom-fürdő“), amelyet 1669-ben tűzvész pusztított el. Ezeket a fürdőket nem az oszmánok építették, csupán itt találták és használták. Mai alakjukban az oszmán idők után épüek, nem úgy, mint a Király-, Császár- és Rudas-fürdők, amelyeket mai alakjukban az oszmánok építettek.

Ha Budapest mint fürdőváros a nemzetközi idegenforgalomban olyan jó hírévnek örvend, az nem kis mértékben annak köszönhető, hogy az oszmánok kitűnő gőzfürdőket hagytak maguk után és meghonosították a rendszeres fürdőzés szokását. Budapest azonban egy másik, az idegenforgalomban szintén fontos jellegzetességét ugyancsak a „törökvilág“-nak köszönheti. A magyar fővárost a külföldön „ÉL kávéházak városának“ is hívják. Kétségteljesen, hogy úgy a kávéfőzést, mint a kávéivást az oszmánok terjesztették el Magyarországon. Más iparokhoz hasonlóan a kávéfőzést is az oszmánok keresztény alattvalói (a myák), — főleg szerbek és bosnyákok — üzték, mert a kávékészítést az oszmánok az iszlám orthodoxiájával nem tartották összeegyeztethetőnek. Mikor azután 1686-ban a keresztény hadak visszafoglalták Budavárát, a kávéfőzés továbbra! is a szerbek és a bosnyákok kezén maradt, sőt ők honosították meg a kávéivást Bécsben is. így tehát, a hajdani császárváros, olyan sok iparban Magyarország tanító mestere, a kávéfőzést a magyar fővárostól tanulta. Bécsben azután a „török“ kávéfőzés és kávéház önálló fejlődésnek indult és hamarosan kialakult a Bécs nevével elválaszthatatlanul egybeforrott nyugati kávéháztípus, a Wiener Café. Ez a típus a 18. században Bécsből Magyarországon is elterjedt és kiszorította a régi török kávéházakat. Budapest így úgyszólván „második javított kiadásban“ kapta vissza Bécsből az eredetileg tőlünk származó kávéházat.

De vannak a „törökvilág“-nak más nyomai is Magyarországon. A török kertészet, különösen a rózsauitetés, nagyon elterjedt Magyar-

országban. Gül Baba legendája is ezt mutatja, de a magyar főurak is nagyon érdeklődtek a török virágok iránt. A fényűzést, pompát kedvelő oszmánok félreismerhetetlen nyomokat hagytak a magyar iparművészetben és népművészetben. Az aranyművességben a 18. századig, a hímzőiparban több mint két évszázadig, a ruházatban és a népművészetben mindmáig érezhető a török hatás. Fellendült török hatásra a bőrkészítés, különösen a szattyánbőr. A magyar konyhára is érezhető a török konyha befolyása.

Az oszmán uralommal elterjedt Magyarországon a török zene is. Fúvó- és ütőhangszerei nagy hatással voltak az európai katonazenére, hiszen a katonazenekarok ütőhangszereit együttesen még ma is „janicsárzenének“ vagy „török zenének“ hívják. A 18. században ezzel az elnevezéssel általában a katonazenét illették. Hangszereik közül a típusosán magyarnak tekintett tárogató valószínűleg azonos a török síppal. Török dallamok is ismertek voltak Magyarországon, már a 16. században. A nagy magyar lírai költő, Balassi Bálint több dalánál török dallamokra utal. Török prózai művek is elterjedtek Magyarországon. Az „Envar üi-Ásikin“ című munkát 1626-ban magyarra fordították. Apafi Mihály erdélyi fejedelem utolsó török deákja, Rosnyai Dávid pedig Horologiüm Turcicum címen magyarra ültette át a Hümayunnamet, a híres indiai mesegyűjteménynek, a Pancsatantrának török változatát.

A másfélévszázados oszmán uralom természetesen nem maradt hatás nélkül a magyar nyelvre sem. A délszláv közvetítéssel a magyar nyelvbe jutó hódoltságkori kölcsönszavak teszik a török kölcsönszavak hairmadik rétegét. A hadügy, pénzügy és közigazgatás köréből valók és az oszmánok kiűzésével jórésztük kiveszett a nyelvhasználatból. Csak néhány maradt meg a mai magyar nyelvben, mint janicsár, findzsa, defter, harácsolni, seb.

Jóval kevesebb volt a hódoltság korában a magyar hatás a törökségre. Ez könnyen érthető. Az iszlám a kereszténységgel szemben egészen más világ volt, a nyugatitól elütő állami, gazdasági és társadalmi étellel. Az oszmán hódítók jól fejlett politikai rendszert és kitűnően megalapozott adórendszert hoztak magukkal. Bárhol is hódítottak, egy év leforgása alatt minden házat és minden lakost pontos adójegyzékekbe vettek fel. Mint minden hódítónak, az oszmánnak is bizonyos mértékben számolnia kellett a meghódolt ország sajátos viszonyaival. Helyet kellett itt-ott adniok a nyugati életformáknak és jogrendszernek.

Különösen a nők jogi és társadalmi helyzetét illetően tettek széleskörű engedményeket. A magyarországi oszmánok között nagyon elterjedt az egynejűség. Erdélyben a muszlim kánonjoggal ellentétben elismerték Bethlen Gábor fejedelem özvegyének, Brandenburgi Katalinnak a trónöröklését. Sok egykori feljegyzés szerint az ittélő oszmánok nem ritkán lovagiasan viselkedtek a keresztény magyar nőkkel szemben.

A háromévszázados háborús és békés magyar-török kapcsolatok az oszmán hódoltság elmúltával hozták meg áldásos gyümölcsüket. A 17. század legvégén a közvetlen kapcsolatok megszűntek a két nemzet között; ezek elszakíthatatlan szálakkal fűzték össze a magyart a törökkel. A 18. és a 19. század magyar szabadságharcainak vezető férfiai mozgalmuk leveretése után a leggyakrabban az Oszmán Birodalomba menekültek s ott éltek rövidebb-hosszabb ideig száműzetésben. Sok török város és falu őrzi ma is emlékükeit, sokuknak még a sírját is, míg mások hamvait a magyar nemzet hazahozatta és nemzeti ereklyeként kegyelettel őrzi. A magyar függetlenség harcosain kívül azonban más magyarokat is török földre vetett a sors. Sokan közülük a török nemzet megbecsült kiváló fiaivá lettek s nem egy kitörölhetetlenül írta be a nevét a török történelembe is. Ezek a hazánkfiai ott egészen eltörökösödtek és áttértek az iszlámra.

Az első szabadságharcos, aki török területre menekült, Thököly Imre volt. A kurucvezér hitvesével együtt a zentai csata után menekült az Oszmán Birodalomba. A szultán vendégszeretetéből a Márvány-tei>ger partján, Ismid városban telepedhetett meg; háza a tengerre nézett. A szultántól a várostól nem messze, az Ala-dag-hegy lábánál, két órányira a tengertől még földet is kapott; ez volt a „virágos mező“ (Gicék meydani). Hűséges titkárának, Komáromy Jánosnak a naplója szerint ez a birtok „szép virágokkal borított mezőinél, a szomszédos hegyekről lezuhanó, pisztrángokban bővelkedő hegyipatakjainál. .., gyümölcsökben való gazdagságánál, árnyékainál, sok kényelménél, de főleg jó vizénél fogva Zrínyi Ilona hercegnő kedvelt tartózkodóhelye volt száműzetésében.“ De maga Thököly Imre is ott töltötte idejének legjavát. A portától 1695 óta tekintélyes kegy díjat húzott, majd a szultántól a viddini grófi címet is megkapta. Ismidben halt meg és ott is temették el az örmény temetőben 1888-ig, Thaly Kálmán törökországi útjáig, angol protestánsok ápolták a sírját, akiknek hozzátartozói szintén ott nyugodtak. Hamvait 1906-ban a magyar országgyűlés határozatából kiásatták és országos költségen, nagy ünnepélyességgel hozták haza és

temették el a késmárki evangélikus templomban; feleségének, Zrínyi Ilonának földi maradványait pedig Kassán hantolták el.

A Márvány-tenger egy másik kis parti városa, Rodostó, török néven Tekirdag, egy másik nagy magyar szabadsághősnek adott otthont önkéntes száműzetése alatt. Odamenekült II. Rákóczi Ferenc, sírig hű követőivel. A fejedelem udvartartásával 1720 tavaszáig Yenáköy falvában lakott, a Boszporus mentén, gróf Bercsényi Miklós pedig kíséretével a szomszédos Terápia városában telepedett le. 1720 március 7-én azután a nagyvezér közölte a fejedelemnek a Magas Portánál akkreditált rezidensével, hogy „a Porta Yemiköynél jobb és megfelelőbb helyet szánt a magyaroknak“. Ez a hely Rodostó volt és 1720 április 24-én oda is költözött a fejedelem egy hadihajó fedélzetén. Bizalmasa, Mikes Kelemen, a híres Törökországi levelek írója, meg is jegyezte: „Bizonyos, hogy sehol sem lehetett volna a fejedelemnek jobb hajlékot nyújtani“.

III. Ahmet szultán hagyományos török vendégszeretettel viselte gondját a magyar száműzötteknek. Rodostó örmény negyedében egy egész utca házait vásárolta meg és kiköltöztette lakóit, hogy teljes tulajdonul adhassa oda a magyar száműzötteknek. Így keletkezett a „Magyarok utcája“. Az utca egyik odalán a fejedelem házai sorakoztak s a legszebbikben volt az ebédlője. Ennek ablakai virágtól övezett gipszrácsokkal voltak ékesítve, stukkó-menyezetét festmények borították, bútorzatából azonban csak egy pompás pohárszék és egy pipatartó maradt meg. Ezeket a műtárgyakat 1905-ben Kassára szállíttatta a magyar kormány, hogy ott újra megépíthesse és berendezhesse a rodostói ebédlő mását.

A „Magyarok utcáján“ túl egy domb lejtőjén van Rodostóban a „magyar kút“ (Macar cesme). Az egész városban ennek volt a legjobb vize és ez táplálta a magyar házakat is. Pompás márványlapokat helyeztetett el a kút körül Rákóczi; ezeknek még ma is a csodájára járnak.

De III. Ahmet szultáni vendégszeretete még messzebb is ment. Nem elégedett meg azzal, hogy házakat adott a száműzötteknek. 1720-ban íermánjával Rodostó legjobb szántóföldjeit és rétjeit adta örök tulajdonul II. Rákóczi Ferencnek és társainak. Ez a ladmány elméletileg még ma is érvényben van, mert sohasem vonták vissza. Rákóczi végrendeletileg a földek egyrészét a rodostói római katolikus plébániára hagyományozta, a többi földet pedig száműzött társai művelték. Mióta ezek közül az utolsó, a 120 éves Horváth István is elhunyt 1799-ben, a földet senki sem művelte.

Kezdetbelli Rákóczi is, társai is csak ideiglenesnek tekintették rodostói tartózkodásukat. De teltek-múltak az évek, a francia politika új irányba terelődött, Nagy Péter cár pedig 1725-ben elhunyt s mindjobban elhalványult az a reménység, hogy fegyveres erő élén visszatérhetnek Magyarországra. Keresztény alázatossággal nyugodott bele a fejedelem Isten akaratába.' Teljesen visszavonult életet élt száműzött társaival együtt, csak néha-néha szórakozott vadászattal. Utolsó éveiben állandóan betegeskedett és 1735 április 8-án elhunyt. Hamvait Mikes Kelemen, az istanbuli jezsuita, ma lazarista templomba szállította 1906-ban, azután Thököly hamvaival együtt nagy ünnepélyességgel hazahozták és örök pihenésre a kassai dómban helyezték el.

II. Rákóczi Ferenc fegyvertársának, gróf Bercsényi Miklósnak hadsegéde báró Tóth András volt. Fia, Ferenc, mérnök lett, majd francia katonai szolgálatba állott és ott tábornokságig vitte. 1755-ben diplomáciai szolgálatban Istanbulba került. Jól megtanult törökül, 1770-ben líí. Mustafa szukán megbízta a Dardanellák védelmével, amelyeket akkor a cári flotta fenyegetett. Báró Tóth Ferenc nagy tudással és nem kisebb bátorsággal tett eleget a szultáni megbízásának. Később a szultán megbízta a Dardanellák elsőízbeni megerősítéseivel is. Ezt a feladatot is elvégezte, mégpedig olyan sikerrel, hogy a magyar mérnök erődítményrendszeret az egész világon bevehetetlennek tartották.

Báró Tóth Ferenc ezekután, természetesen, az oszmán kormány teljes bizalmát bírta. Felvetette a szultán előtt a Szuezi-csatorna megalkotásának tervét is. III. Mustafa szultán fel is lelkesedett a gondolaton, mert szerinte „a Szuezi-csatorna válnék az egész nemzetközi közjog alapjává“. Ám a terv akkoriban még nem érett meg a megvalósításra; csak jó félévszázaddal báró Tóth Ferenc után hozta szőnyegre a brit-francia vetélkedés a Keletre vezető rövidebb utakért.

Amiként báró Tóth Ferenc a katonai életben játszott vezető szerepet, akként volt kimagasló alakja a 18. század oszmán szellemi életének a Kolozsvárott született Ibrahim Müteferrika. Magyar nevét nem ismerjük. Tizennyolc éves korában, mint protestáns teológus, oszmán hadifogságba került s mint ilyent, Istanbulban eladták rabszolgának. Csak úgy tudta visszanyerni szabadságát, hogy áttért az iszlámra és török nevet vett fel. A rendkívül tehetséges ifjú csakhamar szép állásokba jutott. Fontos diplomáciai megbízatásokkal küldték Lengyelországba, majd a Kaukázusba s végül Franciaországba, Már öreg ember volt, amikor Istanbulban megalapította az első arabbetűs nyomdát; ez 1729-től kezdve 17, nyelvészetiileg gondosan megválogatott ősnymotatvánnyal

gyarapította a török szellemi életet. Hogy a törökök mennyire megbecsülik Ibrahim Müteferrikát, arra mi sem jellemzőbb, minthogy mikor a közelmúltban az istanbuli sajtóban Köprülü Fuad¹ egyetemi tanár, a kiváló irodalomtörténész megkérdezte a közvéleményt, melyik az a három török kiválóság, akinek a török szellemi élet terén a legmaradandóbbak az érdemei, — a válaszok a második helyet Ibrahim Müteferrikának adták. Iránta érzett háláját a török nemzet azzal is kimutatta, hogy Istanbul egy elhagyott helyén állott sírját és síremlékét sokkal méltóbb helyre vitette, a Mevievi dervisek kolostorának temetőjébe, Galatába és turbánnal fedett márványsíremlékére szép verset vésetett.

A kölcsönös' rokonszenvenek, a szellemi közeledésnek ilyen sok és félreérthetetlen megnyilatkozása természetesen nem maradhatott hatás nélkül a magyar tudományos életre sem. A 18. század végének magyar nyelvészei, mint Pray György, Révai Miklós és Beregszászi Nagy Pál bizonyos egyezésekre bukkantak a magyar és a török szókincs között. Csakhamar felmerült a török-magyar rokonság eszméje s sokan a magyart egyszerűen török népnek tartották. A török-magyar rokonság gondolata lelkesítette a legnagyobb magyar orientalisták egyikét, Köröst Csorna Sándort arra, hogy fáradságot nem kiméivé, egész életét a magyarok őshazájának megkeresésére szentelje.

A magyar reformkorszak vezető egyénisége, „a legnagyobb magyar“, gróf Széchenyi István 1819-ben megtett keleti utazásának naplójában meleg rokonérzéssel emlékezett meg a törökökről. Mikor Kossuth a világsi fegyverletétel után elhagyta Magyarországot, oszmán földre! menekült. Tartózkodási helyükül a Magas Porta Kisásziában, a Bursától délkeletre fekvő Kütahya városát jelölte ki. Összesen; 255 magyar emigráns lakott ott: Kossuth Lajos környezetében voltak Mészáros Lázár hadügyminiszter, Perczei Móric, Kmetty György, gróf Guyon Richárd és báró Stein Miksa tábornokok, valamint gróf Batthyány Kázmér külügyminiszter és sokan mások. Eleinte Kossuth és barátainak jórésze a kütahyai laktanyában lakott és szállásukról az oszmán kormány gondoskodott. Később Kossuth a város belsejébe mehetett lakni, sokkal méltóbb helyre. Házának művészies faburkolatait festmények ékesítették. A házat a török műemlékek bizottsága „az elsősorban védendő műemlékek“ közé sorolta.

Kossuth nem sokáig maradt török földön. 1851 nyarán az Egyesült Államok kormánya hajót küldött érte. Még szeptemberben Angliába, majd a következő év elején Amerikába utazott. De sorstársai közül sokan török földön maradtak és ott is hunytak el. Bem József tábornok, a legendás hírű „Bem apó“ áttért az iszlámra s mint Murát pasa, Aleppo

kormányzója lett; hamvait 1934-ben hozták haza nagy ünnepélyességgel. Guyon Richárd tábornok hamvai magyar sírfelirattal a haydar-pasai keresztény temetőben nyugszanak. Sokan alusszák utolsó álmukat török földön, itt-ott szétszórt sírokban. Az egyik honvédtiszt, Farkas Adolf, felvétette magát az oszmán hadsereg tisztikarába és mint Oszmán pasa, magas méltóságokat töltött be. Leánya, Nigar Hanim, az 1836-ban megindul* reformkorszak (tanzimat) első költőnője volt.

A magyar nyelvészek, történetírók és keletkutatók 48 után egyre jobban kezdtek a törökséggel foglalkozni. A legnagyobb hírnévre Vámbéry Ármin emelkedett. Akárcsak Körösi Csorna Sándor, őt is a magyarság bölcsőjének megkeresése lelkesítette. Ezt akkortájt az Ural és az Altáj hegységek között képzeltek. Földhözragadt szegény családból származott Vámbéry, de vasakarattal, magánszorgalomból megtanulta a legfontosabb nyugati és keleti nyelveket, majd 1857—62 között (Istanbulban) élt, hogy a török nyelvet és az iszlám szokásait teljesen elsajátítsa. A Magyar Tudományos Akadémia pénzbeli támogatásával 1862—63-ban nyolc hónapot töltött Középázsiai. A keleti törökség nyelvészetével és néprajzával foglalkozó munkáit a tudományosság alapvetőknek tekintti. A török filológia megalapítója Vámbéry Ármin volt. ő vezette be azt a tudományágat a budapesti egyetemre, ahol 1865-ben lektor, 1870-ben nyilvános rendes tanár lett. A magyarság eredetének sokat vitatott kérdésében Vámbéry Ármin a török származás és rokonság mellett foglalt állást. Csak a 19. század vége fellé, mikor Budenz József működésével a finn-ugor nyelvészet fejlődésnek indult, kezdték a törökség szerepét a magyarság kialakulásában kritikai érzékkel vizsgálni. Ezzel párhuzamosan a magyar történetírás is helyesebb megvilágításba helyezte az oszmán, hódoltság korát és az oszmán-magyar háborúk hatásait. Ezen a téren Salamon Ferenc, majd különösen Takáts Sándor¹ szereztek nagy érdemeket.

A legnagyobb magyar regényíró, Jókai Mór is nagy előszeretettel foglalkozott az oszmán hódoltság korával regényeiben. Idevág a „Törökvilág Magyarországon“, „A janicsárok végnapjai“, „A fehér rózsá“. A krími háború felkeltette érdeklődését a kaukázusi török népek iránt; erről tanúskodik Véres könyve. Az 1877—78-i cári-oszmán háború folyamán pedig Arjany János „Plevna“ című költeményében Oszmán pasának és katonáinak hősiességét és védelmi harcát örökítette meg. A háború alatt egyébként a magyarság hangulata annyira törökbarát volt, hogy az 1878-i választásokon a Bosznia-Hercegovina katonai megszállását nem helyeslő baloldali ellenzék nagyon megerősödött.

A szabadságharc után a magyar tudományos életben egyre nagyobb jelentőségre jutnak a török tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványaiban, az Akadémia „Nyelvtudományi Közleményei”-ben 1862 óta, a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, az „Ethnographia”-ban 1889 óta sok cikk foglalkozott a legrégebbi török-magyar kapcsolatokkal. 1900-ban ezekre a tanulmányokra külön szakfolyóirat is indult meg, a „Keleti Szemle” (Revue Orientale), amelyet a nemzetközi tudományos világban a iturkológia legjobb szakfolyóiratának tartanak.

A nyelvészeti kutatásokkal egyidejűleg megindult a török történetírók Magyarországra vonatkozó anyagának feldolgozása is. A Magyar Tudományos Akadémia már 1851-ben rámutatott enoek a fontosságára. Thury József kétkötetes munkája, a „Török történetírók” (1883 és 1896) úttörő ezen a téren. Munkáját Karácson Imre folytatta s halála után Szekfü Gyula adta ki (1916). Evliya Celelbi munkájának a Magyarországra vonatkozó részeli Karácson Imre fordításában 1904-ben és 1908-ban jelentek meg, Egyidejűleg Velics és Kammerer kiadták a Magyarországon felvett török kincstári deftereket.

A kiegyezés után fellendüDt a magyar gazdasági élet, megizmosodott a magyar kereskedelem, bankügy és közlekedésügy. Egyre több gazdasági kapcsolat szövődött a Balkánnal és az Oszmán Birodalommal, úgy hogy hamarosan szükségét érezték aonak, hogy a keleti kereskedelemce külön főiskolán képezzék ki az ifjúságot. Már 1891-ben alakult Budapesten egy Keleti Kereskedelmi Szaktanfolyam; ebből fejlődött ki 1899-bent a Keleti Kereskedelmi Akadémia két évfolyammá!, Igazgatója és egyben töröknyelvi tanszékének tanára Kunos Ignác, a nerves turkológus volt, aki a kisázsiai török népköltészet gyűjtésével szerzett nagy érdemeket. Rajta kívül 1912 óta Germanus Gyula működlk a török és arab nyelvek tanáraként. A Keleti Kereskedelmi Akadémia igen jónevű intézmény volt úgy a Balkánon, mtat a KözeJkeielben,. Sok végzett haligatója helyezkedett el Törökországban is s nem egy közülük vezető gazdasági állásba jutott.

A budapesti Tudományegyetem töröknyelvészeti tanszékével és a Keleti Kereskedelmi Akadémia felállításával Magyarországon intézményessé tették a török nyelv tanítását. Egyre jobban nőtt azoknak a száma, akik akár tudományos, akár gyakorlati célból, a török nyelvvel foglalkoztak. Igényeik kielégítésére Szentkatolnai Bálint Gábor, Pröhle Vilmos, Erődi Béla és Kunos Ignác írnak nyelvtanokat.

Az Oszmán Birodalom utolsó éveit folyamán tehát a magyar-török barátság szilárd talaján egyre sűrűbbé szövődtek a két nemzet között a békés kapcsolatok. Elhalványodtak az évszázados háborús érintkezések emlékei s helyette megerősödött a politikai sorsközösség gyakran délibábos képzete, valaminek a gazdasági érdekközösség reális alapokon nyugvó megértése.

Az 1908-ban kitört ifjútörök forradalom új korszakot nyitott a magyar-török kapcsolatok történetében is. A magyar közvélemény szélesebb rétegei is rokonszenvvel fordultak a török nemzet felé. A kapcsolatok intézményes ápolására 1910-ben megalapították a Turáni Társaságot, amely az első világháború végéig tevékenykedett a két nemzet kölcsönös megismertetésén. Egyrészt fiatal magyar tudósokat küldött ki tanulmányutakra, másrészt ösztöndíjaival lehetővé tette, hogy török diákok a magyar egyetemeken tanulhassanak.

Még 1907-ben 500.000 frankos, török részről is jelentős támogatást kapott a turkológia. Akkor létesített alapítványt a Magyar Tudományos Akadémián Mehmed Feriduni budapesti török főkonzul; ennek kamataiból négy török ifjú (mérnök, gazdász, festő, zenész) végezte volna magyarországi tanulmányait, az ötödik részletet pedig az Akadémia török-magyar irodalmi művek kiadására fordíthatta volna. Feridun rokonai azonban megtámadták a végrendeletet. A pernek egyezség vetett végeit; eszerint az Akadémia a hagyatékából 240.000 koronát kapott. Ebből 100.000 korona kamatai török-magyar irodalmi célokra fognak szolgálni, 140.000 korona pedig harminc évig kamatozik s azután a 800.000 koronányi összeg eredeti rendeltetésének szolgál.

1910-ben két töröktárgyú anthológia jelent meg magyar nyelven. Mészáros Gyula kiadta műfordításait „Török költők“ címen, Zempléni Árpád pedig a „Turáni dalok“ című kötetét. Ugyanabban az évben Ömer Seyfeddin török regényíró több elbeszélésében a magyarországi török harcot magasztalta.

Sok minden történt a kapcsolatok élénkítésére az első világháború alatt. Istanbulban magyar intézet alakult, de csak 1918 végéig állott fenn. Rövid időre magyar lektorátus is volt az ocilani egyetemen. 1918-ban magyar kutatóexpedíció dolgozott Nyugatainóliában, sok török diák tanult a magyar egyetemeken. A magyar kormány a budapesti egyetemen török lektorátus szervezésével segítette elő a török nyelv gyakorlati elsajátítását. A lektor, Abdul Laifcif, egyúttal a Magyarországot élő muszlimok lelki gondozója is.

1923-ig a török nép szabadságharcát vívta meg; a háborús évek pedig ott sem kedveztek a szellemi élet fejlődésének. De éppen akkor indült meg a honfoglalás előtti ezeréves török-magyar érintkezések rendszeres tanulmányozása nyelvészeti alapon. Az úttörő e téren Gombóc Zoltán, előbb kolozsvári, majd 1921 óta budapesti egyetemi tanár volt, a magyar nyelv honfoglaláselőtti török jövevényszavairól írt tanulmányai-
val. Munkatársa, Németh Gyula, a budapesti egyetem 1916 óta rendkívüli, 1919 óta rendes tanári minőségben vette át Vámbéry Ármin tanszékét. Kekten több tanulmányutat tett s ezeken különösen a kaukázusi kumükök és iaz ufai csuvasok nyelvvel foglalkozott. „A honfoglaló magyarság kialakulása“ címen 1930-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent könyve az addigi kutatások eredményeit rendszeresen összefoglalta s biztos kiindulópontjául szolgál a további idevágó kutatásoknak.

Németi Gyula széleskörű szakirodalmi működése melieítt egész turkológus gárdát nevelt fel. Török tanítványai is szép számmal voltak; közülük Sitki Bekir Cobanzade a bakui egyetem tanára lett, Ragip Ozdem az is tanbuli egyetem tanára, Hamit Zübeyr Kosay pedig a török múzeumok főigazgatója, aki különösen sokait tesz a két nemzet közötti művelődésben kapcsolatok ápolására. Hüseyin Namik Orkun nagy érdemeket szerzett azzal, hogy hazájában ismertette a magyar turkológiai kutatások eredményeit. Maga az államfő, Atatürk is meleg érdeklődéssel kíséote a magyar turkológusok munkáját. Kezdeményezésére az ankarai egyetem nyelvészet-történelmi karán magyar nyelvi és irodalmi tanszéket állítottak fel s arra Rásonyi Nagy Lászlói, majd Halasi Kun Tibort hívták meg. Ezzel a tanszékkel, majd intézettel új lendületet nyerteik K magyar-török szellemi kapcsolatok. 1936-ban a keleteurópai népzene halhatatlan kutatója, Bartók Béla, meghívást kapott Törökországba. Előadásai és délanatóliiai kutató útja serkentőleg hatottak a török népzene gyűjtésére. 1937-ben Fekete Lajos budapesti egyetemi r., k. tanár, a török paleográfia úttörője, a török miniszterelnökségtől megbízást kapott a török levéltárak átszervezésére. Ugyanabban! az évben hat magyar tudós meghívást kapott a történettudományok istanbuli nemzetközi kongresszusára.

De nemcsak tudományos kutatásokkal foglalkoztak magyar szakemberek Törökországban. A török köztársaság több magyar szakembert hívott meg az ország modernizálásának nagy munkájára is. Az ankarai Néprajzi Múzeumot Mészáros Gyulfa szervezte és vezette éveken át, egészen 1932-ig. Ugyanő az istanbuli egyetemen a magyar nyelv és

néprajz tanára is volt. Réthly Antal építette ki a török meteorológiai szolgálatot, Csiky Ferenc pedig több, mint húszéves munkával nagy érdemeket szerzett a török lótenyésztés, mezőgazdaság, újabban pedig a kereskedelem fejlesztésével is.

1938-ban és 1939-ben a debreceni nyári egyetemen 22 török diák minden más nemzetet megelőzve, a legjobb tanulmányi eredményeket trte el.

Irodalmi téren is sok történik a szellemi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Az első világháború folyamán; Kunos Ignác, utána pedig Germanus Gyula és Gyalui Boér György török nyelvtanokat írtak, Pabnszky János pedig török-magyar szótárat szerkesztett. Rásonyi Nagy László 1942-ben a külföldi szakkörökben is nagy elismeréssel fogadott kézikönyvben (Dünya tarihinda türük, a. m. „A törökség a világtörténelemben“) a törökség világtörténelíni szerepét dogozta fel. Török tudományos folyóiratok, különösen a Türkiyat Mecmuasi és a Bérleten hasábjain egyre több tanulmány foglalkozik a magyar kapcsolatokkal. Se szeri, se száma azoknak a magyar költemény-, novella- és regényfordításoknak, amelyek a török napúsjátóban és a népszerű folyóiratokban napvilágot látnak.

hollósi Somogyi József

BIBLIOGRÁFIA

KELETEURÓPA ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNETÍRÁS

Az athéni szellemről: Szabó Árpád: *Perikies kora. Történeti és politikai áttekintés.* Budapest, Parthenon. 1942. U. a. *Demosthenes és Athén.* Budapest, Parthenon, 1943. — *A Jatin szellemről nyelv- és stílustörténeti áttekintés:* Borzsák Isván: *A latin nyelv szelleme,* Budapest, Parthenon, 1942. — *A görög-barbár ellentétéről és a görög öntudat kialakulásáról:* Jean Balázs: *A l'aube de la conscience européenne.* Nouvelle Revue dt Hongrie, 1942.

Az angol szellemről egyik legújabb munka: *The English Genius,* London, 1938. Több szerző tanulmányai, az angol jellem és szellem különféle megnyilatkozásairól.

A francia szellemről legjobb és legteljesebb magyaryelvű mű: Eckhardt Sándor: *A francia szellem.* Bp. 1938. Megjelent franciául is. Az ott idézett irodalom bőséges útbagazitással szolgál a részletekre vonatkozóan ils.

Egyéb jellemképekről lásd: Hankiss János: *Nemzetkép és irodalomkutatás.* Minerva, 1932..

A magyar önismeret kitűnő kalauzai: Illyés Gyula: *Magyarok,* 2. kötet. Budapest, é. n. — U. a. *Ki a magyar?* Bp., 1939. — Saekfű Gyula: *Mi a magyar?* Budapest 1939- A kötet tanulmányai közül jelen dolgozatunk szempontjából különösen ki kell emelni Szekfű előszavát és Babits tanulmányát, melyek a dunai népek önismeretének problematikájára is iránymutatók.

A csoportos jellemképek irodalmából: *Salvador de Madariaga: Anglais, Francois, Espagnols.* Paris, 1930. 2.'. kiadás. — *Francia-német párhuzamok:* Eduárd Wechsler: *Esprit und Geist.* Lipce, 1927 és a hozzá készült irodalmi anthológia. — *Thomas Mann: Betrachtungen emes Unpolitischen,* Berlin, 1918. A „Ziviiizationsliterat“ pompás elemzése. — *Olasz-francia-német párhuzam:* A. E. Brinckmann: *Geist der Nationen.* Italiener, Franzosen, Deutsche. 1938. — *A nyugateurópai polgári világ magyar jellemzése nemzetek szerint:* Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai.* Bp. A latin népek közös magyar jellemzése: Cs. Szabó László: *Latin Európa.* Apolló 1939. külön és franciául is. Prohászka Lajos: *A vándor és buj-*

dosó c. tanulmánya először a *Minervában* jeleni; meg.

Magyarország és a szomszédnépek kapcsolatairól első összegezés: *Ungarn und die Nachbarvölker.* Budapest, 1943. Ismertései közül lásd különösen Mikecs László cikkét: *A magyarság és szomszédai.* *Hitel,* 1944 áprilisi szám_B 189 skk. — *A németek imperialista „Délkelet-Európa“-szemléletéről* lásd Balázs János: *„Délkelet-Európa“, ahogy 1 németek látták.* *Valóság,* 1945 október—decemberi szám.

A keleteurópai összehasonlító zenetörténet legkiválóbb alkotása: Bartók Bék: *Népzenénk és a szomszédnépek népzeneje.* Bp. 1934. A magyar népzenei kutatások összefoglalása: Kodály Zoltán: *A magyar népzene.* Budapest, 1937.

A keleteurópai összehasonlító irodalomtörténet első kísérlete: K. DiJeterich: *Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt,* Tübingen, 1911. — *Az összehasonlító irodalomtörténeti kutatásokról:* *Zolnai Béla: Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról.* *Minerva.* 1923. 70 skk. — *Magyar részről úttörő jelentőségű:* Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában.* *Minerva,* X. 1931. 89 skk. — *A probléma szkeptikus kezelése jellemzi Baróti Dezső cikkét: A középeurópai irodalomtörténet problémája.* *Magyarságtudomány,* 1935- 35 skk. — *Biztatóbb Gáldi László tanulmánya: Lehet-e középeurópai irodalomtörténet?* *Apolló,* 1936. 134 skk. — *Első magyar összefoglalás: Gáldi László: A Dunatáj íróda'imi fejlődése.* Budapest, 1947. — *Lásd még: Gáldi László: A román irodalomtörténet tájrajzi problémái.* *Apolló.* 1935.

Az összehasonlító történet dunatáji problémáiról: *Dominique Kosáry: Sur quelques problemes d'histoire comparée.* Különlenyomat a *Revue d'Historie Comparée* 1943. évfolyamából. — *Kitűnő összehasonlító történelem-kötet Európa egészéről: Seignobos: Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe.* Paris, 1938. — *Kelet-Európa régies társadalmi viszonyairól: Tymieüeckí: Histoire sociale de l'Europe Orientale au moyen âge. Les problemes fondamentaux.* *Bulién du VI'e congrés des sciences historiques* 1928. — *A régi törzsi hagyományok továbbéléséről: Váczy: Die erste Epoche des ungarischen König-*

tums. Pécs, 1935. — Deér József: Pogány magyarság — keresztény magyarság. Bp. é. n.

Szécskőrű szintézis Victor Bauer műve: Zentraleuropa. Brűnn, 1936. — A dunatíji szociológiai kutatások magyar úttörői közül kiemeljük Szabó Ervint.

Teljes magyar társadalomtörténeti szintézist ígérnek Molnár Erik eddigi megjelent kötetei: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1945. — Szent István. Bp. 1945. — A magyar szociológia művelésének eddigi akadályairól: Balázs János: A szociológia és a magyar egyetemek. Valóság, 1945. I. szám. — A nacionalizmus keletközépeurópai szerepéről: Gogolák Lajos: A nemzeti eszme Kelet-Középeurópában. Az Ország Útja, VI. 1942, 120 skk.— U. a. Társadalmi fejlődés és nemzeti eszmények Kelet-Középeurópában. Az Ország Útja, VI. 1942. 193 skk. — A nemzetiségi pártalakulatok társadalmi alapjai. Az Ország Útja, VI. 1942. 259 skk és 295 skk.

A keleteurópai kutatások egészének bibliográfiája az 1942. évről: Bibliographie de l'Europe Carpathique. Publications Hisitoriques de l'Année 1942. Különlenyomat a Revue d'Histoire Comparée 1943. I. évfolyamából.

A magyar nyelv szelleméről: Zsirai Miklós: Nyelvünk alkata, Mi ' magyar. 193 skk. — Zolnal Béla: A magyar stílus, u. o. 217 skk. — A balkáni nyelvek kutatásának szempontjairól: Gáldi László: A Balkán-rilológia jelen állása és magyar feladatai. Apolló, 1938. 161 skk. — U.' a.: A Dunr-tái nyelvi alkata, A Dunatáj. Szerk. Radisics Elemér. Budapest, 1946- I. kötet. A román szókincs elemeiről: Q. Macrea: Circulatia aivertilor in limbă Romána. Sibiu, 1942.

Az irodalomszociológia első magyar alkalmazása: Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. 2. kötet. Kolozsvár, 1934. — U. a. A világirodalom története. 3. kötet. Budapest, 1941. — Függelékében „Kisebb európai irodalmak“ c. fejezetben a szomszéd-népek irodalmának rövid vázlata is.

MAGYAROK ÉS OROSZOK

A legrégebb orosz feljegyzéseket a magyarságról közzéietie Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1909. A korai magyar-orosz diplomáciai kapcsolatokra I. Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Bp. 1928. Az Árpádok kievi összeköttetéseire Váczy Péter és Ferdinandy Mihály cikkei a Donauropa 1943—44. évfolyamában mon-

danak újat. Vö.: Baumgarten Miklós: Adalék; az orosz-magyar összeköttetések történetéhez. Történeti Szemle, 1930. Mátyás királyról Géresi Kálmán: Hunyadi Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései III-ik Iván Vasziljevics orosz cárral. Századok, 1879. Rákóczi Györgyről: Szilágyi Sándor: Erdély és az északeleti háború, 1048—50. Bp, 1891- Bethlen Gábor kísérletéről Szekfü Gyula ír Be⁵ rilen-monograf iájában. Rákócziról több részlettanulmány mellett Márki nagy monográfiája számol be. Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Bp., 1884.

A 19. századi érintkezésekre sok forrásértékű anyagot is tartalmaz Fogarasi Béla és I'és Béla úttörő műve: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1945. A legújabb eseményekről első kísérlet Lukács János: Orosz-magyar kapcsolatok 1914 óta. Bp. 1945.

Kozocsa Sándor hatalmas magyar-orosz bibliográfiája: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. Budapest, 1947.

MAGYAROK ÉS LENGYELEK

A történelmi kapcsolatokra összefoglaló munkák: Időrendben első, terjedelméé is jelentékeny, nagy forrásanyagra támaszkodók, de ma már kissé elavult Hollók Emericus könyve: Nexus nationum hungaricae cum polonica. Cassoviae, 1831. Az egyes korok magyar-lengyel kapcsolatairól különböző szerzőktől: Magyarország és Lengyelország'. Budapest, 1936. Magyar történet langyel nyelven, a magyar-lengyel kulturális kapcsolatok áttekintésével: D'ivéky Adorján: História Wegier (Magyarország története). Bp. 1942. U. a.: A m.4. érintkezések történelmi tanulságai. Bp.,. 1937.

A magyar művelődési hatásokra összefoglaló: Divéky Adorján: Magyar hatások a lengyel múltban. Klny. a Békefi-Emlékkönyvből. Bp., 1912. és az Ungarn und die Nachbarvölker c. kötetben ugyan-csak Divékytól Ungarn und die Polen. A magyar hatások nyomán kialakult irodalmi nemze portéről: Csapláros István: A magyarság lengyel tükörben. Debreceni Szemle, 1940.

A lengyel művelődés hatásaira vonatkozóan: Waldapfel József: Krakko a magyar művelődésben. Apolló, 1939.

Az egyházi kapcsolatokra vonatkozóan jó összefoglalás: Ba'anyi Georges: Liens religieux polqne-hongrois/i Nouvelle Revue de Hongrie, 1944, mars. Részlet-

tanulmányok: Divéky: A magyar-lengyel egyházi kapcsolatok Szent István korában. Bp., 1938. A pálos kapcsolatokra: Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. Bp., 1938. Nyáry, Alexandre: le couvent des Ermites de Saint Paul á Czesztochowa et ses monuments d'arts hongrois. Bp.» 1901. A magyar zarándoklatokra vonatkozólag Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940. A 17. századi szerzetesrendi kapcsolatokra: Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete. Nagyvárad, 1915.,

A jogtörténeti kapcsolatokra: Divéky Adomán: Az Arany Bulla hatása a lengyel jogra. Bp., 1932. franciául u. a.: La constitution du royaume de Jerusalem et les institutions hongroises et polonaises. Varsovie, 1935. Lengyelül u. a.: Pochodzenie zlotej bulli węgierskiej i jej wpływ na prawo polskie (A magyar Arany Bulla eredete és hatása a lengyel jogra). Kraków, 1938. és Korányi K.: Z r a?/(.-!!a Andrzej 11. a przywilej koszycki z r. 1374. (II. András király Arany Bullája és az 1374. évi kassai kiváltságlevél). A kancelláriai kapcsolatokra I. Bezsák Miklós: A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal. Pécs, 1939.

A gazdasági kapcsolatokra vonatkozóan: Divéky Adorján: Felsőmagyarország kereskedelmi kapcsolatai Lengyelországgal főképp a 16. és 17. században. Bp., 1900. és Komoróczy György könyveit. A magyar-lengyel-német vonatkozásokra Kürt Lück: Mythos vom Deutschen in der poln. Literatur und Volksüberlieferung. 1943- A pénztörténeti érintkezésekre: Pluszár Lajos: Magyar nyomok a külföldi pénztörténetben. Magyarságtudomány. 1943.

A szepesi városok elzálogosításáról és visszacsatolásáról I. Divéky: A Lengyelországnak elzálogosított XVI szepesi város visszacsatolása. 1770-ben. Bp., 1929.

A humanista kapcsolatokról: Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszása c. munkájában és Kardos Tibor Callimachus c. Minerva, 1931. tanulmányában, továbbá Mátyas udvara és a krakkói platonisták c. cikkében (Apolló, 1934.). A lengyel humanisták magyarságszemléletéről új közléseket ad Waldapfel József, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1946. Végül a humanista Báthoryról Csorba Tibor könyve.

A művészeti kapcsolatokra vonatkozóan legfontosabb áttekintő összefoglalás Gerevich Tibor: A magyar-lengyel művészet kapcsolatai c. tanulmánya. A reneszánsz-kori építészeit érintkezésekről: Divéky. Magyarország szerepe a lengyel reneszánszban. Bp., 1910. és Lechner Jenő: Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi renaissance-építészetről. Bp., 1913. és a Magyar Művelődéstörténet III. köt. 533. l., végül Zahoska St. O pierwszych sladach Odrodzenia w Polsce. (A reneszánsz első nyomai Lengyelországban.) Krakko, 1921. Stosz Virról: Divald Kornél: Stosz-tanulmányok. A magyar ötvösök lengyelországi szerepei: Lepszy Lenárt: A magyar sodronyos zománc Lengyelországban. Etnographia, 1890. (X. köt.) Új folyam. A heraldikai kapcsolatokról Ernyey József: A lengyel heraldika magyar vonatkozású mondái. Ethnographia, 1905.

A krakkói magyar tanulókról Schrauf: Regestrum bursae Hungarorum és Nyáry Pál: A krakkói magyar egyetem és magyar tanulói, végül J. Ptasnik: Obrazek z zycia zakow krakowskich w XV-i XVI. wieku. Kraków, 1900.

A lengyel-magyar sportkapcsolatok kezdeteiről: B. Radvánszky Béla: Foglalkozás, idő! öltés, játék a XVI. és XVII. században. Bp., 1887.

Izabelláról I. Veress Endre könyvét a Magyar történeti életrajzokban. A Szakátstudomány-t Radvánszky adta ki Régi magyar szakácskönyvek címmel. (Bp. 1893.) A iengyel-származású kristályserlegekről és a lengyel változó nevű lengyel táncról Apor Péter ír először a Metamorphosis Transylvanica-jában. A lengyel táncok magyarországi népszerűségére sok használható adat van Réthei Prikkei Marián A magyarság táncai c. könyvében

A lengyeles viseletre és öltözködésre vonatkozóan Nemes Mihály és Nagy Géza A magyar viseletek története c. (Bp., 1896) könyvéből.

Báthoryról I. Veress Endre könyvét a Mickiewicz Társaság kiadásában. Sok fontos anyag van a magyar és lengyel tudományos akadémiák közös kiadásában megjelent: Éti enne Báthory roii de Pologne, prince de Transylvanie c. kötetben. L. még Csorba Tibor B-könyvét.

A magyar nyelvi kapcsolatokról I. Kniczsa István: A magyar nyelv hatása 3L lengyelre c. tanulmányát a Huszár-féle kiadványban. A lengyelországi magyaros viseletről Divéky ír a Békefi Emlékkönyv-

ben. A pásztoré'ttel kapcsolatos hatásokra Knieszta István hívta fel a figyelmet: A tót és lengyel költőzködő pásztorokdás magyar kapcsolatai. Ethnographia, 1935. és Magyar Művelődéstörténet III. 184—85. 1.

A lengyel irodalom magyarországi fogaadtatásáról 1. Csapláros: A lengyel irodalom Magyarországon (Bp., 1943.) c. könyvé. A lengyel sors magyar visszhangjáról az első felosztásuktól az első világháborúig: Csapláros: Lengyel sors és nemzettudat a magyar irodalomban. Apolló, 1938. A lengyel táncok magyarországi életéről Csapláros: Tance polskie na Wegrzech (Lengyel táncok Magyarországon) c. tanulmányát a Kalendarz Polska na Wegrzech (A magyarországi lengyel napl ára) 1944. évi kötetében. A 19. századi magyar-lengyel kapcsolatokról: Divéky: Magyarok és lengyelek a 19. században c. könyvét. Bp., 1919. Föderierte Monarchie u. Donaustaatenbund in 1848—49. Herausgegeben von Stefan Gál. Bp., 1944. — Worcell cikkeit 1. Demokratata Polski, 1849- jún. 23, júl. 13 és 28. számában és Stanislaw Worcell O stampach polske-magjerskjoj (Wkraszawa, 1938.) c. kiadványában. — Liszt Ferenc Chopinről Fr. Chopin. Paris. 1842. Escudier. — Bem a lengyel irodalomban: Bem-Emlékkönyvben. — Petőfi és Jókai lengyel népszerűségéről Pogonowski Jerzy: Petőfi w Po'sce. Watszawa. 1933. és Jókai w Polsce. W. • 935. A lengyel irodalom magyarság-szemléletéről: Csapláros: A magyarság lengyel tüjcérben. Debreceni Szemle. 1941. — A lengye'tárgyú közmondások Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. 1896. — A szállóigékről: Tóth Béla: Szállóigék lexikona. Bp. 1906. — A magyar-lengyel sajtókapcsolatok bibliográfiába: Kertész János: Lengyelország a magyar sajtóban. Bp., 1938.

MAGYAROK ÉS CSEHEK

Az Anjou-korra vonatkozóan 1. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest, 1935. és Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Uo., 1941. Az 1400 körüli ' szellemi mozgalmakhoz: Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva, 1930. A cseh-magyar huszitizmusról Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszva mozgalmak és uralom

történés Magyarországon. Budapest, 1917- Mátyás királyról a legfrissebb és legjobb összegezés Kardos Tibor: Mátyás király és a humanizmus. Budapest, 1940. A Jagello-udvar cseh humanistáiról Horváth id. m., továbbá Angyal Endre: Cseh humanizmus, német misztika budai kancellária. Egyetemes Philológiai Közöny. 1942. A magyar kálvinizmus hatásáról a csejiekre alapos monográfia Kur Géza: Cseh-magyar református történeti kapcsolatok. Komárom, 1937, Debrecenről, mint szellemi köztársaságról Cs. Szabó László: Haza és nagyvilág. Budapest, 1942. A nagyszombati nyomtatványok listáját 1. Aloysius Zelliger: Pantheon Tyrnaviense, Tyrnaviae, 1(931-c. művében. V. ö. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár 4. kötetét is. Nagyszombat szláv-magyar kultúrcentrum jellegéről Andreas Mráz: Die Literatur der S'owaken. Berlin—Praig—Wien. é. n. és Rudo Brán: Barokovy slavismus. Liptovsky Sv. Mikulás. 1939. Barokk gótika és barokk humanizmus a cseheknl: Vi-Jém Bitnar: ÍDuch öeského baroku. Zivot. 1935. A Congregationes Agoniae leírása Stengl Marianne: Győr műem'ékei. Győri Szemle, 1932. Nádasi, Hevenesi és Kollecsányi adatai Szabó Károlynál. Comenius magyarországi működéséről: Rác Lajos: Comenius Sárospatakon Budapest, 1931. és Sas Andor: Comenius és a Rákócziak. Magyar Figyelő, 1935. A Gentis Felicitas fordítása Orbán Gáborrtói: Magyar Figyelő, 1935- Comenius misztikájáról és racionalizmusáról: F. X. Salda: O literárnim baroku cizim i domácim. Saldfiv Zapisnik, VI. évf. A csehországi magyar műkincsekről Genthon István: Magyar műkincsek Csehországban. Apolló, 1936.

A romantikáról Brisits Frigyes: A XIX. század első fele. Budapest, 1939. A romantika és a biedermeier magyar-cseh kultúrkapcsolatairól Sárkány Oszkár írt behatóan. Munkálai: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848. Budapest, 1938., Magyarok Prágában. Apolló, 1936., A fiatal Palacky. Apolló, 1937-, A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja. Apo'lo. 1938. A magyar biedermeier életforma elemzése Zolnai Béla: A magyar biedermeier. Budapest, 1940. Ribayról és Kollárról: Szabó Zoltán: A cseh-tót szellemi közösség kezdetei, Ribay György életműve. Egye emes Philológiai Közöny, 1937. és Vladimir Šmilauer: Mad'arské vlívy na filologii

Kollárovu, Slovenská Miscellanea. Bratislava, 1931. Riedlről Sas Andor: Riedl Szende hídiverési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában, 1854—1860. Pozsony-Bratislava, 1937.

A magyar irodalom cseh fordításairól Zombory György: Milyen véleménye lehet egy csak csehül beszélő embernek irodalmunkról? Magyar Írás, 1937. és András Károly: Unigarische Literatur in tschechischer Sprache, Donauropa, 1942. Neruda, Tuma és Bož'na Nemcová magyar elemeiről Vájlok Sándor: Ptfiofi és a cseh irodalom. Magyar írás, 1937. Petőfi im tschechischen Schrifttum, Donauropa, 1943-, Egy cseh író nő multszázadi utazása Magyarországon. Láthatár, 1943. Kossuth és Masaryk összefüggéseire eddig csak Hegedűs Lóránt mutatott rá: Kossuth Lajos, legendák hőse. Budapest, é. n. Az 1918 utáni magyar-cseh kölcsönhatásokról Szalatnai Rezső: Jegyzetek a cseh-szlovák-magyar szellemi együttműködésről. Bratislava-Pozsony, 1934. V. ö.: Václav Chaloupecky: K nejstargim dějinám Bratislavy, Sbornik filozofickéj fakulty universiy Komenškého v Bratislave, I. 9. Bratislava, 1922. Albert Prazák: Jan Salamoun Dobromif Petén. Sbornik, I. 11, 1922., Plesi a SJováci. Bratislava, 1931. Mikulás Subic Zrinski a Slováci, uo. 1934. Macurekről és Novákról I. Szalatnai Rezső: Szellemi szankciók Középeurópában.. Magyar Figyelő, 1935. A cseh és magyar nemzeti jellem összehasonlító kísérlete Szvatkó Pál: Csehek és magyarok. Apolló, 1935.

MAGYAROK ÉS SZLOVÁKOK

A szlovák irodalom viszonyáról a szomszédokéhoz: Rudo Uhlár: Vzťahy medzi slovenskou literatúrou a literatúrami susednymi (A szlovák irodalom kapcsolatai a szomszéd irodalmakkal), Detvan 50 rokov v Prahe, Turc-Sv. Martin 1932. és Sziklay László: Die slowakische Literatur in der ungarischen Literaturwissenschaft, Donauropa 1942.

A régiebb érintkezésekről Tóth-Szabó Pál: A cseh-husztai mozgalmak és uralom története Magyarországon, Bp., 1917. Ernyei József: Tótnyelvű krónikás énekek és kuruc dalok, Ethnographia, 1923- Szilády Jenő: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom. Bp., 1939. Zagiba Ferenc: Transcius és a magyar egyházi ének. Magyar írás, 1937. Vájlok Sándor:

Pázmány Péter nemzetiségi politikája. Kassa, 1940.

A romantika és a liberalizmus koráról I. főként Sziklay László tanulmányait: A szlovák szellem kezdetei. Apolló, 1934. A szlovák romantika pánszláv jellege. Apolló, 1935. Hviezdoslav, Egyetemes Philologiai Közöny, 1938; Sládkovic András, Debreceni Szemle, XIV. évf.; Die Entwicklung der slowakischen Literatur, Ung* Jahrbücher, 1941.

Az újabb szlovák irodalom magyar hatásairól I. még: Pavel Bújnák: Ján Arany v literaure slovenskej. Praha. 1924. Vájlok Sándor: Petőfi a tótknál. Bp., 1940. Alzbeta Gólkierová: Zemani a ľud v diele Kálmána Mikszátha. Pavlovi Bujnákov. Bratislava, 1933. Rudo Uhlár: Ady a szlovák irodalomban. Apolló, 1936.

MAGYAROK ÉS OSZTRÁKOK

A magyar-osztrák történelmi együttélésről Szekfű, Júlíus: Der Staat Ungarn, Stuttgart, 1918. Szekfű összes művei a magyar-osztrák polarizáció körül járnak.

A középkori magyar művészet bécsi és ausztriai kisugárzásairól Gerevich Tibor: Magyarország a művészetben. Mi a Magyar? c. kötet. Bp., 1939. — Magyar művészek bécsi letelepedéséről és szerepléséről Genthon István: Magyar művészek Bécsben a mohácsi vész előtt. Bp., 1924. — A magyar műkincsek Ausztriába törént elhurcolásáról és kiszállításáról Siklóssy László: Műkincseink vándorútja Bécsbe. Bp., 1919- — A humanizmus kori összeköttetésekről Klimes Péter: Bécs és a magyar humanizmus. Bp., 1933.

A magyar szellemi és kül. tudományos élet, valamint a magyar népzene hatásáról a bécsi és általában az osztrák kultúrára úttörő összefoglalás Pukánszky Béla nagy tanulmánya, az Ungarn und die Nachbarvölker c. kötetben. Bp., 1943-

MAGYAROK ÉS SZERBEK

Andljelic Djordje: Istorija jugoslovenske knjizevnosti (A délszláv irodalom története). Beograd, 1938.

Bajza József: Szerb költők magyarul. Budapesti Szemle, 1931.

Czakó Elemér: Cyrillika in Buda. Mainz, 1940.

Jovatnovic, Slobodajn: LTstavtobranitelji njihova vlada (Az alkotmányvédők és uralma). Beograd, 1925.

Kicovic, Miras: Jovan Hadaié- Növi Sad, 1930.

Leskovac, Mladfen: Mihailo Vitkovic-Njeyov zivot i rad u srpskoj i madjarskoj knjizenosti (Vitkovics Mihály Élete és szerepe a magyar irodalomban.) Sremski Karlovci. 1934.

Obradović, Dosnej: Dela (Művei), Beograd, 191 i.

Ostojic, Tihomir: Dositej Obradovic u Hopovu. (O. D. a hopovoi kolostorban.) Növi Sad, 1907..

Ua.: Srpska knjizevnost od velike secbe do iDositeja Obradovica (A szerb irodalom a nagy bevándorlástól O. D.-ig). Karlovci, 1905.

Polit, Vladislava: Petőfi a szerbeknél. Újvidék, 1912.

Popovics. Lázár: Zmáj-Jovanovics János és a magyar költészet.. Bp., 1913.

Radicević, Branko: Peisme. Potpu.no izdanje. Da uvodom Pavla Popovica (Költemények, teljes kiadás, P. P. bevezetésével). Beograd, 1924.

Radonic, Jovan: Prilozi istoriji Srba a Ungorskoj. 16., 17., 18. veku (Adalékok a szerbek történetéhez Magyarországon a 16., 17. és 18. században). Növi Sad 1919.

Skerlic, Jovan: Isiorija növe srpske knjizevnosti (Az újabb szerb irodalom története). Beograd, 1931. Uat.: Jakov ignjatovic- Beograd. 1915. Ua.: Srpska knjizevnost u XVIII veku. (A szerb irodalom a 18. században). Beograd, 1923-

Stajic, Vasa: Jovan Jovanovic Zmaj. Növi Sad, 1933.

Stojanovic, Lubumir: Zivot i rad Vuka Stef. Karadzica. (V. St. K. élete és művei.) Beograd, 1924.

MAGYAROK ÉS HORVÁTOK

Bajza József: A szigetvári hó's a horvát epikában. Irodört. Közi 1937- Uő: Horvá: eposz Kálmán királyról. Budapesti Szemle, 1928. Uő: Podmaniczky-Maigyar Benigna a horvát költészetben. Budapest, 1935.

Deér József: A magyar-horvát államközösség kezdetei. Jancsó Benedek-Emlékkönyv, Budapest, 1931.

Fancev, F.: Beiträge zur historischen serbo-kroatischan Dialektológia. Archiv für slavische Philologie, 1912. Uő: Dokumenten i za nage podrijetlo hrvatskoga preporoda 1790—1832. (A horvát megújulás belső indítékaihoz.) Gradja za povijest knjizevnosti hrvatske, XII. k.

GeJcich József és Thallóczy Lajos: Ragnza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára., Budapest, 1887.

Hadrovics László: A magyar sors a régi horvát költészetben. Apolló, 1938. Uő: Die ungarische Voriagen eines alten kroatischen., Dichters, Archivum Europae Centro-Orientalis, 1939. Uő: Ungarische Heiden in den Dramen von Junije Palmotic, uo. 1938.

Hajnal, M.: Iván Pergogic. Nastavi Viesnik. 1907. Uő: Nikolaus Krajaéevic-Peter Petretic. (Ein Beitrag zur Geschichte der kaj-kroatischen Literatur.) Archiv für slavische Philologie, 1906.

Kadlec, Karel: Stefana Verbecija Tripartitum. Beograd, 1909.

Kardos Tibor: Dalmácia, a magyar humanizmus kapuja. Apolló, 1939.

Kniewald, Dragutin: Zagrebacki liturgiski kodeksi XI—XV. stoljeca. Codices liturgici manuscripti Zagrebienses a saeculo XI usque ad finem s. XV. Zagreb, 1940.

Knieszsa István: Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában. Nyelvtudományi Közlemények. 1936.

Maretić, T.: Istorii hrvatskoga pravopisa larinskijem slovima (A launbetűs horvát helyesírás története). Zagreb, 1889.

Radojčić, N.: O izvorima Vrameceve Krónika (1578). (Vr. krónikájának forrásai.) Rad Jugoslovenske Akademije, 1928.

Sisic, Ferdinánd: Geschichte der Kroaten. Zagreb, 1917.

Szegedy, Rudolf: Adalékok a horvát kaj-nyelvjárás hungarizmusai történetéhez. Petretics Péter evangéliumos könyve. Nyelvtudományi Közlemények, 1915.

Vodnik, B.: Povijest hrvatska knjizevnosti. (A horvát irodalom története.) I. k Zagreb, 1913-

Vramec, A. Krónika. Újra kiadta: V. Klalic. Zagreb, 1908.

MAGYAROK ÉS SZLOVÉNEK

Asbóth Oszkár: A j—gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásban. Bp., 1908.

Borkó, B.: S-ovenski prevodi Petőfija. (Szlovén Petőfi-fordítások.) Tábor, 1922.

Danko, Péter: Posvetne pesmi med Slovenskim Snarodom na Stajarskem. (A stájerországi szlovének világi énekei.) Radkersburg. 1827.

Freuensfeld, J.: Pravljiice o kralii Majazi (Mesék Mátyás királyról). Kres, 1884.

Grafenauer, Iván: Kratika zgodovina slovenskega slovstva (A szlovén irodalom rövid története). Ljubljana, 1917.

Grivec, Fr.: Slovenski knez Kocelj. Ljubljana, 1938.

Gruden, Josip: Zgodovina slovenskega naroda. (A szlovén nép története.) Klagenfurt, 1911—16.

Kidric, Fr.: Zoisova korespondenca 1808—1809. Ljubljana 1939.

Kos, Milko: Zgodovina Slovencev od naseljuve do reformacije. (A szlovének története letelepedésüktől a reformációig.) Ljubljana, 1933.

Kozák, Ferdo: Kralj Matjaz- (Mátyás király.) Dodobnost, 1938.

Kuruci na Slovenskem Stajerskem. (A kurucok a szlovén , Stájerországban). Maribor, 1905.

Melich, János: Szláv törvénytiszavaink. Bp., 1906. — Ua.: A hazai vend (szlovén) nyelvű irodalom bibliográfiája. Bp., 1902. — Ua.: Ujabb adalékok a hazai vend (szlovén) irodalom bibliográfiájához. Bp*., 1908.

Novak, Vilko: Izber crekmurske književnosti. (A dunántúli szlovén irodalom története.) Celje, 1936-

Pavel Ágoston: A legújabb vend iroda'om nyelve. Nyelvtudomány, 1916. — Ua.: A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana. Bp., 1909. — Ua.: A Hunyadiak a délszláv népköltészetben. Szombathely, 1927. — Ua.: Mátyás király és a szlovének. Pécs, 1942.

Rutar, Simon: Kralj Matjaz v slovenskih narodni pesmih in pripovedkih (Mátyás király a szlovén népdalokban és népmesékben). Zvon, 1879.

Slike iz nacionalne zgodovine (Képek a nemzeti történelemből). Ljubljana, é. n. Slovenska Krajina. Szerk.: Vilko Novak. Beltinci-Maribor, 1935.

Stelé, Fr.: Monumenta artis Slovenicae. Ljubljana, 1934—35.

MAGYAROK ÉS GÖRÖGÖK

Az újjörögökről és magyarországi szerepükről a legterjedelmesebb összefoglalás Horváth Endre: Az újjörögök. Budapest, 1943. A forrásanyag rendszerezése: Uő: Magyar-görög bibliográfia. Budapest, 1940. Kiegészítése: Egyetemes Philologiai Közlöny, 1947.

A görögök szerepéről a magyar kereskedelem történetében: Scháfer László: A görögök vezetőszerete Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Budapest, 1930X és Eckhart Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században, Századok, 1918.

Az egyes hazai görög kultúrközpontokról: Gárdonyi Albert: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. Budapest, 1930. Hajnóczy Iván: A kecskeméti görögség története. Budapest, 1939. Zoltai Lajos: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935. Hodinka Antal: A tokaji 'ötös', kereskedőtársulat kiváltságainak az ügye 1725—1772. Budapest, 1912.

Zavirászról: Horváth Endre: Zavirász György élete és munkái. Budapest, 1937- és Gráf András: Jeórijosz Zavirász budapesti könyvtárának katalógusa. Budapest, 1935.

Hasznos adatgyűjtés Prosser Piroška: Görögök sírfeliratai magyar temetőikben. Budapest, 1942.

MAGYAROK ÉS ROMÁNOK

A kérdést egész terjedelmében részletesen tárgyalja: Magyarok és románok. A Magyar Történettudományi Intézet Evkönyve, 1943. Szerk.: Deér József* és Gáldi László. I—II. Bp., 1944. V. ö.: Veress Endre: Bibliográfia romána,—ungara, I—III. Bucuresti, 1931.

Az alábbiakban csak azokra a munkákra hivatkozunk, melyeknek eredményei közül a fent idézett könyvekben nem található adaokat is felhasználtunk.

P. P. Panaitescu: De ce au fost Tara Româneasca si Moldova tari separate? Revista Fundatiilor Regale, 1938. Idem: Mihai Viteazul. Bucuresti, 1936. Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. t. Kolozsvár, 1940. D. Prodan: Rascoala lui Horia in comitatele Cluj si Turda. Bucuresti, 1938. G. Bratianu: Origines et formation de l'unité roumaine. Bucuresti, 1940.

A magyar-román szellemi kapcsolatok részleteit Gáldi László dolgozta fel számos cikkében, ezeknek összefoglalásán és bibliográfiáját l. tőle: Magyar-román szellemi kapcsolatok. Budapest, 1942.

A Iorga-idézetet Serisori de boieri — serisori de domni (Valenii de Munte, 1925) c. könyve 151. lapjáról vettük, ugyanott a 237. lapon olvasható Mihály vajda idézet mondata. Vladislav Dan

vajda idézett levelét I. Bogdán közölte (Relatiile Tgrii Románesti cu Brasovul. Bucuresti, 1905. 87. 1.) Cantacuzino nyilatkozatait I. M. Kogalniceanu: Cronicele Romaniei. Bucuresti, 1872, 109- és 122. 1.

MAGYAROK ÉS BOLGÁROK

Kezdetek:

Zlatarski, Vasil: Istorija na Balgarskata darzava prgz srédnité vékove, (A bolgár állam története a középkorban.) I. köt. 1. rész, Szófia, 1918. 2. rész. Szófia, 1927. Ua.: Geschichte der Bulgaren. I. Teil. Bulgarische Bibliothek V. Leipzig, 1918. — Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. — Ua.: Hunok, bolgárok, magyarok. Budapesti Szemle, 1924. — Ua.: Géza. Magyar Nyelv. 24:147—51. — Ligeti Lajos: Az uráli magyar őshaza. A magyarság őstörténete. Szerk.: Ligeti Lajos. Budapest, 1943- — Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. (A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. 5.) — Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (A magyar nyelvudomány kézikönyve, I. 6/b.) — Ua.: Az onogurok történetéhez. (A magyar nyelvudományi társaság kiadványai. 27.) Budapest, 1938. — Gombocz Zolián: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Memoires de la société finno-ougrienne. 30. Helsinki, 1912. — Ua.: Bolgárok és magyarok. Uj Magyar Szemle. Budapest, 1920. — Ua.: A bolgár kérdés és a magyar húnmonda. Magyar Nyelv. 1921. — Czeglédy Károly: Keleten maradt magyar töredékek. A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943- — Kniezsa István: Die älteren Beziehungen zwischen Bulgaren und Ungarn. Donaueuropa. 1943. — Fehér Géza: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Budapest, 1921. Veröffentlichung der Asiatischen Kommission der Körösi Csorna Gesellschaft. — Uő: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. Archaeologia Hungarica, VII. Budapest, 1931.— Ua.: Kulturata na prabalgarié. (Az ősbolgárok kultúrája.) Szófia, 1929. — Ua.: Voennoto délo na prabalgarié. (Az ősbolgárok hadügye.) Szófia 1938. — Ua.: Religiata na prabalgarié. (Az ősbolgárok vallása.) Otec Paissi, II. — Ua.: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló

magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában. Budapest 1940. Uő. és Göner Aladár: Magyarok és bolgárok. Budapest, 1942. — Ua.: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok. 1927—28. Melich János: Über den Ursprung des Namens Ungar. Archiv für slavische Philologie 38. — Ua.: A honfoglalás kori Magyarország. A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. 6 Budapest, 1925. — Ua.: Bolgárok és szlávok. Magyar nyelv. 17. — Ua.: Belknegini és Procn. Budapest i Szeme, 256 (1940) 746. — Melich János: Szláv jövevényszavaink. Budapest 1905. — Asbóth Oszkár: Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. Archiv für slavische Philologie, 22. Középkor: Zlatarski, Vasil: Istorija na Balgarskata darzava prez srédnité vékove. (A bolgár állam története a középkorban.) II. köt. Szófia, 1934., III. kö. Szófia, 1940. — Jirecek, Konst. József: A bolgárok története. Fordította: Mayer Rezső. Nagy-Becskek, 1889. — Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I—II. *köt. Budapest, 1893- — Staneff, N.: Geschichte der Bulgaren. II. Teil. Bulgarische Bibliothek, VI. Leipzig, 1917. — Stanev, Nikola: Bgigarija pod igo, vazrazdane i osvobodzenie. (Bulgária a hódoltság, feljúlás és felszabadulás alatt.) (1393—1873.) Szófia, 1928. — Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. 6/b.) — Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar-görög tanulmányok, 7.) — Mutaféiev, Péter: Madzarité i balgarovizantijskité otnogénija prez tirtata cetvrt na X. v. (A magyarok és a bolgár-bizánci viszonyok a X. sz. harmadik negyedében.) Godignik na Sofijskija Universitet, 3i. — Bödey József: Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai. Egyetemes Philológiai Közöny, 1940. — Nikov, Péter: Balgaro-ungarskité otnogénija ot 1257 do 1277 godina. (Bolgár-magyar viszonyok 1257-től 1277-ig.) Sbornik na Balg-Akademija na Naukite 11. Szófia, 1920. 1—200. — Bödey József: Magyar királyleány a bolgár trónon. Mu afóvne Popov Fáni regénye. Láthatár, 1942. — Pauler Gyula: V. István bolgár hadjáratai. Hunfalvy-Album. Bolgáru: Balgarskité voenni pohodi na Stefana V. Sbornik za narodni umotvorenija, 7 (1892). —

Thallóczy Lajos: Nagy Lajos és a bulgár bánság. Századok, 1900. — Bödey József: Ungarische Gestalten in der bulgarischen Volksdichtung. Ungarn, 1942.

Felújulás:

Milev, Iván: Katoliskaa propaganda v Balgarija v 17 v. (Katolikus propaganda Bulgáriában a 17. században.) Szófia, 1914. — Nagy Iván: Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretáriusának, Komáromi Jánosnak törökországi diáriuma s experientája. Közli: Nagy Iván. Pest, 186]. (Magyar történelmi naplók a 16—18. sz. ból.) — Bödey József: Otec Paiszij, a bolgár szabadság előhírnöke. Túrán, 1939. — Fehér Géza: Kanitz Fülöp Félix, a „Ba'kán Kolumbusa“ élete és munkássága (1829—1904). Budapest, 1932. — Mavrodinoff, Miklós: Kani z mint művészettörténész. (Fehér G., Kanitz Fülöp Félix függeléke.) — Kanitz, F.: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographische Reisetudien. I—III. Leipzig, 1875—79. Ism. Erődi Béla: Földr. Közi. 1875, 1877, 1879. — Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Budapest, 1927. — Egressy Gábor: Törökországi Naplója. Pest 1851. — Veress Sándor: A magyar emigráció a Keleten. Pes., 1878. — László Károiy: Naplótöredék. Pest, 1887. — Cilingirov, Stilian: Do kolé, Gospodí. (Meddig, Uram!) Istorieeska Bibliotéka.

Tudományos kapcsolatok:

Gál, István: Bulgarien in der ungarischen Wissenschaft. Donauropa, 1940.

T ermészettudomány:

Jávorka Sándor: Magyar természetkuta-
sók a Balkánon. Természettudományi
Közöny, 1934. — Frivaldszky Imre:
Imre: Közlések a' Balkány' vidékén tett
természettudományi utazásról. Magyar
Tudós Társaság Evkönyve¹. II. (1835)
235—275, III. (1834—36) 156—184
IV. 1836—38) 194—207, és 7 + 8+12
tábla. — Szi'ády Zoltán: Bulgária. Buda-
pest. 1931. — Ecsedi István: A bolgá-
rok földjén. Budapest, 1930. — Isirkoff,
A.: Bulgária. Föld- és néprajz. Ford.:
Cholnoky Jenőné. Átnézte: Cholnoky
Jenő. Budapest, é. n. Turáni Könyvtár I.

Történettudomány:

Jirecek Konst. József: A bolgárok története. Ford.: Mayer Rezső-. Nagy-Becs-
kerek, 1889. — Hilferding A.: A szer-
bek és bolgárok története. Nagy-Becske-

rek, 1890. — Kazarow, Gawril: Die
Denkmáler des .hrakischen Reitergortes
in Bulgarien. 2 kötet. Dissertationes Pan-
nonicae. Ser. II. fasc. 14. Budapest, 1938.

— Feticch Nándor: A garcsinóví szkita
ielet. Archaeologia Hungarica, XV. Bu-
dapest, 1934. — Mavrodinov, N.: Le tré-
sor protobulgare de Nagyszentmiklós. Ar-
chaeologia Hungarica, XXIX. Budapes;,
1943.

Irodalom:

Atanasov, Angyal: Bolgárok. Egyete-
mes Irodalomtörténet. Szerk.: Heinrich
Gusztáv. IV. köt. 709—727. Budapest,
1911. — Vásárhelyi Pál: Bolgár írók.
Csongrád, 1937. — Mijatev Petemé:
Madzarski razkazi. (Magyar elbeszélés-
sek.) Szófia, 1943. — Boikliev, Dimo:
Bolgár költők antológiája. Budapes;,
1939. — Arnaudov, Mihail: Sbornik
Sándor Petőfi. Szófia, 1923. — Balaba-
noff, Sándor: Boteff a bolgár ifjúság
hőse'. Túrán, 1917. — Bödey József: Jov-
kov Jordán, Albena. Elbeszélés. Ford.:
Bödey József. Forrás, I. 1. — Tarczay
Gizella: Bolgár földön. Budapest, 1936.

Nyelvészet:

Melich János: Szláv jövevényszavaink.
Budapest, 1905. — Ásbóth Oszkár: Die
Anfänge der ungarisch-slavischen-ethnol-
schen Berührung. Archiv für sl. Philolo-
gie, 22. — Miletic Ljubomir: Segmo-
gradskité Balgari i téhnija ezik. (Az er-
délyi bolgárok és nyelvük.) Sbornik na
Balg. Akademija na Naukité 33. (1926).

* Conev, Benju: Ezikovi vzaimnosti
mezdu balgari i madzari. (Nyelvi visz-
nosságok bolgárok és magyarok között.)
Godisnik na Sofijskija universitet, 1917—
18. — Kniecza István: Magyar-szláv
érintkezések. (A magyarság és a szlávok.)
Szerk.: Szezfű Gyula.) Budapest, 1942.

* Németh Gyula: La provenance du
nom bulgár. Symbolae grammá icae in
honorem Iovannis Roz,adowski, II.
Cracoviae. 1927. — Ua.: A Kóbrát és
Eszperüh nevek eredete. Magyar Nyelv,
1932. Bolgáru! Izvestija na Balg. isto-
riéesko družestvo. 1931—32. — Mlade-
nov Stefan: Vérogatni i mrimi ostatgci
ot ezika na Asparuhovi'e balgán v novo-
balgarskata rec. (Valószínű és feltett ma-
radványok Aszparuh bolgárjainak nyelv-
éből az újbolgár nyelvben.) Godisnik na
Sofijskija Universitet, 1921. — Strausz
Adolf: Bolgár nyelv an. Budapest, 1893-
— Bödey József: Kratak kurs po ungar-

ski ezik. — Rövid magyar nyelvtanfo-lyam. Szófia, 1943.

Néprajz:

Erődi Béla: A Balkán-félszigeti népek költészetéből. Olcsó Könyvtár, 844-T-5-Budapest. 1892. — Strausz Adolf: Bolgár népköltési gyűjtemény. 2 köt. Buda-pest, 1892., — Ua.: A bolgár néphit. Budapest, 1897. — Vakarelszki Chriszto: A bo'gár aratósarlók. Népelet-Értesítő, 1932. — Ua.: Bolgár ekevasak és cso-roszlyák. Népelet-Értesítő, 1932. — Ua.: Vajkészítés és eszközei a bolgároknál. Ethnographia, 1937.

Könyvészet:

Mijatev, Péter: Madzarska bib'ografija po balgarski vaprosi, (Bolgár kérdések magyar bibliográfiája.) Izvestija na BaJg-archeoiogiceski institut, 1940—42.

MAGYAROK ÉS TÖRÖKÖK

Enciklopédia. Enzyklopádie des Is-lams. 4 kö.et. Levden, 1908—38.

Nyelvészet: Gombocz Zoltán: Honfog-lalás előtti török jövevényszavaink. Buda-pest, 1908. (Magyar Nyeivt. Társ. kiad-ványai. 7.) — Ua.: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki. 1912. — Kunos Ig-nác: Spuren der Türkenherrschaft im un-garischen Wortschatz. Kelé i Szemle. — Moravcsik Gyula: Zur Geschichte der Onoguren. Ungarische Jahrbücher XX. — Muagerisz kirá'y. Magyar Nyelv, XXIII. — Németh Gyula: Az uráli és a török nyelvek kapcsolata. Nyelvtudomá-nyi Közlemények, XLVII. — Török jö-vevényszavaink középső rétege. Magyar Nyelv, XVII. — A honfoglaló magyar-ság kialakulása. Budapest 1930. — Auré-lien Sauvageot: Recherche sur 'e voca-bulaire des langues ouralo-altaïques. Bu-dapest, 1929.

Történelem: Bevilacqua-Borsody Béla és Mozsáry Béla: Pest-budai kávéházak. 2 kötet. Budapest, 1935- Deér József: Heid-nisches und Christliches in der alt-ungarischen Monarchie. Szeged, 1934. — Fekete Laios: Türkische Schriften aus dem Archiv des Palatins Esterházy. Bu-dapest, 1932. — Karácson Imre: Török történetírók. 3 kötet. (A 3. kötetet ha-JáJa után Szekfü Gyula adta ki.) Buda-pest. 1883, 1896, 1916. — Károlyi Ár-pád: Buda és Pest visszavávása 1686-ban-Wellmann Imrétől átdolgozott kiadása.

Budapest, 1936. — Rásonyi Nagy László: Dűnya tarihinda türklük. Ankara, 1942. Ua.: Ungarn und die Türkén. Ungarn und die Nachbarvölker. 224—42. 1. Buda-pest., 1943. — Salamon Ferenc: Magyar-ország a török hódítás korában. Budapest, 1886. — Selim Nűzher Gergek: Türk matbaaligi I. Müteferrika matbaasi. Istan^bul, 1939- — Somogyi József: Les grands orientalistes hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie, 1933, 810—15. 1. — Ua.: Ale-xander Csorna de Körös. Journal of the Royal Asiatic Society. London, 1935 233—37. 1. — Ua.: Buda in Turkish Days. The Hungárián Quar erly. Buda-pest, 1941—42. 564—71. 1. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. 3 kötet. Budapest. 1915—17., — Takáts—Eckhart —Szekfü: A budai pasák magyarmevü levelezése. I. köte. Budapest, 1915. — Ullein-Reviczky Antal: Souvenirs hong-rois en Turquie. Budapest, 1943. — Velics—Kammerer: Török kincstári def-terek. 2 kötet. Budapest, 1899. — Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei. Budavár 1684—86-iki ostromáról és helyrajzáról. Buda-pest 1907. — H. G. Wells: The Ou-line of History. London. 1930.

Régészet: FeUich Nándor: Die Kunst der landnehmenden Ungarn. 2 kötet. Bu-dapest, 1934. — Albert von Le Coq: Die vierte deutsche Turfan-Ex.pedj.ion. Túrán, 1918. — Ua.: Land und Leute in in Ostturkestan. Leipzig, 1927. — Oskar Menghin: Die weltgeschichtlicbe RoUe der ural-altaischen VöMker. Archeológiai Értesítő. 1928.

Művészettörténet: Bartha Dénes: Mag-yar zenekultúra a török hódoltság korá-ban. (Magyar művelő'désrörténet, III.) Budapest. 1940. — Horváth Henrik: Hódoltság és felszabadulás a művészet-tör énelemben. Budapest, 1936. — Ko-dály Zoltán: Die Volksmusik. Ungarn, das Antlitz einer Nation. Budapest, 1940. — Lechner Jenő: Budapest műemlékei. 109—18. 1.: Foerk Ernő: A török hó-doltság műemlékei. Budapest, 1924. — Palotay Gertrúd: Les éléméri s turcs-ottomans des broderies hongroises. (Bibi. Hung- Hist. VI.) Budapest, 1940.

Szépirodalom: Mészáros Gyula: Török költők. Budapest, 1910. — Tóth Béla: Gül Baba.“ Budapest, 1907- — Magyar ritkaságok. (Curiosa Hungarica.) Buda-pest. 1907. — Zempléni Árpád: Turáni dalok. Budapest. 1910.